

ЖЕҢІС!
1945–2020

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ 1941-1945 ЖЖ.
ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНДАҒЫ ЖЕҢІСКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ»**

халықаралық онлайн ғылыми-практикалық
конференциясының материалдар жинағы
(29 сәуір, 2020 жыл)

**«ВКЛАД КАЗАХСТАНА В ПОБЕДУ
В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1941–1945 ГОДОВ»**

Сборник онлайн материалов международной
научно-практической конференции
(29 апреля, 2020 год)

**«KAZAKHSTAN'S CONTRIBUTION TO THE VICTORY
IN THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941-1945»**

Materials of international scientific-practical conference
(April 29, 2020)

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ 1941-1945 ЖЖ. ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНДАҒЫ
ЖЕҢІСКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ»**

халықаралық онлайн ғылыми-практикалық конференциясының
материалдар жинағы
(29 сәуір, 2020 жыл)

**«ВКЛАД КАЗАХСТАНА В ПОБЕДУ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЕ 1941–1945 ГОДОВ»**

Сборник материалов международной научно-практической онлайн
конференции
(29 апреля, 2020 год)

**«KAZAKHSTAN'S CONTRIBUTION TO THE VICTORY IN THE GREAT
PATRIOTIC WAR OF 1941-1945»**

Materials of international scientific-practical conference
(April 29, 2020)

Атырау, 2020

ӘОЖ 94 (574) (063)

КБЖ 63.3 (5 Қаз)

Қ 18

Жинақты шығаруға жауапты:

Кайргалиева Г. – тарих ғылымдарының кандидаты

Редакциялық алқа:

1. **Идрисов С.Н.** – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің ректоры, п.ғ.к., профессор

2. **Хамидуллина Д.У.** – Гуманитарлық ғылымдар және өнер факультетінің деканы, PhD, қауымд, профессор м.а.

3. **Сапанов С.Ж.** - Х.Б. Табылдиев атындағы «Атырау өлкесінің тарихы, археологиясы мен этнографиясы» ғылыми зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор

4. **Бердіғожин Л.Б.** – Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының меңгерушісі; тарих ғылымдарының докторы, профессор

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ 1941-1945 ЖЖ. ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНДАҒЫ ЖЕҢІСКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ»

халықаралық онлайн ғылыми-практикалық конференциясының баяндамалар жинағы (29 сәуір, 2020 жыл) / Жалпы редакцияны басқарған Кайргалиева Г. – Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің баспасы, 2020 – 254 б.

ISBN 978-601-262-373-4

Халықаралық ғылыми-практикалық онлайн конференцияда жасалған баяндамалар жинағынан 1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы барысында жеңіске жету жолында Атырау облысының қосқан үлесі жайында ақпараттар алуға болады. Қазақстанның Ұлы Отан соғысындағы жеңіске қосқан үлесі, соғыс жылдарындағы экономика, Атырау облысының еңбек ресурсы ретінде көмек беруі, соғыс кезеңіндегі күнделікті өмір мәселесі, соғыс жылдарындағы ауыл шаруашылығы ерекшеліктері жайында мақалалар жинақталған. Жинақ Ұлы Отан соғысы тарихына қызығушылық танытатын оқытушыларға, ізденушілерге және жалпы көпшілікке арналады.

ISBN 978-601-262-373-4

ӘОЖ 94 (574) (063)

КБЖ 63.3 (5 Қаз)

© Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, 2020

**Саламат Идрисов,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университетінің ректоры**

Құрметті әріптестер! Конференцияға қатысушылар!

Баршаңызды бүгінгі конференция алаңында көргеніме қуаныштымын, мықты денсаулық, амандық, жақсылықтар тілеймін!

1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы бұрынғы Кеңестер Одағы құрамында болған барлық мемлекеттер үшін тарихи маңызы жоғары әлемдік деңгейдегі оқиға болды. Кеңес Одағы құрамында болған мемлекеттерде осы соғыстың зардабын, әсерін сезбеген бірде-бір отбасы болған жоқ. Бүгінгі конференцияға қатысып отырған біздің әрқайсымыздың отбасымызға да соғыстың салқыны тигені сөзсіз. Сондықтан Қазақстанның 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы жеңіске қосқан үлесіне арналған ғылыми онлайн конференция өзінің мазмұнымен де, талқыланатын мәселелерімен де маңызды деп ойлаймын.

Уважаемые коллеги, гости и участники! Я рад приветствовать вас на площадке международной онлайн-конференции, посвященной 75-летию победы в Великой Отечественной войне. Выражаю огромную благодарность ректору Южно-Уральского государственного университета Шестакову Александру Леонидовичу, профессору Калмыцкого государственного университета Кольцову Петру Михайловичу, профессору Государственного университета Анкара Абдуллах Гундогду, профессору Ошского государственного университета Бетөнөеву Жолдошбеку Советбековичу, профессору Казахстанско-Российского международного университета Медеубаеву Ерлану Ислямовичу, ученым из Казани Белову Сергею Геннадьевичу и Хамидуллину Булату Лироновичу, а также всем участникам из городов Нур-Султан и Алматы.

Құрметті конференцияға қатысушылар, Қазақстанның 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы жеңіске қосқан үлесіне арналған конференцияға 50-дің үстінде мақалалар келіп түскен, конференцияның

материалдар жинағы дайындалды. Конференция алаңында бас қосқан ғалымдар, тарихшылар Екінші дүниежүзілік соғыстың маңызды құрамдас бөлігі саналатын Ұлы Отан соғысының мәлім және беймәлім тұстарына, оның ішінде Қазақстанның осы соғыс кезіндегі жағдайына, соғысқа қатысқан қазақстандықтардың тарихы мен тағдырына арналған тың пікірлер мен зерттеулерді баяндайды деп санаймын. Мен конференцияға келіп түскен материалдардан байқағаным, сонымен қатар күнделікті бұқаралық баспасөз беттерінен де көріп жүргеніміздей, бұл соғыстың тарихи ақиқаты әлі толық зерттеліп болған жоқ. Сондықтан кеңес кезінен есімізде қалған «Ешкім де, еш нәрсе де ұмытылмайды» деген сөз бар, шынымен де біз соғыстың хабарсыз кеткен соңғы жауынгері туралы деректер табылғанша, зардап шеккен соңғы отбасының тарихы жазылғанша бұл тақырыпты біздің қоғам ұмытпайды деп ойлаймын.

Уважаемые коллеги, тема нашей сегодняшней конференции непосредственно относится к нашей области и имеет для нас большое значение. Хотя многие считают, что Казахстан в годы войны был глубоким тылом, мы знаем, что именно в нашей области было введено военное положение. В конце августа 1942 года за подписью председателя Комитета обороны СССР и Указом Президиума Верховного Совета СССР «О введении военного положения на побережье Каспия» территория Гурьевской области была объявлена на военном положении.

Каждый шестой житель нашей области за годы войны ушел на фронт, наши земляки воевали на всех фронтах Великой Отечественной войны. Наша земля дала 9 героев Героев Советского Союза и шесть Кавалеров Орденов Славы 3-х степеней. Единственная летчица, удостоенная высокого звания «Халық қаһарманы», Хиуаз Доспанова тоже является уроженкой нашей области.

Мы гордимся прославленным адмиралом Л.А.Владимирским, награжденным за годы службы двумя орденами Ленина, орденами Красной Звезды, Суворова II-ой степени, Ушакова 2-ой степени многими другими наградами.

Во время войны на территории нашего города действовали 5 военных госпиталей. Уже с осени 1941 года наша область начала принимать эвакуированных. Наша область была основным поставщиком нефти, так как быларасположена наиболее близко к фронту и имеласобственные месторождения по добыче нефти.

Құрметті әріптестер, Жеңістің 75 жылдығы қарсаңында ұйымдастырылып отырған конференция барысында Ұлы Отан соғысының таихына және қазіргі кездегі зерттелуіне, тарихи бағасына арналған көптеген пікірлер айтылады деп ойлаймын. Барлық қатысушыларға, конференцияда баяндама жасағалы отырған шетелдік және қазақстандық ғалымдарға Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті атынан алғысымды білдіремін. Ғылыми бағыттағы байналыстар жалғасын табады деп сенемін. Конференция жұмысына сәттілік тілеймін.

**Ректор Южно-Уральского государственного университета,
доктор технических наук, профессор
Александр Шестаков**

Уважаемые коллеги! Трудно переоценить значение Великой Победы, 75-летие которой отмечается в 2020 году.

Хочу выразить благодарность организаторам Международной научно-практической онлайн-конференции «Вклад Казахстана в победу в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов». В современном мире часто приходится сталкиваться с попытками переписать историю войны и отношений России с соседними странами. Этот форум очень важен как для научного сообщества, так и для граждан России и Казахстана. Ведь главная его цель – историческая правда и сохранение памяти о войне для следующих поколений.

Я очень рад, что коллеги с воодушевлением восприняли идею Южно-Уральского государственного университета о создании сборника «Вклад регионов Урала и Средней Азии в победу в Великой Отечественной войне», название которого коррелирует с названием международной онлайн-конференции.

С юбилеем Великой Победы, дорогие друзья!

Кольцов Петр Михайлович
доктор исторических наук,
профессор, заведующий кафедрой
всеобщей истории КалмГУ

Приветствие участникам конференции

Уважаемые коллеги, друзья!

Я рад что появилась возможность пообщаться со своими коллегами и друзьями из Республики Казахстан, пусть и в формате видеоконференции. Для меня большая честь приветствовать от имени Калмыцкого государственного университета им. Б.Б. Городовикова и всей научной общественности Республики Калмыкия всех участников международной научно-практической конференции «Вклад Атырауской области в победу в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов». Прежде всего хочу отметить высокий уровень соучредителей этой конференции и состав ее участников. Хочу также подчеркнуть глубокие научно-педагогические и культурные связи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией и, в частности, между учеными Атырауской области и Республики Калмыкия.

Уважаемые коллеги, дорогие друзья!

Вы собрались обсудить актуальные проблемы истории Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Особенно ярко отражается это в 75-летний юбилей Победы над фашизмом, который мы будем отмечать в ближайшие дни. Старшее поколение наших стран помнит эту войну на выживание. Наши отцы и деды продемонстрировали беспримерный героизм и подлинный патриотизм, пройдя через невыносимые страдания, лишения и утраты в борьбе с фашизмом. В тылу работали женщины, старики и дети на пределе человеческих сил. Лозунг того времени «Все для фронта! Все для Победы!», был для них своего рода моральным кодексом. Проявляя стойкость и героизм на трудовом фронте, они внесли большой вклад в общенародную Победу над жестоким и коварным врагом.

Из Казахстана в годы ВОВ на фронт ушло свыше одного миллиона человек, это около 25 процентов от всего населения республики. О стойкости и героизме выходцев из Казахстана свидетельствуют статистические данные: более 500 человек стали Героями Советского Союза, четверо были удостоены этой высокой награды дважды, десятки тысяч были награждены боевыми орденами и медалями. Есть и печальная статистика – около 400 000 человек погибли, защищая свою Родину от ненавистного врага. За годы войны в Казахстан были вывезены и вновь построены 460 заводов, фабрик, рудников, шахт и других предприятий, которые выпускали продукцию для фронта. Казахстан того времени по праву считался арсеналом Советской Армии, где ковалось будущая победа.

Жители Калмыкии помнят и чтят славного сына казахского народа Қарсыбайа Спатаева, который совершил подвиг на подступах к Сталинграду и погиб, защищая калмыцкое поселение Шарнуты. На Алее Героев в г. Элисте Республики Калмыкия была увековечена память о Герое Советского Союза Карсыбае Спатаеве. Средняя школа в поселке Шарнуты носит имя героя Советского Союза Карсыбая Спатаева.

Велика Победа, но и утраты были немалые. Сложно отыскать человека, чью семью Великая Отечественная война обошла бы стороной. Почти у каждого из нас отцы, деды или прадеды воевали на фронте, матери, бабушки или прабабушки стойко переносили лишения военных лет, все они выстрадали эту Победу, память о которой мы свято чтим. В каждой **семье** есть истории о военном времени, о тех тяготах и лишениях, упавших на их плечи. Моя **семья** не стала исключением. Мой дед и два старших брата отца с первых дней войны ушли на фронт, им не суждено было вернуться живыми домой. Отец ушел на фронт 1942 г., вернулся домой тяжелораненым.

Поэтому Великая Победа навсегда останется героической вершиной истории наших стран. **День Победы** был и остается священным праздником для потомков тех, кто одержал победу над нацистской Германией.

Хотелось бы упомянуть об еще об одной трагедии в истории калмыцкого народа. Это насильственная депортация, когда все мужчины калмыки воевали на фронтах Великой Отечественной Войны, а старики, женщины и дети были незаконно и насильно депортированы.

Мы помним годы депортации калмыцкого и целый ряд других народов, которые были незаконно и несправедливо репрессированы. Основная часть калмыков была выслана в Сибирь и другие регионы Севера. В период войны в Казахстане находились на спецпоселении калмыки - 2541 человек.

Старшие работали на предприятиях и в совхозах Республики Казахстан. Дети учились в школах, поступали в техникумы и вузы. Так, например, профессора Калмыцкого госуниверситета О.Д. Мукаева и Д.А. Сусеева учились в послевоенные годы в Алмаатинском госуниверситете. Бывшие спецпереселенцы, проживавшие в Казахстане с теплотой отзывались о местных жителях, которые оказывали не только моральную, но и материальную поддержку. Благодаря братской помощи казахского народа спецпереселенцы – калмыки не только выжили в депортации, но и получили хорошие специальности, наиболее способная молодежь получила среднеспециальное и высшее образование. Мы передаем молодому поколению всю правду о войне, о незаконной депортации, о помощи братского казахского народа. Мы это помним и ценим.

Поэтому Вашу конференция, посвященную «Вкладу Атырауской области в победу в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов» воспринимаем как дань памяти беспримерному подвигу многонационального Советского народа в Великой Отечественной Войне.

Уверен, что работа конференции будет способствовать достижению всех заявленных целей и, прежде всего, воспитанию молодого поколения в духе патриотизма, уважения старшего поколения, дружбы народов, чтобы помнили какой дорогой ценой досталась победа над фашистской Германией.

9 мая, мы все пройдем с «Бессмертным полком» (пусть и в формате видеотрансляции) плечом к плечу – казах, калмык, русский, чеченец, узбек, киргиз, туркмен и представители других народов, чьи отцы и деды ковали Великую Победу над фашизмом.

Желаю участникам конференции крепкого здоровья и успешной работы.

1 СЕКЦИЯ

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН (1941-1945 жж.)

КАЗАХСТАН В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945 гг.)

KAZAKHSTAN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR (1941-1945)

ӘОЖ 82-1

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ТАҚЫРЫБЫ

Жүсіп Қ.Ө.

Филология ғылымдарының докторы, профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

XX – ғасырдың мәңгілік қасіреті – II дүниежүзілік соғыс. Бұл соғысты әлем тарихында 73 жыл өмір сүрген «Советтер Одағы» деп аталатын елімізді Неміс-фашист басқыншыларынан қорғау үшін елдегі барлық одақтас республикалар халықтары қасық қаны қалғанша күресті.

Дүние жүзінде ондаған миллион адам қаза болса, сол миллиондардың ішінде Совет елінің бейбіт адамдары мен жауынгерлері бар еді. Совет әскерлері тек өз отанын ғана қорғап қойған жоқ, бүкіл адам баласын жойқын апат – Фашизмнің қанды шеңгелінен босатты.

1945 жылы көктемде қанқұйлы күзгіндар Ордасы – Берлин қаласы Рейхстагтың биік күмбезінде Совет жалауы желбіреді.

Бүкіл әлемде қазір төрт цифр 1418 халықтар жүрегінде мәңгі инфаркт сызығындай дақ боп қалды. Бұл – еліміздің фашистермен шайқасқан, әлемді тітіренткен күндерінің саны. Бұл – XX ғасыр апатына жұмыр жердің 60 елі қатысты.

Ежелден «ер етігімен су кешіп, ат ауыздығымен су ішкен» замандарды басынан кешірген қазақ елінің буыны бекіп, бұғанасы қаттаған ұл-қыздары қолдарына қару алып, жауға аттанды. Өз еріктерімен майданға сұранды. Солардың ішінде қазақтың ақын-жазушылары да жауға қаламмен де, қарумен де қарсы шығуға бел байлаған-ды.

Олар: Бауыржан Момышұлы, Қасым Аманжолов, Қалмақан Әбдіқадыров, Дихан Әбілев, Жұмағали Саин, Әбу Сәрсенбаев, Абдолла Жұмағалиев, Хамит Ерғалиев, Сырбай Мәуленов, Жұбан Молдағалиев, Баубек Бұлқышев, Тахауи Ахтанов, Өзілхан Нұршайықов, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Сағынғали Сейітов және тағы басқалар қырғын соғыс ортасында жүріп, майданнан сәл қолдары босаған шақта қойын дәптерлері мен қаламдарына жармасты.

Сызды окопта, суық блиндажда, ашық аспан астында блокноттарға өлең кестелері мен жүрек жарды толғаныстары түсті. Олардың бұл шақтағы шығармалары қанмен жазылған еді. Ақындар өз шығармаларының майдандағы кейіпкерлеріне өздері айналды. Олардың оқ-дәрі ісі бұрқыраған қолжазбаларынан майдан ерлері көз алдымызға келеді.

Ал, тылдағы жазушылар да бар жүрегімен де, жанымен де өздерін соғыс даласында жүргендей сезінді. Бір ғасыр өмір сүрген қарт жырау Жамбыл да араласып, тіпті сол елдегі қаламгерлер тобын өзінің жырларымен ұйымдастырғандай әрекет етті.

Соғыс басталғанда қарт ақын 96 жаста еді. Ол қаһарлы күндерде қартайып, белі бүгілсе де, отаны отқа оранып жатқанда, бүк түсіп жатып қалмады. Ол өзіне ел алдындағы борышын қатты сезінді, борышым орындалмай қалар деген ой биледі. Ол жігеріне жігер қосып, қырандай қомданды. Жауды мерт етердей жырларын шығарды. Оның өлеңдері Москва,

Ленинград, Сталинград, Кавказды қорғаушыларды жігерлендірді. Жамбылдың «Ленинградтық өрендерім» керемет мәнді, ғажайып өлең болды. Бұл жыры – қазақ әдебиеті тарихында «жаудың зәресін алған өлең» деп аталды. 1941 жылы Ленинград жау қоршауында қалғанда ақын жүрегін жарып шыққан жыр дереу орыс тіліне аударылып, майданға жолданған болатын. Ол Ленинград, Москва және басқа ірі қалаларда плакат болып көрнекті жерлерде ілінумен бірге, бүкіл Советтер Одағы бойынша еліміздің аса көрнекті дикторы Юрий Левитан адам жан жүрегін тітіркендіре оқыды. Бұл жырды Украина, Белоруссия, Солтүстік-Батыс, Калинин, I-II Прибалтика және басқа Батыс майдандарының дивизия солдаттарын сапқа тұрғызып қойып, әдейі майдандарға жіберілген актерлер оқығанда майдангерлерге күш, жігер, қайрат бергені тарихтан белгілі.

Прибалтика фронтына қатысқан майдангер ағамның мынадай естелігін оқыдым: бүкіл дивизия сапқа тұрғызылды. Радиоландырылған аспан астында Жамбылдың өлеңін үнсіз тыңдап тұрмыз. Әуелі қазақша, содан кейін орысша оқылды. Солдаттардың көзі жаста болғанмен, өлеңнің әр жолы оқылған сайын жүректеріне жігер-қайрат, жауға толы кек тастүйіндей жинала берді.

Көрнекті Совет ақыны, Ленинградты қорғауға қатысқан Александр Прокофьев былай деп жазды: «Жамбылдың «Ленинградтық өрендерім» деген жырын жариялаған кез Ленинград халінің аса бір ауыр шағы еді. Міне, осындай халде Жамбылдың «Ленинградтық өрендерім» деген жыры газеттерде жарияланды. Халықтың рухын көтерген бұл жырды Ленинградтың радиосы күніне әлденеше рет оқып тұрды. Жыр ірі әріптермен теріліп, көшелерде плакат болып ілінді. Сол плакатты үймелесіп оқысып, көздерінен жастары сорғалаған талай адамдарды көрдім. Неміс самолеттері төбеде ұшып, бомба тастап жүргенде, онан қашып тығылудың орнына, Жамбылдың жыры басылған газетті сатып алуға, көшедегі киоскілерде кезекте тұрған адамдарды талай көрдім».

Жамбыл жырына дивизиялық телеграммалар мен хаттар майдандардан қаптап келіп, ақынға ұзақ ғұмыр тіледі.

Жауынгер сапер, ақын әрі публицист Баубек Бұлқышев та майданға аттанғанда жиырма жастан аз-ақ асып еді. Майданда жауынгерлік тапсырмаларды орындай жүріп, «Заман біздікі», «Өмір мен өлім туралы», «Тыңда, Кавказ!», «Сапердің дзотты тапсыру кезінде жаяу әскерге жолдаған хаты», «Шығысұлына хат», «Өмір сүргім келеді», «Жауыздық пен махаббат» атты публицистикалық жалынды жырға татырлық толғанысты мақалаларын жазды. Ол тіпті соғыста жүріп «Алматылықтар» атты романын да жазғанын қайтерсіз, Баубек публицистикалық шығармаларын соғыс кезінде «Комсомольская правда» газетіне жолдап тұрды.

Шығармаларының мәнділігі сондай мақалаларды оқыған Советтер Одағының түкпір-түкпірінен соғыста жүрген Баубекке 200-ден аса хат келіпті. Бәрінің де мазмұны оның ерлікке бастаған, жастарға жігер берген сөздеріне ризашылықтарын білдіреді, талантының алдында бас иеді. Сондай хаттардың бірі «Комсомольская правда» газетінің фронт бөлімінің меңгерушісі Юрий Жуковтың хатында былай деген:

Привет товарищ Булкишев!

Чудесные письмо Вы нам прислали. Печатаем полностью. Пишите нам чаще. Расскажите подробнее о себе – кем Вы работали до войны, как воюете.

Привет Вашим боевым друзьям!

Крепко жму руку!

Зав. отделом фронта

«Комсомольской правды»

Ю.Жуков

4 мая 1942 года.

Юрий Жуков Баубекті редакцияға жұмысқа да шақырған. Баубек шақырудан бас тартты:

«Жоқ, мен әдеби еңбекпен тек соғыс біткеннен кейін ғана шұғылданамын. Ал, қазір соғысуым керек, мен – солдатпын!» - деп жауап берген.

Осы хатына үндесетін «Өлім мен өмір туралы» атты публицистикалық толғауында былай дейді:

«Менің жастығым адам баласының қызметіне берілді. Мүмкін, мен жастығымды қайыра алмаспын. Бірақ ол босқа кетпейді, менен кіші інілерімнің еншісіне тиеді».

«Адам бір-ақ рет туады, бір-ақ рет өледі. Өлім әртүрлі болады; біреу суықтан өледі, біреу қыз үшін қырқысып өледі, енді біреулер аурудан өледі. Мұндай өлімдерді естігенде құр ғана ренжисің де қоясың. Ал естігеніңде үлкен құрметпен, бас иетін өлім бар! Ол – майданда ерлерше өлу!»

Баубектің бұл сөздерінде еліне шын берілген нағыз патриоттық сезімі жатыр. Болашақ жалынды ақын, тамаша публицист 28 жасында өзі айтқандай, майданда ерлікпен қаза тапты. Оның қысқа өмірінде қырғын ішінде жүріп жазып кеткен шығармалары қазіргі ұрпақтың жүректерінде мәңгі сақталады.

Қазақтың біртуар талантты ақыны Қасым Аманжолов майданға аттанғаннан кейін әбден елге аман-есен оралғанша әр шақтағы тебіреністерін өлең кестесіне түсірумен болған. Оның қаламынан туған әр шумақ өлең адам жан-жүрегін бұлқытып, сезімді жұлқып-жұлқып қалатыны, нәзік лиризммен қанды соғыста да адамдарды аялайтыны ғажап. «Оралым» атты өлеңінде ақын:

Сағындым сені, Оралым,
Күндер жоқ бейбіт бұрнағы.
Келгенше қайта оралып,
Алып қал осы жырымды.

Қош болсын енді, Оралым,
Күле бер шалқып, сайранда!
Айтпақшы қайда бораның
Кетейін алып майданға! –

деп жауға аттанып бара жатқандағы тебіренісін, елге деген қимастық сезімін байқаймыз.

Соғыс басталды деген хабар бүкіл Совет елін қалай дүрліктіргенін көз алдымызға халықтың қалай шошынғандығын бейнелі түрде көрсетеді.

Біз көп едік отырғанда
Демалыс күн мәжілісте.
Жау тиді де Ұлы Отанға
Бұзды шырқ шаңқай түсте.

«Соғыс» деген бір зілдей сөз,
Кетті басып еңсемізді.
Ап-ауыр ғып түсіртті тез
Қолымыздан кесемізді.

Сағасында домбыраның
Сыңсыды да үзілді күй.
Ауыртты да ақын жанын
Тынды сұлық қайран «Мәди».

Қасым 1943 жылы Қиыр Шығыс майданында жүргенінде ауыр жараланып, госпитальға түскен кезінде қазақтың талантты ақыны Абдолла Жұмағалиевтің басқыншыларға қарсы соғыста ерлікпен қаза тапқанына тебірене жылап жатып, «Ақын өлімі туралы аңыз» деген дастанын жазды. Ол – қазақ әдебиетіндегі ең үздік лирикалық – романтикалық поэма соғыс картинасын шеберлікпен өрнектеген шығарма. Орыс ақыны

Николай Тихонов поэманың аудармасын оқығаннан кейін бұл поэмаға: «Қазақ совет поэзиясының інжу-маржаны» деген баға берді.

Поэмада басқыншы жаудың сұсты суретін көрсетілуінің өзі-ақ жаныңды түршіктіріп, ыза-кегінді қайнатады.

Өмір гүлін жаншып, таптап,
Шаштан сүйреп махаббатты,
Жерімізге жындай қаптап
Найзаға іліп ар-ұятты, -
Келе жатты сұм жендеттер,
Жиіркеніп, жиырылды жер.
Жауға тамшы татырмастай
Буырқанып тасты өзендер.

Жаудың темір табанына қара жер де жиіркеніп жиырылғанын, өзендер де жауға тамшы су бермей тасып жатқанын әсерлі кейіппен көрсеткен.

Осындай сұсты жауға кірпік қақпай қарап тұрған поэма кейіпкерінің жалынды сөзі әр совет солдаттына күш бергендей:

Құдірет күші, жер жаһанның,
Қанатын бер қыран құстың,
Ашуын бер арыстанның,
Жүрегін бер жолбарыстың!
Күллі әлемнің аш-кегі,
Орна менің кеудеме кеп,
Жау жолына атам сені
Бомба бол да жарыл, жүрек!

Жаужүрек ақынның жалғыз өзі қамалаған жаудан сескенбей қалай арпалысқанын бейнелеген маржан сөздер мен суреттеулер ақындық жүректен еркін төгілген.

Майдангер ақындардың бірі, биыл 115 жылдық мерейтойы атап өтілгелі отырған жерлесіміз Әбу Сәрсенбаев. Ол соғысқа аттанған 1942 жылдан бастап, елден жауды түре қууға атсалысумен бірге, Батыс Европаны фашистерден азат етуге қатысты. Ақын өзі туралы былай дейді: «Мен 3-Украина майданында шығатын: «Совет жауынгері» газетінде әскери тілші болып істедім. Біздің майданымыз өзінің жорық сапарын ұлы Еділ жағасынан бастап, Австрияның Альпі шыңында аяқтады. Осы сапарында бүгін Оңтүстік Украинаны, Молдавияны, Румынияны, Болгарияны, Югославияны, Венгрияны, Австрияны фашизм құлдығынан азат етті».

Әбу ақын әскери тілші ретінде 3-Украина майданының барлық жаугершілік қимылдарының бәрінде бірге болып, қазақ жауынгерлерінің ерліктерінен очерктер мен әңгімелер жазып, соғыс шежіресін жинақтады. Ол өзінің шығармаларын жазуда бап таңдамады, солдаттар қандай күйде ғұмыр кешсе, солармен бірге жатып, бірге тұрды, шайқасқа бірге қатысты. Ақын майдандағы қазақ солдаттары мен олардың әскери достарының фотосуреттерін жинақтаумен бірге, олардың ерліктерін бейнелейтін көптеген шығармалар тудырды. Соның нәтижесінде жауынгерлердің атақ-жөндері көркем әдеби тарихында кейіпкерлер ретінде көрініс тапты. Жазушы соғыс біткеннен кейін майдандық жазбаларының бәрін жинақтап, «Жауынгер монологі», «Батырлардың ізімен», «Офицер күнделігі» деген кітаптарын бастырып шығарды.

Кітаптан өз бауырларының, әке-ағаларының ерліктерін оқыған қазақстандықтар Әбу Сәрсенбаевтың жазушылық ерлігіне дән риза болып, оған жүрек алғыстарын арнады. Майданда қаза тапқан қарапайым қазақ солдаттары осылайша әдеби кейіпкерлер боп, мәңгі өшпес бейнеге айналды. Солардың бірі өз жерлесіміз, Атырау қаласының тұрғыны, 3-Украина майданының атқыштар дивизиясының кіші лейтенанты, соғыстан бейбіт еңбекке аман оралып, 78 жасында дүние салған Орынғали Құлжанов еді. Ол Совет Одағы Батырлық атағына лайық ерлік жасап, Германия фашизмінің Сталинградты блокадаға алған дивизиясының фельдмаршалы Паулюсті бүкіл әскери басшылық құрамымен тұтқындаған

адам еді. Жазушы Орынғали Құлжанов ерлігі туралы «Никополь таңы» атты деректі әңгімесінде бейнелеген.

Әбу Сәрсенбаевтың ақындық күші, нағыз бар таланты майдан жырларында жарқырап көрінді. Ол Европаның қай мекенінде болса да, сезім күйі тудырған жырлардан құр болған жоқ. Бұған дәлел «Мазасыз Украина түні», «Балқан шежіресі», «Балатон жырлары», «Вена жырлары» атты өлең циклдары біріктіріліп, «Ақша бұлт» атты жинаққа енгізілді. Бұл жинақтың аты ақынның «Ақша бұлт» атты классикалық өлеңінің атымен аталған.

Майдан даласында соғыстан сәл толас тапқан сәтте ақын-жауынгер аспанда ұшқан ақша бұлтқа қарап өзінің туған жерге деген сағынышын былай білдірген еді:

Уа, ақша бұлт, айтшы маған,
Айтшы маған, келдің қайдан?
Ақ төсінен күн сүйгенде
Жаралдың ба Алатаудан?

Бейне торғын ақ жібектей
Тұрсың төніп тас төбемнен.
Емес пе ең қыз орамалы
Жел ұшырып алып келген?

Әлде Арқаның ару қызы
Отырғанда кесте төгіп,
Алдындағы ақ жібегін
Әкеткен бе жел көтеріп?

Әлде Алатау етегінен
Шыбынымдай сүйген жарым
Бұрышына сәлем түйіп,
Ұшырған ба орамалын?

Бұл төгілген лирикалық жырдан ақынның туған жерге деген мөлдір махабатын, қазақтың кең даласын аңсаған арманын сеземіз. Осы өлеңіне байланысты Әбу өзі де «Ақша бұлт ақын» аталып кетті. Олай аталуына оның ақша бұлтқа ұқсаған бұйра шашы мен өзінің нағыз ардан туған ақ та пәк көңілі болса керек. Ақынның көңілінің кеңдігі сондай – егер құшағы жетсе планетаны құшақтап сүйетіндей ағыл-тегіл сезімнің адамы еді. Хамит Ерғалиев Әбуге арнаған өлеңінде оған бір шумақ өлеңмен дәл мінездеме берген ғой:

Әбу ақ қой шағала, желкеннен де,
Сағынғанда сүйеді ол желкеннен де,
Ақша бұлтқа қарайды аспандағы
Жердегі кей пасықтан жиіркенгенде.

Ақша бұлт ақын ақ жүректі тәрбиеші, ұлағатты ақылман, абыз еді. Ол Отан соғысы біткеннен кейін майданнан мүгедек болып оралған ағаларды қалай құрметтеп қастерлеу керектігі туралы балқаймақтай еріп егіле, жалына, әр жүректі аялай мына өлеңді шығарған еді:

Сен құрметте оны!
Түсіндің бе, қарағым!
Ол ақшаға сатқан жоқ
Тізеден кесіп аяғын.
Еріккеннен де ұстап жүрген жоқ
Қолтықтағы таяғын.
Кеше елге қатер төнгенде,
Ол жауға қарсы шапты.
Бізді жалмамақ болған ажалды
Өр кеудесімен қақты.

Ол арыстанша алысты,
Өлім соққысын өз үстіне алды,
Денесін оқ пәршелесе де,
Ел намысын қорғап қалды.
Сен құрметте оны!
Түсіндің бе, қарағым!

1945 жылы Одессада жазған бұл өлең – соғыс біткенде туған жалынды жүрек тебіренісі еді. Әркім де бұл өлеңді соғыс біткеніне алпыс жыл өтсе де, көзіне жас алмай оқи алмайды. Ақын құдіреттілігі осында!

Соғыс бітіп, фашизм талқандалса да, майдан жайлы шығармалар толасы тоқтаған жоқ. Ақындар дастандар тудырса, прозашылар роман – хикая, әңгіме жазып, 60 жыл бойына қанша шығарма тудырды десеңізші. Аса көркем дастан-жырларымен Хамит Ерғалиев, Жұбан Молдағалиев, Тоқаш Бердияров, Тұманбай Молдағалиев, Жүмекен Нәжімеденов, Сағи Жиенбаев және басқа ақындар легі атсалысты.

Бұлардың ішінде Хамиттің «Әке сыры», «Жас ана», Жұбанның «Жыр туралы жыр», Тоқаштың «Мен өмір сүремін», Жүмекеннің «Жоқ, ұмытуға болмайды» поэмалар циклын атар едік. Бұлардың құндылығы тек соғыс тақырыбын қозғаумен ғана бағаланбайды, олардың поэтикалық шеберлік шыңына шығумен де қымбат.

Жұбан Молдағалиевтің «Жыр туралы жыр» дастаны татардың легионер ақыны Совет Одағының Батыры, фашистік Маобит түрмесінде азаппен өлтірілген Муса Жәлелге арналған. Бұл поэма – ақынның шығармашылық үлкен табысы, классикалық дүние болды.

Ол бір деммен оқылып, әсем айшық – ажарлауларымен таң қалдырады.

Тоқаш Бердияровтың «Мен өмір сүремін» поэмасы да қазақ әдебиетіндегі ерекше құбылыс болып енді. Майданда аяғынан жарақат алған солдаттың аузынан шыққан сөздерді өзің жараланып, өзің айтқандай боласың.

Жолдас, доктор!
Мен Отан солдаттымын,
Жүрмеңіз аяғыма ағаш жалғап.
Кең қонышты етігін өз полкымның
Киемін. Керек емес маған балдақ.

Өшер әлі гитлершіл фашист үні,
«Кесемін» деген сөзге таң қалам мен.
Қалайша би билеймін жеңіс күні
Сүйген жарым, жан сәулем – Тамарамен?

Мұндай жарқын шумақтар Тоқаш поэмасында мол ұшырасады.

Жерлесіміз Жүмекен Нәжімеденов – майдангер перзенті. Елдегі соғыс зардабын көрген ұрпақ. Талантты ақынның «Жоқ, ұмытуға болмайды» атты поэмалар циклы жеңістің жиырма жылдығында Қазақстан Комсомолы сыйлығына ие болып, қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылды.

Отан соғысы – мәңгілік өшпейтін тақырып. Жетпіс бес жыл өтсе де бұл тақырыпта көркем дүниелер осы кезге дейін жазылып келді, әлі де жазыла бермек.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭСТОНДЫҚ ТҮТҚЫНДАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНЕН

Вентсел А.

Тарту университеті. Эстония мемлекеті PhD

Хамидуллина Д.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті PhD

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Біздің елімізде кеткен ғасырда әлеуметтік-саяси және экономикалық өзгерістер көп болды. 1930-1950 жылдары кеңестік тоталитаризм, лагерлік жүйе біздің қоғамымыздың дамуына әсер етті. Ең қысқа мерзімдерде әкелген шығын құрылыстарда күштеп еңбек еткізген, мәжбүрлеген қатал жолымен келді. Қазақстанда ГУЛАГтың бір бөлшегі Қарлаг жұмыс жасады. Қарлагтан миллионға тарта сотталғандар өтті. Ол ПХК-ның 42 лагерінің ішінде тұтқындар саны бойынша 9 орынды иеменді. Қарлаг мемлекет ішіндегі мемлекет болды. Басында бұл өндірістің ауданы болды, кейіннен өндірістік бөлімшелер деп өзгертілді, 1932 жылы бастап лагерь бөлімшелері деп аталды. Қарлагтың бүкіл даму тарихында оның бөлімшілерінің саны өзгеріп отырды. Егер 1933 жылы 1 қаңтарында Қарлаг территориясы 9 лагерь бөлімшесіне бөлінсе, ал 1955 жылы олардың саны 33-ке жетті. Лагерь бөлімшелері Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің (ИТЛ) кең байтақ территориясының түрлі участкелеріне, қазіргі Қарағанды облысының Мичурин, Тельман, Жаңа Арқа сияқты шет аудандарына орналастырылды.

Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің толтырылу лимиті жылдар бойы бақылау да болды. Тізімдік құрам бойынша 1931 жылы -12174 адам есепте болса, 1941 жылы – 51404 адам, 1950 жылы – 54180 адам болды. 1931-1959 жылдар аралығында Қарлагта барлығы 800000 адам отырып шықты [1].

Аталған лагерьлерде тұтқындалып, жазасын өтегендер ішінде көзі тірі адамдар саны да аз қалды. Тағдырларын күрт өзгерткен тоталитарлық саясаттың зардабын өмір бойы көрген адамдар қиындықпен шаршамай күресе білді. Маңдайына басылған таңбадай болған «халық жауы» атпен өмір сүру оңайға түспеді. Сондай қиын тағдырдың қасіретін көргендердің бірі Кама Уло. Ол 1928 жылы дүниеге келген Эстония азаматы. Қазақстанда Песчанлагта 1952-1954 жыл аралығында 58 баптың 1а тармағы бойынша 10 жылға бас бостандығынан айрылғандардың бірі [2]. Тарту университетінде 1951 жылы орман шаруашылығы мамандығында 4 курста оқып жүрген кезінде тұтқындалды. Сол кезді былай деп есіне алады: «Мектепте оқып жүрген кезімізде 1946 жылы жасырын ұйым құрылып, оның құрамында 1928, 1929 жылдары дүниеге келген 12 адам, 10-11 сыныптың оқушылары бар болатынбыз. 1951 жылы 5 жылдардан кейін ұйымда болған сыныптас 12 адамды тұтқындады, жасырын ұйымда болғаны үшін деген айып тағылды. Бізді лагерьге вагондардармен әкеліп, карантин жұмыстарын жүргізді. Келген жерімізден құрылыс объектілеріне жіберді. Бұл жердің Қазақстан, Песчанлаг лагері екенін білдік. Келген бойда су құбырын екі метр тереңдікте қазу тапсырылды. Қолымызда сүймен, күрек берілді.

Хат алысу мәселесі 1951 жылдардың бастапқы кезінде ауыр болатын, жылына екі хат жіберуге рұқсат берілді. Сәлемдеме зат жіберу кезде үйге алғандығың жайлы ашық хат жазуға рұқсат етілді. Аз уақыттан кейін ағаш өңдейтін целлюлоза комбинатында жұмыс істедім. Ауа райы өте қатал болатын, қыстыгүні бізді -33 градуста жұмыстарға жібермеді. Жұмыстардың басым бөлігі вагондар және машиналарға құрылыс материалдарын, жүкті тиеу болды.

Эстондықтардың еңбекқорлығы барлық жерде белгілі болатын. Егер өздеріңе бейіт қаз деп тапсырма берсе де, қазуға дайын екенін, адал жұмыс істейтіндігін білген орыстың ағаш шеберханаларындағы бригадалары өз жоспарларын орындамағандықтан эстондықтардың

еңбегін пайдалануға көшті. Шеберханаларда майда және нәзік бұйымдар, есік және терезелер жасады. Бригадада жазғытұры біз 70 адам жылы жайларда даярлық жұмыстарын жүргізіп, қазу жұмыстарын жүргіздік. Энцефалит ауруымен ауруыма байланысты маған жеңіл жұмыстарды берген, онда офицерлердің дивандары және шкафтарын жөндеймін. Бұл № 8 Песчаный өте тыныш лагерь болды. Тамақтану мәселесіне келсек біздерге берген тағам түрлері астық дақыл геркулестері, жүгері, балық және көп бөлігі нан болды. Масқара тұздықты түрі қызыл балық, ұзақ уақыт жегеннен соң мұндай балық иісінен жеркенушілігіміз пайда болды. Мөлшер бойынша адам басына берілетін нан 600 грамм болды. Маған қосымша 100 грамм нан көбірек беретін өйткені менің бойым ұзын 183 см болатын. Сәлемдемелер тінтулерден кейін талқандалып тастайтын. Бір күні апам майдың ортасына хат салып жіберіпті, күзетшілер ол хатты тауып алды. Мен ағаш шебері болған соң еңбекақы алатын болдым, сол кезде қаражатым өзіме жететін. Кішігірім дүкенде кәмпит, негізінен нандарды сататын. Үйінен сәлемдеме алмайтындар артында тұрып, қарап сенде қалған тамақтарды жеуге мәжбүр болатын. Жалақымызды алып, үйден сәлемдемелер келген мезгілде таңғы астан бас тартатынбыз. Жағдайымыз жақсарып келе жатқандығы сезілетін.

1954-55 жылдарды аспаз және күзетші сияқтылармен келісіп, танысып, лагерьдің ішіне мерекелерге шампандарды әкелуге мүмкіндік пайда болды. Бұл рождество мерекесі болатын. Елге енді күзетшіден және аспаздардан хат жіберіп отырды, бір жылда 2 хат жіберу керек деген тыйым бізге тосқауыл болған жоқ. Түнде олар хат тасып өз көмектерін тигізіп жатты. Лагерь қызметкерлері арқылы кейбір адамдар өз естеліктерін, кітап, газеттерді сыртқа шығара алатын мүмкіндіктерге ие болды.

Киім мәселесіне келсек біздің лагерьде қыста аяққа қалың пималар, үстімізге фуфайкалар, жартылай пальтолар, жүннен тоқылған киімдер, тымақтарды киюге рұқсат берді. Менде өзімнің меншікті жапон әскерилерінен қалған бас киім болатын. Үнемі соны тастамай жүретін болдым. Жаздықүні ыссыға лайық жұқа киім, майка. Төрт жерлерінде сан бекітіліп тұратын, бірінші нөмірлері алда болды, бірі арқасына, аяқтарында және тымақта немесе бас киімде. Барлық мына киім-кешектерде тесік болған, қашқынды киім бойынша білуге болады. Жұмыстарға бөлу таңертең болады, онда фамилияны айтса, ол нөмірін айтып жауап береді, немесе керісінше нөмірін айтса фамилиясын айтады.

Лагерьден екі километр қашықтықта ағаш шеберханада жұмыс жасадық, жұмыс күні басталғанша барлық адамдарды санайтын болды, олардың санын фанераларға жазып, саны келмесе сүртіп тастап қайта санап болғанша барлық уақыт кететін. «Оңға адым, солға адым қашу болып есептеледі, қарауыл еш ескертусіз мылтық қолданады» деген сөзді «намаз оқу» деп атап, оны кіру және шығуда үнемі қайталанатын.

Соғыс табысы туралы түсірілген кинолар, аптаның оқиғаларын, ағымдағы шолуларды далада үлкен жаялықтарда көрсетілетін болды. Ұрлық, төбелес біздің лагерьде болмады, бір күні таңертең өлген екі адамның сүйегін тапты, тыныш лагерьде бұл түсініксіз жағдай болды. Дамыған клубтар аз еді, монша, төсек-орындарды ауыстыру үнемі кесте бойынша болып тұрды» [3].

Түрмелерде еңбек еткен әйелдердің күнінің өте қиын болғандығы жайлы 70 жастаға әжей Керге Хелиа әңгімесінен білуге болады. 1932 жылы Эстония мемлекетінің Тарту қаласында дүниеге келген. Оның түрмеде отыруының себебі женгесінің ағасы германдық астыртын ұйыммен байланыста болған. Олардың да отбасыларын ұйыммен байланысы бар деп кінәлап, тұтқынға алған. 1950 жылы 4 ақпанда 58-1а, 58-8 баптары бойынша 16 жасында 10 жылға сотталған [4]. Әңгімесінің соңына дейін көз жасын тоқтата алмай, көптеген нәрсені еске алып, былай бастады:

«Бізді түгел жанұямызбен ұстады, мен, анам, ағам, жеңгем. Туған қалада үш жастағы және жас та сегіз айлық балалары қалды. Ең жаманы 1949 жылы бізді Таллиннен Ленинградқа апарғаны болды. Өзіммен біге жылылау киімдерімді алдым. Ленинградтан көп жер жаяу жүрдік, суық, қабаған иттер және жауынгерлер әлі көз алдымда. Қарттар мен қариялар жылдам жүрмегендіктен «керілмеңіздер» деп солдаттар айғайлады, олар сонан соң өз заттарын, ауыр сөмкелерін тастауға мәжбүр болды. Мені 1950 жылы 16 жасымда Иркутск

облысының қалың орманына жіберген болатын. 1952 жылы Қарағанды облысындағы Қарабас тас карьерына жұмысқа аударылдық. Қазақстанға бізді вагондармен апталап әкелді, вагонда адамдар ауруларға шалдықты, көбіне адамдар қантышқақ болды. Барактарға бөліп орналастырды. Алғаш рет лагерьдің нанын жеу бұл мен үшін сұмдық болатын. Біз қатты суықта баракқа, барлық от жағуға жарамды нәрселерді шөп, отындарды тауып әкеліп, қолтығымызға тығып кіретінбіз. Оны байқаған солдаттар жанғыш нәрселерді лақтырып тастауға бұйрық береді, өйткені отқа өздері жағу үшін. Егерде тастамаған жағдайда олар бізді далаға суық қарға отырғызып қоятын. Біздің басшы сотталғандарды тапқанша суық қарда отыратын болдық. Түрмеден босатқаннан кейін қатты ауырып, қайғым көбейіп, балалы бола алмадым. Түрмеде адамдар ұрлық жасағаны үшін немесе қырып-жойып, өлтіргені үшін отырады, ал мен не үшін отырмын мында деп.

Қазір менде өз естелік кітабым бар, есіме алсам қорқынышты кино сияқты болып көрінеді. Қазақстанда су өте тапшы болды, кішкентай сор көл болатын, жергілікті адамдардан жуынып – шайыну үшін су сатып алатынбыз, бір шелек судың құны 10 сомның шамасы болатын. Оны үнемдеп пайдалануымызға тура келді.

Егер бір жұмыс күнін суреттесем, әдетте таңертең суға тек қана сұлы ұнтағын себілген су береді, таңертеңгі тамағымыз осы. Түскі тамақ бізде болған да емес, кешкі асқа ішінде 50 грамм еті бар сорпа және кішкентай бір тілім нан. Бір күні кешке жас қыздар қайдан алғаны белгісіз бөлке нан әкеліпті және оны бәріміз жапатармағай бөліп жеп алдық. Кім қалай жұмыс істесе, пайыздарына қарай тамақ бере бастады. Бригадир украиндік әйел болатын, оның аты Ульяна, эстондықтар қатты жұмыс істесе де, ол пайыздарды бізге жазбай, өзінің украиналық қыздарына жазатын. Ол әйелмен үнемі келісе алмай, өз пайыздарымызды өзімізге жазуға талап еттім. Басында әр түрлі себеп айтып, кіжініп, мені жақтырмай жүретін, кейін біздің пайыздарымызды өзімізге жөндеп жазатын болды да, тамақтарымыз жөнделе бастады.

Дәрумен тапшылығына шыдамай ағзам тауық соқырлығы ауруымен ауыра бастадым, кешке сәл қараңғы түссе, ештеңе көрмей қалатынымын, көз алдым қарауылтып кететін еді. Кешке асханаға тамақ ішуге баратын кезде қыздарды ұстап баратын болдым. Лагерьде емделгің келгенімен қаралатын дәрігер мамандар жоқ болды.

Қыстыгүні мақталы киімдер, фуфайка, шалбарлар киетінбіз, ал жаздыкүні тізеден келетін қара көйлек, барлық әйелдің көйлегі бірдей еді. Лагерьде біз аяқ киім кимей, жалаң аяқ жүргенбіз, ал ботинканы жұмысқа киеміз. Біздің киімдерімізде нөмір болғаны қорқынышты жағдай еді. Арқамызға, кеудемізге, тіземізге, тымағымызға нөмірлер тігілген. Лагерьлердің қызметкерлері, әйелдер арасындағы ұятсыз қылмыскерлер, ұрлық үшін отырғандар саяси тұтқындарды келеке етіп, күліп, мазаларын алатын. Баракта екі қабатты ағаштан жасалған кереуеттер орнатылған, дәретхана, үлкен терезелері болды. Біздің бөлме 20-25 адам сиятындай үлкен көрінетін. Клуб, театр дегендер болмады, есесіне өзіміз ән айтып, билер ұйымдастыратынбыз. Эстониядағы Таллиндік опера примадоннасы бізбен бір баракта тұрды. Аты- жөні Герда Мурре еді. Біздер кейбір халық билерін жаттап алдық, дайындық жасап аптасына бір рет концерт ұйымдастыратынбыз. Бостандыққа шыққан соң Таллинде Герда Муррені жақсы жұмыстарға шақырды, бірінші опералық пьесада «Накхирде» ойнаған примадонна болды, пьессаның аудармасы жарғанат болаты. Примадоннамыздың ерте өліп қалғаны өте аянышты жағдай әрине. Ол өнер көрсеткенде біздің халық түрегеліп тұрып қол шапалақтайтын, қатты сыйлайтын. Лагерьде бірге тұтқында болған Украина қыздары опералық примадоннаны сақнадан көруге әдейі Таллинге келіп жүрді. Герда тұрмыс құрды, күйеудің фамилиясын алып Герда Муллама болды.

Тағы бір Сута Велли атты қыз жақсы ән шырқайтын еді. Ол Ресейде жоғалып кетті. Оның қайда екенін білмейміз, байланыстарымызды жоғалтып алдық. Кешке қарай жиналып ұлттардың әндерін шырқап, әр-түрлі қол өнер бұйымдарын дайындап мұражайға тапсыратын болдық, кейде өздерімізге қажетті бұйымдарымызды да тігіп алатынбыз. Сталин қайтыс болған соң ең жақсы кезеңдеріміз басталды. Киімдеріміздегі номерлер түсті, өмір сүру жеңілдеп, тамақтану деңгейі жақсара бастады. Елге ораламыз деген үмітімізде болған жоқ

еді. Біз тағдыры әбден бұзылған адамдар едік, көпшілік ортасында өмір сүріп кету мен үшін қиынға соғатын болар деп ойлайтынмын, ауылдық жерге немесе орман арасында өмір сүруге тура келетін шығар деп уәйымдап жүретінмін.

Өмір бойы жылауға тура келді, себебі балаларым болған жоқ, жолдасым да сол себептен тұрмады. Менің білімім де болмады, тағдыр қандай қызық түрмеден отырып шыққан соң маған ешкім жоламайтын болар деп ойлап едім, бірақ өмірімнің 55 жылында адамдармен бір ұжыма жұмыс істеуге тура келді. Шаштаразда жұмыс істедім, өзім осы мамандықты оқыдым, сонан соң басқаларды оқыттым, үйреттім, менің оқушыларым болды. Әйелдер арасында еңбек етіп, жұмысты 55 жылдан кейін қалдырғанымға өзіме таң қалдым [5].

Міне осылай, Песчанлаг, Қарабастағы лагердің күнделікті өмірі сол лагерлерде жазасын өтеген адамдар арқылы суреттелді. Әр адамның өзінің пікірі, өмірі, көзқарасы сан алуан болатыны белгілі. Соған қарай олар лагерь өмірінің күнделікті өмірін барынша толық сипаттауға, мәдени өмірі, жалпы жұмысшылардың тамақтануы, жұмысқа киген киімдері, көңіл күйлері, басшылар мен күзетшілердің тұтқындарға қарым-қатынасы туралы айтылады.

Песчаный лагерінен аман қайтқан адамдар саны өте аз, өйткені ол жердегі тұрмыстық жағдай нашар болатын. Аурудың түрлерінің таралуы, тамақтың құнарсыздығы, үзіліссіз еңбек ету нәтижесінде тұтқындардың ағзалары шыдамай, денсаулықтары нашарлап адам өлімі өте көп кездесетін оқиғаға айналған. Қарабас лагері Қарағанды лагерлерінің қақпасы болды. Тұтқындар Қарағандының көмір шахталарында, Жезқазған, Қарсақпай кен орындарында, тас жол мен темір жол құрылыстары, ғимараттар мен Балқаш, Жезқазған қалаларының құрылыстарында, Кенгір су қоймасын салу жұмыстарында, жылу электр станциясы, фабрикалар салу сияқты ең ауыр жұмыстарды жасады. Бұл аталған жерлерде 1953 жылы орта есеппен - 5706 тұтқын еңбек етті. Соның ішінде шахталарда - 4526, Жезді кен орнында - 333, қалған тұтқындар ауыл шаруашылығында және шаруашылықты қамтамасыз ету жұмыстарында еңбектенді [6]. Белгіленген мөлшерден көп орындап, экономиканың қарқынды дамуына үлес қосты. Өмірлерінің ең қызықты жастық шақтарын қамауда өткізіп, ата-ана мен отбасынан, балаларынан айрылған тұтқындардың адами құқықтары жерге тапталып, қатаң саясаттың қамауына тәуелді болып, қатігездік пен шектеуде өмір сүрді.

XX ғасыр лагерлер ғасырына айналды. Саяси жағдайларға байланысты лагерлер құрылды. Олардан миллиондаған адамдар өтіп, жазықсыз адамдар қайтыс болды. Лагерьлердегі тоталитарлық жүйенің нәтижесінде тұтастай ұлттарға, қарапайым адамдарға қысымшылық көрсету жұмыстары жүрді. Бұл өткен ғасырдың қайғысына айналған, тарих бетінен мәңгілік өшпейтін қасіретке айналды.

Библиографиялық тізім:

1 Калыбекова М.Ч XX ғасырдың 30-50 жылдары Қарағанды облысы территориясында орналасқан еңбекпен түзеу лагерлері // Қоғам және дәуір. – 2010. - № 2. – 135-139 б.

2 Автордың жеке қорынан интервью Кама Уло 7 мамыр 2012 жыл Тарту қаласы Эстония мемлекеті

3 Эстония мемлекеттік мұрағаты қ. 2276 і.7235 п. 15

4 Автордың жеке қорынан интервью Херга Нелиа 7 мамыр 2012 жыл Тарту қаласы Эстония мемлекеті

5 Эстония мемлекеттік мұрағаты қ.129-314 і.3217 п. 11

6 Шаймуханова С.Д. Политические репрессии в Казахстане (30-40-е – начало 50-х гг.). – Караганда, 2000. - С.149

К ВОПРОСУ СУЩНОСТИ ГЕРОИЗМА И ГЕРОИЧЕСКОГО

Мухамбетжан А.Ж.

Кандидат философских наук, доцент

Казахский университет технологии и бизнеса

г.Нур-Султан, Республика Казахстан

Системный характер общества является конечным определителем любого общественного явления. Системность же общества нами рассматривается в единстве его **личных и вещественных** элементов. Во-первых, это социальные субъекты различных уровней (индивид, человек, личность, индивидуальность, персона, различные социальные группы, объединения, этнические общности и т.д) и во-вторых, различные формы социальной предметности.

Определение конкретных характеристик всех элементов социального требует реализации системного подхода в их познании. Только таким образом можно построить систему определенностей личных и вещественных элементов социального, существующей в определенном социальном пространстве и времени. По отношению к рассматриваемому вопросу это означает исследование и выяснение природы массового героизма советских людей во время Великой Отечественной Войны на основе анализа социальных определенностей ведущего элемента социального – социальных субъектов.

Для системного подхода общество не есть нечто принципиально внешнее, хотя оно и может выступить как таковое по отношению к определенному конкретному субъекту. Реальное общество, его конкретно-исторический тип без субъекта, пустая абстракция. Поэтому в принципе все характеристики общества и личности, социального и индивидуального научно определяемы лишь при использовании принципа конкретного историзма, который и устанавливает конкретные параметры их корреляции.

В тот или иной период развития общества будут затребованы определенные социальные качества. Такие свойства, как сила, ловкость, выносливость, храбрость, находчивость, быстрота и др. имели исключительно важное значение в жизнедеятельности предлюдей. Именно они обеспечивали победу в борьбе за существование со стихийными силами природы и другими себе подобными. Им же принадлежит немаловажная роль в становлении и возникновении собственно социальных характеристик людей. В ходе объективации этих свойств происходит их обезличивание, опускаются единичное и особенное, внешнее, случайное, стихийное и т.д. Осуществляется как бы очищение их от субъективности и, в результате, они приобретают статус объективно-обязательного для всех требования и поддерживаются мнением сообщества. В сущности, таким образом возникают основные социальные императивы. Постепенно выкристаллизовывалось нынешнее содержание человеческого, часто сводящееся только к положительному значению, хотя первоначально «социальный портрет» наших далеких предков включал в себя различные, порой даже противоположные характеристики: «На низшей ступени варварства начали развиваться высшие свойства человека. Личное достоинство, религиозное чувство, прямота, **мужество, храбрость** стали теперь общими чертами характера, но вместе с ними появились **жестокость, предательство и фанатизм** (выделено нами–М.А.)» [1].

История человечества свидетельствует о том, что героизм как общественное явление возникает вместе с возникновением общества. Первоначальные общественные отношения родов и племен обязывали вести борьбу за свою территорию, отстаивать относительную автономность. В ходе этой борьбы постепенно вырабатывались такие качества, как военная доблесть, храбрость, смелость, презрение к трусости, малодушию. В то же время поощрялись насилие и убийство членов других родов, общин. Например, возникшая в первобытном обществе заповедь «Не убий!» касалась в каждом племени только своих, т.е. соплеменников,

никак не относясь к представителям других племен. В отношении же других народов убийства индивидуальные и массовые были не только допустимы, но в определенных ситуациях даже необходимы.

Со временем эти феномены общественной практики закреплялись в соответствующих представлениях, затем в понятиях о героизме, а также в обычаях, в обрядах и в ритуалах. Следует отметить, что такая интегральная характеристика первобытного человека, как добродетель, главным образом сводилась к силе и храбрости. О многом также говорит факт восхождения значения слова «нравственность» в индоевропейских языках к слову «храбрость», т.е. «нравственным человеком» первоначально считался «храбрый человек» [2]. Греческое слово «*agatos*» и латинское «*bonus*» означают сильный, мужественный, храбрый, благородный, добрый [3]. Устные и письменные исторические памятники тюркоязычных народов также свидетельствуют об органическом единстве моральных и героических качеств людей: «Нағыз ер кім? Еркек көп қой, мейілі, «Ер» де соны – таза болсын пейілі» («Настоящий герой тот, кто соединяет в себе смелость и добрые помыслы»)[4]; Русский историк-исследователь Казахстана XIX века А.И.Левшин в своей книге «Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких гор и степей» также отмечает традиционное наделение казаками своих батыров высокими нравственными качествами [5].

Истоки критерия героического содержатся в общественной практике доклассового общества, где постепенно закреплялись представления и идеи о самоценности различных форм проявления самопожертвования ради физического существования других. Подобная готовность первобытного человека затем перерастает во внутреннюю мотивацию поведения, в форму проявления опережающего отражения социальной действительности, в императивы первоначального гуманизма. Таким образом складываются элементы общечеловеческого содержания в критерии героического. Становление и возникновение классового общества обуславливает выдвижение в нем на передний план элементов классового. В целом, критерий героизма соответствует самоотверженной деятельности людей, классов, индивидуумов, объективным законам развития общества, общественному прогрессу.

Следовательно, в научном критерии героического представлено единство двух оснований: 1) объективно-практическое и 2) субъективно-духовное. Первое указывает на социальную обусловленность героизма, на недопустимость сведения его к субъективному, переоценки роли индивидуального сознания. Следствием отрицания объективно-практического основания героизма может стать произвольная трактовка его критерия, когда в качестве ведущих мотивов героического поступка признаются долг, врожденная идея добра, субъективные чувства и качества (терпение, обязанность, сострадание, подражание и т.п.). Тем самым критерий героического становится произвольным, зависимым от действующего субъекта и от того, кто оценивает его действия. В таком представлении герой – любой, кто чем-либо выделился из массы, толпы, в частности, благодаря везению, удаче, судьбе и т.д.

С другой стороны в героизме важное значение имеет субъективно-духовный фактор, который включает себя представления, мнения, понятия о героическом, героический идеал. В содержании этих идеальных образований содержатся как общечеловеческие, так и классовые, а также этнические элементы. Так, у каждого народа, этноса имеются свои специфические представления, идеалы о героях, которые передавались из поколения в поколения такими средствами социального наследования, как творения устного народного творчества, традиции, обычаи, обряды, ритуалы и т.д. Они выполняли и выполняют существенную роль в решении задач патриотического воспитания молодежи. В них героизм представляется только как положительное социальное качество, высокое нравственное поведение, как соответствие категории героического идеала героическому действию. Как писал русский историк В.Соловьев, «Мужество сознается человеком не как преобладание только хищнического инстинкта, а как способность духа возвышаться над инстинктом личного самосохранения, причем присутствие этой силы духа является добродетелью, а отсутствие ее осуждается как постыдное» [6].

Героизм - это доблесть, бесстрашие, стойкость, самопожертвование, проявляемое ради достижения высоких общественных и нравственных целей. Его источники различны: защита родины, верность гражданскому долгу, поиски правды, чувство любви, красоты и дружбы. Истинный героизм утверждает величие человека, его духовную силу и благородство, он неотделим от возвышенного.

Методологическое значение данного утверждения ярко проявляется при разграничении героизма от псевдогероизма, героя от антигероя. К примеру, не всякая смелость, отвага, бесстрашие и др. человеческие качества, входящие в состав героического идеала и связанные с готовностью идти на самопожертвование, могут стать формами проявления героизма. Другими словами, не всякая смелость героична. Она может быть просто частным моментом поведения, не вытекать из всех условий жизни и глубокой сущности данной личности, у которой отсутствовали даже отдаленные намерения о совершении героического поступка. Более того, смелыми могут быть действия асоциальных типов – воров, бандитов, киллеров и т.д.

Настоящий героизм выступает как такое интегральное социальное качество, в котором общественное стоит на первом плане и реализуется самоотверженными действиями людей, классов, индивидуумов. В нем общественная потребность проявляется как настоятельная необходимость, связанная с ведущими тенденциями общественного развития, а также получает индивидуальную, коллективную или массовую форму выражения. «Герой - человек, который в решительный момент делает то, что нужно делать в интересах человеческого общества» (Юлиус Фучик).

В целом системная, интегральная природа и сущность героизма объединяют в себе духовные и практические основы. Духовные основы, мотивы рассматриваются только в органической связи с практической деятельностью масс, классов, социальных групп, в объективном результате их действий. Они проверяются теми действиями, в которых они раскрываются для народа, этноса, передовых социальных сил. Героизм не в героических только помыслах, настроении, в идеях самих по себе, а в органическом их воплощении в практике общества, класса, социальной группы, индивида. Степень зрелости единства духовных и практических основ героизма определяет степень зрелости самого героизма как важнейшей качественной определенности социальных субъектов. Очевидно, что нельзя признать героем человека с низменными или асоциальными чувствами, идеями, взглядами, идеалами, теориями, ибо в них отсутствуют положительные духовные основы и практические действия, призванные обеспечивать общественный прогресс.

Социальные качества общества не могут быть определены без учета характеристик социальных качеств отдельных единичных субъектов. В определенном смысле, каковы вторые, таковы и первые. Все положительные и негативные характеристики того или другого в конечном итоге объясняются сложной диалектикой взаимодействия, системных по своей природе, социальных качеств индивидуального и совокупного субъекта истории. Поэтому взаимно коррелируемы массовый героизм и индивидуальный героизм.

Для отстаивания своих убеждений, идеалов и в теории, и на практике, в повседневной, порою рутинной, жизнедеятельности необходимо не только интеллектуальная, но и гражданская смелость как важное социальное качество. По существу она выступает как своеобразная разновидность героизма.

Герои - гордость каждого народа, носители общечеловеческих ценностей - общечеловеческих качеств. Они – убедительные доказательства объективного существования подобных качеств, преимущества таких социальных форм, которые работают на консолидацию народов, лучших образцов разных культур. Вместе с тем, они служат эталоном, образцом для подражания, способствуют очищению людей, предупреждают малодушие, трусость, раболепие и другие негативные качества, т.е. выполняют как созидательную, так и профилактическую роль. Теория и практика воспитания должны всемерно использовать эту возможность социальных качеств конкретных личностей. К примеру, наука и общественная практика при определении содержания героического идеала,

героизма как социальной определенности различных социальных субъектов, должны всесторонне анализировать весь спектр факторов, содействующих их проявлению. Героическая личность здесь выступает в роли творца истории. Следовательно, знание истории предполагает, а не исключает знание биографии субъектов истории. Как утверждал Т.Карлейль, «общество основано на почитании героев» [7,17], а «История мира ... - биография великих людей» [7,19]. Тем самым история перестанет быть перечислением дат, бессубъектных событий. Сама по себе событийность исторического процесса без должного акцента на его носителей превращает субъекта в предикат якобы независимого от него, имеющего свою «объективную» логику, социального времени. Тем самым снимается проблема свободы, активности личности, частной и весьма важной формой проявления которой, являются героическая доблесть, героизм.

С самого начала социалистического строительства советский идеологический дискурс утверждал, что революционные массы должны с течением времени породить яркую исключительную личность, героя и оптимиста. Построение социализма трактовалось как созидание истинно человеческого общества, а человечность воспринималась как сущностная социальная определенность, свойственная социалистическому обществу как таковому.

Воспитание у советского человека чувства любви к советской Родине, готовности на самопожертвование ради Отечества осуществлялось главным образом на эмоциональной основе. Хотя лозунг «человек человеку друг, брат и товарищ» носил абстрактно-гуманистический характер и, в целом, затрагивал чувства советских людей, он тем не менее содержал в себе достаточно сильное программирующее начало. Таким же образом решались задачи формирования у советских людей других основных нравственных качеств: коммунистической идейности, коллективизма, справедливости, бескорыстия и т.д.

Практика проявления себя героическими и общественно-полезными делами вошла в инструментарий специфически советских способов действия, задававших фон осмысления феноменов повседневной жизни советских людей. «То была эпоха героизма, когда героями становились самые обычные люди. Героическая эпоха требовала героических личностей и подвигов и прославилась ими... Слово «герой» в 1930-е гг. встречалось повсеместно, так называли летчиков - рекордсменов дальних перелетов, полярников, пограничников, стахановцев и всевозможных Героев Труда... Советского героя часто именовали «богатырем», используя старинное слово из русских былин, и наделяли его теми же качествами: дерзостью, отвагой и величием духа» [8]. Феномен героизма советского человека включал в себя самовоспитание, самопожертвование, самодисциплину как выражение нравственной свободы человека и господства над самим собой, борьбу со всем чуждым советскому образу жизни. Именно такие социальные качества должны были выработаться у советского человека в целях цивилизационного выживания в условиях жестоких реалий Великой Отечественной войны и последовательного утверждения человечности как интегрального качества социальных субъектов.

Война стала моментом наибольшей сплоченности власти и общества за всю историю существования СССР. Борьба с фашистской Германией объединила народ, придала осмысленность существованию каждого человека, побуждала на героические поступки. Стремление сохранить социальные достижения времен советской власти наполняло смыслом общественную жизнь, давало стимулы к труду для всех граждан во время войны. Основное место в идеологической работе занимали призыв жертвовать всем ради победы, пропаганда самоотверженного труда и беззаветной преданности социалистическому государству.

Война научила советских людей пониманию того, что выживание советской цивилизации в этих экстремальных условиях возможно лишь при неуклонном обеспечении приоритета общественных интересов над личностными, групповыми, национальными интересами, проявлении истинного патриотизма, массового героизма и трудовой доблести.

Как пишет В.Мединский в книге «Война. Мифы СССР. 1939-1945»: «Урок Великой Отечественной, который нам следовало бы усвоить получше, - это урок массового героизма. Само выражение «массовый героизм» звучит как-то странно, ведь героизм просто по

определению - это то, что должно быть исключительным, уникальным. Но что тут поделаешь, если он действительно был массовым? То, что всегда, во всей мировой военной истории, было исключением из правила, у нас стало правилом, нормой» [9].

В годы войны массовое мужество и героизм солдат, тружеников тыла играли судьбоносную роль. Вместе с тем следует также отметить, что массовый героизм советских людей был основан на беспрекословной, некритической вере в идеалы коммунизма.

Мужество и героизм субъектов истории не утратили свою значимость в условиях современного общества, хотя оно нередко демонстрирует свою склонность к исключению героизма из повседневной жизни людей, поскольку в нем господствует дух практического расчета и обывательского благоразумия, частное право, догматизм и релятивизм в морали.

Пока существует угроза военных конфликтов, необходимость защиты и укрепления независимости, не теряет свою актуальность и разработка теоретических и практических вопросов патриотического воспитания, формирования у казахстанской молодежи научных представлений о героическом идеале, военном и трудовом героизме.

Такие побудительные мотивы героического поступка, как благородные цели, служение своему народу или избранной профессии, постоянный, непрерывный поиск истины, подвиг во имя свободы и жизни, во имя мира и справедливости на земле, имеют важное значение в воспитании истинного патриота.

Социум же проявляя свой постоянный интерес к познанию онтологической истинности героизма и предпринимая усилия по его утверждению в социальной практике, может гармонизировать свое развитие, приобрести необходимую устойчивость и длительную перспективу.

Библиографический список:

1. Архив К. Маркса и Ф.Энгельса. М., 1954, т.IX, – С.45.
2. См.: Спиркин А. Происхождение сознания. Госполитиздат, 1960, – С.217.
3. Лафарг П. Экономический детерминизм К.Маркса. Соч., т.3, Соцэкиздат, 1931, – С.90.
4. Сөз атасы. Алматы, «Жазушы», 1987, 20 б.
5. Левшин А.И. «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких гор и степей». Алматы, «Санат», 1996.
6. Соловьев В.С. Сочинения в 2 т. Т.1, М., Мысль, 1988, – С.131.
7. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. –М.: ЭКСМО, 2008.
8. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. 2-е изд. М., 2008, – С.89.
9. Мединский В.Г. «Война. Мифы СССР. 1939–1945», «ОЛМА Медиа Групп», М., 2011, – С.221.

ӘОЖ 17.032: 94(450).094

ЕВРОПАЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТУАЛИЗМ ЖӘНЕ ФАШИЗМ ИДЕОЛОГИЯСЫ

Бекежан Ө.Қ.

Философия ғылымдарының докторы,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Жеңіс мейрамының кезінде екінші дүниежүзілік соғысқа байланысты тарихи оқиғаларға, саяси теорияларға талдау жасалып, адамзатқа үлкен зардап әкелген соғыстың себептері мен алғышарттары зерделенуі заңды құбылыс екені сөзсіз. Қазіргі жаһандану дәуірінің құбылмалы, қайшылықты геосаяси жағдайында бұл мәселе әлі күн тәртібінен

тұрғанын да жоққа шығаруға болмайды.

Соның ішінде XX ғасырдың фашизм сияқты феноменін оның интеллектуалдық алғы шарттары, теориялық негіздері тұрғысынан зерделеу әлі де жалғасын табатын ой бағыты деуге болады. Себебі, фашизм басқа да саяси құбылыстар сияқты ең біріншіден идея, ой туындысы. Бұл пастулаттан туындайтын қорытынды: ол идеяның генезисін, қалыптасуын, анықтау қажеттілігі. Рейх идеологы Геббельстің «насихаттың ең жаман жауы-интеллектуализм» дегеніне қарамастан ұлтшыл-социализм интеллектуалдардың жекелеген тұжырымдарын өз идеологиясына барынша ыңғайлап қолдануға, теориялық іргетас ретінде атақты ойшылдардың беделін пайдалануға тырысты. Ойшылдардың ішінде дүниеден өткендер ғана емес, оның идеясын қолдаған, өздері де үн қосқан замандас адамдар да болды. Бірақ бұл мәселеге бір жақты қарауға да болмайды. «Проблема симпатий к идеям фашизма, нацизма и других форм национализма является довольно деликатной. Практически не рассмотрены причины того, что ряд таких серьезных философов, высказывавших идеи близкие к фашизму, как Ф.Ницше или Н.С.Трубецкой, или прямо его одобрявших, как И.А.Ильин или М.Хайдеггер, пережив увлечение фашизмом (нацизмом) как идеей, довольно быстро отрекались от него, столкнувшись с его политической практикой. Возникает вопрос: почему эти мыслители не могли предвидеть практических последствий идей нацизма?» [1].

Сондықтан фашизм феноменіне интеллектуализмнің ықпалы деген мәселе арнайы қарауды қажет етері сөзсіз және бұл сұрақ ғалымдар тарапынан зерттеліп те жүр. Соның ішінде тек қана неміс мәдениеті ғана емес әлемдік ой дамуына зор үлес қосқан ой алыптары Г. Ф. Гегель, О. Шпенглер, Ф. Ницше, М. Хайдеггер шығармашылығы да саяси ойдың осы бағытымен байланысы бар деп саналады. Бұл жерде текмынаған назар аударған жөн. Гегель, Шпенглер мен Ницше Германиядағы фашизм дәуірінен көп бұрын өмір сүрген адамдар. Олардың кейбір ойлары ұлттық-социализмнің теориясына негіз болды деген көзқарас болса, М.Хайдеггерге деген қатынас күрделілеу. Себебі алғашқылардың қатысы идея, көзқарас ұқсастығы, ықпалы арқылы дәлелденсе, М. Хайдеггердің жағдайы өзгеше әрі қиын көрінеді. XX ғасырдың ең көрнекті философының фашизммен байланысы парадокс болып көрінеді. Ал мәселе Хайдеггердің фашистік режим кезінде ректор болып сол саясатты басшылыққа алып, режимге оң көзқарасы болған деген болжамда. Сондықтан басқалардан айырмашылығы ол фашистік билікпен қарым-қатынаста болғаны үшін кінәланады. Бірінші орынға теория қателігі емес, тарихи факт негіз болады. Әрине кінә қою тек моральдық, адами сипатта ғана ие екенін айта кеткен жөн және осыған байланысты интеллигент пен билік ара қатынасы, ғалымның моралдық жауапкершілігі мәселесі көтеріледі. Сондай-ақ фашизм идеологиясын саяси тұрғыдан қабылдаған, қолдауға тырысқан орыс философтары Н.С.Трубецкой мен И.А.Ильин төңірегінде Ресей зерттеушілері өз пікірлерін білдіріп жүр.

Тағы бір анықтауды талап ететін мәселе мынада. Біз жоғарыда Гегельді айтып кеттік, ал шын мәнінде оны бұл қатарға қосу бұрынғы кеңес елінде тек XX ғасырдың аяғында ғана басталды. Оған себеп болған идеалист бола тұра Гегельдің марксизм идеологиясының теориялық қайнар көздерінің бірі болуы еді. Соған байланысты Кеңес елінде Гегель философиясының фашистік идеологияға қатысы туралы мүлде әңгіме қозғалмады. Соның үлкен бір дәлелі, соғыстың қызған уақытында шыққан белгілі орыс философия тарихшысы В.Ф.Асмустың «Фашистская фальсификация немецкой классической философии» деген еңбегі болды. Бұл жұмыста автор неміс идеализм өкілдерін Герман идеологтарының пайдалануынан қорғауға тырысты да, өздері реакционер санаған Ф. Ницшені, О. Шпенглерді оларға бере салды. Ал шын мәнінде неміс классикалық философиясы өкілдерін XX ғасырдың екі тоталитарлық жүйесі, ұлттық-социализмде, комунизмде (социализм) де барынша пайдалануға тырысты. Сондықтан қазіргі кезде (шетелде бұл туралы баяғыда-ақ көзқарас қалыптасқан) әсіресе Гегель екі тоталитарлық жүйенің де теориялық нұсқасын беруші болып саналады. Әсіресе соның ішінде тоталитаризм сөзі оның философиялық жүйесімен тығыз байланыстырылады. «В политике влияние Гегеля наиболее отчетливо проявляется в том, что и марксисты, занимающие крайне левую позицию, и консервативный центр, и фашисты занимающие крайне правую позицию, - все они основывают свою политическую философию

на Гегеле. Левое крыло заменяет войну наций, образующую основу гегелевской схемы истории, войной классов, крайне правые заменяют ее войной рас, но и те и другие сознательно следует Гегелю»-деп жазды белгілі философ Карл Поппер [2]. Ол Гегельді неміс тоталитарлық ұлтшылдығының идеялық негізін салушы деп санап, ұлтшылдықты «тайпалы рух» деп атады. Гегель шығармашылығын осы аспектіде талдауын «Ашық қоғам және оның жаулары» кітабында келтіріп, «өзінің Гегель тарихшылдығы мен қазіргі тоталитаризм философиясының сәйкестігін көрсеткісі келгенін» - айтады [3]. Әрине, бұл жерде К. Поппер дүниетанымына тән неміс ұлтшылдығы мен неміс ойшылдарына, олардың теорияларына деген салқын көзқарасты, субъективизмді естен шығаруға болмайды. Жалпы ол көптеген ойшылдарды ұлтшылдық пиғылдары үшін сынайды. Соның ішінде Фихте («Первым кто снабдил германский национализм теорией, был Фихте»), И. Гердер, К. Ясперс, М. Хайдеггер және т.б. бар. К.Поппер оларды өзінің «тарихшылдық» теориясына қарсы көзқарасы аясында сынай отырып, тіпті кемсітуге дейін баратыны да бар. Ол тарихшылдықтың өкілдері ретінде Платоннан бастап Гегель, Маркске дейінгі көптеген ойшылдарды сынайды. Оның концепциясының негізінде тарихты болжауға, ол туралы кесіп айтуға болмайды, тарихи болашаққа деген көзқарасты нанымға айналдыру қауіпті деген идея жатыр – тарихи қажеттілік жай наным болыпта былады және тарих барысын ғылыми немесе әлде бір басқа орынды әдістер арқылы алдын-ала болжау мүмкін емес- деген тезис оның сыншыл көзқарасының негізі болып табылады. Гегель Поппердің ойынша мемлекетті, тарихты және ұлтты абсолютке айналдырған ойшыл. Мемлекет абсолют, ал жеке адамның алдында түкке де тұрмайды, сондықтан жеке адам, қоғам жаппай (тотальды) мемлекет, ұлт идеясына бағынышты, және тарихи қажеттіліктен ешкім қашып құтыла алмайды, Сондықтан Гегель доктринасы еркіндікке қарсы бағытталған. Поппер басқа да ойшылдар сияқты фашизм мен коммунизмді Гегельмен бірге байланыстырады, «Маркс заменил гегелевский дух» материей, материальными и экономическими интересами. Аналогичным образом, расизм подставил вместе гегелевского духа» нечто материальное - квазибиологическую концепцию крови и расы... Кровь проявляет себя на сцене истории и вместо духа» определяет судьбу нации [2].

Гегель философиясын сәйкестік философиясы дей отырып, идеалдық пен реалдық, құқық пен күш сәйкестігі аса қауіпті әдістеме ретінде қарастырылады. Гегельдің диалектикасы мен Маркстік материализмнің эклектикасына сүйенген идеология мен дүниетанымға сеніп өмір сүрген бұрынғы кеңестіктерге де бұл қатысты екені сөзсіз.

Жалпы бұрынғы Кеңес елінде философиясын оқуға тиым салынып, фашизмнің идеологы ретінде ресми айтылған философ Фридрих Ницше болды. Бірақ оған байланысты да әртүрлі көзқарастар бар. Мысалы, К.Свасьян былай дейді: (Ницше) не был идеологом фашизма. Он был врагом Германской империи, Бисмарка и Вилгельма II, он не любил немцев, считал зазорным быть немцем для себя, ошибочно считал себя поляком. Был юдофилом[4]. Шынында да Ф.Ницше шығармаларынан немістерге сыни қарайтын, бірақ еврейлерді көтермелейтін жерлерді көптеп табуға болады. Зерттеушілердің айтуынша оның апасы, Элизабет Ферстер-Ницше мен оның күйеуі нағыз антисемиттер болған және аурудан қайтқан ойшылдың еңбектерін өз ойларына қарай бұрмалаған деген пікір қазір дәлелденгендей болды. Ницшенің нағыз ұлтшылдық идеологына айналуын зерттеушілер кейде сондықтан Элизабетпен байланыстырады.

Енді оның идеяларымен фашистік идеология байланысына келер болсақ, жалпы Ницше әлі күнге дейін ең тылсым, ең күрделі, қайшылыққа толы ойшыл болып саналады. Соған сай оған теңдеулер де көп, гений (злой гений) пайғамбар, есуас және т.б.

Ф.Ницшенің басқалардан айырмашылығы Рейх идеологтары және Гитлер оның идеялары мен терминдерін молынан қолдануы еді. Гитлердің оған табына қарағаны, рейхтің басты философы етіп жариялауы да құпия емес. Ницше ескерткішінің қасында суретке түсіп, шығармаларының толық жинағын шығаруы да осының көрінісі.

Ф.Ницше моральді, әсіресе христиандық моральді теріске шығарғаны белгілі. Сол үшін ол аморалист, нигилист атына ие болды. Ол өзін күштінің идеологы, әлсізді жек көруші ретінде танытты. Христиандық моральды әлсіздің жақтаушысы түрінде жек көрді. Оның

«антихристианин» еңбегінен мына ойларды оқуға болады. (Мазмұнынан ауытқымау мақсатында барлық текст орысша беріліп отыр.)

- Что хорошо? — Все, от чего возрастает в человеке чувство силы, воля к власти, могущество.

- Что дурно?— Все, что идет от слабости. Пусть гибнуть слабые и уродливые — первая заповедь нашего человеколюбия. Надо еще помогать им гибнуть [5].

Осы бағыттағы Ницше ойларының постулаты ретінде «подающего толкни» сөздерін келтірсек те жетеді. Ницше ой тұжырымдарына ұқсас ойды Гитлерден де табуға болады. «Чего они хотят — это победа сильного и уничтожение или безоговорочная капитуляция слабого». Гитлердің ойынша осыдан халық үлкен қанағат сезімін алады. Гитлер «Свободная игра энергии», «борьба за отбор лучшего», деген ұғымдарды жиі қолдана отырып, осы күрестердің нәтижесін былайша қорытады: «окончательная победа, которую должен одержать самый здоровый и сильный».

Ал Ницше болса, «кожайындардың жаңа моралі» туралы айтып, жоғары адам, артық адам (сверхчеловек) құлды, қара тобырды билеуі тиісті деп санайды. Оның атақты «артық адамы» - күшті моральдік нормалардан жоғары тұрған идеалдық тұлға. Бірақ оны ұлттық-социализм трактовка жасағандай- түсіну қатты бұрмалау болып табылады. Ницше барлық идеядан тыс, әсіресе жалаң, жалған моральдан жоғары тұрған күшті рухты адамды бейнелегісі келді. Оның «билікке деген жігерін» де (воля к власти) әртүрлі түсіндіру бар. Соның ішіндегі фашизм идеологиясы қолдануы ең шектен тыс түрі болды. Гитлер бұл ұғымды вульгарлық дарвинизм аясында, инстинктілермен табиғи күштерге арқа сүйеп түсіндірді. Жалпы жігер (воля) ұғымы Гегельден кейінгі неміс философиясының лексиконынан тұрақты орын алған ұғым еді. Шопенгауэр енгізген «жігер», Ницшенің «билікке деген жігері», «жігер» рейх идеологиясының ұғымы ретінде тығыз байланысты. Сондықтан ұлттық-социализм дүниетанымы иррационалдық сипатқа ие болды. Фашизм идеологтарының мистикаға, алогизмге құмарлығы, атеизмі, Ницшенің «құдай өлдісі» де өзара тығыз байланысты. Сондай-ақ сонау неміс романтизмінен келе жатқан көптеген идеялар (Дионис туралы «жер ана» және т.б.) жаңа түсіндірме алуы да осы кезге сәйкес келеді.

Жоғарыда Ницшенің өте қайшылыққа толы философ екенін айтып өттік. Соның ішінде оны пайғамбар санау Ницшенің тоталитарлық идеяны немесе идея төңкерісін болжады деген пікірден туындайды. Осы тұрғыдан Ф. Достоевский орыс коммунистік тоталитаризмін болжады деген тұжырым қалыптасқаны да белгілі. Ф. Ницшеге байланысты пікір, көзқарас әртүрлі, бірақ ол тікелей, саналы түрде фашистік идеяға барған жоқ. Тіпті өзі саяси ойынның құрбанына айналды. «За исключением Маркса, в истории человеческой мысли превратности судьбы учения Ницше не имеют себе равных; нам никогда не возместить несправедливость, выпавшую на его долю. Разумеется, в истории известны философские учения, которые были извращены и преданы. Но до Ницше и национал - социализма не было примера, чтобы мысль, целиком освещенная благородством, терзания единственной в своем роде души, была представлена миру парадом лжи и чудовищными грудями трупов в концлагерях. Проповедь сверх человечества, приведшая к методическому производству недочеловеков — вот факт, который, без сомнения, должен быть разоблачен, но который требует также истолкования»- деген А. Камю сөзіне толық қосылуға болады. [6].

Фашизм көп пайдаланған ойшылдар О. Шпенглер мен композитор Р. Вагнер болды. О. Шпенглердің мәдениеттанымдық теориясы «нәсілдік генийлік» идеологемасына, Отанды, Европаны сақтап қалу үшін болған интеллектуалдық қозғалыстарға ықпал етті деп саналады. Көп зерттеушілер анық ұлтшыл болды деп санайтын Р. Вагнердің германдық мифті жандандыруы неміс рухына зор әсер етті деп есептеледі. А. Камю: «Вагнерге сүйене отырып фашизм идеологтары Зигфридты жеңімпаз неміс армиясының символына айналдырды» - деп болжам жасады. Осы жерде айта кететін бір нәрсе осы тұрғыдан пікір айтушылар жоғарыда көрсетілген және басқа да ойшылдарды неміс романтизмімен байланыстырады. Романтизмнен туындаған ойлар, философиялық категориядан саяси лексиконға айналған.

Бірақ қалай болған жағдайда да бұл тұжырымдар ғана. Ұлылардың қасіреті сонда, оларды түсіндіру, әсіресе нақты саясатқа пайдалану ойлағаннан өзгеше нәтижеге әкелуі мүмкін. А. Камю бұл жайлы былай тұжырым жасайды: «Злые гений Европы носят имена философов: зовут Гегель, Маркс, Ницше... Мы живем в их Европе, в Европе, им созданной... «Ни Маркс, ни Ницше не одобрили бы деяний своих учеников» [6].

Философиялық интеллектуализм мен идеология, саясат теориясы мен практикалық саясат арақатынасы өте тартысты қатынас. Кез-келген ұлы идея жүзеге асқанда гуманизм мен әділеттікке сыймайтын нәтижелерге әкелуі мүмкін. Діни көзқарастан туындаған орта ғасырлық инквизиция, осы ғасырдағы терроризм әрекеттері де осының дәлелі екені сөзсіз. Ешбір моральдық сын көтермейтін саяси зорлықтар салдарынан ХХ ғасырда жиі болған трагедиялық жағдайлар осыны дәлелдейді.

Оның мысалы ретінде К.Маркс идеясының (марксизмнің) ХХ ғасырдағы тағдырын айтсақ та жеткілікті. Абстрактылық философиялық ой саяси күшке айналса саяси күрестің катал, нақты заңдылықтарына бағынып кететіні сөзсіз.

Фашизм мен интеллектуализм қатынасы төңірегіндегі сұрақты қозғағанда италия фашизмі мен оның идеялық-теориялық алғышарттары туралы айтпай кету мүмкін емес. Тарихи хронологиялық тұрғыдан қарасақ Германиядан бұрын пайда болған италия фашизмінің де көптеген белгілі өкілдері болды. Және олардың неміс ойшылдарынан айырмашылығы фашизм идеологиясының қалыптасуына тікелей атсалысқан зиялы топ өкілдері еді. Оларды әдетте италия фашизмінің саяси философиясы деп те атайды. Атап айтқанда А. Розмини-Сербати, В. Джоберти, Б. Спавента, республикалық ұлтшылдық өкілі Д. Мадзини, революциялық синдикализм идеясының авторы Ж. Сорель, элита социологиясының өкілдері Р. Михельс пен В. Парето, ұлттық синдикализмнен С. Панунцио, А. Оливьеро Оливетти, А.Рокко, Г. Д'Аннунцио секулярлық корпоративизмі, фашизмнің философиялық негізі – актуальдық идеализм негізін салушы Д. Джентиле (сонымен қатар фашистік мәдениеттің ұлттық институтын құрушы) есімдері аталады [7].

Егер қазіргі кезде Европалық немесе Ресейлік ұлтшылдық болмаса неофашистік интеллектуалдық ой ағымының бар екенін естен шығармасақ олардың негізінде тағы да сол ұлы философтар идеялары жатыр. Мысалы, Ресейдегі А. Дугиннің фашистік неоевразиялық интеллектуалдық концепциясы соған дәлел. Демек, ондай ой бағытының болуының өзі оның философиялық ой немесе интеллектуалдық ойын ретіндегі сыртқы формасына қарамастан сақтықпен қабылдауды талап етеді. Әрине, кезіндегі Германиядағы сияқты қазіргі батыс пен шығыста қоспасыз ұлтшылдық, нәсілшілдік, яғни басқаларға ашық жек көрініс тұрғысында жазылған дүниелер де бар екені сөзсіз. Бірақ қашанда терен мәнді, жоғары моральдық интеллектуализм ондай жалаң биологизмнен жоғары болуы керек. Қандай да болмасын ұлы идеяны, мәнді бірақ абстракты идеяны саяси ойынға айналдыру ешқашан жақсылыққа жеткізбейді. Ондай идеялар тек рухани даму, рухани ізденіс пен құндылықтар кеңістігінде ғана жүзеге асуға тиісті. Соның ішінде бұның өткен ғасырдың екі идеологиясынан да зардап шеккен қазақ сияқты халық үшін де маңызы зор болып табылады. Қазір тарихқа айналған ХХ ғасырдың бізге берген бір сабағы осы екенін ұмытпауымыз керек.

Библиографиялық тізім:

1. Попопкин А.В. Русские философы и фашизм: к проблеме интеллектуального соблазна национализма //Россия и АТР. №2. 2015. – С.40-51
2. Поппер. Открытое общество и его враги. Т.2 М.:1992 – С.39
3. Поппер К.Тарихшылдық жұтаңдығы. А. Ғылым., 1997 ж.
4. Свасьян К. Предисловие.// Ницше. Собрание сочинений.Т.1. – С.6.
5. Ницше Ф. Антихристианин. М.,1996. – С 19.
6. Камю А. Бунтующий человек. М.,1990. – С. 176.
7. Моисеев Д.С. Политическая философия итальянского фашизма. Становление и развития доктрины. Изд-ва. Кабинетный ученый. 2019. – С. 320.

ҚАЗАҚСТАН МҰНАЙШЫЛАРЫ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА

Бердіғожин Л.Б. - тарих ғылымдарының докторы, профессор

Ақсерикова Т. – магистрант

Купашев С. – магистрант

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Еліміз үшін ауырда сын болған 1941-1945 жылдардағы 1418-күнге созылған Ұлы Отан соғысының жеңіспен аяқталуына көп ұлтты қазақстан еңбеккерлері қатарында жер қыртысын зерттеуші геологтар, «қара алтын» өндіруші мұнайшылар ерекше үлес қосты.

Кеңестік тыл өзінің соғыс жылдарындағы алғашқы қадамын ел экономикасын соғыс талабына сай қайта құруынан бастады. 1941 жылдың 16 тамызында 1941 жылдың төртінші тоқсаны мен 1942 жылға Батыс Сібір, Қазақстан, Орта Азия республикаларына арналған әскери-шаруашылық жоспары бекітілді. Ол бойынша мұнайды барлау және өндіру үшін бұрғылау жұмыстары көлемі 1941 жылы 340 мың метр, 1942 жылы 1760 мың метр болып белгіленді. Тас көмір өндіруді арттыру үшін 1941 жылы 18 көмір шахтасы, 1942 жылы 41 көмір шахтасы пайдалануға беріліп, өнім көлемі жылына 12170 мың тонна болатын болды.

Орал, Батыс Сібір, Қазақстанда зор өнеркәсіпті аудан құруда басты күш отандық ғылымға тапсырылды. 1941 жылы 1 шілдеде өткен Кеңестік Ғылым Академиясы соғыс жағдайына сай өз жұмысын қайта құрып, еліміздің шығыс аудандарында жергілікті шикізат қорын зерттеп, ашу мәселесін қарастырды. Осы бағытта 1941 жылы тамызда Ғылым Академиясы президенті В.Л.Комаровтың ұйымдастаруы мен шикізат қорын майдан қажетіне сай тез арада жұмылдыру комиссиясы құрылды. Комиссия құрамына көрнекті ғалымдар А.Байков, С.Струмилин, В.Образцов, Л.Шевяков бастаған 800 мамандар кірді. 1942 жылы сәуірде комиссия жұмысы Қазақстанға да бағытталып мамыр айында Алматыға В.Л.Комаров бастаған ғалымдар тобы келді. Олардың арасында академик А.А.Скочинский тас көмір ресурстарын барлау экспедициясын, ғылым академиясының мүше-корреспонденттері П.Антипин, Д.М.Чижиков қара және түсті металл ресурстары экспедициясын, академик М.А.Капелюшников мұнай ресурстарын игеру экспедицияларына жетекшілік жасады.

«Өзінің минералды шикізаттар қоры жөнінен Қазақстанға әлемде тең ел жоқ» - деп көрсетті академик В.Л.Комаров. Комиссия құрамындағы ғалымдар мен жергілікті ғалым-мамандардың ерен еңбегі нәтижесінде 1942 жылы Аурахмет комбинаты, Байжансай руднигі, Жезді марганец руднигі, Текелі қорғасын-мырыш комбинаты пайдалануға берілді. 1944 жылы Атасу өндіріс орнының негізінде Қарағанды өңірінде Қазақ металлургия заводы іске қосылды.

1942 жылдың 26 қаңтарында Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің Бюросы Гурьев, Ақтөбе облыстық партия комитеттерінің бірінші хатшылары мен Қазақстан мұнай комбинаты бастығының баяндамаларын тыңдап, «Қазақстан мұнай өнеркәсібінің 1941 жылғы жұмыс қорытындылары және 1942 жылдың мұнай өндіру жоспарын орындауды қамтамасыз ету шаралы туралы» қаулы қабылдады. Бюрода мұнай өнеркәсібін дамыту жөніндегі 1941 жылғы қол жеткен жетістіктерді атай отырып, партия ұйымдарының және шаруашылық орындары басшыларының, жұмысшылардың, инженер-техник қызметкерлерінің назарын мұнай өндіруді одан әрі көбейтудің жолы – кәсіпшіліктердің резервтері мен мүмкіндіктерін кеңінен пайдалану арқылы жүзеге асыруға болатынына аударды. Доссор, Сағыз, Қосшағыл, Шұбарқұдық кәсіпорындары мемлекеттік жоспарды орындамады, өз мүмкіндіктерін түгел пайдалана алмады. Бұл кәсіпорындарда жұмыс істеп тұрған скважиналарды уақытымен жөндеп тұрмағандықтан жиі-жиі тоқтап қалуға алып келді. Сол себепті мұнай өнімі кем беріліп отырды. Байшонас кәсіпшілігінде іске асырылып, өзін-өзі ақтаған құрылыс-монтаж жұмыстарының озық өдістері өндіріске кеңінен енгізілмеді. Тағы да басқа себептер келтірілді.

Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті Гурьев және Ақтөбе облыстық партия комитеттеріне және Қазақстан Мұнай комбинатының басшылығына Мемлекеттік қорғаныс комитеті бекіткен 1942 жылғы мұнай өндіру жоспарын міндетті түрде орындауды талап етті. Бұл үшін ішкі резервтерді барлық қуатында пайдалану қажеттілігі керсетілді. Орталық комитет скважиналарды пайдалануға берудің жаңа әдістерін енгізуге, сөйтіп олардың барлық мүмкіндігінше өнімін молайтуға, жұмыс мерзімдерін тиімді пайдаланып жаңашылдар ұсыныстарын қолдап отыруға көшу шараларын белгіледі. Осымен қоса скважиналарды проходкалау кезінде цементтерді пайдаланбау әдісіне көшіріліп, бұрынғы скважиналардан абсадты трубкаларды кері шығарып алып, оларды қайта пайдалану сияқты, т.б. ұсыныстар енгізді [1].

Мұнайлы өлкенің соғыс жағдайына сай қайта құрылып, майдан арсеналы болуына батыс аймақтардан жеделдетіле көшірілген өндіріс орындары да өз ықпалын тигізді.

Соғыс шарпыған КСРО-ның батыс аймақтарының өндіріс орындарын көшіру ісімен КСРО халық комиссарлар кеңесі төрағасы орынбасары А.Н.Косыгин айналысты. Осы мақсатта көшіру ісімен айналысатын кеңес 1941 жылы 24 маусымда арнайы қаулымен құрылып, жұмыс жасады. Кеңес ұйымдастыруымен 1941 жылдың екінші жартысында 2593 өндіріс орны шығыс аудандарға көшірілді. Соғыс жылдарында Қазақстанға 220 әртүрлі көлемдегі өндіріс орны көшірілді.

Алғашқылардың бірі ретінде Гурьевке Қазақстан мұнай комбинаты қарауына Украинадан Петровский атындағы машина жасау зауыты 1941 жылы 26 қыркүйек пен 4 қараша аралығында көшірілді.

Зауыт қарауында 328 дана әртүрлі құрал-жабдық, 50 инженер-техник, 18 қызметші, барлығы 180 адам және металдар тиеген 59 вагон болды. Қорғаныс комитеті зауытқа қозғалмалы мұнай өндіру ұнғылары мен бұрғы станоктарын шығару міндетін қойып, оны жүзеге асыру уақыты 1941 жылдың 5 желтоқсаны деп бекітті [2, 10-25 ш.].

1941-жылы 13-тамызда КСРО Мұнай өнеркәсібі Халық комиссарының «200-СС» бұйрығына сай Г.И.Петровский атындағы станок жасау зауытын Гурьев механикалық зауытына қосты.

Сонау 1920-жылдарда «Ембімұнай» тресі жанынан техниканы жөндеуге арналған механикалық шеберхана ашылған еді. Мұнай өнімінің көбеюі мұнай машиналарын шығару қажеттілігін тудырды. Осыған орай 1930 жылдың қарашасы мен 1931 жылдың сәуіріне дейін барлық ұсақ шеберханалар біріктіріліп, Гурьевте мұнай машиналарын жасайтын механикалық зауыт ұйымдастырылды. Алайда зауыт машина жасап үлгерген жоқ, тек двигательдерді, качалкаларды бұрғылау құралдарын жөндеумен ғана айналысты. 1941 жылы 17-қазанда бұл зауыттың көлемі 16 мың куб. метр 4 цехының құрылысы басталды. Осымен қоса құю, құрастыру, темір балқыту цехтары, бу қазандары бос орындарға орналастырылып, бір жарым айда іске қосылды. Мұнымен бірге Петровский атындағы зауыттың инструментальды цехының құрал-жабдықтарын Гурьевтегі зауыттың құрылысында монтаждау жұмысы басталды. 1941 жылы 10 желтоқсанда инструментальды цех, ал 1942 жылдың басында зауыттың негізгі құрылыстарының бірінші кезегі пайдалануға берілді.

Ал механикалық ұсталар, құрал-жабдық цехтары үшін жаңа корпустар тұрғызылды. Зауытты іске қосу жұмыстары қырық градус қақаған аязда, күні-түні үзілместен жүргізілді.

1942 жылдың соңына таман зауыт толық қуатына еніп, мұнай өндірісіне қажетті өнімдер шығара бастады.

1942 жылы 13 сәуірде Мемлекеттік қорғаныс комитеті «Гурьев-Пешной» арасында мұнай айдау желісін және теңіз портын салу туралы қаулы қабылдады. Бұған шұғыл арада теңіз флоты Халық Комиссарының орынбасары генерал Л.Ю.Белахов бастаған бір топ мамандар жіберілді. Бұл бригаданың құрамына «Главнефтехснабтың» бастығы Н.М.Михайлов, өзен флоты Халық Комиссарының орынбасары А.А.Лукьянов және Қызыл әскерді жанармаймен қамтамасыз ету басқармасының бастығы С.М.Бланк енді [3, с. 18.].

Мемлекеттік қорғаныс комитеті Каспий теңізі арқылы Гурьевке жанармай жеткізу және одан әрі Гурьев-Қандыағаш темір жолы арқылы Орталыққа жөнелту міндетін қойды. 1942 жылы 18 мамырда Гурьевте қорғаныс комитеті барлық жобалау құрылыс ұйымдары басшыларының

қатысуымен кеңес өткізіп, мұнай айдау құбыры мен теңіз порты құрылысының жұмысын талқылады. Сол кеңесте осы құрылысқа 1400 адам және 200 арба жұмыс көлігін бөлуге шешім қабылдады. Балық консерв комбинаты маңынан жұмысшылар тұратын тұрғын үй, өндірістік және мәдени ошақтардың мекемелері үшін 4000 шаршы метр жер бөлінді [4, 68-69 бб.].

Бұл құрылыстың басты мақсаты – Кавказ, Баку, Грозный мұнай өнімдерін және майданға жедел қажетті жүктерді, өнімдерді Гурьев арқылы Гурьев-Қандыағаш темір жолымен орталық аудандарға және мұнай өнімдерін Гурьев-Орск мұнай құбыры арқылы Орскіге жеткізу болды.

Мемлекеттік қорғаныс комитеті төрағасының орынбасары, тыл жұмысының бастығы А.Хрулевтің бұйрығы бойынша баржаларды, танкерлерден мұнай базасына мұнай өнімдерін құю үшін темір жол торабын тарту жұмысы белгіленді. Бұл жұмысты 1942 жылы 16 тамызда бастап 27 тамызда аяқтау міндетін Орынбор теміржолшыларына тапсырды. Жайық өзенінің жағалауы тайыз болғандықтан оны тереңдету жұмысы қолға алынып, 1000-1500 тонна жүк көтеретін баржалар портқа таяп келе алатындай тереңдік жасау Өзен флоты Халық Комиссариатына міндеттелді. Ал портты салу Теңіз флоты комиссариатына жүктелді.

Портқа мұнай өнімдерімен келіп жатқан баржалардан мұнайды тез айдау үшін сағатына 400-500 тонна өткізетін екі мұнай насосын орнату, темір жол цистерналарына май құю үшін 30-40 мұнай эстакадаларын тұрғызу, жағадан көп қашық емес жерге 4605 тонна мұнай сиятын үш резервуар құрастыру керек болды.

Пешнойдан Ширина мұнай базасына ұзындығы 20 шақырымдай құбыр желісі тартылды. Электр қуатының тапшылығына қарамастан оны өндірушілер бар ішкі мүмкіндіктерді пайдалана отырып, Сталинград майданына мұнай, жанармай жеткізудің барлық шараларын жасады.

Пешной-Ширина мұнай желісі жедел құрылысының бастығы болып «Центрспецстрой» құрылыс бөлімі ұйымдастырушыларының бірі И.В.Горбачев тағайындалды.

Құрылыс жұмыстары қарқынды жүргізілді. 15 күн ішінде Гурьев жүк бекетінен Пешной, Ширина аралына дейін ұзындығы 27 км. темір жол салынды. Бұл жұмысты Орынбор темір жол Орск құрылыс басқармасының бастығы И.С.Мирошниченко басқарды.

1942 жылдың 10 тамызында Гурьевтегі мұнай құятын барлық құрылыстары мен жолдары салынған теңіз порты пайдалануға берілді. Бұл Баку мен Грозныйдан және Астраханьнан Гурьев арқылы тылмен байланыс жасайтын ең қысқа су жолы еді. Кавказдың Гурьев арқылы Орта Азиямен тікелей байланыс жасауының соғыс кезінде аса маңызды рөлі болды.

Ширина аралындағы мұнай портының аяқталуына байланысты тек 1942 жылдың қараша айында темір жолмен 4623 цистерна, демек 4790043 тонна мұнай, ал Гурьев-Орск мұнай құбыры арқылы 32800 тонна мұнай өнімі жөнелтілді. Соғыс жылдарында Ембіде мұнай өндіру көлемі бүкіл революциядан бұрынғы дәуірден 2,5 есе, үшінші бесжылдық кезеңінен 15,2 пайызға артты. 1940 жылы өндірілген мұнай 697 мың тонна болса, 1944 жылы ол 788 мың тоннаға жетті.

Жаңадан Жолдыбай (1942), Комсомол (1943), Қошқар (1944), Тентексор (1944) кәсіпшіліктері пайдалануға берілді [5, с. 108].

Батыстан көшірілген бір зауыттың жабдықтары негізінде 1944 жылы Доссорда автокөлік жөндеу зауыты («Доссормұнаймаш» ЖШС қ. – Л.Б.) іске қосылды...

Қиыншылықтарға қарамай істе тұрған ұнғымалардың өнімін арттырудың озық әдістері өндіріске енгізілді. Соғыс жылдарында мұнай өндіруде «Реда» сорғылары пайдаланыла бастады. Инженерлердің ұсынысымен аз өнім беретін ұнғыманың сұйықтығын көбейту үшін теңселме станоктің балансиріне жұлдызша орнатылды, сорғы қарнақтары үзілуінің алдын алу үшін амортизатор пайдаланылды, эксцентриктерді белдіксіз беріліске көшіру үшін бәсендеткіш ойлап шығарылды, құм тығындарымен күресте «Макарони» сорғысы кеңінен қолданыла бастады. Екінші әдістің жүзеге асырылуы да тиімді болды.

Әйтсе де соғыстың соңғы жылдарында Ембінің өнімі азайды. Оның басты себебі пайдалануда тұрған кәсіпшіліктердің мүмкіндігі төмендей түскен еді. Жаңадан қосылған кен орындарының қуаты ойдағыдай болмады. Барланған нүктелерді қазу да мардымсыз жүргізілді. Соның салдарынан майданға жіберілетін сұйық отынның көлемі 1943 жылы 978,8 мың тонна болса, 1944 жылы 799,4 мың тонна, 1945 жылы 785,4 мың тонна болып төмендеп кетті.

Дегенмен бұл Қазақстан жерінде мұнай қорының азаюынан емес, барланған кен орындарын терең бұрғылаумен айналысатын арнайы мекеменің жоқтығынан еді.

Майдан арсеналы ретінде Одақтық дәрежеде танылған Қазақстан мұнай өнеркәсібінің өсіп, қанат жаю болашағы алды еді.

1941-1945 жылдары Қазақстан мұнай өнеркәсібі соғыс алдындағы бесжылдықтардан 38,8%, мұнайды көп өндірді. Мұнай өндіру көрсеткіші 1940 жылы 697 мың тонна, 1941 жылы 864,1 мың тонна, 1942 жылы 866 мың тонна, 1943 жылы 978,8 мың тонна, 1944 жылы 799,4 мың тонна, 1945 жылы 765,4 мың тонна болды [6].

Республика мұнай өндіруден КСРО-да Ресей Федерациясы мен Әзірбайжаннан кейінгі үшінші орынға шықты.

Қазақстан мұнай өндіруші шикізат көзі ретіндегі республикадан, мұнай өнімін өзі өңдеп халық шаруашылығын мұнай өнімдерімен қамтамасыз ететін республикаға айналды. Соғыс жылдарында мұнай тасымалдау жолдары Нармонданақ – Мақат құбыры, Гурьев – Астрахань теміржол құрылыстары салынды.

Қошқар-Сағыз, Сағыз-Мақат, Комсомол-Мақат, Тентексор-Байшонас, Қаратон-Қосшағыл, Мұнайлы-Құлсары. Мұнай құбырларының салынуы сұйық отынды әрі шығынсыз, әрі кідіріссіз тасымалдауды жолға қойды. Мақат-Қосшағыл тар табанды теміржолының түгелдей іске қосылуы да жүк тасымалын біраз жеңілдетті. Қосшағыл-Қаратон, Қаратон-Мұнайлы байланыс жүйесін жүргізудің маңызды ерекше.

Мұнайлы өлке соғыс арсеналы ретіндегі міндетін орындады. Бұл істе маман мұнайшы кадрларының, қарапайым мұнайшылардың, олардың жанұя мүшелерінің жеңіс күнін жақындатуға қосқан үлесі шексіз.

Библиографиялық тізім:

1. Казахстанская правда. – 1942. – 1 января.
2. Ат ОММ. 730-қор. 1-тізім, 1116-іс.
3. Тыл Советских Вооруженных Сил в ВОВ. 1941-1945 гг. – Москва, 1977.
4. Досқалиев Қ. Қаһарман қала және Қазақстан. – Алматы, 1973. – 186 б.
5. Ат ОММ. 198-қор, 1-тізім, 349-іс. 265-п.
6. Великая Отечественная Война. – Москва, 1988. – С. 258

УДК 94(520)

ЯПОНСКИЕ ВОЕННОПЛЕННЫЕ И ИХ ПРЕБЫВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ В 40-50-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Джумагалиева К.В.

*Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина
г.Нур-Султан, Республика Казахстан*

Ни одна из войн XX века не может сравниться со Второй мировой войной. Для советского народа Великая Отечественная война стала одним из таких испытаний. Последствия этой войны мы ощущаем до сих пор. Осталось до сих пор много проблем, не изученных в полной мере. Одной из таких можно назвать вопрос о судьбе военнопленных в годы войны. Естественно, что в ходе военных действий бывают неизбежно захваченные в плен солдаты. Однако их судьбы и положение в годы войны были разными в воюющих странах. Нам всем известно как относились гитлеровцы к советским военнопленным. Сколько их погибло, и было сожжено в печах-крематориях немецких концентрационных лагерей.

Данная тема практически мало исследована в зарубежной исторической науке. Еще меньше она нашла отражение в советской и отечественной историографии. Длительный

период времени эта тема была как бы под запретом. Лишь в 80-х годах, когда был открыт доступ ко многим архивам, появилась возможность заняться более пристально данной проблематикой. В Казахстане из исследователей необходимо выделить Р.К. Бекмагамбетова, занимающегося судьбой интернированных. Объектом его изучения стали японские солдаты.

Еще задолго до начала Второй мировой войны в 1929 году большинство европейских стран подписали Женевскую конвенцию о положении военнопленных. В документе было прописано, как обращаться с попавшими в плен военнослужащими, противоборствующей стороны. Был регламентирован порядок их содержания, нормы выделения продовольствия, медицинского обслуживания, применения труда военнопленных на объектах. Советский Союз не подписал тогда этот документ.

В 1940 году, после начала Второй мировой войны, было создано Управление по делам военнопленных и интернированных (УПВИ). Первыми пленными в лагерях были поляки. Значительно число военнопленных возросло после разгрома гитлеровских войск под Сталинградом и Курской битвы. Были созданы тогда управления на региональном уровне. В начале 1945 года поток пленных военнослужащих резко увеличился. Деятельность и структура существовавшего управления не справлялась с таким количеством. Поэтому в феврале 1945 года по приказу НКВД СССР №0014 УПВИ было реорганизовано в Главное управление по делам военнопленных и интернированных (ГУПВИ) [1, с. 25].

В начале войны, в 1941 году на территории Казахстана были созданы два лагеря для военнопленных. Один в Карагандинской, другой в Актюбинской областях. Оба были сформированы на базе тех лагерей, которые относились к системе лагерей ГУЛАГ. Количество лагерей не хватало. 28 ноября 1942 г. вышел приказ НКВД СССР №00297 «О размещении и трудовом использовании военнопленных». Одним из пунктов которого было расширение старых и строительство новых лагерей. Так Карагандинский лагерь планировалось увеличить для содержания 10 000 человек. Все изменения в системе лагерей для интернированных должен был контролировать НКВД.

Начиная с 1943 года, лагеря получили свои определенные номера. Так, Карагандинский лагерь обозначили под №99, Актюбинский - №222. Актюбинский лагерь был создан при Актюбкомбинате. Численность контингента лагеря определялась в 2500 человек. [2, л. 125]. На юге Казахстана был сформирован другой лагерь Пахта-Аральский под №29. С апреля 1943 по декабрь 1944 труд военнопленных использовали на различных объектах республики. Это были Актюбинский завод ферросплавов и Чимкентский свинцовый завод, военнопленным начислялась заработная плата в размере до 100 рублей.

Согласно официальным сведениям в августе 1945 года в советский плен попали 594 тыс. японских военнослужащих. Об этом писал в своих мемуарах маршал А.М. Василевский. Эта цифра упоминается в докладной записке наркома внутренних дел С.Н. Круглова. [3, с. 25; 1,]

После разгрома Квантунской группировки вышло постановление ГКО № 9898сс от 23 августа 1945 г. В Приморский край было предписано вывезти 75 тыс. японцев, 40 тыс. – в Читинскую 77 область, 50 тыс. – в Иркутскую область, 50 тыс. – в Казахскую ССР, 20 тыс. – в Красноярский край и столько же в Узбекскую ССР, 16 тыс. – в Бурят-Монгольскую АССР, а 14 тыс. – в Алтайский край. Остальные 150 тыс. японцев были распределены между регионами, поскольку они должны были работать на строительстве Байкало-Амурской магистрали, пересекавшей Забайкалье и Дальний Восток. Выполнение постановления было возложено на народных комиссаров, а также секретарей краевых и областных комитетов ЦК ВКП(б). Согласно постановлению № 9898сс, ГКО предписал подготовить не менее 50% строений, необходимых для размещения японцев, к 15 сентября 1945 г., а завершить размещение бывших японских военнослужащих в лагерях планировалось к 1 октября [4, с. 178].

В приказе НКВД № 00675 от 6 апреля 1943 г., подписанным заместителем наркома внутренних дел С.Н. Кругловым были прописаны отношения лагерных отделений с организациями и предприятиями, где предполагалось использование труда иностранных

военнопленных. Организации или предприятия предоставлял готовые жилые помещения для военнопленных, вахтерского состава, начальства лагерного отделения или обеспечение строительным материалом для их постройки. Ремонт жилых помещений, относившихся к лагерному отделению, должен был производиться за счет организации. Помещения, предоставленные для проживания военнопленных, после завершения срока действия договора надлежало вернуть стороне, в распоряжение которых были предоставлены военнопленные.

Кроме жилых помещений, предприятия должны были обеспечить всеми хозяйственными постройками. Это были кухни, столовые, дезинфекционные камеры, прачечные, бани, комнаты для сушки одежды, склады с продовольствием, оборудованием и материалами, умывальные комнаты, уборные. В число строений, необходимых для соблюдения охраны и режима лагерного отделения, входили: ограждение, забор или колючая проволока, сторожевые вышки, ворота, караульные помещения для охраны, здания комендатуры и т.д. Подведение необходимых коммуникаций (водоснабжения, отопления, канализации и электричества) также производилось за счет стороны, заинтересованной в труде военнопленных.

Сторона, которая использовала труд военнопленных, была обязана обеспечить их необходимым количеством рабочих инструментов, подготовленным рабочим местом, транспортом (для доставки военнопленных на место работ), материалами, необходимыми для работы. К числу обязанностей организации или предприятия относились также: обучение контингента, контроль за качеством и правильностью выполняемых военнопленными работ, соблюдение правил безопасности на рабочем месте.

Администрация лагерных отделений обязывалась исправно предоставлять военнопленных для осуществления работ на предприятиях, следить за соблюдением дисциплины, стимулировать в военнопленных добросовестное отношение к труду и добиваться высоких производственных результатов. Также в число ее обязанностей входило поддержание санитарных норм, необходимых для проживания военнопленных, обеспечение их продовольствием в соответствии с установленными в приказах НКВД нормами, предметами обихода, обмундированием и обувью по сезону и постельными принадлежностями. Однако руководство лагерей имело право снимать военнопленных с работ в случае стихийных бедствий и из-за режимных соображений, а также при получении соответствующих указаний от руководства НКВД.

При невыполнении условий договора администрация лагерного отделения имела право расторгнуть договор и передать военнопленных другой организации или предприятию. Вне обозначенных в приказе НКВД № 00675 положений оставался ряд спорных вопросов, которые были упомянуты в приказах позднее. Использование военнопленных в качестве рабочей силы для строительства разрешалось только при возведении жилых помещений в лагерном отделении. Все затраты на освещение, отопление, водоснабжение, также должны были оплачиваться за счет администрации лагерного отделения [4, с. 188, 5, л. 151].

Одной из проблем с которой столкнулось лагерное руководство нехватка кадров для реализации указанных мероприятий и обеспечения своевременного функционирования лагерных отделений для японцев. Согласно поручению ГКО № 9898сс с 23 августа до 15 сентября (т.е. за 23 дня) было предписано зачислить в кадровый состав и направить в лагеря для японцев 4500 офицеров строевой службы, 1000 медработников, 1000 офицеров интендантской службы и 6000 красноармейцев [5, л. 27].

Испытывали недостаток в медицинском персонале. В феврале 1946 г. военнопленных обслуживали 1492 медицинских работника и 502 врача. Однако дополнительно требовалось еще 970 медицинских работников. Было принято решение привлечь медперсонал из числа самих интернированных японцев. В результате было привлечено 468 врачей и 392 санитаров и медбратьев. Однако руководство столкнулось с тем фактом, что врачи и персонал из числа бывших японских военнослужащих незаконно выдавали справки об освобождении от работы [6, л. 20].

Осенью 1946 г. из Сибири и Дальнего Востока в Среднюю Азию было перевезено еще 50 000 японских пленных. Это было вызвано тем, что они не могли адаптироваться к суровому климату тех мест. В Казахскую республику перевезено 27648 человек, Узбекскую – 16046 и Туркменскую – 1885 человек. В Казахской и Узбекской ССР, на территории которых находились 56972 японца, возводились гидро- и электротехнические сооружения, а также городские здания [7, л. 68-79].

Труд военнопленных японцев применялся в угольной, лесозаготовительной, горнодобывающей и других отраслях, а также использовался для восстановления инфраструктуры, необходимой для развития промышленных и добывающих отраслей советской экономики, и для строительства жилья. 15 тыс. человек, согласно постановлению ГКО № 9898сс, было дополнительно выделено наркоматам строительства и цветных металлов для работ на предприятиях Усть-Каменогорского и Зырянского свинцовых рудоуправлений [8, л. 311].

С 1943 по 1949 годы в Казахстане было расположено 13 лагерей для военнопленных. Как отмечает Бекмагамбетов Р.К. по уточненным данным архивов РГВА—общее количество лагерей в период с 1941 по 1950 гг. на территории Казахстана было более 14 [9, л. 394; 10].

Другой проблемой является правомочность присутствия японских солдат на территории СССР. 16 августа 1945 г. по приказу императора Японии японские солдаты во главе с генералами сдали оружие советским десантам. Согласно девятому пункту Потсдамской декларации от 26 июля 1945 года японским вооруженным силам после того, как они будут разоружены, разрешалось вернуться к своим очагам с возможностью вести мирную и трудовую жизнь. Из стран, воевавших против Японии, этот пункт не выполнил только СССР. 23 августа 1945 года Государственный комитет обороны принял постановление, в котором дает указание немедленно этапировать на территорию СССР около 500 тысяч японских военнопленных, что и было сделано. Поэтому Япония до сих пор не считает своих солдат военнопленными, а считает незаконно интернированными.

Число военнопленных и интернированных японцев, размещенных в Казахстане, составило 58 900 человек. Первый эшелон с японцами прибыл 5 октября 1945 года в Семипалатинскую область. 25 тысяч человек разместили в Карагандинской области, также в Жезказганской, Восточно-Казахстанской, Алматинской, Жамбылской областях.

Прибывшие пленные японцы принимали участие в строительстве промышленных и гражданских объектов. Работали на шахтах, рудниках, в сельском хозяйстве. Японские военнопленные испытали на себе все ужасы сталинской системы ГУЛАГа. Не все вернулись на свою родину, многие из них умерли от голода и невыносимых условиях лагерей в Казахстане.

Часть японских солдат оказались в Алма-атинской области, где располагался лагерь №40 и его отделения. Лагерь был создан 5 сентября 1945 года в Карагандинской области, а в 1946 переведен в Алма-Ату. Этот лагерь просуществовал до 15 июля 1948 года. Первыми было привезено 9 000 японских пленных. Японцы были привлечены к строительству отдельных объектов, общественных зданий, домов.

Если говорить об объектах построенных японцами в Алма-Аты, то это были:

1. Академия наук Казахской ССР, построенное в 1948 - 1957 годы.
2. Первоначальный Центральный корпус КазГУ.
3. Здание КазНАИ им. Т.К. Жургенова, или просто Жургеновка.
4. Вокзал Алма-Атинского аэропорта. Сегодня здание находится на реконструкции.
5. Жилой дом для ученых, расположен по ул. Горького (сейчас Жибек жолы), угол ул. Красина (Валиханова).
6. Бывший военный завод имени Кирова тоже строился японскими военнопленными.
7. 60-квартирный жилой дом Алма-Атинского завода имени Кирова, который тоже построили пленные японцы.

8. Лингвистическая гимназия №35, расположенная на проспекте Достык, также строилась руками военнопленных и в народе называется «школой с шарами».

Во время пребывания японских солдат они еще подвергались идеологической обработке. Им читали специальные лекции, проводили политзанятия по политическим вопросам. Все лагеря снабжались газетами на японском языке. Одной из самой распространенной была «Ниппон Симбун» («Японская газета»). Пленным показывали советские фильмы. С возвращавшихся на родину японцев НКВД старалось взять письменные подтверждения, что по прибытии в Японию вступят в коммунистическую партию, и будут пропагандировать советский образ жизни.

Первая отправка японских военнопленных началась в 1945 году. В октябре 1945 г. были отправлены на родину 4408 военнопленных Пахта-Аральского лагеря № 29. К апрелю 1946 г. органами ГУПВИ должны были сосредоточить всех военнопленных, кроме немецкой национальности рядом со станциями железных дорог для последующей погрузки и отправки на родину. В этот же период началась репатриация японских военнопленных. Наибольшее количество умерших японских военнопленных приходилось на первую послевоенную зиму. По оценке японской стороны на территории Советского Союза, в плену погибло более 370 тысяч военнослужащих японской армии. Особенно велико количество погибших пленных японцев в лагерях на территории Восточной и Западной Сибири. Несколько лучше положение военнопленных японцев было на территории Казахстана, особенно в южных регионах республики.

Процесс репатриации военнопленных с территории Казахстана протекал по тем же нормативным документам, что и в целом по стране. В 1947 г. на территории Казахской ССР было расформировано сразу три лагеря для военнопленных. В 1948 г. ГУПВИ МВД СССР продолжило работу по репатриации военнопленных и сокращению сети лагерей и лагерных отделений для военнопленных на территории Казахстана. Расформирование Балхашского лагеря №37 было произведено по приказу МВД СССР № 00329 от 31 марта 1948 г. Он был ликвидирован после репатриации на родину 1720 человек военнопленных японцев.

К началу 1949 г. на территории республики продолжали дислоцироваться лагеря Караганде, Лениногорске и одно лагерное отделение в г. Алма-Ате. Приказом МВД СССР от 8 июня 1949 г. Спасский лагерь военнопленных был официально переформирован в режимный лагерь. В 1950 г. лагерь военнопленных № 99 был ликвидирован, а его отделения были переданы Песчаному лагерю, входившему в систему ГУЛАГа.

Давление со стороны международного сообщества заставило руководство страны ускорить процесс освобождения военнопленных. 22 апреля 1950 г. было официально объявлено об окончании репатриации японских военнопленных [10].

Однако не всем было суждено вернуться на свою родину. Часть умерли от голода, болезни, ран, побоев. Некоторые из пленных женились и создали свои семьи и предпочли остаться в Советском Союзе.

Одним из мало изученных вопросов является количество умерших интернированных солдат. В Казахстане этой проблематикой занимался военный историк Асканбек Алданазаров. Он сумел установить 41 захоронение. По его предположениям в Казахстане умерло около полутора тысяч японских пленных. Он же помогал родственникам вывозить останки умерших пленных в Японию.

В Алматы было обнаружено три кладбища с захоронениями японцев. Одно из них на Центральном кладбище, где похоронено 145 японских пленных. Еще одно кладбище – на Староилийском шоссе. Здесь похоронили 38 японских солдат, останки 36 из них вывезены в Японию.

Вопрос о возвращении останков японских военнопленных был рассмотрен во время визита М.С.Горбачева в Японию в 1991 году. Для этого была сформирована специальная комиссия. В 1994 г. во время официального визита в Японию президент Н.А.Назарбаев также дал обещание о возвращении останков японских солдат. Казахстанский лидер также

пообещал помочь с отправкой их останков на родину. К 2012 году из республики был вывезен прах порядка 400 солдат [11, с. 402].

Таким образом, вопрос о положении и пребывании японских интернированных солдат до сих пор остается открытым, не исследованным до конца. Нет точных сведений о количестве военнопленных на территории нашей республики. Трудно определить места захоронений и количество погребенных японских солдат и офицеров. Не решены также и политические проблемы, связанные с пребыванием японцев на территории Советского Союза.

Проблемы, связанные с размещением, деятельностью и использованием труда военнопленных японцев в лагерях НКВД недостаточно исследованы как в зарубежной, так и в отечественной историографии. Связано это было с недоступностью архивных документов, рассекреченных относительно недавно, – в конце 1980-х – начале 1990-х годов. Однако в архивах остается еще множество материалов, недоступных исследователям из-за их засекреченности. Научное объективное исследование дискуссионных проблем, связанных с пребыванием военнопленных японцев на территории СССР в послевоенные годы, способствовало бы улучшению и современных отношений с Японией.

Библиографический список:

1. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы // Под ред. М.М. Загорулько. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.
2. Государственный архив Российской Федерации (далее ГА РФ). Ф. 9401. Оп. 1. Д. 707.
3. Василевский А. М. Дело всей жизни. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 320 с.
4. Русский архив: Великая Отечественная. Советско-японская война 1945 года: история военно-политического противоборства двух держав в 30-40-е годы: Документы и материалы: в 2 т. Т. 18 (7-2). – М.: ТЕРРА, 2000. -
5. Российский государственный военный архив (далее – РГВА). Ф. 1п. Оп. 15а. Д. 13.
6. РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 6.
7. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 199.
8. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 137.
9. Места содержания военнопленных вермахта на территории бывшего Советского Союза (1941–1956 гг.). Москва – Дрезден – Бонн – Кассель, 2008. – 457 с.
10. Бекмагамбетов Р.К. Лагеря для военнопленных на территории Казахстана http://www.rusnauka.com/16_NPRT_2012/Istoria/2_111472.doc.htm.
11. Места содержания военнопленных вермахта на территории бывшего Советского Союза (1941–1956 гг.). Москва – Дрезден – Бонн – Кассель, 2008. – 457 с.

ӘОЖ 355.233.231.1

ТУҒАН ЖЕР, ПАТРИОТИЗМ, ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНДА ҚАРАҒАНДЫНЫҢ БАТЫРЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТӘЛІМІНДЕ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ПЕН ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУ

Минжанов Н.А - педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Ерғазы А - студент

Қазтұнуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Патриотизмнің негізгі мағынасы әр азаматтың ұлтын, Отанын сүйуден туындайды. “Патриотизм”-гректің сөзі. Оның қазақшасы-жерлес, отандас дегенді білдіреді, яғни Отанын, ұлтын сүйу, оны жаудан қорғау.[1]

Қазақтар ежелден басқа халықтардай Отанын, ұлтын сүйген. Батырларымыз бастаған қазақ халқы Отанын, жерін, ұлтын жаудан қорғаған.

1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы Қарағандының батырлары – ХХ ғасырдың жаңаша тарихының маңызды парағы. Біздің санамызда ол шексіз қайғы мен қасіреттің құнымен қол жеткізген, ұлы ерлік пен жеңістің белгісіндей. Бұл адамгершілік ар-намыс және тәуелсіздік үшін болған соғыс.

Ұлы Отан соғысы туралы Қарағандының батырлары естеліктерді сақтау – әрі қарай дамудың негізі. Тарихты ұмытпау және оны мақтан ету – ұлт абыройының негізі, оның ұлттық мүдде, құндылықтар мен идеяларын жүзеге асырудың қабілеттілігі. Ұлы Отан соғысы – бізбен қатар өмір сүріп жатқан ата-бабаларымыздың, әжелеріміздің рухани жеңісі, ол жеңіс болмаса, біз де, біздің Отанымыз да болмас еді.

Қандай бір халық болмасын отанын, елін, жерін сүймейтіні жоқ. Соның ішінде қазақ халқы да жалпы шығыс, оның ішінде түркі тілді халықтардай отанын, жерін, суын, табиғатын сүюге жастарды тәрбиелеу көне заманнан өзімен бірге дамып келеді.[1]

Бірақ кешегі кеңес заманында таза ұлттық патриоттық тәрбиені жалпы кеңестік патриоттық-интернационалдық тәрбиемен алмастырды.

Біз интернационалдық (ұлтаралық татулық) тәрбиені жоққа шығармаймыз. Қазақстан жағдайында тәрбиенің бұл саласы бүгінде де қажет. Бірақ патриоттық осы тәрбиенің түпқазығы болуы тиіс.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің “Қазақстанның болашағы-қоғамның идеялық бірлігінде”[2], “Тарих толқынында” [3] деген еңбектерінде идеялық мәселелерге топтасудың керек екенін айтып, бірігуге шақырып, бұл міндетті жүзеге асыруда білім берудің, отбасы, еңбек ұжымы сияқты дәстүрлі институттардың маңызды роль атқаратынын, олардың ықпалы ерекше тиімді болатынын баса айта отырып, “Біздің тағы бір аса маңызды идеологиялық міндеттеріміз-Қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу, әрбір азаматтың өзін-өзі айқын билеу. Олай болса, осы міндетті орындау жолында тәрбие мәселесін қолға алып, ұрпақтарды аздырмай-тоздырмай қазіргі сауда-сатықтың, алдау-арбаудың ықпалына жібермей, етегіне сүйретпей еліміздің болашақ өркениетті дамуын алға бастыртатын адамдарын тәрбиелеуіміз керек”, - Президент.[3]

1941ж 22-маусымда фашистік Германия жасаған келісімді бұзып,КСРО аумағына соғыс жариялап, басып кірді. Ұлы Отан соғысының қарқыны осылай басталды. Елімізде 2 миллионнан астам адам әскери даярлықтан өтті.Қазақстандық 1млн.200 мың жауынгер соғысқа қатысты.[4]

Қазақстандық 500-дей солдат пен офицер, соның ішінде 98 қазақ Кеңес Одағының Батыры деген жоғары атаққа ие болды. Солардың ішінде Қарағандының батырлары.

Амантай Дәулетбеков Қарағанды облысының Жаңаарқа ауданында 1917 жылы туды, Ұлты - қазақ. Кеңес Армиясы қатарына 1939 жылы шақырылып, әскери қызметті Шығыста бастады. КСРО Жоғарғы Кеңесі Төрақасының 1943 жылғы 24 желтоқсандағы Жарлығы бойынша Амантай Дәулетбековке Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

В Жаңаарқалық жауынгер Амантай Дәулетбековтің зеңбірегі қоршауда қалды. Аз ғана ержүрек артиллеристерге 18 танк және өздігінен жүретін 14 зеңбірегі қолдаған жаудың әскері нәсерлете оқ боратты. Бұл ұрыс екі сағатқа созылды. Фашистердің танктері өртеніп жатты. Құралайды көзге атқан артиллеристердің оғы немістің жаяу әскерлерін еріксіз жерге бүктырды. Немістердің 14-ші шабуылында Дәулетбековтің зеңбірегі істен шықты. Бірақ ұрыс тоқтамады. Артиллеристер жақындаған жауды гранатпен жойып, мылтық пен автоматтан атты. Сөйтіп, Дәулетбековтің зеңбірегі ажал отының астында жүріп жаумен шайқаса берді. Дәулетбеков бастаған солдаттар жараланып, қансырағанда, гранаттары мен патрондары бітіп, шөлмекке қяр жанар май таусылғанда ақырғы - шешуші ұрысты бастады. Олар атып тұрып жаумен жекпе-жекке шықты.

Бұл 1943 жылғы 9 шілдеде Поныри түбінде болды. Батырлар қаза тапты. Бірақ фашистер Амантай Дәулетбековтің артиллеристерінің позициясында қираған 29 танкісін,

өздігінен жүретін 13 зеңбірегін және 200-ге жуық солдатын қалдырды. Жау осы шепте тоқтатылды.[4]

Қазыбек Бейсенұлы Нұржанов 1919 жылы Қарағанды облысының Ақтоғай ауданындағы Ақтоғай селосында туды. Ұлты - қазақ. Ол 1939 жылы Қызыл Армия қатарына қосылды. 5-ші атқыштар дивизиясы 61-ші истребитель дивизионының барлаушылар взводы командирі, аға сержант Қазыбек Нұржанов Ұлы Отан соғысына 1942 жылы сәуірде енді. Волга мен Орел түбінде соғысып, Зүш, Десна, Сож, Днепр, Друть, Березин өзендерінен өтті. Оның бүкіл соғыс жолы ерлік пен даңққа толы. Золотарев түбінде болған ұрыста Қазыбек бастаған бронбойшылар бөлімі жаудың үш танкісін жойып жіберді.

Қазақстандық жауынгер Волковисск қаласын алардағы ұрыста бүйірдегі қамту топты басқарды. Топтың батыл қимылдауы жау тобырын састырды. Гитлершілер соғыс техникасын, қару-жарақтарын тастап қашты. Қ. Нұржанов қашқан жауды қуып, 3 фашисті тұтқынға алды. Оның бірі - офицер. Ержүрек Қазыбек шабуылдаушы жаяу әскерді соңына ерте Волковисскке бірінші болып кірді. Қала шетінде Қазыбек Нұржанов өте ауыр жараланды.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 24 наурыздағы Жарлығы бойынша көрсеткен қаһармандығы мен ерлігі үшін Қазыбек Бейсенұлы Нұржановқа қаза болғаннан кейін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.[4]

Федор Иванович Ульянов 1915 жылы Саратов облысындағы қазіргі Ульяновно, бұрын Болтуновка деген жерде туған. 1935 жылы оның әке-шешесі Қарағандыға көшіп келеді. Әкесі мен ағасы Василий сияқты Федор да №17 Калинин атындағы шахтада көмір қазды. Бір жылдан кейін Федор Иванович әскер қатарына шақырылды.

КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1944 жылғы тамыздың 23-дегі Жарлығымен 170-ші атқыштар дивизиясы 422-ші полкінің батальон командирі, майор Ф.И. Ульяновге қаза болғаннан кейін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Қарағанды кеншілері өздерінің Батыр әріптестерін қаланың құрметті кеншілері қатарына жазып, облыс орталығындағы көшелердің бірін оның есімімен атады.[4]

Муллаяр Исламғараевич Сыртланов 1923 жылы Башкирияда туған.

1941 жылдан бастап Қарағанды шахталарында жұмыс істеді. 1942 жылы майданға аттанды.

Днепр өзенінен өткендегі көрсеткен ерлігі мен батырлығы үшін оған Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. 1944 жылы Муллаяр Исламғараевич қаза болды.[4]

Николай Георгиевич Подсадник 1922 жылы Витебск облысында туған. Ұлты - белорус. Армия қатарына шақырылғанға дейін Балқаш қаласындағы М. Горький атындағы №1 орта мектепте оқыды.

1944 жылдың 15 шілдесінде 12 ИЛ-2 самолетінен тұратын топқа жетекшілік етуші Н. Подсадник алға жылжыған Кеңес Армиясы бөлімдеріне қарсы тұрған танктердің шоғырын бомбылау туралы тапсырма алды. Ауа райының қолайсыздығына қарамастан Н. Подсадник басқарған штурмовиктер жау жағының танктеріне жойқын соққылар жасады. Соның нәтижесінде жау әскерлері біздің бөлімдерге жақындай алмады.

Н.Подсадниктің жауынгерлік жолы батырлыққа, ержүрек-тікке, ерлікке толы.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 18 тамыздағы Жарлығымен ИЛ-2 самолетімен 101 әуе операциясын ойдағыдай орындауда көрсеткен жанқиярлық ерлігі мен батырлығы үшін Николай Георгиевич Подсадник еліміздің ең жоғары наградасы — Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды.[4]

Қазақ халқы, қай кезеңде болмасын өз азаматтарын ерте заманнан бастап патриоттыққа тәрбиелеген. Ел намысын ту қылып ұстаған, осынау сайын даланы жанталасқан жаудан аман алып қалған - бұл қазақ халқы еді. Еңсесі биік елдігіміздің ертеңі-қазіргі жас ұрпақ, жас жеткіншектеріміз батыр аталарымыздың бітіміндегі асқар жұртының шың басындай тәкаппар рухтарынан қуаттанып, қанаттанып, батырлық, отансүйгіштік қасиеттерді бойларына сіңіріп өссе, нұр үстіне нұр болар еді!

Ендігі уақытта осы өткен тарихымызды өскелең ұрпақтың санасына мықтап сіңіру керек, тарихын білмейтін адам болмайды. Ерлік пен елдік қасиетінің рухани негізін ұлттық мұраларымызды білуі қажет. Батыр бабаларымыздың, олардың қыршынан өткен өмірі, жастық шақтары, өткен жолдары, тау тұлғалары кімді болса да, ойланарлық нәрсе, оларда үлкен мән, үлкен өнеге, тұтас тәрбие жатыр.

Жастар арасында 4 патриотизмнің маңызды бір бөлшегі бұл-ұлттық рух болатын. Жалпы патриоттық тәрбиені әңгімелегенде санамызға Отан, Ұлт түсінігі келеді. Ұлтқа, Отанға құрмет көрсету адам баласына тән нәрсе оны ешкім бөліп ала алмайды. Жас ұрпақты алдымен өз бабаларының бай дәстүрімен ерлікке тәрбиелеп, олардың намыс, парыз, ұлттық рух, отан алдында жауапкершілік сезімдерін ояту керек. Міне, сонда ғана тарихи тұлғаларымыздың өмір жолы, өнегесі арқылы тәрбиеленген ұрпақтан болашақта үлкен намысы бар тарихи тұлғалар шығады.

Сонымен қорыта айтарымыз, қазақстандық патриотизм-бүкіл қазақстандықтарға тән. Себебі ортақ Отан, ортақ тарих, ортақ салт-дәстүр, ортақ қазақтың тілі. Басқа ұлт өкілдері қазақтың тілін білуі тиіс.

Қазақстандық патриотизмнің негізі-ежелгі ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, аңыз, ертегілер, жырлар, кешегі кеңестік ортақ дәуір, Ұлы Отан соғысындағы түрлі ұлт өкілдері-қазақстандық батырлардың ерліктері туралы тарихи деректер болып табылады.

Туған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында еңбектеп, қаз басқан қасиетті мекені, талай жанның өмір-бақи тұратын өлкесі. Оны қайда жүрсе де жүрегінің түбінде әлдилеп өтпейтін жан баласы болмайды. Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі. Бұл кез келген халықты әншейін біріге салған қауым емес, шын мәніндегі ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі.

Біздің бабаларымыз ғасырлар бойы ұшқан құстың қанаты талып, жүгірген аңның тұяғы тозатын ұлан-ғайыр аумақты ғана қорғаған жоқ. Олар ұлттың болашағын, келер ұрпағын, бізді қорғады. Сан тараптан сұқтанған жат жұртқа Атамекеннің қарыс қадамын да бермей, ұрпағына мирас етті.

Туған жерге деген сүйіспеншілік нені білдіреді, жалпы, бағдарламаның мәні неде?

Бірінші, бұл білім беру саласында ауқымды өлкетану жұмыстарын жүргізуді, экологияны жақсартуға және елді мекендерді абаттандыруға баса мән беруді, жергілікті деңгейдегі тарихи ескерткіштер мен мәдени нысандарды қалпына келтіруді көздейді.

Патриотизмнің ең жақсы үлгісі орта мектепте туған жердің тарихын оқудан көрініс тапса игі. Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. [5]

Қазақстандық патриотизм мен ұлтаралық татулықтыққа тәрбиелеудің жолдары мен құралдары-ол түрлі іс-шаралар, тәрбие сағаттары, гумнаитарлық пәндердің мазмұны.

Библиографиялық тізім:

1. <http://referat.resurs.kz/ref/kazakstandik-patriotizmnin-negizderi-men-kalipstiru-zholdari>
2. Қазақстанның болашағы-қоғамның идеялық бірлігінде”Алматы 2000 zhauap.kz /31443/
3. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында/ e-history. kz/kz/books/ president/ view/179
4. wikipedia.org/wiki/Қарағанды_облысынан_Ұлы_Отан_соғысына_қатысушылар
5. Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» zhangyu_a 3016293

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ БАСЫЛЫМДАРЫНЫҢ РӨЛІ

Исмурзина Г. Б.

Гуманитарлық ғылымдар және өнер факультеті

Журналистика кафедрасы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

БАҚ-тың қазіргі кезде айтылып жүрген төртінші билік ретіндегі құдіретті күші ел тарихындағы Ұлы Отан соғысы жылдарында патриотизмді насихаттаудан көрінеді, сонымен бірге ол тоталитарлық сана қалыптастыру құралы болған. Бұл кездерде жарық көрген газеттерді екі топқа бөлуге болады: а) соғыс кезінде жарыққа шығып тұрған орталық басылымдар; ә) майдан шебінде шыққан газеттер.

«Ұлы Отан соғысы жылдарындағы баспасөз қызметінің басты ерекшелігі – абыржу мен күту халіндегі күрестер халыққа әсер ете білді. Өз халқымыз үздіксіз байланыста болып, олардың ойлары мен сезімдерін білдіріп, оларды көмекке шақырды және әлем тыныштығы үшін асқан абырой мен үміт отын жақты. Соғыс жылдарындағы публицистика арқылы халықтың сол кездегі көңіл-күйін және заманның бет-бейнесін тануға болады» [1, 57 б.].

Журналистика тарихына көз жүгіртсек, соғыстың басталуына байланысты кеңес мемлекетінде бұқаралық ақпарат құралдарының жұмысын ұйымдастыру ісінде елеулі өзгерістер жасалды. Атап айтқанда, ең алдымен күш пен қаржыны үнемдеу, әскери газеттердің жүйесін өрістетуге үшін партия салалық газеттер мен журналдардың шығарылуын уақытша тоқтатып, барлық қайрат-жігерлерін саяси басылымдардың маңдарына топтастырады. Қазақстанда 1941 жылдың шілде айынан бастап, “Лениншіл жас”, “Ленинская смена”, “Пионер Казахстана”, “Октябрь балалары”, бес облыста шығатын комсомол газеттері, “Коммунист”, “Жас большевик”, “Пионер”, “Вожатыйға көмекші”, “Сталин жолы”, “Народное хозяйство Казахстана”, “Қазақстан колхоз-совхоздары”, “Литература и искусство Казахстана”, “Халық мұғалімі”, “Әдебиет және искусство” журналдарының шығарылуы соғыс талабына сай тоқтатылды. Енді бұл газеттер мен журналдардың міндеттерін республикалық “Социалистік Қазақстан”, “Казахстанская правда” газеттері атқаруға тиісті болды.

1941-1945 жылдар аралығында республикада жалпы саны 229 газет шығып тұрды. Оның төртеуі – республикалық (қазақ, орыс, ұйғыр, корей тілдерінде), 28 облыстық, 197 қалалық және аудандық газеттер болды [2, 321 б.].

Айта кету керек, облыстық газеттер саны көп кеміген жоқ. Ал жергілікті жерлердегі аудандық газеттер саны керсінше өсті. Басылымдардың тек шығарылымында өзгешеліктер болды. Бұрын күн сайын шығатын аудандық газеттер, енді аптасына үш реттен шығатын болды және еліміздің ірі кәсіпорындары арасында 44 көптиражды газеттер де шығып тұрды. Соғыс басталысымен барлық газеттердің мазмұны «Бәрі майдан үшін!», «Бәрі жеңіс үшін!» деген ұранға бағытталды. Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап-ақ қазақ халқы елді, жерді қорғауға жаппай кірісті. Майданда да, тылда да қазақстандықтар асқан ұйымшылдық, ерен ерлік көрсетті.

Соғыстың алғашқы сәтінен-ақ газет өз жұмыстарын толықтай майдан жағдайына, кезең талабына сай бейімдеп қайта құрды. Оның бас мақалалары, корреспонденциялары болсын, хабарлары, очерктері мен фельетондары болсын, барлығы да соғыс мүддесіне байланыстырыла жазылды.

Аудандық газеттер соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ айтарлықтай қызмет атқарды деп айтуымызға болады. Мысалы, Гурьев (қазіргі Атырау) облысы, Теңіз аудандық “Социалистік жол” газеті. Онда негізінен алғанда “Неміс басқыншыларына өлім келсін!”, “Отан үшін алға!”, “Біздің ісіміз әділ, біз жеңеміз!” деген ұранмен материалдар жарияланып

тұрды. Сонымен қатар газет соғыс жылдарында тылдағы адамдардың қажырлы еңбегі мен майданға көмегін, Отан үшін өшпес ерлік көрсетіп жүрген жауынгерлердің қимыл-әрекеттерін үнемі жазып отырған.

Адамдардың Отанға деген терең сүйіспеншілігі бүкіл халықтық жарыстың талай-талай жаңа формаларын тудырды. Соғыстың алғашқы күндерінің өзінде-ақ екіжүзшілер, мамандықты қоса атқарушылар, көп агрегатты қамтушылар, майдандық бригадалар мен смена қозғалыстары пайда болды.

Тылдағы адамдардың майданға көмек көрсету жөніндегі бастамаларының бәрін баспасөз үнемі қолдап отырды. Олардың Отан қорғау қорына қаражат беру, жауынгерлерге сыйлықтар мен жылы киім жинап беру жолындағы патриоттық қозғалысы туралы материалдар республикалық, облыстық, аудандық газеттерде үзбей жарияланып тұрды.[3, 21 б.].

1942 жылдың екінші жартысынан бастап қазақ тілінде майдандық газеттер шыға бастады. Оның алғашқысы Панфилов атындағы 8-гвардиялық дивизияның “Отан үшін” газеті. Газеттің 1944 жылдың тамыз айының соңына дейін 109 нөмірі жарық көрген.

Ал, екінші бір “Отан үшін” газеті 1942 жылдың шілде айынан бастап Солтүстік батыс майданда шыға бастаған. Оның 1943 жылдың қараша айына дейін 108 нөмірі жарық көреді.

Көңіл аударарлық келесі бір басылым – Украин майданының органы “Сталин туы” газеті. 1941 жылдың екінші жартысынан бастап Сталинград майданында шыға бастаған бұл газеттің орысшасы – “Сталинское знамя”. Қазақ тіліндегі “Сталин туы” газеті 1943 жылдың ақпан айынан бастап, екі бет көлеммен өмірге жолдама алған. Газет бетіне жарияланған мақалаларда жауынгерлердің неміс фашистеріне деген өшпенділігі, ұйымшылдықтары мен патриоттылықтары сөз болады.

4-Украина майданының таратылуына орай “Сталин туы” газеті қызметкерлері 1-Белорус майданының қарамағына жіберілді. Оларға жаңа майданда қазақ тілінде жаңа газет шығару міндеті жүктеледі. Міне, 1-Белорус майданының органы “Қызыл армия” газеті осындай оқиғаларға орай 1944 жылдың қараша айының төртінші жұлдызынан бастап өмірге келген. Ол “Неміс оккупанттарына өлім!” деген ұранмен аптасына екі рет шығып тұрған. Жауапты редактор И.С.Потапов, оның орынбасары Үміт Балқашев болған. Кейіннен газеттің аты “Совет Армиясы” деп өзгертіледі.

Волхов майданының органы – “Майдан правдасы” газеті 1942 жылдың қараша айының отызыншы жұлдызынан бастап шыға бастаған. Онда қазақ жауынгерлерін жеңіске рухтандырған, олардың ерлігін дүниенің төрт түкпіріне паш еткен материалдар жарияланған.

Карелия майданының органы ретінде “Отан үшін ұрысқа!” газеті 1944 жылдың 1 сәуірінен бастап, аптасына екі рет, екі беттік форматпен шыға бастаған. Осы жылдың мамыр айынан бастап газеттің беті төрт бетке ұлғайтылған. Газет “Неміс оккупанттарына өлім!” деген атақты ұранмен шығып тұрған. Келесі бір “Совет жауынгері” газеті кезінде 3-Украина майданының органы ретінде соғыстың алғы шебінде шығып тұрған. 1944 жылға дейін бұл басылым Оңтүстік Батыс майданның органы болған.

“Жауды жоюға!” және “Жауға қарсы аттан!” газеттері. Алғашқы басылым Брянск майданында шыққан. Бас редакторы А.Воловец, орынбасары Т.Мұсақұлов. “Жауды жоюға”, “Неміс оккупанттарына өлім!” деген ұранмен аптасына екі рет шығып тұрған.

“Дабыл” газеті “Неміс оккупанттарына өлім!” деген ұранмен шығып тұрса, “Суворовшы” – 2-Прибалтика майданының органы боп шығарылды. “Сталиндік жауынгер” газеті Приморье тобы әскерлерінің органы. Аптасына екі рет, “Советтік Отанымыз үшін!” деген ұранмен, төрт бет көлеммен шығып тұрған. Екінші, “Суворовшы қыспақ” газеті Забайкал-Амур әскери округінің органы. Ал, “Қызыл әскер ақиқаты” – Батыс майданның органы болған. 1945 жылғы нөмірлері “Неміс оккупанттары құртылсын!” деген ұранмен шыққан.

Жалпы 1941-1945 жылдары қазақ тілінде жиырмаға жуық майдандық газеттер шығарылған. Олар жауынгерлер арасында ақпарат таратып, ұйымдастыру қызметін атқарды. Жауынгерлерге рух беретін, жігерлендіретін, алға ұмтылдыратын маңызды мақалалар

жарияланып тұрды. Бұл басылымдарды шығарысуға Қ.Әбдіқадыров, Д.Әбілев, Ж.Молдағалиев, С.Мәуленов, С.Сейітов, Ж.Жұмақанов, Ы.Дүйсенбаев, С.Машақов, Ә.Бектемісов, Қ.Сағындықов, М.Дінішев, О.Құдышев, Б.Жұмағалиев, Қ.Шәріпов, т.б. ақын, жазушы, журналистер атсалысты. Қаламгерлер газет беттерінде елдікке, ерлікке шақырған мақалалары мен отты жырларын жариялап Елім, Жерім деп соғысуға, жеңісті жақындатуға, тек қана алға ұмтылуға күш бергендері анық.

Соның нәтижесінде өткір тілді, патриоттық рухқа жазылған ғажайып публицистикалық шығармалар туды. Соғыс жылдарында халықтың күшін бір ойға біріктіретін баспасөз түрлері мен жанрлары орнықты. Мәселен, үндеу, памфлет, күнделік, хат, очерк, мақала, қуатты бай өлендердің өмірге келуі соның дәлелі. Соғыс күндерінде қазақ журналистері мен қаламгерлерінің бойына ерекше оперативтілік дарыды. Сонымен бірге сөз-күш, сөз-қуатты қаруға айналды. Қаламгерлер жүрегінен туған публицистика бүкіл халықтың көңіл-күйін, үмітін, ашынуын, батырлығын, рухын қағаз бетіне айна-қатесіз көшірді. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ баспасөзінің рөлі зор, маңыздылығы жоғары, майдангерлерге қызметі өлшеусіз болғаны анық.

Ел басына күн туған шақта азамат жүгін арқалаған мыңдаған қыз-келіншектер де уақыт сынынан, тарих талқысынан сүрінбей өтті. Аяғына солдат етігін, үстіне солдат киімін киді. Ерлік үлгін танытты, даңқ жолын салды. Қазақстандық қаһарман қыздар жорық жылдарында қайыспады, майданда ер жігіттермен иық тірестіре ұрыс салды. Майданда Отан үшін от кешкен азаматтарымыз бен, қыз-келіншектердің, тыл еңбеккерлерінің газет беттерінде өнегелі іс, жанқиялық күрес, ерлік жолдары сайрап жатыр.

Библиографиялық тізім:

1. Аллаберген Қ., Нұсқабайұлы Ж., Оразайұлы Ф. Қазақ журналистикасының тарихы. - А., 1996.
2. Бекхожин Қ. Қазақ баспасөзінің даму жолдары. – А., 1996.
3. Qazaqstan tarihy парталы

ӘОЖ 94:355.48

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

Мусралинова Д.С.

*№141жббм тарих пәнінің мұғалімі
Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

Қазақ хандығы – халқымыздың тұңғыш мемлекеттік құрылымы, мәңгілік қазақ елінің тарихи тұғыры. Сол тұғыры биік хандықтың құрылғанына бүгінде 550 жылдығын атап өтік. Бұл жылдар – бүгінгі Қазақстанның өткенінен сыр шертер, тарихын танытар ақиқат пен аңызға айналған жылдар. Еліміз тарих толқынында шындалып, байтақ жеріміз ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен қорғалып, сарабдал хандардың саясаты мен ержүрек батырлардың ерлігінің арқасында тәуелсіздікке қол жеткізді. Осынау ұлан-ғайыр даламыздың алып сахарасында Қазақ хандығы XV - XIX ғасырларда кеңінен қанат жайып, байтақ өңірді мекен еткен қазақ тайпаларының басын қосқан елдігіміздің бастауы болды. Қазақ хандығының 550 жылдығы – қазақ елінің өткені, қазақ халқының тарихы. Сол тарихқа көз жүгіртсек, Керей мен Жәнібектен бастау алған қазақ хандықтарының құрылуы мен өрлеуіне, халқымыздың тұрмысы мен дәстүрлі мәдениетіне, «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Жеті жарғы» сияқты өзіндік заңдарына тоқталмай өтпейміз. Себебі бүгінгі ерлігіміздің арқауы мен елдігіміздің арқауы – қазақ хандығы. 1458 жылы халық Керейді ақ киізге көтеріп, хан сайлады. Керей мен Жәнібек қол астындағы ру-тайпаларымен Шу бойына қоныстанып, қазақ хандығының негізін салды. Өз қарсыластарын

тықсыртып, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған қазақ хандығы XVI-XVII ғасырларда нығая түсті. Орта Азия, Астрахан, Қазан, Сібір хандықтарымен, Ресеймен тығыз байланыс орнады. Қазақ жерін нығайтып, қазақтардың үстемдігін орнатудағы ерекше ұстанымдарымен Қасым хан, Хакназар хан, Тәуекел хан, Тәуке хандар елдің бірлігі мен бүтіндігін сақтады. Хандықтағы жоғары билік хан қолына шоғырландырылып, хан тағына отыруға үлкен ұлдың құқығы басым болды.

Қазақ хандығының 550 жылдығының аталып өтілуі — біздер үшін ерекше тарихи оқиға. «Тарихын білмеген елдің болашағы да бұлыңғыр болады» деп, халықтың болашағы үшін тарихын таразылаған Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың батыл түрде осы ғасырлар қойнауындағы көне тарихты кең көлемде қайта жаңғыртудағы шешімі ұлт рухын көтеретін тағылымды бастама болды. «Мәңгілік еліміз барда қазақтың тарихы да мәңгілік» - деп, жарқын болашағымызға нық сенім білдіреді. «Біздің тарихымыз — мақтан етуге лайықты, ерлік пен елдіктің тарихы» — деп, ұрпаққа ұран болар ұлағатты сөз айтты. Қазақстандықтар соғыстың алғашқы минутында батыс шекарада жаумен шайқасқа қатысқандардың арасында да, Берлинде Рейхстаг үйіне шабуыл жасағандардың арасында да бар еді. Әскер қатарына 1 млн. 196164 (1 млн. 196300) қазақстандық қосылып, әрбір 5-ші адам майданға аттанды.

Қазақстандық саяси қызметкерлер Г. Акмолинский, Т. Жангельдин, Ж. Саин, Б. Оразбаев және басқалар партизандар мен тұрғын халық арасында үлкен жұмыс жүргізді. Г.Ахмедьяров, Қ. Қайсенов, С.А. Олексенко, С.О. Төлешев, В.И. Шаруда партизан отрядтары мен құрамалары болды [2, 10 б.]. Ұлы Отан соғысындағы ерліктері үшін 11600 адамға Кеңес Одағының батыры атағы берілді, олардың 497-і қазақстандық, соның 97-і қазақ. Қазақстандықтардың ішінен 1-ші болып, 1941 ж. 22-шілдеде Кеңес Одағының батыры атағы 19-танк дивизиясының командирі генерал-майор К.А.Семенченкоға берілді, ең соңында (1990 ж. 11-желтоқсанда) мұндай атақ панфиловшы, аға лейтенант Б.Момышұлына берілді, ол 1941 ж. Мәскеу түбіндегі ұрыстарда өз батальонымен жау қоршауын 3 рет бұзып шықты. Соғысты Б.Момышұлы полковник атағымен, 9-гвардиялық атқыштар дивизиясының командирі болып жүріп аяқтады. Ерекше ерлік көрсеткен 4 жауынгер: ұшқыш - штурмовиктер Т. Бигельдинов, Л.И. Беда, И.Ф. Павлов және ұшқыш-истребитель С.Д. Луганский (37 жау ұшағын құлатқан) Кеңес Одағының батыры атағын 2 рет алды. Батырлардың қатарында пулеметші М.Мәметованың, мерген Ә.Молдағұлованың, атқыштар — С.Баймағамбетовтың, С.Лұтфүллиннің, Мин Сен Юрдың, зеңбірекшілер — С.Мүткеновтың, Н.К. Новиковтың, брон бұзушы П.К. Миллердің, минеметші Қ.Сыпатаевтың, торпеда катерінің командирі Б.П. Ущевтің, атқыштар дивизиясының командирі Ғ.Б. Сафиуллиннің есімдері бар. Міне осындай көптеген қазақстандық азаматтар ерлік жасап, әр түрлі ордендер мен медальдармен марапатталды. 142 қазақстандық Солдат ерлігі орденінің толық иегері атанды. Ал Ұлы Отан соғысында қаза тапқан қазақстандықтар — 603 мың адам болды. Ауызбіршілік қашқан, алауыздық тасқан жерде ешқашан да жалпыұлттық идеялар жүзеге асқан емес. Бұл — біз үшін ең қымбат асыл дүние. Осы еркіндікті, шандыққа айналған асқақ арманды, ерлік пен елдікті сақтау біздің парызымыз.

Қазақ хандығының 550 жылдық тойын атап өтілуі, бұл халқымыздың Егеменді, Тәуелсіз «Мәңгілік ел» болғанымызды дәлелдейді. Тарихы, тілі, діні, салт - дәстүрі ғасырдан-ғасырға ұласып, ата - бабаларымыздың мұра етіп қалдырған жерін, байлығын бүгінгі күні «Мәңгілік Ел» болашақ ұрпақтары жалғастырады және ұрпақтан - ұрпаққа мұра етіп қалдырады деп кәміл сенеміз.

Библиографиялық тізім:

1. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі, Алматы-1995, 9-10 б.
2. Балақаев Т. Соғыс және бейбітшілік, «Егемен Қазақстан» газетінен.
3. Козыбаев М. Казахстан арсенал-фронта. Алма-Ата, 1970, 254 б.

КАЗАХСТАНЦЫ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

Ертелеева Р.Б.

*Атырауский государственный университет им.Х.Досмухамедова
г.Атырау, Республика Казахстан*

В этом году исполнится 75 лет со Дня Победы в Великой Отечественной войне, самой жестокой и кровопролитной войне XX века.

Великая Отечественная война, являющаяся составной частью Второй мировой войны 1939-1945 годов, началась на рассвете 22 июня 1941 года, когда фашистская Германия, нарушив советско-германские договоры 1939 года, напала на Советский Союз.

Казахстан в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 был составной частью СССР, в статусе союзной республики (Казахская ССР) и вступил в войну с самого момента вторжения армии нацистской Германии на территорию Советского Союза.

На территории Казахстана не происходило боевых действий, но казахстанцы активно участвовали и в войне, и в обеспечении Советской Армии всем необходимым для разгрома врага. Следует отметить, что как часть СССР, Казахстан располагал значительными ресурсами, в первую очередь, человеческими, для участия в войне.

На фронт Великой Отечественной войны ушло около 1 200 000 казахстанцев, многие из них не вернулись домой. Казахские воины проявили свое мужество уже в первые часы войны - в обороне Брестской крепости участвовали тысячи наших земляков. Назовем лишь некоторые имена: К. Семенченко, ставший первым казахстанцем - Героем Советского Союза, Р.Хабибулин, А.Байжигитов, Г.Жуматов, В. Фурсов. Так же символично, что в самом конце войны, 30 апреля 1945 года лейтенант Рахимжан Кошкарбаев, вместе с рядовым Григорием Булатовым, водрузили Советский флаг на фасаде здания германского парламента - Рейхстага. Четверо казахстанцев стали дважды Героями Советского Союза – Талгат Бегельдинов, Леонид Беда, Сергей Луганский, Иван Павлов.

Воины - казахстанцы храбро сражались на всех фронтах. В битве за Москву отличилась легендарная 8-я Гвардейская Панфиловская дивизия, сформированная в Алма-Ате и всем известен подвиг 28 героев-панфиловцев. В обороне и прорыве блокады Ленинграда активно участвовали две дивизии из Казахстана, а всего под Ленинградом воевала треть казахских формирований. В боях за Сталинград участвовали дивизии и батальоны, также сформированные в Казахстане. Солдаты из Казахстана освобождали республики Прибалтики, Украину, Польшу, Белоруссию. Кроме того, казахстанцы участвовали в партизанском движении на территории СССР и в движении Сопротивления, в европейских странах.

Война длилась почти четыре года и стала самым крупным вооруженным столкновением в истории человечества.

Принято считать, что война – это мужское дело, однако, военные события 1941-1945 годов не выбирали своих героев по половому признаку. На фронтах Великой Отечественной войны находились и тысячи женщин, среди которых были и наши землячки. Многие из них были награждены боевыми наградами, а снайпер Алия Молдагулова и пулеметчица Маншук Маметова стали Героями Советского Союза.

Женщины в СССР не были военнообязанными, хотя военное законодательство СССР предусматривало в случае необходимости обязательное привлечение женщин в ряды Красной армии. Колоссальные потери советских войск на начальном этапе войны привели к тому, что в 1942 году в СССР была проведена массовая мобилизация женщин на службу в действующую армию и в тыловые соединения. Женщины должны были заменить отправляемых на фронт красноармейцев во вспомогательных службах и выполнять работу

связисток, вооруженцев, водителей автомашин и тракторов, телефонисток, разведчиц, пулеметчиц, номеров орудийных расчетов, кладовщиц, библиотекарей, поваров [1].

Что касается добровольцев то, среди подавших заявление об отправке в действующую армию, до 50 % ходатайств было от женщин.

Роль женщин велика, велик их вклад и в фундамент нашей спокойной, мирной жизни. Ценой своей жизни они отстаивали наше право на будущее в ту эпоху, которая могла переломить ход всей сегодняшней истории.

В мирное время девушки, которые осваивают военные специальности, представляются нам чем-то экзотическим. Но когда над страной нависла угроза войны, представительницы прекрасного пола проявили удивительную храбрость и стойкость, ни в чем не уступая мужчинам. Так было в годы Великой Отечественной войны, когда женщины наравне с мужчинами сражались на фронте. Они осваивали самые разные военные профессии и несли воинскую службу в качестве медсестер, летчиц, пулеметчиц, саперов, разведчиц и даже снайперов. В тяжелых военных условиях молодые девчонки, многие из которых были вчерашними школьницами, совершали подвиги и гибли за Отечество. Их подвиги вошли в историю и остались в памяти потомков навсегда.

В этом отношении Советский Союз был уникальной страной. Представительницам прекрасной половины человечества оказались по плечу самые тяжелые и опасные профессии. Массовое участие советских женщин в Великой Отечественной войне – это беспрецедентное явление в мировой истории. Ни у нацистской Германии, ни у стран-союзников такого количества женщин в войне не участвовало и более того, за рубежом женщины не осваивали боевые специальности. У нас же они были летчицами, снайперами, танкистами, саперами, минерами и т.д.

Сегодня мы можем в полной мере воздать должное казахским девушкам, которые вместе с казахскими солдатами-мужчинами показывали образцы безграничного мужества и внесли достойный вклад в Победу. Достаточно упомянуть двух казахских девушек, которым было присвоено звание Героя Советского Союза – только им, из всех народов Востока! Удивительно еще то, что им тогда было всего по 18-20 лет – совсем юные девушки.

Герой Советского Союза - пулеметчица Маншук Маметова.

«Бусинка» («Моншагым») – вот так ласково называли Маншук родные с самого раннего детства. Кто бы мог подумать, что девочка со столь ласковым именем впоследствии прославится как отважный герой своей страны, не знавший страха перед сильным и жестоким врагом. До прихода на фронт она окончила курсы пулеметчиков и была назначена первым номером пулеметного расчета в строевую часть 21-й гвардейской стрелковой дивизии третьей ударной армии Калининского фронта. В бою под Невелем 15 октября 1943 года из пулеметного расчета она осталась одна, но, будучи раненной, продолжала вести огонь по врагу. Перед смертью она уничтожила 70 фашистов. Маншук пала смертью храбрых, обеспечив успешное дальнейшее продвижение Советским солдатам в казалось бы проигранном сражении. Ей было всего двадцать лет.

Герой Советского Союза - Алия Молдагулова.

В 1942 году, семнадцати летняя Алия пошла добровольцем на фронт. И после года, проведенного в Центральной женской школе снайперской подготовки в Москве, будущий снайпер была зачислена в ряды действующей армии.

В то время действовала единственная не только в Советском Союзе, но и во всем мире женская снайперская школа, которая называлась - Центральная женская школа снайперской подготовки, она просуществовала до мая 1945 года.

За первые 2 месяца участия в боях на счету Алиии уже было несколько десятков убитых бойцов из фашистских войск. Ленинградско-Новгородская операция 1944 года в бою за деревню Казачиха – самая важная битва снайпера Алиии Молдагуловой. Она же последняя. «Когда погиб командир, «слишком юная» казахская девочка встала во весь рост и крикнула: «Братья, солдаты, за мной!» В этом кровопролитном и тяжелом сражении Алия получила ранение в руку и сама перевязала себе рану, а когда вражеская пуля разбила оптический

прицел ее винтовки, Алия заменила ее на автомат и продолжила бой. Она уничтожила 78 противников (это официальная цифра, но по воспоминаниям выживших сослуживцев, она намного больше). В опорном пункте Алия была смертельно ранена немецким офицером, но до последнего сохраняла смелость и успела выстрелить в него в ответ.

За боевые заслуги в Великой Отечественной войне Алие Молдагуловой присвоили звание Героя Советского Союза и наградили Орденом Ленина посмертно.

Особое внимание, хотелось бы уделить нашей землячке – уроженке Гурьевской области - летчице Хиуаз Доспановой. Хиуаз Доспанова, в отличие от соотечественниц Маншук Маметовой и Алие Молдагуловой, знакома не всем. О подвигах Доспановой вспомнили лишь к 60-летию Великой Победы, когда летчице было уже 85 лет. Тогда же Хиуаз Доспанова была награждена орденом Халык Каһарманы («Народный Герой»). На войне она была штурманом-стрелком в 588-й ночном бомбардировочном женском авиаполке (немцы называли их «Ночными ведьмами»). Единственная во всей Советской армии летчица-казашка выполняла боевые задания на Южном фронте, Северном Кавказе, в Закавказье, Украине и Белоруссии.

Трагический инцидент, поставивший точку в участии летчицы в активных боевых действиях, произошел 1 апреля 1943 года. После выполнения операции на Кавказе самолет, на борту которого Хиуаз Доспанова находилась вместе со своими однополчанами, при посадке столкнулся с другим самолетом. Казахская летчица осталась единственной выжившей, но ей раздробило ноги. Полеты пришлось заменить на должность начальника штаба связи.

После окончания войны Хиуаз возвращается в Уральск. Ей всего двадцать три года. Она инвалид II-группы.

За храбрость и отвагу в Великой Отечественной войне летчица Хиуаз Доспанова награждена орденами Красной Звезды, Отечественной войны II степени, Красного Знамени, медалями «За оборону Кавказа», «За освобождение Варшавы», «За победу над Германией» и другими боевыми наградами» [2].

О подвигах таких героинь, как прославленные Алия, Маншук и Хиуаз можно говорить бесконечно.

И все же, мы не можем утверждать, что нам уже все известно о наших женщинах-воинах, которые в огненных сражениях показывали образцы храбрости и мужества. «Не каждый знает, что первой женщиной – офицером из казашек была Алтыншаш Оскенбайкызы Нургожинова, родившаяся в 1924 году. До сих пор, историки исследователи находят ранее неизвестные данные о казахских женщинах, участвовавших в войне. Например, о бесстрашно сражавшейся за Родину Рахиме Жанбековой, капитане мед.службы Мариям Сырлыбаевой, фронтовом враче Розе Момыновой, радистках Орынкеш Мысыровой, Шакире Ботакановой, Бикен Садуакасовой, Шагиле Кусановой, разведчице Рахиме Ералиной, командире роты Куралай Натулаевой, пулеметчице Зинат Онайбаевой, снайпере Малике Токтамысовой, медсестрах Разие Искаковой, Мае Габитовой и т.д.»[3].

Таким образом, Советские женщины, как равноправные члены социалистического государства, были в годы Великой Отечественной войны и равноправными его защитниками. Женщины и девушки служили в рядах Красной Армии, участвовали в партизанском движении (в тылу врага), принимали самое непосредственное и деятельное участие в изгнании оккупантов с советской земли и в полном их разгроме.

Знаменитая Белорусская писательница Светлана Алексиевич, обладательница многих литературных премий Советского Союза и мира, в 80-е годы прошлого столетия написала книгу о войне - «У войны – не женское лицо», это самая популярная книга о войне была переведена более чем на двадцать языков, в этой книге автор пишет об ужасах войны и о девушках: «Им же было по 16-20 лет, а вместо мечтаний – мужское нижнее белье, стрижки «под мальчика», военная форма и нечеловеческие, нереальные условия войны»[4].

В прошлом году 9 мая в Атырау, в Региональной службе коммуникаций, презентовали энциклопедию писателя и журналиста Жумабая Доспанова - «Женщины – фронтовики

Казахстана» состоящую из 6 книг, в которой собраны имена всех женщин Казахстана, воевавших в годы Великой Отечественной войны. Ранее официально было известно о менее чем семистах участницах второй мировой войны, ушедших на фронт из нашей страны, но автор шеститомного труда собрал сведения о почти восьми тысячах женщин - это связисты и снайперы, стрелки и пулеметчицы, зенитчицы и разведчицы, медики, выносившие раненых с поля боя и работавшие в госпиталях. В книгах не просто сухое перечисление имен и фамилий. Автор рассказывает о каждой женщине, где она воевала, чем и за что награждена.

Кропотливый труд во многих архивах Казахстана и России позволил автору узнать многие интересные страницы о героическом прошлом казахстанок. Оказалось, что каждая одиннадцатая казахстанка воевала, имея офицерское звание - от младшего лейтенанта до майора [5].

Война явилась большим испытанием для всех женщин нашей страны, они не только перенесли горечь утраты родных и близких, перетерпели величайшие лишения и трудности военного времени, прошли все тяготы и невзгоды фронтовой жизни, но и работали в тылу страны, они вынесли на своих плечах основную тяжесть труда на производстве и в сельском хозяйстве. Советские женщины совершили бессмертный подвиг во имя Родины. Преодолевая величайшие трудности военных лет, не щадя сил, они делали все, чтобы обеспечить фронт тем, что требовалось для победы над врагом, неоспоримый лозунг – «Все для фронта, все для Победы!». Женщины работали по 10-12 часов в сутки без выходных на заводах и фабриках, на полях и на фермах, собирали средства в фонд обороны страны, продукты и одежду для населения, пострадавшего от оккупантов, становились донорами. На протяжении войны женщины тыла держали связь с воинами Красной Армии, проявляли постоянную заботу о них и их семьях. Посылая воинам подарки, патриотические письма, совершая поездки с делегациями на фронт, они оказывали на защитников Родины и моральное влияние, воодушевляли их на новые боевые подвиги.

О боевых и трудовых подвигах советских женщин немало снято фильмов, написано много книг, очерков, документальных повестей, журнальных и газетных статей. Женщинам-воинам и труженицам тыла поэты и писатели посвятили множество своих произведений. Уже в годы Отечественной войны были написаны первые страницы истории о вкладе советских женщин в защиту социалистической Отчизны. Ратные и трудовые подвиги советских женщин нашли освящение в ряде работ, особенно в первое после-военное десятилетие. И тем не менее многим из них были присущи существенные недостатки, связанные прежде всего с ограниченностью источниковедческой базой тех лет.

Таким образом, Победа в Великой Отечественной войне была невозможна без воинской доблести, которую проявили на фронте советские женщины.

Великая Отечественная война. Она прошла по судьбам всех людей нашей страны, никто не остался в стороне. Война - это трагедия, миллионы искалеченных душ, сломанных судеб.

В один из прекраснейших весенних праздников в Казахстане – 9 мая (как и во многих других странах СНГ) - люди с гордостью проводят праздничные парады, концерты, рассматривают награды ветеранов войны, с интересом слушают их рассказы, смотрят старые и совсем новые фильмы о той далекой войне, зачитываются книгами о героических фронтовых буднях, также в этот день проходит общественная акция памяти "Бессмертный полк", представляющая собой марш, во время которого люди несут фотографии своих родственников, участвовавших в Великой Отечественной войне.

Во многих семьях как большие реликвии хранятся пожелтевшие странички писем с фронта, фотографии близких, навсегда оставшихся такими молодыми и счастливыми. Но есть семьи, в которых имеется один документ со страшной фразой «пропал без вести». Неизвестная судьба близкого человека долгие годы тревожит его родственников.

Мы никогда не должны забывать Великий подвиг поколения фронтовиков, своей жизнью и кровью добывших Победу. Немеркнущая слава тех дней всегда будет образцом для молодежи и примером для наших потомков.

9 Мая – это день, объединяющий поколения!

Великая Отечественная война оставила на сердце и радость великой Победы и горе утраты.

Великая Отечественная война, в которой Советский Союз одержал победу, не только историческое событие, определившее судьбу человечества, в эти трудные годы получили свое максимальное выражение идейные, моральные и нравственные принципы человека.

В этой войне Советский народ воевал против немецко-фашистских захватчиков не только ради своего народа, но и ради других народов, ради мира во всем мире.

Во время Великой Отечественной войны Казахстан внес достойный вклад в победу над фашистской Германией.

9 Мая - это день памяти Великой Победы, памяти Героев Великой Отечественной войны!

Хотелось бы отметить, что тема войны еще не до конца исследована, до сих пор проводятся поисковые работы по сбору максимальной информации о судьбах неизвестных героев, открываются новые факты, новые имена.

Библиографический список:

1. Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне. М., 1974.
2. Байманов Д. Великие женщины Казахстана, прославившие свою страну и народ. Астана. 2012.
3. Айтпаева С. Женщины на войне. Комитет по правовой статистике. pravstat.prokuror.gov.kz › rus › zhenshchiny-na-voynе
4. Алексеевич С. «У войны не женское лицо». Минск., 1985.
5. Доспанов Ж. Энциклопедия «Женщины-фронтовики Казахстана» в 6 томах.

ӘОЖ 94(574.5)

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ ОТТЫ ЖЫЛДАРДА

Өтеубай Қ.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

1941-1945 жылдарғы екінші дүниежүзілік соғыстың өткен тарихи күндерінің беттерін ақтарып еске түсіру ол біздің халқымыздың соғыстың сұрапыл жылдарындағы ерен еңбектерін еске түсіру деп бағалаймыз. Бүкіл КСРО халықтарының басына ол соғыс үлкен қайғы әкелгені, ұзақ уақыт жазылмас жара салғаны тарихтан мәлім. Осындай күрделі кезеңде Қазақстан Республикасының тұрғындары да бүкіл халықтың басына түскен ауыртпалықты жеңілетіп, жеңіс күнін бір табан болса да жақындата түсуге өз үлестерін қосты. Олар күндіз-түні бірдей еңбек майданында жанқиярлықпен жұмыс істеді. Өздерінің ішіп-жеп отырған тамағынан жырып, киімдерінің жылысын, жаңасын соғыстағы жауынгерлерге жіберіп отырды.

Тарихи құжаттан мәлім болып отырғандай, [1] 1941 жылдың маусым айынан қазан айының 15 жұлдызына дейінгі аралықта Отан қорғау қорына облыс еңбекшілері соғыстың басталған күнін есептегенде 2 млн. 449 мың сандық облигациясын, 916 мың сом нақты ақша жинап жіберген. Осы 4 ай мерзім ішінде 1298 центнер астық, 134 центнер ет, 6 центнер сары май жөнелтілді. Сонымен қатар, жауынгерлерге арнап 708 қысқа тон, 2215 пима, 9480 қолғап, 1920 жүн шұлық, 2319 мақталы шалбар, 2987 құлақшын, 878 қалың көйлек (свитер), тағы басқа көптеген жылы киімдер жіберілді.

Бұл дүние, мүліктерді жинастыруға сол кездегі облыс аумағындағы 266 колхоз, 359 өндіріс, мекеме, ұйымдар қатынасқан. Әрбір жұмысшы, қызметкер, үй шаруасындағы адамдар, қарттар да бұл майданға көмектен шет қалмаған. Өздерінің алтын сырға, жүзіктерін, күміс шашбау, білезіктерін, қымбат бағалы дүниелерін өткізген. Ал мемлекет тарапынан осы 4 ай мерзімде ғана облыс өнедіріп, мекеме орындарынан 300 машина, 1300 майданға жарамды жылқы жіберілген.

Майдандағы жауынгерлерге арнап жиналған азық-түлік, киім-кешектердің қай күні, қандай көмірлі вагон поездарымен жеткізілгендігі тарихи құжаттарда көрсетілген. Мәселен, Облыстық партия комитетінің 1942 жылғы 25 мамырдағы қаулысымен «Қызылорда облысы еңбекшілерінің Ленинградтықтарға арнаулы сыйлық көмегін басқарып бару делегациясын белгілеу туралы» шешім қабылдаған. Онда Сырдария ауданының Киров атындағы колхозының еңбек озаты Қадриша Хусаиноваға осы делегацияны басқарып бару тапсырылған.

Осы бүкілхалықтық қозғалысқа мектеп оқушылары да өз үлестерін қосты. 1941 жылдың күз айында Сырдария ауданының «Ким» атындағы орталық мектебінің оқушылары облысымыздың барлық мектептерінің мұғалімдер және оқушылар ұйымдарына арнаулы хат жарияланған. Сол арқылы олар жас жеткіншектердің майданға өз үлестерін қосуға, ауыл шаруашылық дақылдарын төкпей-шашпай алуға, шаруаға қос ұлын беруге, металл сынықтарын жинауға, оқудан да қол үзбеуге шақырған.

Ал, 1942 жылы маусым айының 27 жұлдызында Қазалы ауданының «Бірлік» орталық мектебінің ұжымы, облыстық барлық мектептерінің ұжымдарына үндеу қабылдады. Онда олар облыс, ауыл шаруашылығы жұмыстарына белсене көмектесуге, көбірек еңбек етуге, жұмысты сапалы атқаруға шақырды. Бұл үндеу барлық мектептерде талқыланып, зор еңбек өрлеуін тудырды.

Сондай-ақ, тарихи құжатта көрсетілгендей 1941 жылы 7 қыркүйек күні облыста 17192 оқушы 426 тонна металл сынықтарын жинап, 44 мың 669 сом қаржыны отан қорғау қорына аударған. [2]

Бақайшағына дейін қаруланған өте қауіпті жауды қандай жағдай болмасын жеңіп шығу үшін барлық шаралардың пайдаланғанын атап көрсеткен жөн. Көптеген еңбек ұжымдары өз аттарынан қаржы жинақтап, тіптен танк топтарын құрастыруға да атсалысқан. Мысалы, Қазалының темір жол бөлімшесінің ұжымы 1941 жылы қарашаның 15 жұлдызында бастама көтерген. Олар танк колоннасын құруға қаржы жинап, 15 күннің ішінде осы мақсатқа 189 мың сом ақша аударған.

Тағы бір деректе 1942 жылы 17 желтоқсанда облыстық партия комитетінде «Қызылорда колхозшысы» атындағы танк тобын (танковая колонна) ұйымдастыру туралы шешім қабылданған. Осыған байланысты қысқа мерзім ішінде облыс колхозшыларының есебінен 1 млн. 130 мың сом қаржы жинақталған. Оның ішінде Шиелі ауданының «Гигант» колхозының колхозшылары – 150 мың сом, Жалағаш ауданының «Жас қайрат» колхозына – 150 мың, «Ақарық» 70 мың, «Алғабас» 65 мың, «Жаңа талап» 65 мың сом, Қазалы ауданының «Октябрь» 120 мың, «Бозкөл» 100 мың, Тереңөзек ауданының «Қызыл дихан» 60 мың «Контонная калуна» 60 мың сом қаржы жинап, олар арнаулы есепшотқа аударылған.

Шиелі ауданы «Авангард» колхозының звено жетекшісі Социалистік Еңбек Ері Ким Ман Сам, Қазалы ауданы «Қызыл-Ту» колхозының басқарма бастығы, ССРО Жоғарғы Советінің үш мәрте шақырылуының депутаты Қашақпай Пірімов майданға өздерінің жеке қаражаттарынан 100 мың сом мөлшерде қаржы жіберген. Ол үшін олар отан қорғау комитетінің төрағасы И.В.Сталиннен құттықтау жедел хат алған.

Облыс территориясында ұжымның жеке адамның өз қаржыларын майдан шебіне жіберіп сол арқылы зор патриотизм үлгісін көрсетуді халықты жауды жеңуге деген жауапты міндетке жұмылдыра түсті.

Тарихи деректерге сүйенсек, облыс еңбекшілері өздерінің қажырлы еңбектерімен майдан шебіне аса зор жауаптылықпен үлкен көмек көрсетумен қатар, ауылда қалған мүгедектерге, соғыстан жарымжан қайтқан жауынгерлерге, майданда қаза болған әскер

семьяларына материалдық көмек көрсету, оларға қамқорлық жасап отыру жұмыстарына үнемі жүргізіп отырған.

1943 жылдың алғашқы 6 айында облыста 1375 әскер семьяларына мемлекет тарапынан жәрдем тағайындалған. Ал осы жылдың көкек, мамыр, маусым айларында ғана облыс еңбекшілері тұрмысы нашарлаған әскер семьяларына 2 млн. 144 мың сом ақша, 514 тонна астық, 1214 центнер балық, 274 мың литр сүт, 3700 пар аяқ киім жинап берген.

1944 жылдың жаз айларында Жаңақорған ауданында әскер отбасыларына тамақпен көмек ұйымдастыру мақсатымен балық шаруашылығынан арнайы 10 балықшы бөлінген. Ал осы аудан мекемелері оларға арнап 122 аяқ киім, 77 пар шұлық дайындап берген. Соғыс мүгедектері мен қаза болған әскер отбасыларына, тұрмысы нашар кемтарларға деген қамқорлық, мейірімділік соғыс жылдарында бір мезгілде толастамаған. Майданнан қайтқан мүгедектерді еңбекке орналастыру, оларды оқытып мамандық беру жұмысы үнемі назарда болған.

1945 жылдың қаңтарындағы мәліметі бойынша, облыста 3595 Отан соғысының мүгедектері есепте болған. Осы мерзім ішінде олардың 2024-і жұмысқа орналастырылған. Ал орналаспағандарын оқытып, қосымша мамандық алуға жағдай жасаған. [3]

Жоғарыдағы келтірілген мәліметтер, осыдан 70 жыл бұрын өткен 4 жылға созылған сұрапыл соғыс жылдарында халықтың Ұлы Жеңіске деген талпынысы, тылдағы олардың ерен ерліктері, сол қиын заманда адамдарға, кемтарлармен мүгедектерге деген ілтипат сезімдері мен мейірбандығы туралы тарих бетінен алынған үзінді деректер ғана.

Ұлы Жеңістің 70-жылдардағы қарсаңында елі, жері, адамзат бақыты үшін күрескен ата-бабаларымыздың, аға-апаларамыздың ерлік істерін еске түсіру үлкен бір міндет. Мейірімділік пен ізеттілік, еңбекқорлық пен адалдық белгілерін ұштай түсу, бүкіл тандағы замандастарымызды осы ұлы қасиеттерге баулып адамгершілік туын жоғары ұстау – сол соғыс ардагерлерінің арманының орындалуы деп білеміз...

Облысқа эвакуациямен 36,5 мың адам, 11 өнеркәсіп орындары келді. Олардың ішінде екі паравоз жөндеу шеберханасы, Логовск, Балакловск, Усть-Луцевск сияқты үш консерві зауыты, Ворошиловоград және Держженск атындағы электротехникалық, «реммашпуть», «эмальштамп» зауыттары бар. Донбастағы Константинов қаласынан Қызылордаға 17 жұмыс қолымен және 110 тігін машинасымен «Челюскенцы» артелі келді. Балакловск консерві зауыты 17 вагонмен Арал қаласына, «Эмальштамп» зауыты Жосалы қыстағына орналасты. Ол зауыт Харьковтың «Эмаль» зауыты, Мәскеудің «Мехштамп» және Харьковтың «регенация электроламп «фабрикасы бірігуінен шыққан. Облысқа эшелонмен 936 отбасы немесе 2201 адам келді. 1941 жылдың қаңтарында. [4]

Жосалы механикалық зауытында жүзге жуық әйелдер жұмыс істейді. Бұлардың бәрі де өндіріске отан соғысы кезінде келгендер. Ерлері майданға аттанарда олар: сендер майданда, біз тылда жауды біржолата талқандағанға дейін барлық күшімізді ақырына дейін аямай жұмсайық, серт осы болсын деп ант бергендер болатын.

Жергілікті орындардың қамқорлығымен эвакуациямен келген жаңа өндіріс орындарының өндірістік өмірі қалпына келтірілді. Монтаждау, станоктарды іске қосып өнім шығару жұмыстар қолға алынды. Олардың көпшілігінің өндірістік күші эвакуациядан бұрынғы уақытымен салыстырғанда едәуір артты, жергілікті өнер кәсіппен бірігіп майданға еселенген қарқынмен қару- жарақ шығара бастады. Тек Жосалы механикалық зауыты 82 мм-лік мина жасап шығара бастады. 1943 жылдың 1-ші тоқсанында зауыт 23058 дана мина жасатып үлгерді. Әйелдер екі айтпады. Сертіне жетті. Жауға деген өшпенділік кек оларды ерлік еңбекке ұмтылдырды. Ерлерше еңбек етіп, олардың әрқайсысы аз уақыт ішінде-ақ белгілі мамандықты игеріп алды. Зауыттың литейный цехының формалаушысы Құттыбаева және Жартыбаевалар жылдық жоспарларын 250 процентпен орындаған. Күйеулері майданда жүрген комсомолкалар Досмаганбетова, Михайлова да жылдық жоспарларын екі еседен орындап, өз қатарының алды болғандар. Сол сияқты комсомолка жас токарьлар Короткова, Рашковская, Тимофеева және Суимнцвалар өзара социалистік жарысқа түскен еді. Бұлар

өндірістік өрлеуді күшейтіп, жарыста жаңа табыстарға жету үшін қажырлықпен күрескен өзінің шеберлері еді.

1943 жылдың қараша айынан бері завод жанынан әйелдер советі ұйымдастырылған. Бастауыш комсомол комитетінің секретары Шорманова мен әйелдер кеңесінің төрайымы Степановалар өндірісші әйелдер арасында үгіт-көпшілік жұмысын барынша жақсартты. Соңғы айлар ішінде әйелдер арасында 2 рет лекция, 3 рет баяндама және 4 рет жиналыс өткізген.

Сонымен қатар завод жанында балалар бақшасы жұмыс істеген. Өндірістегі әйелдердің балаларын тәрбиелеуде Лилова, Соколовскаялар тәрбиеші болып қызмет атқарған. Заводтағы өндірісші әйелдер әскери міндеттілердің отбасыларына қамқор болып көмек қолын аямаған. Осындай өнегелі жұмыстардың нәтижесінде заводта жылдық нәтижесінде 118 процент болып орындалды. Қазірде өндірістегі әйелдер қаңтар айының жұмыс жоспарын орындап шықты. Әйелдер Қызыл Армияның даңқты 26 жылдық мерекесі алдындағы социалистік жарысты кең өрістетті. Сөйтіп жаңа міндеттемелер қабылдап, айдан айға жаңа табыстарға жету үшін еңбек қарқынын барған сайын күшейтіп отырған. Олар өндіріс ерлері!

Айта берсек, отты жылдардағы Сыр өңірінің тарихы бір қалың кітапқа арқау болар тақырып. Сөз соңындай айтарым, Ұлы Отан соғысы жылдарында облыстағы шаруашылықтың барлық саласы және аймақ халқы «Бәрі де майдан үшін, бәрі жеңіс үшін» ұранымен еңбек етті.

Библиографиялық тізім:

1. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты Р-146 қор, 1-ші тізбе, 81-іс, 1-126-шы парақтар.
2. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты Р-268 қор, 1 тізбе, 3,21,31,56,60 парақтар
3. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты Р-585 қор, 1 тізбе, 46-іс 2 п
4. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты Р-565 қор, 1-тізбе, 36-іс 8 п

УДК 94(574)

КАЗАХСТАНЦЫ В ТЫЛУ ВРАГА

*Сапанов С.Ж.,
д.и.н., профессор Атырауского государственного
университета им. Х. Досмухамедова
г. Атырау, Республика Казахстан
Жумабаева К.С.,
кафедра педагогики и образовательного менеджмента
КазНУ им. АльФараби
г. Алматы, Республика Казахстан*

Еще в 1920-х - начале 30-х годов, исходя из опыта гражданской войны, на случай агрессии противника в западных приграничных районах для возможной партизанской войны заблаговременно были созданы партизанские отряды, подземные тайные базы с оружием, боеприпасами, средствами связи и запасами продовольствия, проводилось специальное обучение для ведения борьбы на коммуникациях агрессора. Однако, в грозные предвоенные годы под влиянием культа личности Сталина, когда возобладала доктрина о войне на чужой территории, отказались от продолжения таких мероприятий. Многие специально подготовленные кадры были репрессированы, а секретные базы ликвидированы. Эту ошибку пришлось исправлять уже в ходе войны.

Несмотря на утвердившийся тоталитарный режим, большинство советских людей верило в идеалы Октябрьской социалистической революции. В годы войны Компартия, как

правящая партия, взяла на себя всю ответственность за судьбу страны.

Уже в первые дни войны ЦК ВКП(б) и СНК СССР издали документы, в которых давалась трезвая оценка сложившейся обстановки и были четко определены задачи как на фронте, так и в тылу для достижения победы над врагом. В директиве СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 29 июня 1941 г., в постановлении ЦК ВКП(б) от 18 июля 1941 г и в других документах была изложена конкретная программа развертывания партизанского движения и действий подпольных организаций на оккупированной территории. В них ставилась задача создать невыносимые условия для оккупантов и их пособников, срывать все их мероприятия. Организация этого дела возлагалась на руководителей республиканских, областных и районных партийных и советских организаций [1].

В целях координации действий партизан с Красной Армией по решению ЦК ВКП(б) в мае 1942 г. был создан Центральный штаб партизанского движения (ЦШПД), республиканские и областные штабы партизанского движения, работавшие под руководством ЦШПД и ЦК компартий союзных республик и обкомов партии оккупированной врагом зоны. Созданные в дни войны подпольные партийные и комсомольские организации в трудных условиях вражеской оккупации вели политическую работу среди населения, выпускали нелегальные газеты с сообщениями о положении на фронтах войны и другими важными новостями, разъясняли и разоблачали сущность «нового порядка», установленного оккупантами, распространяли листовки, поднимали людей на борьбу.

С первых же дней войны возникали партизанские группы, отряды, а позднее - бригады и соединения. Вначале это были командиры, политработники и рядовые солдаты Советской Армии, оказавшиеся в тылу врага и «окруженцы», не пробившиеся через линию фронта к своим войскам, а также бежавшие из лагерей или рабочих колонн советские военнопленные. Поднималось и местное население - рабочие, крестьяне и интеллигенция. Партийными органами, военными и специальными ведомствами в спецколлах готовились организаторские группы, специалисты-подрывники и радисты, которые забрасывались в тыл противника. Например, из Казахстана в 1942-1943 годах по линии ЦК КП(б)К были направлены в распоряжение партизанских штабов Украины, Белоруссии, Ленинградской и др. областей несколько групп коммунистов. Так, начальником особого отдела Пинской партизанской бригады стал Г.А. Беляев, награжденный орденом Красного Знамени и медалями. В Могилевской области командиром отряда «За Советскую Беларусь» воевал В.Ф. Целуйко, боевые заслуги которого отмечены орденами Красного Знамени, Красной Звезды и медалями [2]. В тыл врага с особыми разведывательными заданиями засылались и отряды, сформированные органами НКВД и военной разведкой.

Ширилась народная война против гитлеровских агрессоров в их тылу, возникали партизанские края и зоны, где восстанавливалась Советская власть. Общая численность советских партизан в годы войны достигла почти 1 млн человек [3]. Среди них было немало казахстанцев. Плечом к плечу с сынами и дочерьми русского, украинского, белорусского, молдавского народов и народов Прибалтики против фашистских агрессоров самоотверженно сражались сыны и дочери всех народов бывшего Советского Союза. Почти все соединения, бригады и отряды были многонациональными. Так, в партизанских соединениях и отрядах Украины сражались представители более 60 национальностей страны. По неполным данным, среди народных мстителей Украины воевало более двух тысяч казахов. Сотни казахстанцев мужественно боролись в рядах белорусских партизан. В лесах Белоруссии действовали 1108 партизанских отрядов, подавляющее большинство которых входило в состав 199 бригад. Только в 65 бригадах и отрядах, действовавших в Партизанском крае, находилось более полутора тысяч казахстанцев.

Немало казахстанцев находились среди партизан на временно оккупированных территориях РСФСР. Например, в Ленинградской области сражались более 220 казахстанцев. На территории Смоленской области только в 15 бригадах и отрядах воевало свыше 270 уроженцев Казахстана. Они сражались среди партизан Краснодарского края, в

катакомбах Аджимушка в Крыму, в лесах Калининской, Московской, Орловской и др. областей России [4].

Верные партизанской присяге, партизаны из Казахстана показали образцы мужества, стойкости и отваги. Многие из них явились одними из организаторов народной войны в тылу врага.

Так, в конце ноября 1941 г. в с. Македоны Ржигцевского района Киевской области по инициативе коммунистов был организован подпольный партизанский центр. Одним из его организаторов явился бывший инспектор народного образования Павлодарской области Касым Кайсенов, заброшенный в ноябре 1941 г. во вражеский тыл. Уже весной 1942 г. коммунисты-подпольщики организовали партизанский отряд, в котором К. Кайсенов стал командиром подрывников. Позже, в декабре 1942-первой половине 1943 гг. несколько мелких отрядов объединились в крупное партизанское соединение им. Чапаева. Командиром третьего отряда был назначен Касым Кайсенов. Пожалуй, не было ни одной крупной операции, в которой он не участвовал бы. В боях только на территории Ржищевского, Мироновского, Переяславского и Бориспольского районов им лично было убито 30 вражеских солдат и офицеров. Особенно отличился Касым и его друзья 20-21 сентября 1943 г., когда содействовали частям Советской Армии в форсировании Днепра и удержании плацдарма на его правом берегу. Впоследствии К. Кайсенов организовал новый отряд, вел борьбу с оккупантами на территории Западной Украины, Молдавии и Закарпатья. Его боевые заслуги отмечены орденами Отечественной войны 1-й степени, Богдана Хмельницкого 3-й степени и медалями [5]. Накануне 50-летнего юбилея Победы Указом Президента Республики Казахстан от 23 апреля 1995 г. Касыму Кайсену присвоено высшее отличие Республики - звание «Халык Каһарманы» с вручением Золотой Звезды.

Стойко и мужественно сражались среди киевских партизан командир взвода Д.И. Сачава из с. Колхозное Карагандинской области, награжденный орденом Ленина, командир взвода П.С. Шленский из с. Лепсинск Талды-Курганской области, награжденный орденом Красного Знамени [6].

В борьбе с оккупантами неоднократно отличился кзылординец Д. Байдаулетов из партизанского соединения С.А. Ковпака. Он был разведчиком, пулеметчиком и участвовал во многих боевых операциях против оккупантов в Сумской области и в глубоких рейдах партизанского соединения на Правобережную Украину. «Как разведчик роты, неоднократно ходил в далекую разведку, проникал в расположение противника и доставлял ценные сведения», - писал о нем С.А. Ковпак [7]. Д. Байдаулетов награжден орденом Отечественной войны 2-й степени и медалью «Партизану Отечественной войны» 1-й степени.

В партизанском соединении С.А. Ковпака самоотверженно дрались Н.А. Калачев, награжденный медалью «Партизану Отечественной войны» 1-й степени, орденами Отечественной войны 2-й и 1-й степеней (посмертно), Ибрагим Рысмагамбет, награжденный орденом Отечественной войны 2-й степени, всего 70 казахстанцев, в т.ч. 56 казахов [8].

Проявили себя патриотами Родины многие казахстанцы, сражавшиеся в других партизанских соединениях Украины. Среди них Жумабай Омаров из Южно-Казахстанской области (отряд им. Буденного Ровенского партизанского соединения), награжденный орденом Красного Знамени, И. Темиров (соединение А.Н. Сабурова), награжденный медалью «Партизану Отечественной войны» 1-й степени.

В соединении А.Ф. Федорова мужественно сражались и другие казахстанцы: К. Аширбеков, Н. Есентемиров, С. Абишев, Е. Сексенбаев, Н. Алижанов и другие.

В рядах украинских партизан был и известный казахский поэт Жумагали Саин, являвшийся боевым политруком партизанского отряда под командованием капитана Хайрутдинова.

В ноябре 1943 г. в лесах городов Луцк, Ковель и Сарны действовал партизанский отряд им. Чапаева под командованием Гринько. Заместителем его был А. Жумагалиев, прибывший из Алма-Аты по специальному заданию. Отряд совершил множество боевых операций, принимал участие в освобождении г. Львова. Вместе с Жумагалиевым отличились и его

земляки Х. Казыбаев и С. Мусаханов [9].

Доблестно сражались партизаны-казахстанцы на территории братской Белоруссии.

Героическая борьба советского народа против фашистской Германии, с самого начала получившая огромное интернациональное значение, создала благоприятные условия для развертывания антифашистской и национально-освободительной борьбы в оккупированных гитлеровцами странах.

Выполняя свой интернациональный долг, ряд советских партизанских отрядов и групп оказал непосредственную помощь народам Восточной и Юго-Восточной Европы в активизации партизанской борьбы за освобождение от немецко-фашистского ига народов этих стран. На территорию Польшы, Чехословакии, Венгрии и других стран по указанию ЦШ П Д перебрасывались десантные группы для развертывания партизанского движения. Среди них были и сыны Советского Казахстана. Так, герой-партизан К. Кайсенов был заброшен на территорию Закарпатья, где он организовал партизанский отряд. Алма-атинец Алексей Семенович Егоров в начале августа 1944 г. с группой в 22 человека был заброшен в Словакию. Уже через неделю группа капитана Егорова выросла в отряд до 850 человек, а в дальнейшем - в бригаду численностью до 5 тыс [10]. В Словакии же действовала группа другого казахстанца - П.А. Величко, ставшая основой создания двух крупных партизанских бригад. Бригады Героя Советского Союза А.С. Егорова и П.А. Величко сыграли важную роль в Словацком национальном восстании. Такую же помощь оказала Советская страна героической борьбе польского народа. Среди организаторов партизанского движения в этой стране было широко известно имя казаха С.О. Тулешева [11]. В штабе польского партизанского движения оперативниками и радистами работали Н. Супрунов, Сарсенгалиев и А.Г. Акимина [12].

В составе Интернационального батальона на территории Югославии и Болгарии мужественно сражались с оккупантами и казахстанцы.

Сотни советских военнопленных, в т.ч. и казахстанцы, бежали из неволи и принимали активное участие в освободительной борьбе народов Франции, Италии, Бельгии, Югославии, Греции и др. стран Европы. В рядах борцов Движения Сопротивления только трех стран - Франции, Италии, Бельгии стойко сражались 180 казахстанцев [13].

Так, партизаны-казахстанцы, как и их братья по оружию из других советских республик, в героической борьбе в тылу врага выполнили свой священный долг перед Родиной. А также свой интернациональный долг перед народами Европы. Советские партизаны и подпольщики за время войны причинили германской армии огромный урон в живой силе и технике. На временно оккупированной территории СССР они уничтожили, пленили и ранили более одного миллиона солдат и офицеров вермахта. Организовали 21 376 крушений поездов, подорвали 116 бронепоездов, вывели из строя 16 869 паровозов и 170 812 вагонов; взорвали 1978 железнодорожных мостов; подорвали около 600 тыс. рельсов; уничтожили и вывели из строя 4538 танков и бронемашин; сбили и уничтожили на аэродромах более 1100 самолетов; взорвали и сожгли более 2900 крупных складов и материально-технических баз противника; уничтожили более 2500 орудий разных калибров и много другое [14].

Беспримерная по масштабам и героизму всенародная борьба в тылу гитлеровских захватчиков оказала неоценимую помощь Советской Армии, на плечах которой лежала основная тяжесть борьбы с врагом.

Библиографический список:

1. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сб. документов 1917– 1958 гг. М. Воениздат, 1958, – С. 356; Вопросы истории КПСС. 1958, №2, С. – 44.
2. Казахстан в Великой Отечественной войне. Очерки. А.-А., Наука, 1968, вып. 1, – С. 138-139, 148.
3. Пономаренко П.К. Непокоренные. М. Политиздат, 1975, – С. 46.
4. Казахстан в нерушимом союзе братских республик. А.Казахстан, 1972, – С. 226.

5. Казахстан в Великой Отечественной войне. Вып. 1, – С. 116.
6. Шла война народная. Партизаны Великой Отечественной войны-казахстанцы. А.-А., Казахстан, 1958, – С. 10.
7. Казахстан в Великой Отечественной войне. Очерки. А.-А., 1968, вып. I, – С. 112-113.
8. Партизаны-казахстанцы. А.-А., Казахстан, 1965, – С. 33-38, 139-141.
9. Казахстан в Великой Отечественной войне. Очерки. Вып. 1, – С. 125.
10. Известия АН СССР. Серия истории и философии, т. VII, №1, 1950, – С. 35-36.
11. История Казахской ССР. Эпоха социализма, – С. 560.
12. Алданазаров А. Участие казахстанцев в боях за освобождение Польши от немецко-фашистской оккупации (1944-1945). Автореф. канд. дис. А.-А., 1972, – С. 11.
13. Всегда начеку. А.-А., Казахстан, 1971, – С. 168.
14. Цономаренко П.К. Непокоренные. М. Политиздат, 1975, – С. 55, 57.

УДК 94(574)

УЧАСТИЕ ЖЕНЩИН СНАЙПЕРОВ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1941-1945 ГОДОВ

Толегенов Д.

Научный руководитель: Джумагалиева К.В.

*Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина
г.Нур-Султан, Республика Казахстан*

Великая Отечественная война 1941-1945 гг. стала величайшим примером героизма всего советского народа, не зависимо от того, где это происходило на фронте, тылу противника или на трудовом поприще. В Великую Победу внес вклад каждый от мала до велика. Особую роль сыграли в этой войне женщины. Огромная масса их встали за станки, чтобы производить все необходимое для армии. Приложили все усилия, чтобы производство не останавливалось ни на минуту. Женщины наравне с мужчинами встали в единый строй, чтобы с оружием в руках защищать свою Отчизну. В первые дни войны, на проходивших по всей стране собраниях и митингах, они заявляли о своей готовности отдать защите Родины все свои силы, а если потребуется, и жизнь. Вместе с отцами, братьями и мужьями женщины и девушки шли в военные комиссариаты, в партийные и комсомольские организации и там настойчиво добивались отправки на фронт.

В июле 1941 г. свыше 4 тыс. женщин и девушек Краснодарского края обратились с просьбой послать их в действующую армию. В самом начале войны на фронт ушли 4 тыс. женщин и девушек Ивановской области. В армию были призваны 9754 девушки Читинской области, 3754 из которых пошли в армию по комсомольским путевкам. В самом начале войны 25 тыс. заявлений с просьбой об отправке добровольцами на фронт подали жители Карагандинской области. Из них более 10 тыс. заявлений было от женщин.

Так если мужчин призывали на фронт через военкоматы, то женщины, не стоявшие на военном учете, не могли быть призваны в действующую армию таким образом. Обязать их не могли. Поэтому это происходило только на добровольной основе. Одной из особенностей этой войны является то, что до сих пор нет точных сведений о количестве женщин, принявших участие в боевых действиях. Ведь многие из них участвовали не только в боевых действиях на фронте, но и значительное число приняло участие в партизанском движении. Они проявили не меньший героизм, чем мужчины.

В связи с большим стремлением советских женщин принять непосредственное участие в вооруженной борьбе против фашизма и желая придать их патриотическому движению более организованный характер, Центральный Комитет Коммунистической партии призвал их овладевать военным делом. Государственный Комитет Оборона, созданный 30 июня 1941

г., принял ряд постановлений о мобилизации женщин и девушек для несения военной службы. Были определены рода войск, в которых могли они служить. Это были войска противовоздушной обороны, связи, внутренней охраны, военно-автомобильные, авиационные, мотострелковые и др.

В 1942 г. ЦК ВЛКСМ принял решение о мобилизации девушек-комсомолок для службы в Военно-Морском Флоте. В апреле 1942 г. в армию и на флот было мобилизовано 8476 девушек, 2562 из них – для службы в связи, 3 тыс. – в Военно-Воздушные Силы, 473 – в береговые и тыловые части Военно-Морского Флота и т.д. Новосибирская комсомольская организация направила в специальные воинские части и училища 2586 комсомолок [1, с. 105].

Многие женщины – коммунистки и комсомолки были призваны в армию на партийную и комсомольскую работу. Так, по неполным данным, за годы войны было проведено пять мобилизаций женщин-коммунисток, в результате которых политработниками стали свыше тысячи женщин – членов и кандидатов партии. Большинство их было направлено в женские формирования.

Одним из уникальных явлений стало создание специальной школы для подготовки женщин снайперов.

Женская школа снайперов была единственной не только в СССР, но и во всем мире. История этого учреждения началась в 1929 году, когда в Кускове появилась школа для подготовки снайперов-инструкторов. Стрелковый спорт в Советском Союзе начал набирать обороты в 1930-х, а во время войны за винтовки взялись тысячи добровольцев. 27 ноября 1942 года приказом НКО СССР школа инструкторов-снайперов реорганизована в Центральную школу инструкторов снайперской подготовки (ЦШИСП) при ГУВВО НКО СССР. При ней были сформированы женские курсы отличных стрелков снайперской подготовки с 3-месячным сроком обучения. 7 декабря ЦК ВЛКСМ принял постановление о призыве на снайперские курсы комсомолок. В 1942 году на территории парка появились женские курсы, которые позже были переименованы в Центральную женскую школу снайперской подготовки. Учебные классы находились на территории Высшей комсомольской школы, в Косине находился снайперский полигон. Жили девушки в казармах, которые были оборудованы на территории усадьбы.

2 февраля 1943 года личный состав ЦШИСП и женских курсов отличных стрелков снайперской подготовки внесли свои сбережения (69 260 рублей) на производство снайперских винтовок. Юные девушки, многим из которых едва исполнилось 20 лет, приняли воинскую присягу 23 февраля 1943 года. Из приказа Наркомата обороны Союза ССР за № 0367 от 21 мая 1943 года: «К 25 июля 1943 года сформировать на базе женских курсов отличных стрелков при Центральной школе инструкторов снайперского дела Центральную женскую школу снайперской подготовки в составе двух батальонов...Отбор произвести из добровольцев-женщин в возрасте до 25 лет с образованием не ниже семи классов и прошедших обучение в снайперских комсомольско-молодежных подразделениях всевобуча» [2, с. 98].

Продолжительность обучения сначала составляла полгода, а затем была увеличена до восьми месяцев. За это время девушек учили собирать и разбирать винтовку, оказывать первую медицинскую помощь, действовать в противогазе, метать гранаты и зажигательные смеси, стрелять из разного вида оружия. В Кускове школа находилась до 1943 года, после она переехала в поселок Амерево, а затем — в Подольск.

Две выпускницы учреждения — Татьяна Барамзина и Алия Молдагулова — были посмертно награждены званием Героя Советского Союза. О военном прошлом парка посетителям Кускова рассказывает мемориальная табличка, установленная на здании оранжереи. О героях войны жителям Москвы также напоминают названия двух расположенных рядом с ним улиц — Молдагуловой и Снайперской.

В годы Великой Отечественной войны «скрытой силой» защиты являлись снайперы – меткие стрелки. Снайперскому мастерству женщины обучались во многих частях и

соединениях действующей армии. Но особенно большой их отряд был подготовлен Всевобучем НКО СССР.

Добываясь отправки на фронт, молодые советские патриотки проходили первичное военное обучение в местных стрелковых и специальных комсомольско - молодёжных подразделениях. За годы войны в них было подготовлено 102 333 снайпера. Немало женщин и девушек - снайперов обучалось в специально созданных при Всевобуче курсах и школах снайперов.

Первыми пришли в эту школу Инна Мудрецова, Ольга Маликова, Анна Морозова, Ольга Петухова, Нина Лобковская. Они уже изучили снайперское дело и поэтому сразу были назначены командирами подразделений. Командиром роты инструкторов работала капитан Н.П. Белкина.

В Январе 1944 года Центральной женской школе снайперской подготовки было вручено боевое Красное знамя, присуждённое ей Президиумом Верховного Совета СССР. Под этим знаменем курсанты принимали военную присягу на верность Родине, со знаменем школа провожала своих воспитанниц в действующую Красную Армию.

Первым комиссаром и начальником политотдела школы была любимица девушек майор Е.Н. Никифорова. Екатерина Никифоровна сопровождала снайперов – девушек 1-го выпуска (50 человек) на фронт. Она провела там большую работу по их устройству и была свидетелем первых боевых успехов некоторых воспитанниц школы [3, с. 102].

В Управлении подобрали для женской снайперской школы знающего начальника, отличного педагога, владеющего искусством меткого выстрела. В феврале генерал И.Н. Пронин подписал приказ о назначении на эту должность Н.Н. Кольчака.

Кольчак, получив разрешение, выехал в части 3-й ударной армии Калининского фронта, где воевали выпускницы школы, чтобы самому увидеть их в деле. На фронте стояло относительное затишье.

С разрешения командования Кольчак выбрался на передний край. У воспитанниц школы на этом участке результаты были неплохими. На 23 Августа 1943 года они уже уничтожили 433 солдата и офицера противника. Однако это не помешало Подполковнику заметить и упущения в их подготовке.

Девушки не были обучены умению длительного наблюдения за противником через оптический прицел. У некоторых началось раздражение роговой оболочки глаза, слезотечение. Упрощение мишенной обстановки на учебных полях привело к тому, что в бою снайперы терялись, не знали, где искать врага. Иногда это им стоило жизни... Шаг за шагом, иногда рискуя жизнью, под огнём противника изучал Кольчак боевую работу воспитанниц и свои недостатки, недоработки. По возвращении в Москву он дополнил программу обучения снайперов многими элементами, подмеченными на фронте, составил памятку «12 заповедей снайпера». Документ сразу получил признание у командиров рот, взводов, отделений, политработников. Это был пример той оперативности, которая была присуща Кольчаку.

Подполковник Кольчак проявил большую настойчивость перед Генеральным штабом, чтобы получить разрешение на вызов выпускниц школы из действующей армии для обмена опытом. В школу первой приехала старший сержант Вера Артамонова, награждённая боевым орденом. Курсанты затаив дыхание слушали фронтовичку. Особенно запомнился девочкам рассказ о том, как Вера шла в атаку в боевых порядках стрелковой роты. Умело используя местность, она вела меткий огонь по врагам, выводила из строя офицеров, пулемётные и миномётные расчёты. Только в том бою девушка уничтожила 25 фашистов.

За время своего существования школа сделала 7 выпусков, подготовила 1061 снайпера и 407 инструкторов снайперского дела.

Всего же за годы Отечественной войны на снайперских курсах и в школах Всевобуча было подготовлено 2484 снайпера - женщины. По далеко неполным данным, за сравнительно короткий срок пребывания на фронте выпускницы школы истребили свыше 11 280 фашистских солдат и офицеров.

14 Мая 1944 года командующий 3-й ударной армией генерал - лейтенант В. А. Юшкевич, поздравляя командование и слушателей Центральной женской школы снайперской подготовки с первой годовщиной её работы, писал: «Воспитанники вашей школы, участвуя в боевых операциях армий, метким снайперским огнём истребили 2138 немецко - фашистских извергов, посягнувших на свободу и независимость советского народа, на счастье нашей молодёжи. В ожесточённых боях девушки - снайперы проявили высокое сознание своего долга перед Родиной и несокрушимую волю к разгрому врага. В самые тяжёлые минуты они являлись примером организованности и стойкости. Им присущи высокая идейность, твёрдость характера, настойчивость в достижении цели - качества, воспитанные комсомолом, большевистской партией».

В 192-й стрелковой дивизии взвод снайперов – девушек показал высокий класс подготовки, большое воинское мастерство. За полтора месяца 1944 года они уничтожили 259 солдат и офицеров противника.

Абсолютное большинство девушек – снайперов, закончивших ЦЖШСП, за годы Отечественной войны удостоились правительственных наград, в том числе ордена Славы III и II степени – 102, Красного Знамени – 7, Красной Звезды – 7, Отечественной войны – 7, медали «За отвагу» – 2 99, «За боевые заслуги» – 70.

ЦК ВЛКСМ наградил 114 девушек – снайперов Почётными грамотами, 22 – именными снайперскими винтовками, 7 – ценными подарками. Нагрудным значком «Отличник РККА» награждено 56 девушек.

В борьбе с немецко - фашистскими захватчиками выпускницы школы совершили немало героических подвигов, показав себя мужественными, терпеливыми и находчивыми [4, с. 115].

Много прославленных девушек – снайперов было и на 2-м Прибалтийском фронте. Особенно храбро сражалась там отважная дочь казахского народа снайпер 54-й отдельной стрелковой бригады Алия Молдагулова (в ее честь названы улицы в г. Нур-Султан, Алматы, Москве).

В июле 1943-го Алия и однокурсницы были направлены снайперами в 54 стрелковую бригаду 22 армии. Молоденькая, небольшого роста Лия (Аня) Молдагулова по-разному её звали в войсках – сразу показала себя. В одном из боевых эпизодов 5 немецких солдат, заметив Алию и её боевых подруг Зинаиду Полякову и Надежду Матвееву, идущих в их сторону по нейтральной полосе, устроили им засаду. Но Алия успела выстрелить первой, ещё двух убили Зина и Надя, а двух оставшихся в живых девушки захватили и привели на командный пункт.

Заслуги Алии приводятся в представлении к награждению её званием Героя Советского Союза, подписанном командиром 54-й стрелковой бригады Николаем Уральским. Долгие годы эта версия гибели отважного снайпера считалась официальной, от которой не отходили ни на шаг. Официальную версию гибели Алии поколебало в конце 90-х годов прошлого века письмо её фронтовой подруги Зинаиды Поляковой, своими глазами видевшей последние минуты жизни отважной девушки. «Лия вела огонь с чердака одного дома по наступающему противнику. Один снаряд разорвался рядом, Лия была тяжело ранена, – пишет Полякова. – Разведчики вынесли её в деревянный сарай, где находились другие раненые. Бои продолжались. От мин и снарядов этот сарай загорелся, не всех раненых смогли вынести. Погибла и Лия. В этом бою была ранена и я, и была эвакуирована в госпиталь. В 1975 году я была на встрече на станции Насва со своими однополчанами, были мы и на могиле Лии. Директор школы станции Насва рассказала нам, что позднее останки героини были перенесены на братское кладбище, и одна женщина видела, что девушка была обгоревшая».

Псковский краевед Юрий Алексеев в своей книге «Новосокольники. Земля, опалённая войной», изданной в 2008 году писал. «О гибели Алии Молдагуловой в различных литературных публикациях много версий, от мало достоверных до абсурдных. В письме Поляковым (снайпер Зинаида Полякова и командир взвода разведки А.Поляков после войны поженились) комбат Моисеев вспоминает, что приказал Лие и Зине поднять роту, не

добежавшую до вражеских траншей... Алия была ранена. Пехоты совсем не оставалось. В бой вступила разведка. Лия упала. Была ранена в живот. Четверо разведчиков вынесли Алию и положили в сарай, крытый соломой. Там были и другие раненые – человек 8. Положили Лию на сено и пошли снова в бой. От снаряда сеновал загорелся. Кто там мог спастись – неизвестно. Сарай был разбит. Лия захоронена вместе с товарищами из Латвии. Потому что латыши вместе с нами были в боях за эти деревни. В день гибели Лии была ранена и Зина». Всего Алия Молдагулова истребила 91 фашиста. Алия пала смертью храбрых. Но враг дорого заплатил за жизнь патриотки [4, с. 185].

Подводя итоги всего вышесказанного моей статьи, хочу сказать, что премного благодарен за сегодняшнее спокойствие и мирное существование в нашей стране и в мире

Колоссален вклад женщин, таких, казалось бы, домашних, мягких и нежных людей, которым пришлось в силу угрожающих обстоятельств выйти на поле боя наряду с сильными мужчинами.

Сколько же нужно смелости, отваги, героизма, твердости и силы духа, чтобы выйти один на один с врагом, несмотря на то, что в любую секунду жизнь может оборваться, оставив кого-то без матери, жены, сестры, бабушки...

Участницы Войны являются непоколебимым и наглядным примером для всех поколений, воодушевляя защищать свою Родину, семью и себя.

Каждая из женщин в бою, женщин-снайперш уничтожили по несколько десятков врагов, с каждым убитым противником приближая наступление долгожданной Победы.

Во время Второй мировой войны 428 335 людей, как полагают, получили обучение снайпера Красной армии, из них 9 534 использовали полученную квалификацию в смертельном опыте.

В советской армии женщин снайперов было не менее 2000 из которых до конца войны дожила примерно четверть.

Библиографический список:

1. Арцыбашев В.А., Войтиков С.С., Узенков Д.Г., Абрамян К.А., Борисов Д.И., Ефименко А.Р., Мельтюхов М.И., Роговая Л.А., Силаев А.Д. Командный и начальствующий состав Красной Армии в 1940-1941 гг. Структура и кадры центрального аппарата НКО СССР, военных округов и общевойсковых армий. / к.и.н. Н.С. Тархова. – Документы и материалы. Российский государственный военный архив. – М.; СПб.: Летний сад, 2005. – 272 с.

2. Никифорова Е.Н. Женская снайперская школа / Снайперы. М.: Молодая гвардия, 1976. – 289 с.

3. Бегунова А.И. Ангелы смерти. Женщины снайперы. 1941-1945. – М., Вече, 2014. – 336 с.

4. Жукова Ю.К. Рожденная войной // Девушка со снайперской винтовкой. Воспоминания выпускницы Центральной женской школы снайперской подготовки. 1944-1945 гг. – М.: ЗАО Центполиграф, 2006. – 222 с.

ҰЛЫ ЖЕҢІСКЕ - 75 ЖЫЛ!

Сарсенбаев А.Б.

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Ағымдағы жылы біз еліміздің мемлекеттік мерекесі – Ұлы жеңістің 75 жылдығын атап өткелі отырмыз.

Осыдан 25 жылдан астам уақыт бұрын «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық заң қабылданғаннан кейін еліміздің дамуында жаңа өзгерістер басталып, тарихымыздың жаңа кезеңдерінің беттері ашылды. Тарихты зерттеудің жаңа жолдары ұсынылып, бұрынғы тарихымыз түбегейлі қайтадан қарала бастады. Атап айтсақ, 1941-1945 жылдары болған соғысты «Отан соғысы деп атауға болмайды, КСРО қазақтардың отаны емес» деген көзқарастар көптеп туындағанымен, тарихшы ретінде айтарымыз, әр адам өз дәуірінің тұлғасы болып келеді. Біздің ойымызша, қазір қатары азайып бара жатқан ардагерлеріміздің отаны – КСРО болғандықтан, бұл атауды сол ардагерлер үшін сақтап қалуымыз керек. Себебі, ол дәуірдің адамдарының саны да, санасы да қазір кезде жаңа дәуірде өзгерістерге ұшырағанымен, тарихтың 50 млн. астам адамның қанымен жазылған бұл «қаралы парағын» санадан жыртып тастау мүмкін емес [1, б.3].

Бүгінгідей кең байтақ жері бар, терең тарихы бар қазақ елі шын мәнінде осы ардагерлерімізге қарыздар халық. Қазақ халқы ертеден өршіл, батыр мінезді халық екені анық. Ұлы отан соғысына дейінгі кезеңдерде, қазақ халқы өз тарихында ұлт ретінде талай мәрте жойылып кете жаздап, тағдырдың талай ащы зары мен тауқыметін тартты. Бүгінгі тәуелсіздікке дейінгі аралықта халқымыздың сан ғасырлық аумалы-төкпелі тағдыры, арманы мен болашаққа ұмтылысы, арпалысқа толы күресі жатыр. Тәуелсіздік жолындағы күресте іштей булыққан бұлқынысы мен өкініші, жеңістері мен жеңілістері қатар жүрді [2, б.23].

Кең көсілген Арқадан кербез Алатауға дейінгі, алтын тамыр Алтайдан кәрі Каспийге дейінгі аралықтан ұлан-ғайыр даланың ұлы өркениетін қалыптастырған батыр бабаларымыздың қайсар мінезі арқасында орта ғасырда қазақ ұлысы қалыптасып, қазақ хандығының жеке ордасы тігілді.

Бұл кезең қазақ халқының болашағы үшін шешуші тарихи сәттердің бірі болғаны рас. Алайда, жеке хандық құрылғанымен, қазақтың басына баянды бақ пен бейбіт өмір орнай қалмағаны тағы белгілі [3, б.].

Әр ғасыр, әрбір дәуір қазаққа сыны мен сынағын қатар жіберуден танбады. «Ақтабан шұбырынды, алакөл сұлама» тұсында империялардың қыспағына түсіп, халқымыз ошағы мен отанынан айрылып қалудың аз-ақ алдында қалды. Ел басына күн туған сол бір алмағайып замандарда бүкіл қазақ бірігіп, тізе қосуының арқасында Орбұлақ пен Аңырақайдағы тарихи маңызды жойқын жеңістер Азаттықтың ақ туының астында желбіреді. Одан кейін де бостандыққа бұлқынған, еркіндік аңсаған ерлердің күресі толастамады.

Еркіндікті аңсаған, елдікті көксеген ұлтымыздың ұлы рухы ата-бабамызды отаршылдық саясатқа қарсы ұлт-азаттық көтеріліске бастап шықты. Халқымыздың сол асқақ, азат рухы қазақ сахарасында Абылайдың ақ туын жықпауға бар күш-жігерін салған Кенесары, Наурызбай сынды ұлттық батырларымыз бастаған 100 жылдан астам уақыт толастамаған ұлт-азаттық көтерілістерден 1916 жылғы ұлттық көтеріліске ұласқан күрестерде шыңдала түсті. Осыдан 90 жыл бұрын Алаш ардақтыларына қазақ автономиясын құрғызған да сол өршіл мінез, асқақ арман болатын. Егер сол бір сындарлы шақта қазақ зиялыларының басын бәйгеге тіккен белсенді істері болмағанда бүгінгі күнгі ел егемендігін елестетудің өзі аса қиынға айналары ақиқат еді [4, б.128].

1941-1945 жылдардың арасында болған отан соғысы қазақ халқы үшін аса ауыр болды. Осы аралықта 1 млн. астам қазақстандықтың өмірін жалмаған соғыс құрбандарының жарты млн. қазақ ұлтының өкілдері еді [5, б.].

Сұрапыл соғыс, тек соғыс батырларын тудырып қана қойған жоқ, сонымен қатар тыл жұмыстарының ерлерін жарыққа шығарды. Қазақ халқы соғысқа материалдық және рухани жағынан үлкен көмек көрсеткен ұлттың бірі екені анық. Жұмыс күні 12 сағатқа созылып, қарттар мен жастардың шуақты күндерін ұрлап әкеткен болатын. Таңның атысы мен күннің батысына қарамай, масақ теріп, мал жайып, егін еккен қазақ халқы бір мезет болса да мызғыған жоқ. Жас балалардың жастық шағы соғыстың көлеңкесінде қалып қойып, жастардың жалынды кезеңдерінің отты шақтары соғыстың суымен өшірілген болатын. Бірақ, қазақ халқы өз болмысын, өр кеуделі рухы мен табиғи болмысын сақтап қала білді. Сондықтан да, бүгінгі тәуелсіздігімізге отан соғысының тыл және соғыс ардагерлерінің қосқан үлестері салмақты, еңбектері көлемді [6, б.65].

Тәуелсіздік жолындағы осындай әрекет-ұмтылыстардың бәрі ел тарихының ең қастерлі «парақтары» ретінде әрқашан жадымызда мәңгі сақталатыныны сөзсіз. Сондықтан да аталардың аманаты мен ел еркіндігі үшін қыршын кеткен боздақтардың, ата-бабаларымыздың рухы алдында әрқашан тағзым етеміз. Ешкімде ұмытылмас, ешкімді де ұмытпаймыз!!!

Жеңістің 75 жылдығына орай, Ұлы Отан соғысының тарихын зерттеу, ақиқатты ашу, тарихты түгендеу тек қана тарихшылардың ғана жұмысы емес, болашақ өскелең жастардың да басты міндеті. Себебі, тарихты тұлғалар жасайды. Ал, әрбір ардагер - бұл тарихи тұлға.

Ел басына күн туған кезде өз ісімен, біліктілігімен танымал әскери мамандар түрмеде отырды және олар азаптау мен қинауды бастарынан өткізді. Олар егерде НКВД тұзағына түспей, соғыс жылдарында өз еліне қызмет етсе Жеңіс күні жақындай түсер ме еді, соғыстағы құрбандықтарымыз да аз болар ма еді деген сұрақ туады.

1941 жылы 22 маусымда Ұлы Отан соғысы басталды. Бұл соғысқа әлем халықтарының 80 пайызы қатысып, 61 мемлекет тартылып, 40 елдің жерін соғыс өрті шарпып, 110 млн адам қолына қару алды. Ал Кеңес Одағы бойынша 35 млн. адам қатысып, 27 млн. астам адам опат болды. Соғыс 1418 күнге созылды, сонда әр 4 сек сайын 1 адам қаза болды деген сөз [7, б.45].

Соғыс басталардың алдында, жоғардан берілген бұйрық бойынша Қызыл Армияның жоғары әскери басшылары, яғни 37-38 жылғы жазалау шараларынан аман қалғандары Сталинге қарсы әскери төңкеріс жасауды әзірледі деген айыппен тұтқындалды.

Тұтқындалғандар қатарында: Қару-жарақ Халық комисары, генерал-полковник Б.Л.Ванников; Кеңестер одағының 2 мәрте батыры, авиацияның генерал-лейтенанты Я.В.Смушкевич; Әуе шабуылының қорғаныс басқармасының бастығы, Кеңестер Одағының батыры, генерал-полковник Г.М.Штерн; Кеңес одағының батыры, авиацияның генерал-лейтенанты П.В.Рычагов; Қорғаныс халық комисарының орынбасары, генерал-полковник А.Д.Локтионов; Бас артиллерия басқармасының бастығының орын басары, генерал-майор Г.К.Савченко; Әскери әуе Академиясының бастығы, генерал-лейтенант Ф.К.Арженухин; Кеңестер Одағының батыры, генерал-майоры И.И. Проскуров, т.б. Мемлекетке қарсы әскери төңкеріс жасаушылар ретінде айыпталғандар: Азамат соғысының батырлары; Испаниядағы, Халхи-Гол мен Хасан көліндегі соғысқа қатысқандар; Әскери істің көрнекті теоретиктері мен практиктері, яғни әскери тәжірибесі өте жоғары азаматтардың көпшілігі болған [8, б.23].

30-шы жылдардағы әлемдік дағдарыс көптеген мемлекеттердің экономикалық, әлеуметтік және халықаралық қатынастарын шиеленістірді. Бұл жағдай әлемдік билікке талпынған күштердің пайда болуына жол ашты. Осындай күштердің ішіндегі ең қауіптісі – Германияда орнаған фашистік тәртіп еді. Батыс мемлекеттері тарапынан ұйымдасқан қарсылықтың болмауы фашистік агрессияның күшеюіне жол ашты. 1937 жылы фашисттік мемлекеттер – Германия мен Италияның милитаристік Жапониямен әскери-саяси одақ құруы екінші дүниежүзілік соғыстың негізі болды [9, б.3].

Екінші Дүниежүзілік соғыс 1939 жылы Германияның Польшаны жаулап алуымен басталды. Франция мен Англия Германияға қарсы соғыс ашқанын хабарласа, КСРО осы жылы Германиямен 10 жылдық бейбіт келісімге қол қойды. Бұл құжат тек 1989 жылы алғаш жарияланды. Құпия келісімге сай 1939 жылы Германия мен КСРО Еуропадағы билік жүргізу аймақтарын бөліп, жаулап алу шараларын бір мезгілде бастайды. Осының нәтижесінде Германия Польшаны басып алғаннан кейін, Кеңестер Одағына Польшаның 12 млн. халқы орналасқан 200 000 шаршы км. жері өтті. Кейінірек бұл территория Украина, Белоруссияға қосылды. 1940 жылы Германия Францияны басып алғаннан кейін Литва, Латвия, Эстониядағы мемлекеттік билікті Кеңестер Одағы иеленіп, Литва, Латвия, Эстония Кеңестік Социалистік Республикалары құрылды. Қызыл Армия Прибалтикаға кіргеннен кейін Кеңестер үкіметі Румынияға бұрын Ресей империясының құрамында болған Бессарабия территориясын қайтару туралы ультиматум жіберді. Нәтижесінде Буковина мен Бессарабияның жарты бөлігі Украина КСР-іне, Бессарабияның қалған бөлігі Молдавия КСР-не берілді [10, б.112].

Англия мен Франция Германияға соғыс жариялағанымен батыс майданда белсенді іс-қимыл танытпады. Бұл жағдайды Германия өз мүддесіне пайдаланып, 1940 жылы Дания, Норвегия, Нидерланды, Люксембург мемлекеттерін еш қарсылықсыз жаулап алды. Бельгияны жеңгеннен кейін негізгі күштер талқандалды. Нәтижесінде Франция Германиямен бейбіт келісімге қол қойса, Англия АҚШ-тан көмек сұрауға мәжбүр болды [11, б.131 бб.].

Сонымен Батыс Еуропадағы әскери іс-қимылды аяқтаған фашистік Германия бастапқы міндеттерінен бас тартып, Кеңестер Одағын басып алуға дайындықты бастайды. Басып алған мемлекеттердің экономикалық, әскери ресурстарын өз мүддесіне пайдаланып, әбден күшейген фашистік Германия Кеңестер Одағына қарсы соғысты аз уақытта жеңіспен аяқтауына күмәнсіз сенді. Ал, Сталин және оның төңірегіндегілер 1939 жылғы келісімге сеніп, Германия тарапынан соғыс қаупін күтпеді.

Соғыстың алдында Розенберг идеясы бойынша, Қазақстан, Орта Азия, Солтүстік Иран, Ауғанстан территорияларын біріктіріп ислам пан-түріктік “Гросс Туркестан” немесе “Пантуркестан” мемлекетін құру көзделеді. Бірақта “Гросс Туркестан” идеясы жүзеге аспады. Оның орнына рейх 26 жаяу батальон, 111 рота және жүк тасушылар колоннасынан тұратын Түркістан легионын құруды жоспарлады. 1942 жылы құрылған Түркістан легионы құрамында неміс әдебиеттерінде 1 миллион, тарихшы Раух 650 000 адам, ал қазақстандық мамандар 180 000 - 250 000 адам болған деген мәлімет береді. Түркістан легионын қолдаушы қазақ зиялысы – М.Шоқай Түркістан легионы құрамындағы әскери құрылымдарды қажет деп таппаған. М.Шоқай фашистер лагерінде зардап шеккен жандарды қайтадан майданға жіберу адамгершілікке жатпайды, керісінше, оларды Германия зауыт-фабрикаларына жіберіп, болашақ Түркістан мемлекетіне маман-кадрларды даярлау идеясын ұсынады [12, б.95].

Өкінішке орай, М. Шоқай 1941 жылы 27 желтоқсанда қайтыс болып, бұл идеясы жүзеге аспайды. Фашистер Түркістан легионы құрамындағы бір батальонды 1942 жылы алғаш рет Воронеж майданы маңында қызыл Армияға қарсы соғысқа қатыстырады. 193 легионер соғыспай Қызыл Армия жағына шығып кетеді, ал батальон басшысы Бақыт Байжановты фашистер тұтқындайды. Өйткені легион құрамына әскери тұтқындардың басым бөлігі фашистік концлагерлерден шығу мақсатымен ғана кірген. Олардың көбі жергілікті партизандармен байланысып, фашистерге қарсы партизан қозғалысы құрамында соғысады. Майданға түскен жағдайда Қызыл Армия жағына өткен. Өкінішке орай, бұл жағдай ескерілмеген. Отанында олар “РКФСР Қылмыстық істер кодексінің” 58-1 б, 58-3, 58-9, 59-10, 58-11 баптарымен жазаланып “сатқын” деген лақапқа ие болып, үрім-бұтақтарына дейін қудаланды. Француз тарихшысы Клод Дельпла түркістандықтар партизандық қозғалыстарға көптеп тартылып, үлкен ерліктер танытты дейді. Ал, неміс тарихшысы Патрик фон Мюллер олардың қиын тағдырын аяп, свастика мен қызыл жұлдыз арасында қалғандар деген сипат береді.

Ұлы Отан соғысына тартылған қазақстандықтар санына тоқталайық. Соғыстың алдында Қазақстанда 6,2 млн. адам тұрды. Соғыс жылдары қолына қару алып, майданға 1,9

млн. адам аттанды. Сталиндік тәртіп 1916 жылғы патша үкіметінің тәжірибесін пайдаланып, арнайы құрылыс батальондарын да құрды. Бұл батальондар Орта Азия және Қазақстанның жергілікті халқынан және құғын-сүргінге түскен халықтардан жасақталды. Қазақстаннан әскери комиссариат арқылы еңбек армиясына 700 мың адам жіберілді. Олар соғыс шебіне жақын аудандарда оқ астында қорғаныс объектілерінде еңбек етті. Осылайша әрбір төртінші қазақстандық қорғаныс және майдан объектілеріне тартылған. Республиканың мобилизациялық деңгейі тіпті Германиядан да жоғары болды, Германия халқының 12% мобилизацияланса, Қазақстанда халықтың 24% мобилизацияланған. Мобилизацияланған халықтың 50-60% қазақ ұлтынан еді. Қорғаныс, көмір, ауыр өнеркәсіп жұмысшылары соғысқа тартылудан босатылса, Қазақстан тұрғындары түгелімен дерлік армияға шақырылды. Өйткені Қазақстанда шаруалар басым болды [13, б.45].

Ұлы Отан соғысы майдандарында қаза болған қазақстандықтар санына байланысты түрлі пікірлер бар. Кейінгі жылдардағы мәліметтерде соғыстан оралмаған қазақстандықтардың саны 601 000-ға дейін жетіп отыр, оның 350 мыңнан астамы қазақтар. Бұл қолға қару алып, ұрыс даласында қаза тапқандардың саны. Егер осы тұстағы халықтың жалпы саны мен соғыста қаза тапқан өкілдердің санына шағатын болсақ, қазақтардың шығыны көршілес өзбек, татар, азербайжан, грузиндерден анағұрлым жоғары. Бұл пайыздық шығын жағынан қазақ халқы өз жерінде соғыс қимылдары болған орыстармен, украиндермен, белорустермен деңгейлеседі [14, б.51].

Кеңестер Одағының құрамдас бөлігі ретінде жаумен шайқаста қазақстандықтар үлкен ерлік көрсетіп, жеңіс күнін жақындатуға өз үлестерін қосты. Майдандағы ерлігі үшін 520 қазақстандықтың, оның ішінде 100-ден астам қазақтың Кеңес Одағының Батыры атағын алуы – ортақ Отанын қорғауда қазақ ұлтының суырылып алға шыққанын көрсетеді.

Соғыстың алдында Қазақстанда 6,2 млн халық тұратын еді. Соғыс жылдары республикадан 1196164 адам майданға аттанды, ал еңбек әскеріне 700 мың адам жіберілді сонда барлығы 1900 мың адам сапқа тұрған. Соғыс жылдары ерлігі үшін орден және медальдармен марапатталғандардың ішінде 96638 қазақ жауынгері болды. 142 қазақ Даңқ орденінің толық иегері болды. 497 қазақстандық Кеңес Одағының батыры атағын алды, оның 97 қазақ.

Қайсыбір соғыс – ол мемлекет аралық, я болмаса, азаматтық қақтығыстар болмасын – халықтардың шегіне жеткен мүмкіндіктерін, күш-қуатын сарқып, шексіз трагедияға әкеледі. Тарих қойнауына жаңа ғана кеткен XX ғ. осы тұрғыдан алғанда адамзаттың ғылым мен техниканы жетілдірудегі таңғаларлық жетістіктерімен қатар сан-алуан теңдесі жоқ әлеуметтік апаттарға әкелгенін біз жақсы білеміз.

“Шыңға қарай өрлеу - құлдырауды тереңдете түседі” - деген мәтелде терең сыр жатса керек. Дүниенің байлығын қайта бөлу әрекеті екі бұрынғы-соңды болмаған Дүниежүзілік соғыстарға әкеліп, миллиондаған қыршын жастардың өмірін алып кетті. Гитлер мен Сталиннің жасаған зұлымдықтарымен салыстырсақ, Калигула мен Неронның, Атилла мен Шыңғысханның, Иван-Грозный мен Наполеонның жасағандары баланың ойыншығы сияқты болды емес пе?

Бұл соғыс, әсіресе, қазақ халқына өте ауыр тиді. Бірнеше ғасырға жалғасқан жоңғарлармен күрес, Кеңес заманындағы 30-жылдардағы аштық пен байланысты геноцидке қарамастан, қазақ халқы соңғы қалған күштерін, қызыл қанын елді азат ету жолында аямай төкті, басқа халықтардың арасында өз абыройын жоғары ұстады. Бүгінгі ақпарат құралдары ол жөнінде көп тың деректерді келтіріп, біздің ар-намысымызды көкке көтеруде. Алғашқылардың бірі болып қазақ азаматы Рейхстаққа қызыл жалауды орнатып, Қазақстан азаматтары шешуші кезеңде Волокалам жолында фашистерді Мәскеудің түбінде әрі қарай жібермей тоқтатты емес пе? Ер жүрек қыздарымыз Әлия мен Мәншүкті тудырған халқымызға неге сүйсіне қарамасқа? [15, б.35].

Миллиондаған адамдардың осы соғыстың құрбаны болуы адамзатты терең ойларға итермеледі. Ол адам өмірінің нәзіктігін көрсетіп, осы біз не үшін дүниеге келдік, адам өмірінің мән-мағнасы неде? – деген т.б. сан-алуан сұрақтардың пайда болуына әкелді. Десек

те, А. Шопенгауердің адамзат өткен қателіктер мен трагедиялардан ешқандай сабақ алмайды, - деген ойымен келісуге болатын сияқты. Атомдық электростанциялармен бірге өмірде атомдық бомбалар пайда болып, Хиросима мен Нагасакидің трагедиясына, Семей полигоны сияқты радиациямен уланған жерлердің көбейуіне, ол жердегі өмір сүріп жатқан адамдардың геноцидке ұшырауына әкеліп соқты. Чернобыль атомдық станциясындағы жарылыс адамзаттың ғылыми тәкәппарлығын су сепкендей басып: “Тоқта, сен Құдай емессің, аяғыңды байқап бас”, - деген сияқты болды.

Өкінішке орай, ядролық соғыс қару-жарақтары әлі де болса жетілуде, ол халықаралық бақылаудың шеңберінен шығып кетіп жатыр. Бұрыннан келе жатқан ядролық қаруы бар бес мемлекетке бүгінгі таңда Үнді, Пәкістан, сияқты елдер қосылды. Біршама елдер ядролық технологияны игеру үстінде (Иран, Солтүстік Корея, Израиль, Оңтүстік Африка республикасы).

Әңгіменің қиындығы - бұл қосылған жаңа елдер халықаралық шиеленістер аймағында орналасқан. 2001 ж. Үнді мен Пәкістан арасындағы қақтығыстар сол елдердің мемлекет басшыларының "ядролық қаруды қолдануымыз мүмкін" деген жантүршігерлік қорқытуымен аяқталғанын білеміз. Бұл проблеманы шешудің негізгі жолы – барлық ядролық елдерді (соның ішінде ешкімге де артықшылық жасамай) халықаралық бақылау негізінде жаппай қарусыздандыру болмақ. Атомның күш-қуаты тек АЭС-терді салу арқылы бейбіт жолға қойылуы керек. Өкінішке орай, ядролық мемлекеттердің "өзімшіл пиғылы" бұл мәселені үзілді-кесілді шешуге кедергі жасауда. Алайда, бұл мәселе ертелі-кеш шешілмейінше, бүкіл адамзат үстіндегі "ядролық дамокл қылышы" сол үрейінде тұра бермек.

Осындай жағдайда АҚШ елінде болған Дүниежүзілік саммитте ҚР Тұңғыш президенті - Елбасы Н.Назарбаевтың жасаған баяндамасы, тәуелсіздікті алғаннан бергі істер, әсіресе, ядролық қарудан бас тарту, Семей полигонын жабу, сыртқы саясатта бейбіт бағыт ұстау т.с.с. – тек қана мемлекет қайраткерлеріне емес, бүкіл адамзат қауымының санасында өшпес із қалдырды. Қазақ елі бүкіләлемдік қауымдастыққа бейбіт өмір аңсайтын қоғам болып танылып, мәртебесі көтерілді.

Халықтар арасындағы өзара тәуелділік – олардың мүдделерін келіссөздер арқылы бір-бірімен ұштастыруға тең. Жер бетіндегі локальды (жергілікті) соғыстардың осы уақытқа шейін тоқталмауы, негізінен алғанда, ірі мемлекеттердің кішілерді өз еркіне көндіру саясатынан шығады. Тек бүгінгі таңда ғана Ресей мемлекеті бірте-бірте империялық сана шеңберінен шығып, бұрынғы одақтас мемлекеттермен өзара тәуелділіктің негізінде ғана жақсы тиімді қатынастарды орнатуға болатынын сезгендей. Халықаралық саясаттағы бұл оң өзгерістерге өзінің барша тәжірибесі мен білімі, тапқырлығын қосқан елдің ҚР Тұңғыш президенті - Елбасы Н.Назарбаевтың үлесін асыра бағалау өте қиын. Бүгінгі адамзатына керекті нәрсе - жер бетіндегі Ғарыштың әсем гүлі - өмірді сақтап қалу, ғылымның жетістіктерін адамгершілікпен ұштастырып, жаңа жағдайда “мәңгі сұрақ”- адамның өмірінің мән-мағнасы мен не үшін жаратылғанына - жаңа шешім іздеу, осы жолда бақталастық емес, халықтардың бір-бірін толықтыруы, өзара бір-бірін ақтауы, көмектесуі қажет сияқты.

Библиографиялық тізім:

1. Лошиц М.Ф., Алешин С.Д., Шванков Н.П., и др. Герои и подвиги. Книга третья: Москва: ВиМО СССР Москва. – 1965 г. 328 с.
2. Белановский А., Перепеченко П.: Героини Войны. Очерки о женщинах - героях Советского Союза: Москва: Государственное издательство политической литературы Москва. – 1963 г. 719 с.
3. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: «Арыс»-«Қазақстан», - 1998 г. 428 с.
4. Казахстан в период Великой отечественной Войны Советского союза 1941-1945 гг. (сборник документов и материалов). Том первый. Июнь 1941-1943 гг. Алма-ата, Издательство «Наука», - 1964 г. 596 с.

5. Сайлан Б.С. Кеңестік Қазақстанның фашизмге қарсы күресі: жаңа көзқарастар мен ұстанымдар. Алматы, «Қазақ университеті», 2016 г. 120 б.
6. Депортация народов и проблема прав человека. Материалы семинары. Алматы, 12 июня 1997 г. - Алматы: Фонд «XXI век», 1998 г. 82 с.
7. Из истории депортации поляков в Казахстан в период I Мировой войны. – Бишкек, 2013. 214 с. Сборник статей издано при поддержке Посольства Республики Польша в г. Астана. Отпечатано в типографии «TRIADA XPRESS», Кыргызская Республика, г. Бишкек.
8. Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.) (сборник документов) Алматы – Москва: «Готика», 1997 г. 376 с.
9. Қайыржанова А. Сұрапыл соғыс кезінде көшкендер: [Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Қазақстанға қоныс аударғандар туралы] //Қазақ елі. - 1998, - 15 мамыр.
10. Еңсенев Қ. Соғыс кезінде қазақ жеріне эвакуацияланған тұрғындар //Қазақстандағы көші-қон және демографиялық ахуал (XX ғ., 20-50 жж.). -1 т. Астана, 2018 г. 111-134 бб.
11. Дүйсембаева К.Т. Ұлы Отан соғысы және соғыстан кейінгі жылдардағы жұмыс күші миграцияның әлеуметтік-экономикалық маңызы //Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы. 2012. № 1/2. -128-131 бб.
12. Покровский С.Н. Казахстан в период великой отечественной войны советский союза 1941-1945гг. – Алматы,1964. 596 с.
13. Кнышевский П.Н. Васильева О.Ю Высоцкий В.В. Саламатин С.А. Скрытая правда войны- Москва: Русская книга, 1992. 348 с.
14. Колыбеков М.Р. История депортированных народов Казахстана (1937-1956гг.)/М.Р. Колыбеков. - Алматы,1997. - 45-56 с.
15. Алдажуманов К.С. Депортация народов – преступление сталинского тоталитарного режима/ К.С. Алдажуманов. – Алматы: Дәуір,2004. -40-49 с.

ӘОЖ 94(47).084.8

МӘЛІМ ДЕ, БЕЙМӘЛІМ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ

Қуаныш С.О.

*Тарих ғылымдарының кандидаты
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

Ұлы Отан соғысына және жеңіске қатысты көзқарас посткеңестік мемлекеттердің, оның ішінде Қазақстанның, әртүрлі әлеуметтік топтарында әрқилы болғанымен, негізінен көп айырмашылықтарсыз деуге болады. Себебі соғыс және жеңіс тақырыбы соңғы жылдары басты тақырыпқа айналды. Егер кеңестік кезеңде жеңіс тақырыбы кеңестік режимнің қылмысқа толы тарихын – күштеп ұжымдастыруды, саяси репрессияны, депортацияны, кіші ұлттардың ассимиляциялану процесін, мемлекет мүддесінің жеке адам және қоғам мүдделерінен басымдылығын, әруақытта билік талабын орындауға және өзбасын құрбандыққа тігуге дайын болу қажеттілігін ақтаған болса, посткеңестік кеңестікте және Батыс елдерімен қарым-қатынаста Ресейдің жаңа империялық, шовинистік көзқарастағы идеологиясының түпқазығына айналды. Ал ТМД мемлекеттерінің посткеңестік сәйкестілігі Ұлы Отан соғысына қатысты көзқарастарымен анықталады десек қателеспейміз.

Кеңестік кезеңде екі негізгі дата – 1-мамыр мен 7-қараша мерекелерінің көлеңкесінде болған Жеңіс күні Ресей мемлекетінде ең басты мерекеге айналып, 2005 жылдан «Ұлы Жеңіс күні» деп атала бастады. Оның басты атрибуттары – жыл сайын өтетін әскери парад, «Мәңгілік полк» шеруі, георгий ленталарын тарату, сонымен қатар, Ресей архивтеріндегі Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысты құжаттарды зерттеуге 2050 жылға дейін тиым салу, тарихты бұрмалауға қарсы күрес желеуімен Ресей мүдделеріне қарсы келетін тарихи концепцияларды, зерттеулерді кудалау – жаңа гибридіті соғыстың басты құралдарының бірі

ретінде посткеңестік кеңістікке, бірінші кезекте ТМД елдеріне күштеп таңыла бастады. 2014 жылғы Ресейдің Қырымды аннексиялауы, Донбастағы соңыс қимылдарынан кейін бұған тосқауыл қою мақсатында әртүрлі шаралар қолданылды, дегенмен, кейбір елдерде, оның ішінде Қазақстанда «Жеңіс күнін тойлау» әлі де болса Ресейдің идеологиялық ықпалында қалып отыр.

Кеңес Одағының соңғы жылдары А.Н.Яковлев комиссиясының жұмыстары нәтижесінде қысқа мерзімде саяси репрессияларға, депортацияларға, Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысты архив құжаттарының ашылуы [1], «жариялылық» саясаты аясында Молотов-Риббентроп келісімі, Катинь трагедиясы, Ұлы Отан соғысының қарсаңы, басталуы, алғашқы кезеңі және т.б. тақырыптар туралы көптеген зерттеу еңбектерінің, кеңестік цензура бұғауында болған соғыс мемуарларының көптеп жарық көруі бұрынғы қалыптасқан идеологиялық сенді бұзып, соғыс тарихын қайта қарауға мүмкіндік берді. Осы мақсатта жарық көрген сансыз көп архивтік деректер, құжаттар жинағы, шетелдік тарихшылар еңбектерінің аудармалары, зерттеулер, естеліктер Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысты бұрынғы кеңестік идеологияға негізделген тарихи концепцияны алмастыру қажеттілігін күн тәртібіне қойды. Соғыс тарихын қайта қарау, түптеп келгенде, ХХ ғасыр тарихын, кеңес тарихын қайта қарауға әкелетіні белгілі болды.

Алайда қазақстандық тарихшылар қауымы ХХ ғасыр басындағы Қазақстан, Алаш және Алашорда, ашаршылық, зұлмат, депортация тарихын жан-жақты зерттеп, қазақстандық тарихи санаға енгізгенімен, Екінші дүниежүзілік соғыс тарихын қайта қарау мәселесін аяғына дейін жеткізбеді. Ал қазіргі кезде ол Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысты ресейлік ақпараттық кеңестік жүйесінде, ресейлік тарихи ұстаным аясында қалып отыр.

Интернет, әлеуметтік желінің дамуы, ақпараттарды шексіз көлемде, жан-жақты талдау арқылы қысқа мерзімде қабылдау, кез-келгенақпаратқа, бірінші кезекте шетелдік архив, музей құжаттарына және баспадан жарық көрген еңбектердің электронды нұсқаларына қолжетімділік тарихшы, зерттеуші қауым, жаңа буын өкілдеріне алдында бұрын-соңды болмаған мүмкіндіктер туғызды.

Ал соғыс тақырыбына жазылған В.Суворов [2], М.Солонин [3], т.б. зерттеушілердің еңбектері бестселлерге айналып, қоғамдық пікір туғызып, жаңа көзқарастар қалыптастырып, тарихқа бетбұрыс жасаған заманда отандық тарих ғылымының бұрынғыдай Екінші дүниежүзілік соғысқа кеңестік (сталиндік) концепция тұрғысынан келуі, оның үстіне, бүкіл дүниежүзі соғыс құрбандарын еске алып, аза тұтып жатырған кезде той тойлап, жын-ойнақ жасау ақылға қонымсыз.

Демек, Ұлы Отан соғысына, дұрысы Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысты тарихи көзқарастарды, кеңінен алғанда идеологиялық ұстанымдарды қайта қарау қажеттілігі туып отыр. Ол терминологиялық, фактологиялық, идеологиялық және т.б. бағыттарда болуы тиіс. Бұл ұстанымдар Екінші дүниежүзілік соғыстың сталиндік концепциясынан құтқарып, отандық тарих ғылымының дамуына, қоғамдық-саяси өмірдің жандануына, шын мәнінде, толық қанды тәуелсіздікке жол ашады. Кеңестік бұғаудан құтылған Шығыс Еуропа, Прибалтика мемлекеттерінің тәжірибесі оған дәлел.

Балабақша мен орта мектептен бастап жоғары оқу орындарында, теледидарда және сахналық қойылымдарда, сансыз көп басылымдарда бейбіт өмір сүріп жатқан, сүттей ұйыған кеңес халқына тұтқиылдан, соғыс жарияламай баса-көктеп кірген, саны бірнеше есе көп неміс басқыншылары, оларға қарсы соғысқан қару-жарағы жеткіліксіз, бірақ жүректерін патриотизм кернеген жауынгерлер мен партизандардың жанқиярлық ерлігі, бүкіл кеңес халқы жұмылып, жан аямастан барлығы – майдан үшін, барлығы – жеңіс үшін күрескені туралы сан жылдар айтылып, жазылып, қойылып келеді. Соңғы жылдары оған «Мәңгілік полк» шеруі, георгий лентасымен қатар поп-мәдениет өкілдерінің біртектес концерттері мен фильмдер қосылды. Ал, Ресей, Украина, Беларусь ормандарында әлі қанша адамның сүйектері жерленбей жатыр. Орыс қолбасшысы А.В.Суворов «Соңғы сарбаз жерленбейінше соғыс аяқталды деп айтуға болмайды» деген екен. Ұлы Отан соғысы кезінде өлген, хабарсыз кеткен жауынгерлер туралы мәліметтер Ресей Қорғаныс министрлігі Орталық архивінде

жинақталған. Жыл сайын архивке өз туысқандары, әкелері, аталары туралы мәлімет іздеген 100-120 мың сұраныс түседі екен. Соғыс аяқталғанына 75 болғанына қарамастан қанша адам құрбан болғаны, қанша адам тұтқынға түскені, қанша адам шетелге күштеп айдалғаныжәне, ең бастысы, соншама жылдар бойы кеңес халқы бар күш-қуатын сарп етіп, барлық қиындыққа шыдап, өзі аш-жалаңаш болса да «соңғы жидесін шешіп берген» Қызыл Армияның Москва мен Сталинградқа дейін шегіну себебі неге деген сұраққа әлі дұрыс жауап жоқ.

Соғыс тақырыбы уақыт өткен сайын көмескіленіп, соғыс зардабы, қиындықтары, қылмыстары ұмытылып, бірте-бірте мифке айналып барады. Соғыс қайталанбауы, болашақта оған жол бермеу үшін оның табиғатын, болмысын, алғышарттарын, технологиясын, идеологиясын түсіну керек. Демек, соншама уақыт өткеніне қарамастан Екінші дүниежүзілік соғыс тарихы санамызда қала бермек. Мәселе, тек өзге елдің идеологиялық жетегінде кетпей ұлттық мүдде, ұлттық тарих тұрғысынан оған әділ баға берілуінде. Осы бағытта Ұлы Отан соғысына қатысты басты тақырыптарды анықтауда, қайта зерделеуде отандық тарих ғылымының алдында тұрған кейбір мәселелерге тоқталсақ.

Айталық, *терминология* мәселесі. Барлық әлемде «Екінші дүниежүзілік соғыс» термині қолданылса, неге бізде «Ұлы Отан соғысы»? Ұлы Отан соғысы (1941 жылғы 22 маусым–1945 жылғы 9 мамыр) Екінші дүниежүзілік соғыстың (1939 жылғы 1 қыркүйек – 1945 жылғы 2 қыркүйек) құрамдас бөлігі. Алайда КСРО «Ұлы Отан соғысы» терминін қолдану арқылы 1939 жылғы 17 қыркүйекте Польшаға басып кіргенін, 22 қыркүйекте Брест қамалында Германия мен КСРО әскерлерінің Польшадағы ортақ жеңісіне арналған әскери шеруін, Германиямен бірге Шығыс Еуропа елдерін бөліске салғанын мойындамауға тырысты. Сондықтан да, кеңес тарихнамасы (ал қазіргі кезде Ресей билігі) үшін КСРО Германияға қарсы соғысқа араласқан 1941 жылғы 22 маусымды соғыстың бастапқы күні ретінде көрсету принципті түрде маңызды.

Немесе «Екінші майдан» туралы. Кеңестік тарихшылар Еуропадағы екінші майдан 1944 жылғы 6 маусымда, Екінші дүниежүзілік соғыстың бар ауыртпалығын өз мойнына алған КСРО Германия шекарасына жақындағанда, ашылды деп көрсетеді. Тарихтан белгілі, Ұлыбритания Екінші дүниежүзілік соғысқа 1939 жылдың 3 қыркүйегінен бастап араласты. Британ империясының құрамына енген Ирландия, Австралия, Жаңа Зеландия, Жаңа Гвинея, Үндістан (құрамында қазіргі Үндістан, Пәкстан, Бангладеш, Бирма, Шри-Ланка), Африка құрлығының төрттен бірі, Таяу Шығыс (қазіргі Израиль, Иордания, Ирак, Кувейт, Оман, Йемен, араб әмірліктері) Германия мен оның одақтастарына қарсы соғысты. Ұлыбритания және оның одақтастарының Германияға қарсы соғысы кеңес тарихшылары жазғандай «оғаш соғыс» болған жоқ. Соғыс қимылдары Солтүстікте, Солтүстік-Шығыс Африкада, Атлант мұхитында, Еуропа аспанында жүріп жатты[4], ал бұл кезде КСРО өзінің одақтасы Германияны стратегиялық шикізатпен толық қамтамасыз етіп, Батыстағы соғыс қимылдарының жалғасуына мүдделі болды. Сондықтан, 1941 жылғы 22 маусымда Германия әскерінің КСРО-ға басып кіруі Ұлыбритания үшін Екінші майданның ашылуымен тең еді.

Айта кету керек, одақтастар Германияның құрлықтағы әскерінің айтарлықтай бөлігін (соғыстың соңғы жылы – 40% дейін), теңіз флотын түгелдей, авиациясының 2/3 өзіне тартты, ал кеңестік саясаткерлер мен тарихшылар қаншама ролін төмендетуге тырысқанымен ленд-лиз (әсіресе, кеңес билігі үшін аса қауіпті 1941-1942 жж.) Қызыл Армия авиациясын жоғары октанды бензинмен, алюминий және мыстың жартысынан астамын, темір жол транспортын түгелдей, автокөлікпен, өте күрделі станоктар және жабдықтармен, жарылғыш заттармен т.с.с. қамтамасыз етті [5].

Келесі мәселе – *фактілер*. Кеңес тарихшыларының идеология ұстанымға сай фактілерді бұрмалауға шебер болғандығы белгілі. 1941 жылдың маусым айындағы кеңес және Германия әскерлері мен соғыс техникасының арақатынасы оған дәлел. Мысалы, ұзақ жылдар бойы кеңестік тарихнама ғылымы соғыстың бастапқы кезеңінде неміс-фашист әскерлерінің техникада, атап айтқанда, танк бойынша бірнеше есе басымдылығы болды деп келді [6]. Бүкілресейлік құжаттану және архив ісі Ғылыми-зерттеу институтының

мәліметі бойынша 1941 жылы КСРО Германиямен салыстырғанда танкті 2 есе, 1942 жылы – 6 есе артық өндірген (бұл одақтастардың ленд-лиз бойынша берген мыңдаған танктерін қоспағанда), соғыс барысында КСРО 100 мың танктен айырылса, соғыс аяқталған кезде 35 мың танк болған. Соғыстың алғашқы кезіндегі күштердің арасалмағына тоқталсақ: неміс танктері – 4 мың, КСРО – 14 мың, неміс ұшақтары – 5 мың, КСРО – 10 мың, неміс зеңбіректері мен минометтері – 42 мың, КСРО – 59 мың [7]. 1941 жылы Қызыл Армия 6,3 млн солдат пен офицерден, 6,3 млн винтовкадан, 10,3 мың самолеттен, 101 мың зеңбірек пен минометтен (оның 7 мыңы жау қолына 1941 жылғы 22 маусымда түсті), 20,5 мың танктен (оның 6,5 мыңын неміс армиясы кеңес әскерлеріне қарсы Смоленск, Москва шайқастарында пайдаланды), жанар-жағар май, оқ-дәрі, әскери-медициналық жабдықтардан т.с.с. айырылды. Олардың басым көпшілігі «азаттық жорығы» үшін дайындалып, батыс шекараға жинақталған соғыс қоры болатын.

Немесе кеңестік адам шығындары. И.Сталин Ұлы Отан соғысында 7 млн адам өлді десе, Н.Хрущев 20 млн, ал М.Горбачев 27 млн [8] деп көрсетті. 1995 жылы Бүкілресейлік құжаттану және архив ісі Ғылыми-зерттеу институтының Орталық автоматтандырылған мәліметтер банкі КСРО Қарулы күштерінің соғыста өлген, хабарсыз кеткен, тұтқында және жарақаттан өлген 19,5 млн жауынгерінің жеке карточкасын санап шығарды [9]. Оған бейбіт тұрғындар шығыны туралы ресми мәліметте келтірген 19 млн адамды қоссақ – 38 млн адам болады [10]. 2017 жылы 14 ақпанда Ресей Мемлекеттік Думасында «Ресей азаматтарын патриоттық тәрбиелеу: Мәңгілік полк» тақырыбында парламенттік тыңдау барысында Ресейдің Мәңгілік полкы» қозғалысының тете-төрағасы, ума депутаты Николай Земцов «Хабарсыз кеткен Отан қорғаушыларының тағдырын анықтау» халықтық жобасының құжаттық негізі» тақырыбында баяндама жасап, КСРО-ның Ұлы Отан соғысы кезіндегі адам шығыны – 41 млн 979 мың адам, оның 19 млн. астамы жауынгерлер және шамамен 23 млн бейбіт тұрғындар, ал шамамен 2 млн адам хабар-ошарсыз кеткен деп мәлімдеді. Б.В.Соколов есебі бойынша КСРО-ның соғыстағы адам шығындары – 43 млн 448 мың адам. Ал, бірнеше майданда (Африка, Жерорта теңізі, Шығыс және Батыс) соғысқан гитлерлік Германияның солдаттар және бейбіт тұрғындар қосқанда адам шығыны – 6 млн-нан 7,3 млн дейін [11].

Соғыс тұтқындарына қатысты айтсақ. 1941 жылы 11 желтоқсанда рейхстагта Гитлер 22 маусым мен 1 желтоқсан аралығында Шығыс майданда герман әскері 3806860 кеңес солдатты мен офицерін тұтқынға алды деп хабарлады. Неміс зерттеушісі Ганс-Адольф Якобсен ОКВ құжаттары негізінде соғыс соңында 5,7 млн, ал Кристиан Штрайт 1945 жылығы 1 ақпанда 5734520 соғыс тұтқыны болғанын дәлелдейді [12]. Бұл жерде Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде солдаттар мен бейбіт тұрғындардан жалпы адам шығыны 7,3 млн болған гитлерлік Германиямен салыстырғанда тек қана соғыс тұтқындары 5,7 млн адам болған КСРО тағы кімдермен соғысты, немесе кеңес әскерлері садақ пен соғысты ма деген сұрақ туады. Осындай және басқа да қолайсыз сұрақтар туындамас үшін кеңес тарихшылары фактілерді жасырып немесе үнемі бұрмалап келді.

Большевиктер партиясы мен кеңес билігі жеке адамның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын басты идея жолында құрбандыққа шалуға дайын болды. Ол қандай идея? Не үшін халықты қойдай тоғытып өлімге айдау керек болды? Большевиктік билік алдына не мақсат қойды және 1917 жылдан бейнет пен қорлықтан көз ашпаған кеңес халқы не үшін күресті?

Большевиктер партиясы, кеңес мемлекеті коммунизм идеясын жер бетіне, бірінші кезекте, дамыған Батыс елдеріне тарату үшін бар күшін салып келді. И.Сталин және большевиктер партиясы В.Лениннің, Л.Троцкийдің («перманенттік революция») идеяларын дамыта отырып Екінші дүниежүзілік соғыс (дәл Бірінші дүниежүзілік соғыс секілді) Батыс Еуропада капитализмнің түбіне жетеді деп есептеді. Революция отын тұтандыру үшін Батыс елдерін титықтатып, іргелерін шайқайтын, сөйтіп, коммунистік партияларды және пролетариат табын билік басына әкелетін ірі соғыс отын жағу керек болды [13].

1920-1930 жж. капитализмнің әлемдік дағдарысы, капиталистік елдер арасындағы ішкі қайшылық, соғыста жеңілген Германияда реваншизмнің өсуі, А.Гитлер бастаған нацистік партияның тарих сахнасына шығуы Коминтерннің, ал дұрысы – И.Сталиннің, ерекше бақылауында болады. Мысалы, 1925 жылы жарық көрген Адольф Гитлердің «Майн кампф» («Менің күресім») еңбегін И.Сталин тапсырмасы бойынша Қостанай қаласына жер аударылған Григорий Зиновьев орыс тіліне аударуды (қосымша түсініктеме жасап) 1933 жылы аяқтайды. Сталиннің кітапханасында сақталған кітапта көсемнің өз қолымен салған белгілері бар [14]. Гитлердің жазғандарымен мұқият танысқан Сталин оны «жарыместің қиялы» деп есептемей, керісінше национал-социализм идеясының қуаты мен мүмкіндіктерін бағалай білді. Гитлер – реваншизм, Гитлер – соғыс екенін түсінген И.Сталин 1928 жылғы Коминтерннің VI Дүниежүзілік конгресі шешімімен Германия социал-демократтары мен коммунистерінің бірігуіне тосқауыл қою арқылы А.Гитлер партиясының билікке келуіне жол ашты [15].

1926-1927 жж. бірінші бесжылдық жоспарының алғашқы нұсқалары жаңа экономикалық саясаттың жалғасы, ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптің бір-бірімен байланыста, тепе-тең дамуы ретінде қабылданғанымен 1927-1929 жж. бұл жоспар өзгеріп, ауыр (соғыс) өнеркәсібі қауырт қарқынмен дами бастады. Елдің еңбек және материалдық ресурстары соғыс және ауыр өнеркәсіп құрылысына жұмылдырылды, ол экономиканың басқа салаларының (жеңіл, тамақ өнеркәсібі, сауда, қызмет көрсетудің жеке инфрақұрылымы, ойын-сауық және басқалары) құлдырауына және халықтың әл-аухаты мен өмірлік деңгейінің төмендеуіне әкелді.

Ал бұл кезеңде КСРО-ға қарсы соғыс ашпақ түгілі, қандай да болмасын қауіп төндіретін ел жоқ еді. Бірінші дүниежүзілік соғыстың тауқыметінен (окоп, улағыш газ, бит жеген солдаттар, қала толған босқындар, азық-түлік карточкалары және т.б.) жүректері шайлыққан Батыс Еуропа мемлекеттері, оның ішінде, Англия мен Франция Мюнхен келісімі арқылы жаңа соғыс отын тұтандырудан қашқан болатын. Тек сталиндік Кеңес Одағы ғана өзінің ішкі және сыртқы саясатын сыртқы экспансия мақсатына бағыштады. Егер, 30-жылдардың басында кеңестік агрессиясының бірінші объектілері КСРО-ның батыстағы көршілері және оларды қолдаушы Англия мен Франция болса, 1939 жылдан бастап Германия Кеңес Одағының басты қарсыласына айналды. Германияны, яғни әлемге жеккөрінішті Гитлерді, фашизмді талқандау Батыс Еуропаға жол ашатын еді.

Екінші дүниежүзілік соғыстың бастауында КСРО мен Германия арасындағы Молотов-Риббентроп келісімі тұрғаны белгілі. Сондықтан Кеңес Одағы басшылары 50 жылдай ол пактіні мойындамай, жоққа шығарып келді. Алайда 1939-1941 жж. аралығындағы КСРО-ның Польшаға, Эстонияға, Латвияға, Литваға, Румынияға, Финляндияға қарсы агрессиясы және аннексиялау саясаты, осы кезеңдегі Германиямен арадағы достық, экономикалық және әскери ынтымақтастық КСРО-ның экспансиялық сыртқы саясатының айқын дәлелі. Айта кету керек, 1920-1930 жж. бастап КСРО-да, кем дегенде, 3 ірі неміс әскери кадрлары мен соғыс технологиясын сынақтан өткізуге арналған дайындық орталығы жұмыс жасады. Вермахтның соғыс машинасын дайындауға зор еңбегі сіңген бұл орталықтар 1939-1941 жж. Еуропаның басым бөлігін жаулап алған неміс армиясының қуатын 1941 жылы 22 маусымда өз көздерімен көрді.

Сөйтіп, 1939-1941 жж. Германия Батыс Еуропаның демократиялық елдерін күйретіп жатырған кезде Сталин «азаттық жорығына» дайындыққа үлкен қарқынмен кіріскен болатын. Алайда, Францияның күтпеген жерден, тез жеңіліске ұшырауы, Ұлыбританияның аралға қамалуы және Германиямен екі арада сепараттық келіссөздері туралы қорқыныш Сталин жоспарларына өзгерістер енгізді. КСРО Германияға қарсы соғыс қимылдарын 1941 жылдың жаз айында бастауға дайындалып жатырды [16]. Ал, Гитлердің КСРО-ға қарсы соғысты бірінші бастауы Сталиннің «азаттық жорығы» жоспарын тас-талқан етті. Тек 1941 жылдың 22 маусымынан бастап соғыс Кеңес Одағы үшін өз Отанын жаудан қорғау, азаттық үшін күреске айналды. Соғыстың алғашқы кезеңінде Қызыл Армия бөлімдері тас-талған болып жеңіліп, майдан даласынан қаша бастады. 1941 жылғы маусым-шілде айлары туралы

неміс әскерлері «алда жау жоқ, артта тыл жоқ» деп көрсетеді. Тек заградотрядтар мен штрафбаттар пайда болғаннан кейін ғана әскер қатарында тәртіп орнай бастаған еді.

Келесі маңызды тақырып – *Кеңес Одағындағы коллаборационизм және соғыс жағдайына қарамастан репрессияның жалғасуы.*

1939 жылы Польшаның бөліске салғаннан кейін КСРО құрамында 13 млн адам тұрып жатырған көлемі 200 мың шаршы км территорияны, 1940 жылғы маусым-шілде айларында Бессарабия мен Солтүстік Буковинаны (50 мың шаршы км-де 3,77 млн адам), ал 21-22 шілдеде Прибалтиканы өзіне қосып алды. Қысқа уақытта оккупацияланған территорияда тап жауларынан тазалау мен жаппай репрессия басталды. Прибалтиканың өзінен 50 мың адам Сібірге жер аударылса, Катынь орманында, соғыс тұтқыны лагерлерінде 22 мың поляк офицері атылды. Украина мен Беларусьиядағы орыстандыру саясатына қарсы ұлтшылдық қозғалыс, ұмытыла қоймаған 1933 жылғы Голодомор қасіреті және т.б. «неміс болсын, басқа болсын, тек кеңес билігі болмасын, бәрібір бұдан жаман болмайды» деген тұжырымға әкелді. К.Александров мәліметі бойынша 1941-1945 жж. Германия жағында шамамен 1,24 млн КСРО азаматтары соғысқан, оның: 400 мың орыстар (оның 80 мыңы казак құрылымдарында), 250 мың украиндар, 180 мың Орта Азия өкілдері, 90 мың латыштар, 70 мың эстондар, 40 мың Поволжье халықтары, 38,5 мың азербайжандар, 37 мың литвалықтар, 28 мың Солтүстік Кавказ халықтары, 20 мың белорустар, 20 мың грузиндер, 20 мың қырым татары, 20 мың орыс немістері және фольксдойче, 18 мың армяндар, 5 тыс. қалмақтар және басқалары [17].

Шын мәнінде, Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Кеңес Одағындағы коллаборационизм тарихын 1917 жылы басталып, 1920-1930 жж. өрши түскен Азамат соғысының жалғасы десек қателеспейміз де.

Кеңестік және посткеңестік тарихнамада Ұлы Отан соғысының алғашқы кезеңіндегі сәтсіздік, фашистік басқыншыларға қарсы бүкілхалықтық күрес сталиндік режимнің халыққа бет бұруына әкелді деген түсінік бар. Дегенмен, фактілер сталиндік тоталитарлық режимнің табиғаты өзгерместен қалғандығын, тіпті, бұрынғыдан да күшейе түскендігін көрсетеді.

Мысалы, 1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы кезінде әскери трибунал 2530663 адамды соттаған, олардың ішінде әскери адамдар – 994000, азаматтық тұлғалар – 1,5 млн адам [18]. Әр жылдарға бөлсек: 1941 жылы – 216142, 1942 жылы – 685562, 1943 жылы – 727207, 1944 жылы – 544745, 1945 жылы – 357007 адам. Өлім жазасына кесілгендер – 284344 адам, атылғандар – 157593 адам (немесе 15 дивизия). Бұған НКВД қабырғасында, штрафбатта немесе заградотряд атып өлтіргендер кірмейді. Салыстырмалы түрде, Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде өлім жазасына кесілгендер: АҚШ-та – 146, Францияда – 102, Германияда – 7810 адам. Британ империясы солдаттарының Бирмадан Норвегияға дейінгі майдандарда армия, авиация және флоттағы адам шығындары – 303000 адам болса, өлім жазасына кесілгендер – 40 адам ғана.

Әскери қылмысы үшін сотталғандар – 792192, жалпы қылмыстық бап бойынша – 266483, «контрреволюциялық қылмыстары» үшін сотталғандар – 471988 адам. Егер, 1941 жылы «контрреволюциялық қылмысы» үшін – 29000 адам сотталса, 1945 жылы ол 135000 адам болған. 1941 жылы «Отанын сатқаны» үшін (58-16 бап) – 8976 адам сотталса, 1942 жылы – 45050, ал 1944 жылы – 69895 сотталған. Немесе, соғыстың бірінші жылы, 1941 жылғы 22 маусым – 1942 жылғы 22 маусым аралығында 107 жоғары шенді әскерилер тұтқындалған (1 маршал, 72 генерал, 6 адмирал, қалғандары – дивизия командирлері және саяси бөлім басшылары), олардың 45-і ату жазасына кесілген (34 генерал атылған, 10-ы түрмеде өлген). Зерттеуші А.Печенкиннің есептеуі бойынша Ұлы Отан соғысы кезінде әртүрлі себептерден 458 генерал мен адмирал өлген. Олардың 90-ы репрессияға ұшыраған, 48-і атылып, 6 – түрмеде өлген [19]. Бұлар тек генералдар ғана, офицерлер, сержанттар, қатардағы жауынгерлердің жағдайы бұдан да ауыр болғаны белгілі.

Тоталитарлық жүйеге негізделген коммунизм мен фашизмнің табиғаты бір. Екі тоталитарлық режим де экспансия идеологиясына сүйенді. Әлеуметтік, территориялық, идеологиялық экспансия ақыры екі режимді бір-бірімен тікелей қақтығысқа әкелетіні

анық еді. Алайда, нацистік Германия мен коммунистік Кеңес Одағы арасындағы қақтығыс КСРО жеңісімен аяқталса да, адам сенгісіз шығындар мен құрбандықтар есебінен жүзеге асты. Оның басты себептері: нацистік тоталитарлық режимге қарағанда кеңестік билік уақыты әлдеқайда ұзақ мерзімді қамтыды; Германияда жеке меншік пен бұрынғы мемлекеттік және қоғамдық құрылымдар, белгілі бір дәрежеде адам құқықтары, тәуелсіз сот жүйесі сақталып қалды; билеуші партия, жазалаушы органдардың өктемдігі дәл кеңестік жүйедегідей өмірдің барлық саласын қамтыған жоқ. Гитлер Германияның адам ресурстарының шектеулілігін және неміс халқының наразылығын ескеріп вермахтның адам шығындарын азайтуға тырысса, сталиндік бұйрықтарда «қасық қаны қалғанша», «адам шығындарына қарамай» соғысу туралы көп айтылады.

М.С.Восленский кеңестік құрылысты «жалпыға бірдей құлдыққа» негізделген шығыс деспотияларымен теңестіреді. «Шығыс деспотиялық типтегі» Қызыл Армияның негізі қауымдар-колхоздарға күштеп қамалған, құқықсыз шаруалар және фабрикалар мен заводтарға крепостной ретінде тіркелген, құқықсыз жұмысшылардан құралды. Мұндай жүйенің соғыс дәстүрі шаблонға сай, ескірген Бірінші дүниежүзілік соғыстың орасан зор адам шығындарына әкелген тактикалық принциптерін қайталаумен шектелді. Сонымен қатар, соғыс техникасы адам шығындарын азайту құралы ретінде емес, керісінше өз алдына құндылық ретінде адам өміріне қарағанда жоғары бағаланды[20].

Сонымен, аталған және т.б. мәселелер бойынша Ұлы Отан соғысына қатысты отандық тарих ғылымының алдында тұрған міндеттерге тоқталсақ.

Бірінші кезекте, 1917 жылдан басталған кеңес тарихын концептуалды тұрғыдан саралап, қайта жазу қажет. Коммунизм идеясын тарату сыртқы экспансия арқылы жоспарланғаны белгілі. XX ғасырдың бірінші жартысындағы большевиктер партиясының, Кеңес Одағының барлық ішкі және сыртқы саясаты, атап айтқанда, индустриаландыру, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, жаңа әскери және азаматтық репрессиялық аппарат құру, қоғамдық-саяси және мәдени өмірдегі «социалистік реализм» мен «демократиялық централизм», партия қатарын «тазалаудан» жаппай репрессияға дейінгі шаралардың барлығы тек осы мақсатқа бағындырылды. Оларды бір-бірінен ажыратып алу мүмкін емес. Бұл академиялық тарихшылар қауымдастығы алдында тұрған үлкен міндет және миллиондаған тоталитаризм құрбандары алдында парыз.

Әрине, ол өз кезегінде Екінші дүниежүзілік соғыстың ресейлік ресми концепциясынан бас тартуға, өткен тарихымызды ұлттық мүдде тұрғысынан бағалауға және, шын мәнінде, тәуелсіздігімізді баянды етуге әкелмек.

Мұның бәрі тек тарихы ғылымы ғана емес, жалпы қоғамдық-саяси өмірде коммунизм идеясынан толық арылуға (декоммунизация), адам құқығы мен бостандықтары басты құндылық болып табылатын демократиялық, азаматтық қоғамға жол ашатыны анық.

Библиографиялық тізім:

1. База данных документов Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. // <https://www.alexanderyakovlev.org/db-docs/16>
2. Суворов В.А. Ледокол: Кто начал Вторую мировую войну? - М.: АСТ, 1999. - 428 с.; Его же. День «М»: Когда началась Вторая мировая война? - М.: АСТ, 1999. - 424 с.; Его же. Тень победы - М.: Фолио СП, 2010. - 415 с.; Его же. Беру свои слова обратно: неизвестная война и лживые воспоминания бездарного полководца: новые главы - М.: Добрая кн., 2012. - 535 с.; Его же. Самоубийство: зачем Гитлер напал на Советский Союз - М.: Добрая кн., 2012. - 374 с.; Его же. Разгром - М.: Добрая книга, 2017. - 374 с.
3. Солонин М.С. Бочка и обручи, или когда началась Великая Отечественная война? - Дрогобыч: Видавнича фірма «Відродження», 2004. - 448 с.; Его же. На мирно спящих аэродромах. - М.: Яуза-ЭКМО, 2006. - 572 с.; Его же. 23 июня: «день М». - М.: Яуза-ЭКМО, 2007. - 507 с.; Его же. Мозгоимение. Фальшивая история Великой войны. - М.: Яуза-ЭКМО, 2008. - 317 с.

4. Бутаков Я. Второй фронт действовал всю войну // <https://scisne.net/a-1846>; Его же. Второй фронт - на самом деле первый? // <https://rufabula.com/articles/2015/04/17/second-front-is-actually-the-first>
5. Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: Статистический сборник. - М., 1990. - С. 55-56
6. Гриф секретности снят: Потери Вооруж. Сил СССР в войнах, боевых действиях и воен. конфликтах : Стат. исслед. / Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. - М.: Воениздат, 1993. - 416 с.
7. Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Схватка за Европу 1939-1941 гг. (Документы, факты, суждения). 3-е изд., исправ. и доп. - М., 2008. - С.354-363.
8. «Правда», 14 марта 1946 года; «Международная жизнь». – 1961. - № 12. - С.8; Куманев Г.А. Подвиг и подлог: Страницы Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг., 2-е изд., доп. и испр. - М., 2004. - С.365; Горбачев М.С. Уроки войны и победы // «Известия», 9 мая 1990 года
9. Людские потери СССР в период второй мировой войны = Human losses of the USSR during the war of 1941-1945. Сборник статей. Материалы конференции, 14-15 марта 1995 г. - СПб.: Русско-Балтийский информационный центр «Блиц», 1995. - 190 с.
10. Козлов В.И. О людских потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов // «История СССР», 1989. - № 27 - С.132-139
11. Соколов Б.В. Кто воевал числом, а кто - умением: чудовищная правда о потерях СССР во Второй Мировой - Москва: Яуза-пресс, 2011. - 285 с.; Его же. Цена войны: людские потери СССР и Германии, 1939-1945 гг. // <http://militera.lib.ru/research/sokolov1/05.html>
12. Штрайт К. Они нам не товарищи: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. / пер. с нем. И. Дьяконова; Русское ист. о-во. - Москва: Русская панорама, 2009. - 479 с.
13. Солонин М. После хорошей войны... часть II. Как Советский Союз поддержал Германию, дабы «ускорить мировую революцию» - Военно-промышленный курьер, № 32 (550) за 3 сентября 2014 г. // <https://vpk-news.ru/articles/21658>
14. Хавкин Б.Л. Расизм и антисемитизм в гитлеровской Германии. Антинацистское Соппротивление немецких евреев. – М.: Изд. РГГУ, 2019. – 245 с.
15. Иванов Р.Ф. Сталин и союзники. 1941-1945 годы. - Москва: Издательство «Вече», 2005. - 496 с.
16. Данилов В.Д. Сталинская стратегия начала войны: планы и реальность // «Отечественная история», 1995. - № 3.- С.33-44; Выступление Генерального секретаря ЦК ВКП(б) И.В.Сталина перед выпускниками военных академий РККА в Кремле 05.05.1941 // <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1011756>; Записка наркома обороны СССР и начальника Генштаба Красной Армии Председателю СНК СССР И.В.Сталину с соображениями по плану стратегического развертывания Вооруженных Сил Советского Союза на случай войны с Германией и ее союзниками, не ранее 15.05.1941 // <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1011815>; Илларионов А. Планы Гитлера и планы Сталина // <https://echo.msk.ru/blog/aillar/2587176-echo/>; Его же. Советский план нападения на Германию // <https://echo.msk.ru/blog/aillar/2583960-echo/>; Его же. Что знала немецкая разведка? // <https://echo.msk.ru/blog/aillar/2583048-echo/>; Его же. Знал ли Гитлер дату сталинского нападения на Германию? // <https://echo.msk.ru/blog/aillar/2581836-echo/>
17. Александров К.М. Русские солдаты Вермахта: герои или предатели. Сборник статей и материалов. - Изд. 2-е, испр. и доп. - Москва: Яуза :Эксмо, 2005. - 748 с.
18. Муранов А.И. Деятельность органов военной юстиции в годы Великой Отечественной войны // «Государство и право». - 1995. - № 8. - С.89.
19. Печенкин А.А. О потерях советских генералов и адмиралов в годы Великой Отечественной войны // «Военно-исторический журнал». - 2005. - № 3. - С.183; Его же. Отдали жизнь за Родину. О потерях советских генералов и адмиралов в годы Великой Отечественной войны // <https://liewar.ru/o-nashikh-poteryakh/221-otdali-zhizn-za-rodinu-o-poteryakh-sovetskikh-generalov-i-admiralov-v-gody-velikoj-otechestvennoj-vojny.html>

20. Восленский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. Предисл. М. Джиласа. - 1-е сов.изд. - М.: МП «Октябрь» : Сов. Россия, 1991. - 622 с.

ӘОЖ 78.071.1:94

ТҮТҚЫНДАҒЫ «ҚАЗАҚТЫҢ ПАГАНИНИИ»

Қоскеева Ә.М.

С.Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университеті

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысып, тұтқынға түскен, өнер құдіреті өмірін сақтап қалған қазақтың кәсіби скрипкашысы Әйткеш Толғанбаев «Түркістан легионы» сапында болды. Онымен бірге 101 жасқа қараған шағында Түркияда өмірден озған қазақтың тұңғыш скрипкашысы Әлім Алмат, әнші Мұхамбетқали Бақыткерейұлы, қаламгер Хамза Абдуллин, ақын Мәжит Айтбаев секілді өнерлі қазақтар болды.

Жұрт «Түркістан легионы» деп атаған «Түркістан ұлттық комитетінде» түркі халықтарының, оның ішінде қазақтардың, небір талантты өнер шеберлері, ақын-жазушылары мен журналисттер болды десеңізші!

Қазақ әншісі Мұхамбетқали Батыргереев соғыстың от-жалынында тұтқына азабын көре жүріп, өзінің взвод бастығы сияқты шамалы мүмкіндігін пайдаланып, қазақ азаматтарына қол үшін берді. Көмек жасады. Неміс тұтқынында болып, қиын-қыстау кезеңге ұшыраған Әйткеш Толғанбаевты құтқарып қалуды ойластырған да – Мұхамбетқали Батыргереев [1, б.65].

Әйткеш Толғанбаев болса ғажап дарын еді. Ел қазынасы – алтыны еді. Алайда мәдениет төрінде жарқырап көріне алмады. Солақай саясат оған мұрша бермеді. Ол ән-күйді жастайынан қастерлеп өсті, оны қадір тұтқан отбасында тәрбие көрді. Кезінде «поэзия құлагері» Ілияс Жансүгіров пен белгілі композитор Латиф Хамиди алдында өнер көрсеткен. Ақжол тілеген, «тұсауын кескен» де сол Ілияс пен Латиф ағалары болатын. 14 жасында облыстық көркем өнерпаздар байқауында бірінші орын алды.

Арада біраз жылдар өтті. Соғыс. Немістің тұтқын лагері.

Қазақтан шыққан екінші скрипкашы Әйткеш Толғанбаев өзінің естелігінде Алматыдағы музыкалық училищенің сол кездегі директоры Сағыр Қамаловтың кезінде Скрипкашылар бөлімінің меңгерушісі Иосиф Антонович Лесманнан сабақ алғанын айта келіп, «Ұстазым музыкалық сауаттылығымды көтеру үшін маған жоғары курс студенті Ғалым Әбсәламовты (Әлім Алмат) бекітті, оның әрбір сабағы жаңалықтарға толы болатын. Мен одан опера, симфония, оратория, балет сияқты жаңа музыкалық жанрлар туралы білдім... Музыка әлеміндегі – тембр, гармония, регистр, динамиканы үйрендім» - деп жазады [2, б.10]. Сөйтіп өзімен бірге «барын бөліскен И. Лесман, Л. Хамиди, А. Жұбанов, М. Әуезов, И. Коган, Ф. Мансуров, А. Дзыгар, М. Костылев және басқа да ұстаздарымен бірге Ғ. Әбсәламовтың есімін ерекше атайды. Қарап отырсақ, екеуінің жас айырмасы 7 жас екен, Әлім Алмат 1917 жылғы, Әйткеш Толғанбаев 1924 жылғы.

Соғыс кезінде қазақтың қос скрипкашылары Берлинде кездесіп қалады. Бұл туралы Ә. Толғанбаев: «поезд арқылы күзетшілердің бақылауымен Фрайбургтан шыққан олар жолдан Түркістан Ұлттық Комитеті орналасқан Берлинде аялдайды да, ТҰК-нің аядай бір болмесінде түнеп шығады.

«Есімде, кенеттен есік ашылып, Ғалым Әбсәламов кіріп келді. Бір кездері Алматы музыкалық училищесінде сабақ үйреткен сол баяғы жас бозбаланың өзі. Сәнді киінген, шашы еуропалық үлгімен қойылған.

- Ғалым сен қайдан жүрсің?

- Сені де танымай қалдым, - деді ол. Бойың өскен сияқты. Күнде бес сантиметр қосатын шығарсың. Қазақ музыкантын әкеле жатыр дегенді естіп қалып, амандасып кетуге келдім. Бірақ, сені көрем деп ойлаған жоқпын» - дейді.

Содан кейін автор, «Әбсәләмовтың соғыстың алғашқы күндері-ақ тұтқынға түскенін, ТҮК лагеріне қалай келгенін, Түркістан легионының өкілдері оны іздестіріп, тұтқыннан босатуға көмектескенін және алмандарға талантты скрипкашы ретінде Берлин музыкалық Академиясы оқуға жіберуге ұсыныс жасағанын айта келіп, «бір жылдан кейін Берлин музыкалық Академиясы бомбаның астында қалып, Венаға кететінін, тағы бір жылдан кейін соғыстың аяқталатынын, алдымен Францияға, сосын Түркияға қарай кететінін, ол кезде Ғалым қайдан білсін» - деген ішкі ойымен бөліседі [2, бб.22-23]. Жалпы түркістандықтардың ішкі жан күйзелісі олардың хаттарынан айқын көрінеді:

«Қалтқыдай дауыл тұрып, толқын тепкен,
Мен бір жан орын алған алыс шеттен.
Қысқан қыс, күйдірген жаз зардабымен,
Қоштасар бір күн күнім келер көппен. (Қобызшы Қорқыт. Берлин, 1943 ж.)».

Ол замандағы Түркістан эмиграциясының жағдайын бір сөзбен айтып шығудың өте қиындығын тілге тиек еткен Әлім Алмат, - «Біз не істесек те, қайда барсақ та, ойымыз жан түршіктіререлік оқиға – Мұстафа Шоқайдың өлімі маңайында болды» - дейді. Бұл хатқа түскен:

«...Мен түс көрдім, түсімде алма көрдім,
Алма көрдім ойда емес, жарда көрдім.
Алма емес ағашта өскен, өнген,
Сабағынан үзілген қалда көрдім.
(Қобызшы Қорқыт. Берлин. 03.7. 1943)» [3].

Келесі қазақ музыканты Шадыбек Тоқмамбетов 1945 жылдың сәуірінде Зунум Жаманқұловтың жетекшілігімен Альба қаласындағы Түркістан легионының 120 тұтқынымен бірге француздардың «Маки» партизандары жағына өтіп кеткен. «Маки» Қарсыласу қозғалысын генерал Шарль де Голль басқарған. Олар қыркүйек айында Франция территориясын азат еткен. Осы айдың соңында Ш. Тоқмамбетов артиллерия полкіне түседі, жылдың аяғында бұл артполк Брест Литовскиге дейін жетеді. Ол 1946 жылдың сәуіріне дейін Артиллерия Басқармасында қызмет еткен. Алайда, елге аман-есен оралысымен, мамыр айында қайтадан тұтқындалып, Қырғыз Республикасының Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитетінің түрмесіне жабылады [3].

Жау қолына түскен музыкантты өнері аман алып қалды. Ол туралы Әйткеш Толғанбаевтың өзі: «Менің өмірімде ән мен күй ерекше орын алады. Бәлкім, қиямет-қайымда тірі қалуыма бойыма біткен өнер, әсіресе скрипка аспабын меңгеруім себеп болған шығар... Венаны таңдандырдым осы өнеріммен. Скрипка тартатын мені, азиятты немістер, француздар қатты бағалады. Олардың арасында өнерді бағалайтындар асып-төгіліп жатады. Әсіресе, сұлу бикештері мені – азият скрипачты қалай ұнатты, ойпыр-ай! Жүрегім жылады. Өнер тірі болса мен де тірімін ғой деп өзіме тәубе жасадым. Скрипкада Верди, Бизе, Брамс шығармаларын сызылтқанымда олар таңдай қағатын. Сарасатенің «Цыганские напевыйын» орындағанымда олар аттай желетін. Тұтқындардың мейірі қанып, ал мені тұтқындаушылар тіпті бостандыққа шығарып жібергісі келеді... Өнер барлық тілге ортақ. Жау бомбасынан жаралы болып тұтқынға түскенімде, немістің обер-лейтенанты өнер адамы екеніме сенбеді. Ал мен скрипкада ойнағанда ол басын құшақтап ойға қалды» [4].

Осындай тамаша өнер иесінің тегін адам болуы мүмкін емес еді. Әйткеш Толғанбаев тірі кезінде берген бір сұқбатында қайда туғанын, қайдан шыққанын, кім екенін айтып берген еді. «Туған жерім – Семей облысы, Шыңғыстау ауданы, Қарауыл ауылы. Ата-бабамыз Ырғызбайдан тарайды. Ырғызбайдан – Өскенбай мен Мырзатай. Өскенбайдан – Құнанбай, одан Абай, Шәкәрім. Ал Мырзатайдан – Жұман, Толғанбай. Толғанбайдан – мен – Әйкеш» [4] деген еді скрипкашы. Қазақтың жазба әдебиетінің негізін салушы ұлы Абай

болса, скрипка аспабын ұлтымызда алғашқылардың бірі болып, еркін меңгерген оның немере інісі болып шығады. Бұл, біздіңше, ғажап сәйкестік!

Әйткеш Толғанбаев тұтқында жүріп, Әміре Қашаубаев секілді Еуропаға қазақ өнерін таныстырды. Құрманғазының «Сарыарқа», «Ақбай», «Кісенашқан», «Түрмеден қашқан», «Балбырауын», «Қайран шешем» күйлерін, Түркештің «Көңілашар» күйін скрипкада күңіретті. Ал «Елім-айды» еңіреткенде немістердің өзі күрсінетін.

Қызыл әскерлің Жоғары Бас Қолбасшылығы Ставкасының 1941 жылғы 16 тамыздағы № 270 бұйрығы бойынша «...Әрбір әскери қызметкерді, оның қызметтік жағдайына қарамастан, өзінен жоғары басшылығынан талап ету міндеттелсін, егер оның әскери бөлімі қоршауда қалса, өздеріне жету үшін, ақырғы мүмкіндікке дейін күресу, егер ондай әскери басшы немесе қызыл әскердің бір бөлігі жауға қарсыласудың орнына тұтқынға берілетін болса, олар барлық тәсілдермен құрлықтағы сияқты, әуеде де жойылсын, ал тұтқынға берілген қызыл әскерлердің отбасы мемлекеттік жәрдем мен көмектерден айырылсын» және бұл бұйрық барлық роталарда, эскадрондарда, батареяларда, эскадрильяларда, командалар мен штабтарда оқылсын» - делінген [5, бб.120-121]. Кеңес үкіметінің Жоғарғы Бас Қолбасшысы И. Сталиннен бастап КСРО маршалдары қол қойған бұл бұйрықтың орындалмауы мүмкін емес-тін. Осы бұйрықтың ызғары соғыстан кейін де күшінде қалды, соғыс тұтқындары қатаң бақылауға алынды, айыпталды, абақтыға жабылды. Солардың қатарында болған скрипкашы Әйткеш Толғанбаевтың тағдыры қиынға соқты. Ол 70-жылдары «Қазақстанның тұңғыш скрипкашысы ретінде» мойындалса да, кеңестік биліктің қысымынан тәуелсіздікке қол жеткізгенше құтыла алмады.

1970 жылдары Әйткеш Толғанбаев бұрынғы Италиядағы кеңес елшісі М.А. Костылевті іздестіреді. Бұл кісі Әйткеш үшін көп жақсылықтар жасаған еді. Ол тарихи сұқбатты былайша еске алады: Жеке әңгімелескенде бұрынғы елші: «Шындықты білгің келе ме? Мен сонда білгенмін, Одаққа қайта оралған соң сізді тұтқындайтынын.

-Білдіңіз бе? Сонда маған ишара да жасамадыңыз ба?

-Құқым болмады. Егер айтсам, өзіме оңай соқпаған болар еді. Менің қолымнан келгені сіздің қайтатын мерзіміңізді созу ғана болды... Сіздің аман қалғаныңыз, ол бақыт қой. елшінің бұл жауабы Кеңес үкіметінің әскери тұтқындарға жариялаған кешірімі әділеттілікті аттап, жалған болғандығын дәйектеп-ақ тұр [6].

Әйткеш Толғанбаев елге оралу туралы көп толғанған. Ол ортаға танымал скрипкашы болғандықтан да, оған Италияда келешегіне жарқын жол ашылған-ды. Бірақ туған даласына, туған Отанына деген сүйіспеншілігі, оны Қазақстанға оралтты. Олардың бір бөлігі Қарыс Қанатбай, Әлім (Ғалымжан) Алмат, Баймырза Хайт Германияда қалуды ұйғарды немесе Түркия, Египетке қоныс аударды... Әлім Алмат кейінірек әлем жұртшылығына музыкант ретінде танылды.

1977 жылы 13 мамырда «Советская культура» газеті Әйткеш Толғанбаевты «республиканың бірінші скрипкашысы» деп атады. Атақты композитор М. Иванов-Сокольский «Толғанбаев еңбегі зор, ғажайып сезімді музыкант», - деп жазды «Казахстанская правда» газетінде.

Солай болса да Әйткеш Толғанбаев «халық жауы» болған соң болашағы күңгірт еді, көпшілік оның талантын мойындады, билік басындағылар «байқамады, көрмеді. Шетелдік гастрөлдерге шақырылмады, халықаралық конкурстарға қатыстырылмады. Неткен қаталдық!

Елдің мақтанышы болар, атақ-даңқын шығарар өнер жұлдызы боларын бұрын білмеді ме? Әлде байқағысы келмеді ме? Жиырмаға да келмеген талантты жасты бірден соғыстың от-жалынына салғанда не ұтты? Шахтер, мақташы деп керек-ау деген адамдар броньмен елде қалып жатты емес пе? Ал билік болса, Әйткеш Толғанбаевтың келешекте қазақ өнерінің туын желбірететіндігін ескергісі де келмеді. Әйткеш Толғанбаев шын мәнінде еліміздің ұлттық байлығы болатын. Сол кезде оған ешкім мән бере қоймады. Өкінішті-ақ. Байқамаған, елемеген бір шаруасы осы. Елге оралған соң бұрынғы қателікті түзетуге тағы ықылас көрсетілмеді. Қайта, керісінше, оған өнер айдынында алаңсыз самғап, қанат қағуына

мүмкіндік жасау орнына қуғын-сүргінге түсірді. Алматыға келген соң туған-туыстарымен, жора-жолдастарымен қауышудың орнына бірден түрмеге жапты. Соғыс тұтқыны деп сенімсіздік көрсетті. Қылмыскер деп таныды. 25 жылға бас еркінен айырып, тірі қалуы екі талай – Магаданға жіберді. Сондай шешім қабылдауға негіз болған құжатта былай делінген:

«...В мае 1943 года Толғанбаев немецким командованием был передан в распоряжение антисоветской националистической организации – «ТНК» и направлен в «Туркестанский легион». В этом легионе Толғанбаев, являясь руководителем ансамбля взвода пропаганды, проводил идеологическую обработку легионеров в духе преданности фашистской Германии и ненависти к Советскому Союзу, путем исполнения и постановки антисоветских националистических песен и пьес. В июне 1944 года принял присягу на верность фашистской Германии, затем был отправлен на борьбу с французскими партизанами.

В июне 1944 года в г. Вене Толғанбаев был делегатом «Туркестанского конгресса» и на этом конгрессе был утвержден членом «Национального собрания» [7, б.66].

Бұдан соң Толғанбаев одақтастар әскерінің тұтқыны бола жүріп, ағылшын барлау органдарына қызмет етіпті-мыс.

Айыптау қорытындысындағы осы жазулар әйгілі скрипкашының келешегін тас талқан қылуға әбден жетті. Жастық шағының ең бір ғажап кезеңін итжеккенде өткізді. Көп уақыт бойы табиғат берген талантын туған еліне таныта алмады. Шет елге өнер көрсетуіне тыйым салынды. Соның салдарынан Әйткеш Толғанбаевтың «қазақтың Паганиниі» екенін кеш білдік.

Әйгілі скрипкашы Әйткеш Толғанбаевтың сөзімен айтқанда, әділдікті «40 жыл, 33 күн» бойы күткен. Тек тәуелсіздік алғаннан кейін ол, 1992 жылы Қазақстан Республикасының сол кездегі Президенті Н.Ә. Назарбаевтың атына 3 беттік ресми хатын жолдайды. Онда соғыстан кейінгі жылдары өзінің жеке басынан өткен қысымдарды, қоғамның қарама-қайшылықтарын баяндайды. Қаз КСР Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитетінің 80-жылдардағы негізсіз әрекеттерін, қарапайым өнер адамының тауқыметін, кеңестік жүйенің сорақы саясатын дәлелдей, 5 пункттен тұратын өтінішін білдіреді. Солардың ішінде 1946 жылдың 3 ақпанында тұтқындалудың алдында Римдегі Кеңестік Елшілікте (Италия – 1944-1945 жж.) қызмет істегенін, сол кезде өзінің жеке бағалы заттарымен бірге қымбат тұратын «Штейнер» скрипкасын ҚазКСР МҚК-нің қарақшылары талан-таражға салғанын, тіпті Ұлы Отан соғысына қатысқаны туралы куәлігін де негізсіз тартып алғанын жеткізеді. Сосын скрипкаға арналған оқу құралы мен естеліктерін баспадан шығаруға мүмкіндік беруін сұрайды. Соңында өзінің кім екенін айғақтайтын дәйектерді, атап айтқанда 1977 жылдың 13 мамырындағы «Советская культура» газетіне шыққан «Первая скрипка Республики», 1991 жылдың 14 желтоқсанында Германияда жарияланған «Скрипач и КГБ» деген мақалаларын көрсетеді [8, 49-б.]. Тәуелсіздік – скрипкашы Ә. Толғанбаевтың бұл негіздемелерін растайды және бір жылдан кейін «Исповедь судьбы жестокой» деп аталатын кітабы жарық көреді.

Қазақстан Республикасының кинофотокүжаттар мен дыбыстық жазбалар орталық мемлекеттік мұрағатында кезінде Алматы музыкалық училищесінде Әлім Алматқа скрипкадан сабақ берген профессор Иосиф Антонович Лесманның Әйткеш Толғанбаевпен бірге түскен суреті сақталған [8, б.50]. Сондай-ақ, Әйткеш Толғанбаевтың жеке қорында оның шығармашылығы туралы Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген әртісі Иосиф Коганның «Советская культура» (13.05.1977), Қазақстан Компартиясы Мақаншы райкомы мен аудандық атқару комитетінің органы – «Ленинская знамя» (27.09.1977) газеттерінде «Первая скрипка Республики» атты мақаласы мен оның қазақша нұсқасы Қазақстан Компартиясы Абай райкомы мен аудандық атқару комитетінің органы – «Совхоз туы» газетінің «Біздің жерлестеріміз» айдарында берілген «Республиканың бірінші скрипкашысы» (аударған Б. Сағындықов) атауымен жарияланған мақаласы сақталған.

Бәрінен де елінің қорлығын көтере алмаған талай боздақ өзін-өзі өлтірді, қаншамалары Кеңес концлагерлерінде із-түссіз кетті. «Бүйткенше өлгенім жақсы еді ғой» - деп бірнеше рет оқталғанымен жеме-жемге келгенде дәті жетпегенін айтады тағы бір қазақ тұтқыны Сүлеймен Бекенов [9, б.9].

Еріксіз күрсінесің, көкейде «апырай, не деген қоғам еді, адамды қорлаудың бұдан асқан түрі бар ма?» деген ызалы сауал қалады. Қатардағы жауынгер жазғандай: «Соғыс неге керек, неге кінәсіз бірін-бірі танымайтын, қатаңдығы жоқ адамдар біріне-бірі жау болып қырылысып жатыр» деген ойлар көп оралады. Бұл өте орынды, жүректен шыққан қарапайым әрбір жауынгердің ойы еді. Әйткеш Толғанбаевтың да ойы осы болатын. Тіпті, кейде «білмеймін, олар енге өлді, мен неге аман қалдым, оны да білмеймін» деп, өз ойымен де арпалысады.

Библиографиялық тізім:

1. Кәкен А. Түркістан легионы. – Астана. Республикалық баспа-полиграфия орталығы, 2000. – 140 б.
2. Толғанбаев А. Исповедь судьбы жестокой / Лит.запись И.М. Саввина, С.А. Толғанбаевой. – Алматы: Казакстан, 1993. – 112 с.
3. Садықова Б. Әлім Алмат: «Табыс етем өлгендер аманатын...» // Қазақ елі. Еларалық апталық. №48(72). – 29 қараша, 1996 жыл
4. Қалжанов А. «Қазақтың Паганиниі» киноға сұранып тұр // Астана ақшамы. - 2018. - № 68 (3728). - 9 маусым. - 9 б.
5. Участие казахов во второй мировой войне в странах Западной Европы: Сборник материалов круглого стола / отв.ред. Г.М. Мендикулова. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 165 с.
6. Аяған Б.Ғ. Тәлкекке түскен тағдырлар // Егемен Қазақстан. – 26 маусым. – 2014 жыл.
7. Кәкен А. Түркістан легионы. – Астана. Республикалық баспа-полиграфия орталығы, 2000. – 140 б.
8. Ильясова К.М. Айтылған тарих немесе Стамбул жазбалары. – Астана: «Типография Стимул», 2016.- 175 б.
9. Қазақ тұтқыны / Бас.ред. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 256 б.

ӘОЖ 94(574.13)

БАЙҒАНИНДІК БАТЫРЛАР - ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА (Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы бойынша)

Әбдіғалиев М.Қ.

«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы РМҚК археологы

Ұлы Отан соғысына Қазақстан бойынша шамамен 1 млн. 196 300 адам аттанған. Соның ішінде Ақтөбе облысы бойынша 122 423 азамат майданға шақырылған. Елге оралмаған ақтөбеліктер саны - 36 192. Атап көрсетсек: Майданда – 17008, жарақаттан - 1679, тұтқында – 137, із-түссіз жоғалғандар – 17 368.

Ақтөбе облысынан Мәскеу қаласын қорғауда ерен ерлік көрсеткен 312-атқыштар дивизиясы (1941 жылы тамызда майданға аттанған), Ржев қаласы түбінде ерлікпен шайқасқан 101 ұлттық атқыштар бригадасы, 74 дербес теңіз атқыштар бригадасы, 129-шы минометшілер полкі соғысқа аттанған. 35 ақтөбелік жауынгер Кеңес Одағы батыры атағымен, 9 ақтөбелік жауынгер үш дәрежелі «Даңқ» ордендерінің толық иегерлері атанған. 15 мыңға жуық жерлесіміз орден-медальдармен марапатталған. Шығыстың қос шынары атанған екі батыр қыздың бірі – Әлия Молдағұлова (1925-1944жж.) Ақтөбе қаласының ұланы [1].

Мақалаға арқау болып отырған, Ақтөбе облысы, Байғанин ауданынан Ұлы Отан соғысына 2500-дей жауынгер аттанған. Елге 500-ден астамы ғана оралған [2].

Кеңес Одағының батыры **Жазықов Қожабай** 1920 жылы Қызылбұлақ ауылдық кеңесіне қарасты Қызылшоқы деген жерде қарапайым отбасында дүниеге келген. 1938 жылы Жарқамыс орта мектебінде жеті класс білім алғаннан кейін, Темір қаласындағы педагогикалық техникумында екі жыл оқыған. 1940 жылы Амангелді бастауыш мектебінде мұғалімдік қызметін бастайды. 1942 жылы Кеңес Армиясы қатарына шақырылып, Ресейдің Бугурусан қаласында кіші командирлер даярлайтын қысқа мерзімді курсты бітіріп, 337 – полктің құрамында пулеметшілер бөлімшесінің командирі болып Воронеж майданындағы соғысқа кіреді. Кейіннен барлаушылар даярлайтын жеделдетілген курсты аяқтап, атақты 25 гвардиялық атқыштар дивизиясының сапында барлаушылар бөлімшесінің командирі болып, Украина майдандарында соғысады. Ерлік істеріне сай 1943 жылы «Ерлігі үшін» медалін, «Қызыл Жұлдыз» орденін алады, ал 1944 жылы үшінші дәрежелі «Даңқ» орденін, екінші рет «Қызыл Ту» орденімен наградталды. 1945 жылы Будапешт қаласын жаудан азат ету операциясын жүзеге асыруда көпсеткен жауынгерлік қызметі үшін Кеңес Одағы Батырының Алтын жұлдызы мен Ленин ордені берілді. Елге жеңіспен оралғаннан кейін Жазықов Байғанин аудандық партия комитетінің нұсқаушысы болады. Ақтөбе, Шымкент педагогикалық институттарын бітіріп, жоғары білім алады. Байғанин аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі, аудандық партия комитетінің бөлім меңгерушісі, облыстық партия комитетінің нұсқаушысы. Родник ауданында МТС партия ұйымының хатшысы, Байғанин аудандық мәдениет бөлімінің меңгерушісі, ауылшаруашылығы қызметкерлері, кәсіподағы аудандық комитетінің төрағасы, Темір, Байғанин аудандық партия комитеттерінің нұсқаушысы қызметтерін атқарады. 1972 жылдан 1982 жылы қазан айында қайтыс болғанға дейін аудандық кеңес атқару комитеті төрағасының орынбасары болады. Жазықов Қожабай 1975 жылы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет Грамотасымен, 1976 жылы «Еңбектегі ерлігі үшін» медалімен наградталады [3].

Ешбаев Сәрсенғали (1924-1997ж.ж) – «Даңқ» ордендерінің толық иегері. Байғанин ауданының Қызылбұлақ ауылдық кеңесіне қарасты мекенде дүниеге келген. 1942 жылы армия қатарына шақырылып, Ұлы Отан соғысына қатысады. Калинин, Ленинград, бірінші Белорусь майдандарында дербес саперлар батальонының сапында басқыншы жаумен шайқаста қаһармандықтың үлгісін көрсетеді. Сапер жауынгер бір-ақ рет қателеседі деген мәтелді ескерсек, оның жорықтағы әрбір минуты қауіп пен қатерге толы болғанын түсіну қиын емес. Дегенмен батыр жерлесіміз аса қырағылық танытып, қарулас жауынгерлер мен әскери техниканың жау миңасына соқтықпай өтуін қамтамасыз етіп отырған. Қарапайым өзаә баласының осы сұрапыл соғыста үш бірдей «Даңқ» орденін омырауына тағуы оның өшпес ерлігінің айғағы. Қаһарлы жылдар жайлы естелік айтылғанда, майдангер ағаның есімі алдымен аталары сөзсіз. Бүгінгі және келешек ұрпақтың әлденеше буыны зор мақтаныш сезімімен еске алатын болады. Батыр жерлесіміз елге 1947 жылы оралып, халық шаруашылығының әртүрлі саласында еңбек етеді. Елуінші жылдардың орта шенінде Ащы ауылдық кеңесінің төрағасы болады. Кейіннен сауда саласындағы қызметке ауысып, Ноғайты жұмысшылар кооперациясы басқармасы төрағасының орынбасары, Қопа, Жарқамыс жұмысшылар кооперациясы басқармаларының төрағасы қызметтерін атқарады. Осында зейнеткерлікке шығады. Еңбек майданындағы жақсы жұмысы үшін ол 1975 жылы Қазақ КСР Жоғарғы кеңесінің Құрмет грамотасымен наградталады [3].

Әділов Бозша 1921 жылы дүниеге келген. Ұлы Отан соғысынан запасқа шыққан офицері. Екінші топтағы соғыс мүгедегі. Бозша атамыздың өмірбаянын толық нұсқада келтірсек.

«Армия қатарына 1942 жылы алындым. Оған себеп болған 1941 жылы осы Ақтөбе қаласындағы қазақ-орыс педучилищесінің қазақ бөлімінде оқып, училищені бітірген болатынымын.

Бұрынғы Табын (Қазіргі Байғанин) ауданына барып, оқытушы болып орналасып, кейіннен Пушкин жетіжылдық мектебінің директоры болып бір жыл қызмет жасап, армия қатарына бір жыл кеш алындым. 1942 жылы 18-қазан күні Қызыл Армия қатарына алынып, Темір қаласында ұйымдасып жатқан запасной полктан, Чялибинск, Свердлов қалаларында 2-

3 ай жаттығып, 1943 жылы Калинин майданынан бірақ шықтым. Калинин майданында қаланы жаудан азат еткеннен кейін майдан екіге бөлінді Бірінші, Екінші Украина майданы болып.

Бірінші майдан қолбасшысы генерал армий Ватутин деген адам болды.

Біздің бригада Украинаның Харьков, Киев, Житомир қалаларын неміс-фашистерінен азат етті. Киев қаласын 7 қараша 1943 жылы босатуға сіңірген еңбегім үшін ең алғашқы рет «За боевые заслуги» деген медальмен марапатталдым. Одан кейін Житомир қаласын алдық.

Житомир қаласынан кейінгі кезекте Брест облысын жаудан азат ету міндеті тұрды.

Одан кейін Бердычев облысына қарай жылжыдық. Көптеген қалалармен деревняларды жаудан босатысып, Үлкен Ақ мешіт деген жерде шабуыл кезінде бірінші рет сол аяқтан ауыр жарақаттандым.

Сол жерден Есентукки қаласындағы госпитальға келіп түсіп, үш жарым ай жатып ем алдым. Жазылған соң Сталинград қаласындағы ұйымдастырылып жатқан полкта бір ай жаттығуда болып, толықтырылған соң бізді Бірінші Беларусь майданына жіберді.

Біз келген бөлім 8-ші гвардиялық армия болып шықты. Белоруссияның Кобель қаласын азат етуге әзірлендік. Майдан қолбасшысы үш рет Кеңес Одағының Батыры атағын алған Кеңес Одағының маршалы Георгий Константинович Жуков болды. 8-ші гвардиялық армияның қолбасшысы Василий Чуйков генерал армия болды. Кобель қаласына шабуыл жасалып, жаудан азат етілді. Осы шабуылдағы еңбегім үшін Сталиннің алғыс хатымен «За отвагу» медалымен наградталдым және кіші сержант шенін алдым.

Сол кезде бірінші ротаның комсоргы едім. Бұдан кейінгі бағытымыз Польша мемлекетінің астанасы Варшава қаласы еді. Висла, Батыс Буг өзендерімен елді мекендерді басып өтіп, Варшава қаласын жаудан тазарттық. Осы шабуылдан «Варшава» медалын алдым.

Фашистерден Варшава қаласын азат еткеннен кейін, ендігі бағытымыз Германияның астанасы Берлин қаласы еді. Польша мен Берлин қаласын бөліп тұрған Днестр өзеніне жеткенде комсорг батальоны оққа ұшты осы жерде мені комсорг батальоны етіп тағайындады. Ол кезде менің әскери шенім гвардия старшинасы болатын. Енді взвод командирінің орынбасары болдым. Екі жақтың да күші азайып, Одер өзенінің жағасына екі жақта шеп құрдық. Осы жерде мені комсорг батальондарын дайындайтын үш айлық офицерлік курсқа жіберіп, 1945 жылы сәуір айында гвардия кіші лейтенанты атағын алдым. Өз дивизияма, 47 гвардиялық атқыштар дивизиясы командирі полковник Шугаев пен политотделдің начальнигі гвардия полковнигі Николаевтың қарамағына келдім. Олар мені қайтадан 141 гвардиялық полктың бірінші атқыштар дивизиясына комсорг етіп тағайындады. Бұл кезде 141 гвардиялық полк Берлин қаласының көшелерінде соғыс жүргізіп жатыр екен. Менде көппен бірге үйден-үйге кіріп соғыс жүргіздім, сол кезде үшінші рет жеңіл жарақат алдым. Бірақ саптан шықпай соғысуды жалғастыра бердім. Осы кездегі батылдығым үшін «Қызыл жұлдыз» орденімен марапатталдым.

6 Мамырға дейін жаудан қаланы тазартып, 7 – мамыр күні Берлиннен 35-40 км қашықтықтағы Штаб лагерь деген жерге барып, 9 мамыр Жеңіс күнін осында тойладық.

Майдан қолбасшысы Г.К.Жуковтың бұйрығы бойынша осы лагерьде бір ай қызметімізді атқарған соң 47-ші гвардиялық атқыштар дивизиясын Дрезден қаласына аударды. Ол жерде бір ай қызмет жасаған соң Карпат тауының етегіндегі Хемниц қаласына аударды. Сол жерде 1946 жылы 18 сәуір күні запасқа шығып елге оралдым» - деп еске алады Бозша атамыз.

Битен Жанша Мұстафаұлы -1923 жылы 13 шілдеде Ақтөбе облысы Табын ауданы (қазіргі Байғанин) №12 ауыл Доңызтау елді мекенінде дүниеге келген. 1940 жылы Жарқамыс орталау мектебінде 7 класс бітіргеннен кейін Қарақалпақ АССР-нің орталығы Нөкіс қаласына барып, сондағы сауда мекемесіне дүкенші болып орналасқан. Осы қалада жұмыс жасап жүріп, 1942 жылы 19 жасында Кеңес Армиясы қатарына алынған. Москва түбінде құрылған құрамда 3 ай соғысқа дайындау курсынан өтіп, алғашқы ұрысқа 1942 жылы 10

қыркүйекте Воронеж майданында №108 миномет полкіне түседі. 1942 жылы 22 қарашада №21 Армия құрамында Сталинград майданы мен Воронеж майданы қосылып шабуылға шығып, неміс фельдмаршалы Паулюстің армиясын қоршауға алады. Осы шайқаста оң қолынан жараланып, 15 күн ем алады. Одан соң Степной майданындағы №112 артиллериялық полктің құрамына түседі.

Бұл полк 1943 жылы Курск бағытындағы ұрысқа қатысып, 39 гвардиялық артиллериялық бригада болып қайта құрылды. Курск бағытындағы ұрыстан кейін Днепр өзенінен өтіп, 1943 жылдың 6-шы қарашасында Киев қаласын жаудан азат етуге қатысты. Осыдан кейін 1-ші Украина Майданындағы «Коршун-Шевченко», Висла Бойындағы «Сандомир плацдармы» операцияларына, Одер өзенінен өту, Берлинге қарай шабуылдардағы ұрыстарға қатынасақ.

1943 жылға дейін байланысшы (радист), одан кейін 85 мм артиллериялық орудияда «огневик» (оқтаушы) болып қызмет еткен. Соғыс кезінде Украина, Польша, Германия, Чехословакия мемлекеттерінің территорияларын азат етуге қатысқан. Соғыс уақытында «Ерлігі үшін», «Праганы азат еткені үшін», «Германияны жеңгені үшін» медальдарымен және Бірінші дәрежелі «Отан соғысы» орденімен наградталған. Елге келгесін 22 жыл агроном болып жұмыс істеген. 1965 жылдан зейнетке шыққанға дейін Оймауыт кеңшарында кадр бөлімін басқарған. Бүгінде зейнеткер, 1 топтағы мүгедек.

Кенжалин Иса (1906-1974) – Оймауыт өңірінде туған. Жасынан мал бағумен айналысып, кейіннен колхоз жұмысына араласқан. 1941-1945 жылдары Ұлы Отан соғысына қатысып, бірнеше медальдармен марапатталған. Соғыстан кейінгі жылдары ауданның «Аманкелді» колхозында еңбек етіп, 1951 жылы «Аманкелді» «Теректі» колхоздарының жылқыларын баққан. Социалистік Еңбек Ері Құлшынов Жұрынбаймен бірге жылқы баққан. Сол жылқыларды іріктеп, сұрыптап асыл тұқымды жылқылар табынына айналдырған. 1964-1969 жылдары аралығында «Қарауылкелді» совхозында зейнеткерлікке шыққанға дейін шопан болған. Шопан болған жылдары әр 100 қойдан 120-125 қозыдан өргізіп, аудан экономикасының дамуына өз үлесін қосқан [2].

Молданиязов Тағаберген 1926 жылы Жаңажол ауылдық кеңесінің Доңызтау өңірінде дүниеге келген. Ұлы Отан соғысы басталғанға дейін колхозда еңбек еткен. Майдандағы жауынгерлік ерліктері үшін екінші дәрежелі «Отан соғысы» орденімен, «Берлинді алғаны үшін», «Германияны жеңгені үшін» медальдерімен марапатталған. Соғыстан кейін Жаңажол орта мектебінде, Жамбыл атындағы колхозда, «Оймауыт» совхоздарында есепші болып, зейнеткерлік демалысына шыққан.

Нарынбаев Қонар (1925-2002) – Жаңажол ауылдық кеңесіне қарасты Доңызтау өңірінде дүниеге келген. Колхозда еңбек етіп жүргенде, Ұлы Отан соғысы басталып, майданға аттанады. Соғыс аяқталып елге оралғаннан кейін «Жамбыл» атындағы колхозда әртүрлі қызметтер атқарған. Ауылдық кеңестегі пошта бөлімшесінің бастығы болып зейнетке шыққан. Соғыс жылдары әртүрлі ерліктері үшін наградталған – «Қызыл Жұлдыз», екінші дәрежелі «Отан соғысы» орденімен және бірнеше медальдармен марапатталған.

Ноғаев Сәрсен - 1917 жылы Доңызтау өңірінде дүниеге келген. Алғашқы еңбек жолын «Жамбыл» атындағы колхозда бастаған. Осы жерден 1942 жылы соғысқа аттанады. Ұрыс даласында екі рет жарақаттанып, госпитальда ем алған. Соңғы алған жарақатына байланысты 1944 жылы сәуір айында елге оралады. Елде майдангерді сан салалы жұмыс күтіп тұрды. Ноғаев та елге келе сала жарақатына қарамай еңбекке араласады. 1951 жылға дейін колхозда бригадир, одан әрі ауылдықкеңестің қызметкері, сиыр фермасының меңгерушісі, ал 1962 жылдан 1977 жылы құрметті еңбек демалысына шыққанға дейін «Оймауыт» совхозында жылқы бағады, шопан болып та еңбек еткен. Бейбіт еңбек жылдарында оның жауынгерлік наградаларына «Еңбек Қызыл Ту» ордені қосылады. 2004 жылы 14 мамырда дүниеден өтті [3].

Тәжіғұлов Тоқжан - 1909 жылдың басында қазіргі Жаңажол ауылдық округіне қарасты елді мекенде дүниеге келген. Сауатсыздықты жоюға арналып ашылған мектептен білім алған. Соғысқа дейін Буденный атындағы колхозда еңбек етіп жүріп, 1940 жылы СОКП

мүшелігіне өтеді. 1942 жылы армия қатарына алынып, қысқа мерзімді әскери училищеге оқуға жіберіледі. Оны бітіргеннен кейін Уфа қаласындағы жаяу әскердің кіші командирлерін дайындайтын училищеге оқуын жалғастырады. Соғысқа 1 Прибалтика майданы әскерлерінің құрамындағы 271 – гвардиялық атқыштар полкінің взвод командирі дәрежесінде кіреді. Соғыста екі рет жарақат алып, госпитальдарда емделеді. Елге гвардия кіші лейтенант дәрежесінде оралады да, бастауыш кластардың және дене тәрбиесі пәнінің мұғалімі болып, Қаражар бастауыш мектебінде, Жарқамыс орта мектебінде жұмыс жасаса, 1963 жылдан зейнеткерлікке шыққанға дейін Қарауылкелді орта мектебінде мұғалім болады. Соғыста «Ерлігі үшін», «Германияны жеңгені үшін» медальдарын алады. Кейіннен екінші дәрежелі «Отан Соғысы» орденімен, «Еңбектегі ерлігі үшін» медальдарымен наградталады. 1991 жылы ақпан айында дүниеден өтеді [4].

Құлшаров Сары (10.12.1917ж - 04.09.1972ж) – Жаңажол ауылдық округіне қарасты ауылда дүниеге келген. Мұғалім, Соғыс ардагері. 1937 жылы Темір педагогика техникумын бітірген. 1939 жылы әскер қатарына алынған. Кеңес үкіметі мен Финляндия арасында соғысқа қатысқан. Одан кейін Ұлы Отан соғысына қатысып, артиллерист, зенитшілер тобының командирі ретінде жауынгерлік борышын өтеді. 1948 жылы Ақтөбе мұғалімдік институтын бітіріп, Байғанин аудандық оқу бөлімінде инспектор, Бұлақтыкөл, Қаражар орталау мектептерінде мұғалім болған.

Орынбаев Тілеміс (1.05.1923ж – 21.04.1994ж) – Доңызтау өңірінде дүниеге келген. Жеті кластық білім алған. 1941 жылы желтоқсан айында армия қатарына алынып, Ұлы Отан соғысына қатысқан. Соғыста «Ерлігі үшін», «Германияны жеңгені үшін» медальдарымен марапатталған. Елге 1946 жылы оралып, көп жылдар бойы механизатор, Оймауыт совхозында моторист болып, жұмыс жасайды. 1957 жылы «Тың және тыңайғыш жерлерді игергені үшін» медалімен, ал 1985 жылы екінші дәрежелі «Отан соғысы» орденімен марапатталған [2].

Жылқайдаров Шәрапи (1900-1966) – Оймауыт өңірінде дүниеге келген. Алғашқы колхоздастыру кезеңінен колхозда еңбек ете жүріп, 1942 жылы соғысқа аттанған. Елге 1946 жылы аман-есен жеңіспен оралып, бейбіт жағдайда еңбегін одан әрі жалғастырады. Ұзақ жылдар бойы Бұлақтыкөл колхозында шопан болып, мал басын өсіруге сүбелі үлес қосты. Соғыста алған түрлі марапаттарынан бөлек «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталған [4].

Қожақов Сергей Көпбергенұлы (1924-1997) – Жаңажол селолық округінде дүниеге келген. Ұлы Отан соғысының ардагері. Соғыс жылдарында 3-ші Белорус майданында 370-атқыштар дивизиясының 352-ші дербес саперлік полкінің құрамында ұрыстарға қатысқан. Бірнеше марапаттардың иегері «Қызыл Жұлдыз», 3 дәрежелі Даңқ, 1-ші дәрежелі «Отан соғысы» ордендерімен және жауынгерлік медальдармен марапатталған. Елге оралған соң партия, шаруашылық қызметтерінде жұмыстар атқарған [3].

Сонымен қатар, Байғанин ауданын аттанып, соғыс кезінде тұтқынға түскен батырымыздың бірі - өзімнің атам **Айманов Әбдіғали Айманұлы**. Әбдіғали Айманұлы - 1896 жылы Ақтөбе облысы Доңызтау өңірінде дүниеге келген. Соғыс қатарына Ақтөбе облысы, Темір ауданы, Темір әскери военкоматынан аттанған. Қатардағы жауынгер Айманов Әбдіғали 1942 жылы 23 мамырда Харьков (Украина) қаласы маңында тұтқынға түскен. Тұтқында жүріп, 1943 жылы 25 қаңтарда дүние салған. Германия жеріндегі Хютенрод бауырластар жерлеу орнына жерленген. Тұтқында болған лагерь № 46717. Лагерь шталагы VI C [5]. Осы уақытқа дейін із-түзсіз жоғалды деген хабар алынған. Өзім ұрпағы ретінде интернет желісі арқылы іздеп тұтқындалған құжатын тауып отырмын.

Күндей күркіреп, уақыт ағысымен дүркіреп өткен кешегідей Ұлы Отан соғысы ұрпақтар санасынан ешқашан қалмасы айқын. Бұл зұлмат соғыста фашизмге тосқауыл қойылды. Демократия мен адамгершілік идеалдарының қанқұйлы фашизм идеологиясынан артықшылығын көрсетті. Алайда бұл Жеңіс алдыңғы буын аталарымыз бен аға-апаларымыздың қан майдан мен тылдағы жанқиярлығы арқылы келді. Елінің азаттығы мен болашағы үшін бұл алапат соғыста ерлікпен қаза тапқан батырларымызды ұмытпай, әрқашан жадымызда ұстап, оларды ұлықтау, бізге, яғни қазіргі қазақ жастарының басты міндеттері.

Библиографиялық тізім:

- 1 Ақтөбе: Энциклопедия. – Ақтөбе. «Отандастар-Полиграфия» ЖШС, 2001. – 748 б.
- 2 Байғанин ауданы (1928-2008) Байғанин ауданына 80 жыл.-Ақтөбе- 2008-460 б.
- 3 Ақтөбе облысы, Байғанин аудандық музейі қоры.
- 4 Байғанин байтақ - жайнаған өлкем. Байғанин ауданына 90 жыл (1928-2018). Ақтөбе: «Хабар-Сервис» ЖШС. 2018 ж. - 372 б.
- 5 <http://www.sgvavia.ru/forum/336-4627-1> Пайд. уақыты: 20.03.2020

УДК 002(574)

ПЕЧАТЬ КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Мукашева М.Т., Жумабаева А.К.

*Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова
г.Атырау, Республика Казахстан*

В связи с началом Великой Отечественной войны содержание периодической печати и радио республики было подчинено девизу «Все - для фронта! Все - для победы!», была изменена система прессы. Они мобилизовали трудящихся страны на самоотверженный труд в помощь фронту. Состоявшийся 25-26 июня V-й Пленум ЦК компартии Казахстана поставил перед партийными органами республики новые задачи по перестройке хозяйства страны на новый лад. 9 августа 1941 года было принято постановление ЦК партии о новых задачах республиканских газет: разъяснить захватнические цели войны и серьезность создавшегося положения, способствовать укреплению стойкости и дисциплинированности, оказывать всемерную помощь партийным и хозяйственным организациям, распространять передовой опыт работы, воспитывать у граждан чувство патриотизма, интернационализма, ненависти к врагу, укреплять связь между тылом и фронтом, укреплять единство Красной Армии и народа.

В соответствии с решением ЦК ВКП (б) от 28 июня 1941 года республиканские молодежные издания «Лениншіл жас» и «Ленинская смена» слились с общеполитическими республиканскими газетами «Социалистік Қазақстан» и «Казахстанская правда», прекратили свою деятельность газеты «Пионер Казахстана», «Октябрь балалары».

С 1 июня прекратился выпуск журналов «Коммунист», «Жас большевик», «Пионер», «Вожатыйға көмекші», «Сталин жолы», «Қазақстан колхоз-совхоздары», «Литература и искусство», «Халық мұғалімі», «Әдебиет және искусство». По указанию ЦК ВКП (б) 22 августа 1941 года республиканские и областные газеты выходили лишь три раза в неделю на четырех и три раза на двух полосах.

В области образования и просвещения выходил журнал «Жаңа жазу».

С 1944 по 1945 годы раз в три раза месяца издавался журнал «Майдан»- орган Союза писателей Казахстана. Газета «Правда» от 3 июля 1941 года в своей передовой статье писала: русском, уйгурском, корейском языках), 28 областных, 197 городских и районных газет. Количество областных газет по сравнению с довоенным и годами сократилось лишь на четыре.

Вместо выходивших на казахском и русском языках газет

Восточно-Казахстанской и Северо-Казахстанской областей теперь издавалась одна газета на русском и казахском языках [1.с.21].

В 1944 году Кокчетавский регион отделился от Северо-Казахстанской области и была создана самостоятельная Кокчетавская область. С августа этого года начала выходить областная газета «Кокчетавская правда».

Постановлением Президиума Верховного Совета СССР от 16 марта 1944 года от Алматинской области отделилась и стала самостоятельной Талды-Курганская область.

С 7 ноября здесь стала выходить областная газета «Сталиншіл».

Число районных газет не только не уменьшилось, а наоборот возросло.

В начальный период войны их количество составляло 196.

Если раньше они выходили ежедневно, то теперь выходили три раза в неделю на двух страницах.

На промышленных предприятиях выходило сорок четыре многотиражных газет.

Как и все республиканские издания, областные и районные газеты выходили под лозунгами: «Всё- для фронта! Всё для победы!».

Газета «Приуральская Правда» от 9 июля 1941 года сообщала, что в один день- 1 июля в Чингирлауском районе Уральской области в состав народной дружины записались 470 человек, создана санитарная дружина.

В годы войны на страницах районных и областных газет часто выступали ветераны труда и гражданской войны. Газета «Приуральская Правда» 17 июля 1941 года на целой полосе опубликовала статью «Бить врага по-чапаевски!».

В ней ветераны 25-й Чапаевской дивизии призывали молодых бойцов смело громить врага, как это делали их отцы в годы гражданской войны.

В заметке: «Тайпақ ауданындағы Ворошиловтың салт аттылары» газета пишет об овладении совхозниками умением управлять лошадьми, навыками кавалерии. Издание рассказывало о героической истории Западного Казахстана в борьбе с белогвардейцами в 1919 году, о подвиге первого казахского конного полка.

В печати усиливается обращение к национальным чувствам, национальной гордости, особенностях национального характера. Газеты начинают публиковать исторические материалы об освободительных традициях казахского народа.

Например, в газете «Социалистік Қазақстан» за 13 сентября 1941 года были опубликованы материалы, посвященные 25-летию национально-освободительного восстания казахов в 1916 году: в рубрике

«Осылай күрескен, осылай күресіп жатыр» была опубликована статья С.Муканова «Халық батыры-Аманкелді». Павлодарская областная газета «Большевицкий путь» опубликовала письмо работников судоремонтного завода с призывом к трудящимся «Отан қорғау вахтасына тұрайық!».

Областные газеты писали о досрочной сдаче государству трудящимися области сельскохозяйственной продукции.

24 июня 1941 года постановлением ЦК партии и правительства было создано Советское Информационное Бюро.

В данном постановлении были определены его задачи: а) «руководство освещением международных событий и внутренней жизни Советского Союза в печати и по радио;

б) организация контрпропаганды против немецкой и другой вражеской пропаганды;

в) освещение событий и военных действий на фронтах, составление и опубликование военных сводок по материалам Главного Командования».

Создание Советского Информационного Бюро способствовало улучшению постановки политической информации в периодической печати республики.

В годы войны газеты «Социалистік Қазақстан» и «Казахстанская правда» сыграли важную роль в проведении политической и организаторской работы в республике, призывали народные массы к мужеству и стойкости, вселяли в сердца людей непоколебимую веру в победу, вдохновляли тыловиков на трудовые подвиги в помощь фронту. Газеты перестроили свою работу согласно военному положению. Передовые статьи, корреспонденции, очерки, фельетоны, опубликованные в изданиях, были связаны с фронтовой тематикой.

Особое развитие в этот период получили сатирические жанры: эпиграммы, памфлеты, фельетоны.

В годы войны в газете «Казахстанская правда» появились рубрики «Враг будет разбит!», «Отдадим жизнь за отчизну», «Сводка Главного командования Красной Армии»,

«Смерть фашистским шакалам! -таков приговор советского народа», «Советские патриоты готовы идти в бой», «Еще теснее сплотимся вокруг партии Ленина- Сталина», «Несокрушимый тыл», «Все, как один, на защиту отечества!»

Газета печатала сообщения Совинформбюро, Указы Президиума Верховного совета СССР, Сводки Главного командования Красной Армии.

Газеты «Социалистік Қазақстан» и «Казахстанская правда» публиковали специальные полосы о боевых буднях 8-й гвардейской дивизии, сформированной в Казахстане, о 28-ми Гвардейцах-панфиловцах, совершивших подвиг под Москвой, письма трудящихся республики фронтовикам. Активными авторами республиканских газет «Казахстанская правда» и «Социалистік Қазақстан» были известные казахстанские писатели и поэты Джамбул Джабаев, Абдильда Тажибаев, Сабит Муканов, Баурджан Момыш-улы, Мухтар Ауэзов, Габит Мусрепов, ДиханАбилев, воин-журналист Баубек Булкышев, в.н. 8-й Гвардейской Дивизии Малик Габдуллин [1.с.22]

С газетами сотрудничали находившиеся в эвакуации Константин Симонов, Самуил Маршак, Алексей Толстой, Михаил Зощенко, Кукрыниксы (М.В.Куприянов и П.Н. Крылов), Ольга Форш, Сергей Михалков, Константин Паустовский, Илья Эренбург, Е. и С. Шатровы, Н. Карповский, В. Нестеров, Б. Чекалин.

В газете «Казахстанская правда» были напечатаны произведения: Жакана Сыздыкова «Рейн» (№170(4152), 22.07.1941г.), Таира Жарокова «Подземный фронт» (№168 (4150),19.07.1941 г.), Демьяна Бедного «Партизаны, вперед!» (№174(4156),26.07. 1941 г.), Владимира Чугунова «О чём думал Пётр Степаныч, сопровождая красный обоз» (№174(4156),26.07. 1941 г.), «Победная вахта» (№185(№ 4167). 8.08. 1941), Дихана Абилева «Героям Балтики» (№229(4211). 28.09.1941.) г. и др.

В газете «Социалистік Қазақстан» в годы войны были опубликованы стихи Лебедева-Кумача «Біздің жолдас комиссар» (№ 236(5845).7.10.1941 г.), Мариам Хакимжановой «Жәрдемдессін жардың бәрі» (№239(5848).10.10.3 1941 г.), Нурпеиса Байганина «Қаналының қасқыршігі» (№245(5854).17.10. 1945 г.), Сагандыкова Б. «Майдананға хат» (№ 248(5857)21.10.1941 г.) и др.

Эти произведения воспитывали чувства патриотизма у казахстанцев, воодушевляли и поддерживали защитников Отечества и тружеников тыла, вселяли веру в скорый разгром врага.

Зимой 1943 года во всех республиканских газетах было опубликовано письмо казахского народа к фронтовикам-казахам. Его подписали около 3-х миллионов, трудящихся республики.

Во всех уголках Казахстана письмо обсуждалось колхозниками, рабочими, представителями интеллигенции, которые брали новые обязательства по оказанию помощи Красной Армии. С письмом наказом казахский народ обратился к воинам в период, когда Красная Армия вела тяжелые бои под Сталинградом и на Северном Кавказе.

Трудящиеся тыла призывали фронтовиков остановить, отбросить и разгромить врага.

Бойцы-казахстанцы с большим воодушевлением встретили это письмо.

Во всех воинских подразделениях оно горячо обсуждалось, были организованы коллективные «читки».

Солдаты клялись выполнить наказ тружеников тыла, до последнего дыхания бить фашистов.

Каждая часть, каждое соединение, где служили казахстанцы, написали ответные письма [2.329].

Газеты «Социалистік Қазақстан» и «Казахстанская правда» на своих страницах развернули большую политическую работу, организовали широкое освещение и обсуждение фронтовиков. 5 сентября 1941 года в Республиканской газете «Казахстанская правда» было опубликовано произведение Джамбула Джабаева «Ленинградцы, дети мои!».

В нём поэт обращался к жителям города Ленинграда, оказавшихся в блокадном кольце.

Почти столетний поэт призывал к мужеству и стойкости жителей города на Неве.

Послание акына в переводе на русский язык было передано по радио в Ленинграде, плакаты с этим посланием были развешаны на стенах домов и окнах магазинов по всему городу. Советский драматург Всеволод Вишневский, находившийся в блокадном Ленинграде, писал: «В самые тяжёлые дни Ленинграда-осенью 1941 года достойнейший Джамбул обратился к нам- защитникам города с вдохновенным призывом «Ленинградцы, дети мои!»»

Без слез и чувств радостного волнения не могли мы читать это послание.

Мы ощутили, что это письмо также ценно, как подход сильного резерва. Народ Казахстана слал нам свой братский привет, любовь и дружбу, и мы шли в бой, удвоив силы...»

Поэт Всеволод Рождественский отмечал: «В самые тяжёлые дни обороны Ленинграда от немецко-фашистских войск на Фонтанке и других проспектах города я видел плакаты с текстом песни Джамбула «Ленинградцы, дети мои!» Эту вдохновляющую народ на победу песню будет помнить каждый, кто пережил невыносимые страдания от бесчеловечности и жестокости фашистов в осажденном городе» [2.с.331].

Уроки истории не должны забываться.

Нужно всегда помнить, что в годы войны журналисты периодических изданий республики своим ратным подвигом вносили вклад в приближение Победы.

Библиографический список:

1. Козыбаев С. К. Фронтная печать Казахстана. Алматы: Экономика, 2010. - с. 21-22.
2. Мукашева М. История казахской журналистики. Алматы: Казахский университет, 2018. -с. 319-331.

УДК 070:811.512.122

ФРОНТОВЫЕ ГАЗЕТЫ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Косанова А.

Казахская национальная академия искусств им.Т.Жургенова

г.Алматы, Республика Казахстан

Мукашева М.Т.

Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова

г.Атырау, Республика Казахстан

Фронтные газеты на казахском языке начали выходить с 12 ноября 1942 года. Они сыграли большую роль в мобилизации казахстанских воинов на ратные подвиги. Газеты выходили дважды в неделю специальным форматом 30x40 см. на 4-х страницах. Тираж фронтных газет составлял от 5 до 8 тыс. экземпляров. Фронтные газеты печатались из расчета: одна газета на пять человек. В годы Великой Отечественной войны выходили газеты: «Отан үшін» – «За Родину» (Северо-Западный фронт), «Отан үшін» (8-я гвардейская дивизия им. И.В.Панфилова), «Красноармейская правда»(Западный фронт), «Фронтная правда» (Второй Беларуский фронт), «Отан намысы үшін» – «За честь Отчизны» (1-й Украинский фронт), «Дабыл» - «Набат» (Дальневосточный фронт), «Майдан правдасы» – «Фронтная правда» (Волховский фронт), «Жауға қарсы аттан» – «В поход на врага» (1-й Прибалтийский фронт), «Отан сақшысы» (Пограничная служба), «Жауды жоюға» - «Уничтожить врага» (Брянский фронт), «Отан үшін ұрысқа» - «В битву за Родину» (Карельский фронт), «Совет жауынгері» - «Советский воин» (3-й Украинский фронт), «Отандық орғауда» (Ленинградский фронт) и др.

На казахском языке издавалось более 30-ти фронтных, армейских, бригадных и дивизионных газет. Издавались также боевые листки. Основная тема военной печати - тема

патриотизма, национальной гордости, особенности национального характера, освободительные традиции разных народов [1.17.].

Одна из первых фронтовых газет- газета 8-й Гвардейской дивизии имени генерала И.В.Панфилова «Отан үшін». До конца войны вышло 1098 номеров газеты. Ответственный редактор газеты – Л.Макеев, его заместитель-журналист Курманбек Сагындыков. Вторая одноименная красноармейская газета «Отан үшін» под лозунгом «Смерть немецким оккупантам!» выходила на Северо-Западном фронте с июля 1942 года. До ноября 1943 года вышло 108 номеров газеты. Первый ответственный редактор газеты – Н.Кружков.

Газета «Отан үшін» печатала приказы Верховного Главнокомандующего И.В.Сталина, сводки Совинформбюро о боевых действиях Красной Армии, новости зарубежье и республики, фотографии отличившихся своим героизмом бойцов и командиров, положения воинского Устава. Под рубрикой «Біздің майданнан соңғы хабарлар» сообщались новости о событиях на фронте. В газете были опубликованы снимок «красных соколов» Сталина – П.М.Марютиона, Ф.Орлова, В.П.Погорелова, которым было присвоено звание Героя Советского Союза, политический плакат В.Корецкого «Қызыл Армия Жауынгері-құтқар!», стихотворение С.Сеитова «Шегінбе», статья А.Розена «Елуге қарсы сегіз», статья И.Эренбурга «Дедовтардың семьясы», очерк И.Эренбурга «Естен шығарма», стихотворение А.Токмагамбетова «Толқында», карикатура С.Михалкова на немецких солдат.

24 мая 1943 года было принято Постановление ЦК ВКП(б) «О реорганизации структуры партийных и комсомольских организаций в Красной Армии и усилении роли фронтовых, армейских и дивизионных газет»: «...6.Учитывая возросшее значение фронтовой печати, обязать Главное политическое управление Красной Армии укрепить и улучшить фронтовые, армейские и дивизионные газеты, всемирно повысить их роль в политическом, военном и культурном воспитании личного состава Красной Армии и сделать их важнейшим центром политической работы. Для укрепления дивизионных газет в состав редакции ввести дополнительно по одному политработнику.

ЦК ВКП(б) обращает внимание Главного политического управления Красной армии и всех политорганов Красной Армии на то, что реорганизация структуры партийных и комсомольских организаций в батальонах, укрепление армейской печати и превращение газет в важнейший центр политической работы должны привести к оживлению партийной работы, росту партийного актива и повышению роли партийных и комсомольских организаций в Красной Армии».

На состоявшемся в декабре 1943 года совещании заместителей редакторов национальных военных газет «О роли газет в военном, политическом и культурном воспитании офицерского, сержантского и рядового состава нерусской национальности» отмечалась важность своевременной доставки газет в воинские подразделения [3.343-344].

Красноармейская газета Ленинградского фронта «Отанды қорғауда» («На страже Родины») выходила с 1942 по 1945 годы под девизом «Смерть немецким оккупантам!» Она издавалась при редакции окружной фронтовой газеты «На страже Родины». Ответственный редактор газеты Максим Ильич Гордон, заместитель редактора Абдолла Мадалиев. С 24 мая 1944 года (с №45(170) исполняющим обязанности заместителя редактора газеты стал Туймебай Ашимбаев.С 15 ноября 1944 года (с №94(219) в качестве заместителя редактора газеты «Отанды қорғауда» подписывал Карим Усманов. Членами редколлегии газеты были Акмукан Сыздыкбеков, Карим Усманов, Бисен Жумагалиев, Туймебай Ашимбаев, Асылхан Турганов.

Рубрики газеты «Отанды қорғауда»: «Совет Информбюросынан», «Соңғы сағатта», «Менің тәжірибем», «Майдан хроникасы», «Ұлы Ленин қаласын қорғай, біз Қазақстандық орғаймыз», «Партия тұрмасы», «Қазақстан бүгінде», «Қазақстанның байлықтары-фронтқа», «Әскерлік ант туралы», «Қазақ халқының ертедегі батыр ұлдары», «Дисциплина-армияның күші», «Командир бұйрығы-заң», «Біздің ұлы бабаларымыз» и др.

Первый номер газеты «Отанды қорғауды» вышел 6 ноября 1942 года с призывом «Қазақ жауынгерлері, неміс арамдарын аямай жой!».

На первой странице газеты была размещена передовица «Октябрьдің жеңісін тұрақты қорға!» («Твердо защищай завоевания Октября!»), («Защищая город великого Ленина, мы защищаем родной Қазақстан») была напечатана статья воинов-казахстанцев Дягана Коквалина, Мухаша Кошербаева «Біз орыс туыстармен бірге» о том, как они воюют за город Ленина – Ленинград, защищают его как свой родной аул, как свой родной Казахстан. На этой же странице были опубликованы: статья А.Сыздыкбекова «Отан соғысының батыры» («Герой Отечественной войны»)–о 40-летнем кузнеце колхоза «Сар –сайт» Сангерее Мухамедиярова, который сегодня сменил свой кузнечный молот на винтовку и смело бьет врага; заметка красноармейца Толегена Махутова «Қазақстан маған үлкен күш» («Казахстан для меня большая сила»)–о том, что защищая Ленинград, он защищает свой Казахстан, аул, жену, сына Кубая; заметка старшего сержанта К. Апельсинова «Иманбердиев открыл счет мести», в которой он рассказал о молодом снайпере Иманбердиеве, обязавшемся с каждым днем уничтожать все больше и больше немецких фашистов. Был напечатан политический плакат «Ұлы Октябрьдің жеңісін бермейміз!» («Не отдадим завоевания великого Октября!»). На второй странице номера газеты «Отанды қорғауда» под заголовком «Октябрь революциясын тудырған қаланы қорғап отырғаныңды есіңнен шығарма!» («Помни, что защищаешь город, родившийся Октябрьскую революцию!»), статья А. Михайлова «Пулеметші Матиш Бүкетов» («Пулеметчик Матиш Буркитов»), материал Н.Тихонова «Ұлы Лениннің қаласы» («Город великого Ленина»), снимок лучших бойцов фронта курсанта Зейноллы Кокибаева, старшего лейтенанта Кукена Смагулова, курсанта Каримбая Назарова, старшего сержанта Тасыма Омарова (фотограф Н.Хандогин). В рубрике «Қазақстан бүгінде» («Казахстан сегодня») были опубликованы вести из областей: «Талас плотинасы» (Талаская плотина), «Қызылорда колхоздарының жетістігі» («Успехи колхозов Кызылорды»), «Паровозшылар отанды үнемдемеуде» («Паровозники экономят топливо»), «Ақтөбе обласындағы никель кені» («Месторождение никеля в Актюбинской области»). Во втором номере газеты «Отанды қорғауда» был опубликован доклад И.В.Сталина, посвященный 25-летию Великой Октябрьской Социалистической революции, с которым он выступил на торжественном заседании партийного актива, представителей общественных организаций, депутатов, трудящихся города Москвы 6 ноября 1942 года. Газета «Отанды қорғауда» рассказывала о героизме казахстанцев на фронтах Великой Отечественной войны, победном шествии Красной армии, трудовом героизме в тылу, укреплении воинской дисциплины, учила бойцов стойкости и призывала к отваге. Член редколлегии, а затем и исполняющий обязанности заместителя ответственного редактора газеты «Отанды қорғауда» Туймебай Ашимбаев писал: «Весть о выходе газеты «Отанды қорғауда» быстро облетела весь фронт, вызвала живой интерес воинов к ней. Газета регулярно доставлялась им. Это вызвало энтузиазм у воинов, которые восприняли газету как глубокое уважение к их родному языку, как заботу о них. Газета стала популярной у воинов, а редакция ее, которая помещалась в здании Главного штаба, на Невском проспекте, своего рода Постпредством республики, куда приходили бойцы и офицеры рассказать о своих разных делах, узнав о новостях на других фронтах и из родных мест». На страницах газеты «Отандықорғауда» были опубликованы произведения Ильи Эренбурга «Қазақтар» («Казахи», №3, 18.11.1942г.), «Жаңа жылмен, Ленинградты қорғаушылар» («С Новым годом, защитники Ленинграда» №1(16), 01.1943г.), «Немістердің қулығы» («Уловка немцев», №21(36), 7.03.1943г.) «Біздің көктем» «Наша весна» «Берлинге!» («На Берлин!») (№36(51), 30.04.1943г.), «Отанды сатқанға кешірім жоқ!» «Нет прощения предателю Родины!», №57(72), 13.07.1943г.), «Қолбасшы» (Командующий), №101(116), 1.12.1943г.), «Ленинградтықтардың достары және туысқандары» («Друзья и родные ленинградцев»), №102(117), 5.12.1943г.), народного поэта Казахстана Нурпеиса Байганина «Жауынгер ұлдарыма» («Воинам сыновьям») №3(18), 01.1943г.), Джамбула «Ленин мавзолейінде» («В мавзолее Ленина»), №7(22), 22.01.1944г.), Константина Симонова «Күте бермені келер деп» («Жди меня и вернусь»), №57(72), 13.07.1943г.)

Орган Дальневосточного фронта красно армейская газета «Дабыл» («Тревога») под девизом «Смерть немецким оккупантам!» выходила в Хабаровске. Ответственный редактор

газеты – С.Устинов, заместители - А.Жусупов, Е.Калиев. До сентября 1944 года вышло 74 номера газеты. Красноармейская газета «Суворовцы» («Суворовец»)–газета 2-го Прибалтийского фронта выходила в 1943-1945 годах. Ответственный редактор газеты – Н.А.Бубнов, заместитель редактора –Т.Мусакулов. В разные годы в газете работали К.Шарипов, К.Сулейменов, Ж.Жумаканов. Газета «Суворовцы» рассказывала о положении на фронтах войны в тылу, о героях фронта, публиковала сводки Совинформбюро, зарубежные новости.

В номере газеты за 16 декабря 1944 года были опубликованы снимки гвардии старшего сержанта Виктора Зырянова (фотограф В.Савранский), который поймал 13 «языков» противника. Он повышает свою политическую грамотность в кружке «Вопросы ленинизма» и собирается вступить в ряды большевистской партии; снимок помощника командира взвода разведчиков старшего сержанта, кавалера орденов Отечественной войны I и III степеней, медалей «За отвагу» и «За оборону Сталинграда» М.Молдабаева; снимок коммуниста, разведчика, гвардии старшего сержанта Ш.Акишева, награжденного орденами Славы I и III степеней, Красной Звезды, медали «За оборону Сталинграда» (фотограф В.Савранский); фото депутата Верховного Совета СССР, бригадира колхоза Т.Аскаровой, которая собрала 11 тонн хлопка обязуется собрать еще 6 тонн «белого золота». В этом же номере были размещены: письмо генерала Де Голля И.В. Сталину о дальнейшем укреплении сотрудничества между СССР и Францией; письмо Жоржа Бидо товарищу В.М. Молотову, в котором он выражал благодарность за дружеский прием и восхищался военными действиями Красной Армии; информация о приеме 14 декабря И.В.Сталиным посла США В.А.Гарримана; сообщения Совинформбюро, сводка за 15 декабря. Здесь же была напечатана передовица «Алдыңғы шептегі қырағылық» («О бдительности на передовой») о необходимости на фронте соблюдать бдительность и осторожность. Гвардии младший сержант, кавалер орденов Красной Звезды, Славы III степени, медали «За оборону Сталинграда» Енсебек Итебаев в своей заметке: «Немісті біз қалай соқтық» («Как мы били немца») рассказал о том, как их минометный расчет с каждым днем уничтожает все больше и больше солдат противника, Смелость, смекалку и храбрость показывает наводчик, кавалер ордена Славы III степени и медали «За отвагу» ОнбайКошыгулов, заряжающий орудия А.Болдуев.

Фронтальная газета «Майдан ақиқаты» («Фронтальная правда»)–газета 2 –го Белорусского фронта под девизом «Смерть немецким оккупантам!» издавалась вместо газеты «Отанүшін!» («За родину!») после распуска Северо–Западного фронта с ноября 1943 года по июнь 1945 года. Газета выходила два раза в неделю. Редактор газеты «Майдан ақиқат» - Ахмет Ельшибеков. Литературными сотрудниками газеты состояли Сагынғали Семтов, Жубан Молдығалиев.

Красноармейская газета Брянского фронта «Жауды жоюға» («На разгром врага») выходила два раза в неделю. Ответственный редактор газеты–А.М.Воловец, его заместитель – Т.Мусакулов. В газете «Жауды жоюға» были рубрики «Совет Информбюросынан» («От Советского Информбюро»), «Қартсолдаттың сөзі» («Слова старого солдата»), «Шетелдерде» («За рубежом»), «Ұмытпа, кек ал!» («Не забудь, отомсти»), «Советтер Союзында» («В Советском Союзе») «Майдан блокнотынан» («Из фронтового блокнота»), «Жау-неміскер жағымсыз болындар!» («Будьте беспощадны к немцу-врагу!»), «Немісті бір қадамға жібермейміз!» («Не пропустим немца ни на шаг!») «Қызыл әскер өлендері» («Стихи красноармейца»). Газета «Жауды жоюға» рассказывала о героических подвигах бойцов фронта и публиковала снимки отличившихся в боях бойцов. Например, были напечатаны фотографии: командира отделения автоматчиков Кайзата Мустафина, старшего сержанта Рахима Султанова, гвардии ефрейтора А.Жиганов, красноармейца Ш.Маметова, сержанта С.Смагина, бойца А.Аликорбанова, командира противотанковой роты сержанта Г.И.Мартыненко, старшины медицинской службы лейтенанта Головлева, снайпера И.Я.Гелашвили, гвардии старшины Ж.Баймуханова, снимок старшего сержанта детей В.Ф.Свепухова, уничтожившего 300 фашистов, детей героев-панфиловцев в детском садике

в тылу. Газета напечатала стихи Джамбула Джабаева «Ту астындағы ант» (№31.25.1943г.), «К.Симонова «Жди меня (в переводе на казахский язык К.Бекхожина, №38.22.06.1943 г.). В рубрике «Майдан блокнотынан» были напечатаны стихи старшины Баткена Сагындыкова «Неміс», «Ұмытпаймыз, кек аламыз!», «Ұрыстың ізі» (№36.14.06.1943г.)

Фронтовые и дивизионные газеты на казахском языке возглавляли Карим Усманов, Жубан Молдығалиев, Исхак Дуйсенбаев, Касым Шарипов, Курманбек Сагындыков, Абу Сарсенбаев, Дихан Абилов, Газиз Абишев, Умитбай Балкашев, Ануар Ипмагамбетов, Ахмет Ельшыбеков, Жолдас Аймуратов, Шыныгул Карамергенов, Павел Кузнецов, Леонид Макеев, Абдолла Мадалиева.

В годы Великой отечественной войны на языках народов республик Средней Азии и Казахстана издавались 26 фронтовых, 3 окружных и дивизионные газеты. Их целью было: воспитание чувства патриотизма у бойцов Красной Армии к Родине, своему народу, организация военной и политической подготовки, укрепление веры в победу над врагом, показ героизма и мужества воинов-фронтовиков, единство фронта и тыла.

Фронтовая печать внесла свой вклад в деле приближения победы над фашистскими оккупантами. Она стала коллективным агитатором и организатором масс, воспитывала воинов в духе преданности Родине, призывала к беспощадной борьбе с ненавистным врагом, показывала героизм советских солдат. Фронтовые газеты рассказывали о героическом труде казахстанцев в тылу, пропагандировали требования воинской присяги и опыта передовых воинов, проводили массовую воспитательную работу, оказывали большую помощь в совершенствовании боевого мастерства.

Библиографический список:

1. Козыбаев С.К. Фронтовая печать Казахстана. – Алматы: Экономика, 2010. – С.17.
2. Козыбаев С.К., Нода Л.П., Рожков А.В. Журналистика Казахстана. Энциклопедия.– Алматы: Экономика, 2006. – С.439.
3. Мукашева М.Т. История казахской журналистики.– Алматы: Қазақ университеті, 2018. – С.343-344.

ӘОЖ 94 (574)

БІЗ СОҒЫСТЫ КӨРГЕН ЖОҚПЫЗ...

Сагынбаева О.Қ¹., Досқалиева А².

¹ «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығының бас қор сақтаушысы,

²Жалғансай орта мектебінің тарих және қоғамтану пәнінің мұғалімі

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Біз соғысты көрген жоқпыз, естідік,

Соғыстан соң туғандармыз,

Етек жауып, ес біліп.

Соғыс үні жетім болып, жесір боп,

Тұратындай әлі бізге естіліп...

деп ақындар жырлағанындай, тарихтың ақ парағы сарғайғанымен, бұл отты күндер мәңгі біздің есімізде. міне, биыл ұлы жеңіске 75 жыл! Сан сұрапыл сындардан өтіп, кескілескен шайқастарда ерлікпен де, еңбекпен де жеңіске ұмтылған өр рухты, ер мінезді батырларымыздың армандары орындалған күн!

Адамзат тарихындағы ең сұмдық соғыстың аяқталғанына да 75 жыл толып отыр. Бірақ, Ұлы Жеңістің ұмытылмайтыны сияқты, соғыс та ұмытылмастай ізін қалдырды. Жеңіс күні – бұл сан мыңдаған ұрпақ үшін ортақ мереке. Бұл мереке – бейбітшілік пен қайырымдылықтың мәңгі жасампаздығын, Отанын қорғаған жауынгерлердің айбынын,

тылдағы Жеңісті жақындатқан жұмысшылардың ерлік еңбектерінің мәңгі өшпейтіндігін дәлелдейтін белгі болып қалмақ. Біздің аталарымыз бен әкелеріміздің батырлықтары мен жанқиярлықтары, олардың өз Отанына деген шексіз сүйіспеншіліктері Қазақстанның бүгінгі жауынгерлері үшін мақтан тұтарлық үлгі ғана емес, бұл – бірнеше ұрпақты байланыстыратын қоғамның рухани дамуы мен ұлттық қайта өрлеуінің жоғары адамгершілік негізі. Жеңіс күні – абыройымыз бен даңқымыздың мерекесі. Табандылық пен ерлік, Отанға деген сүйіспеншілік қатал соғыста Жеңіске жеткізді. Бұл күнді соғыстың алғы шептерінде қайсарлықпен шайқас жүргізіп, ерліктің сан үлгісін көрсеткен ардагерлер тойлайды. Солардыңжанымен, қанымен, терімен, көзжасымен, күшімен, ісімен, ерлігімен, атаның туын жықпай, ананың намысы үшін туған жердің топырағын жауға таптатпай, еңіреп жүріп жауды жеңіп, тауын шағып, туын жығып, жеңістің таңбасын басқан күн – Жеңіс күні. Бұл күннің толғағы ауыр болса да, туғаны бар халқы үшін қуаныш болған күн. Сондықтан да бұл Ұлы мереке. Біз Ұлы Отан соғысындағы Ұлы Жеңіске ештеңеге теңеспейтін ғажап күшпен жеттік. Ол күш - әрине, "бірлік". Қаншама халық бір тудың астына бірігіп күштерін бір арнаға салды.

9 мамыр - бұл мереке ғана емес, бұл ауыр еңбек, бұл халықтың батырлығы. Біздің парызымыз - бұл күнді еске сақтау. Ешқашанда жауынгер ерлігі мен жеңісті еңбегімен соққан еңбекшінің ерен ерліктері ұмытылмайды.

Ерлікке тағзым жасау әрбір азаматтың қасиетті борышы.

Соғыс жүргізудің машиналық дәуіріне қазақ халқы шын мәнінде Кеңес Одағының фашистік Германиямен болған 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысында тұңғыш рет қатысты. Бұрын мұндай соғысты ішінара ұлт-азаттық күресіне қатысып, кең мағынада бастан өткізбеген әрі бұған жетерліктей даярлығы болмаған қазақ солдаттары мен командирлері соғысқа арналған бүгінгі күн қару-жарақтарды тез меңгерді. Мәскеу түбінде болған шешуші айкастарда көзсіз ерліктер жасап, бүкіл әлем халқын таңқалдырды.

Соғыс кезінде ерлер туралы сөз бола қалса екінің бірі: «Ол майданға кетті. Ол соғысқа аттанды» деген сөзді жиі айтатын. Себебі мұрты жаңа ғана тебіндей бастаған балаң жігіттер мен самайы күміс шықтай жылтыраған ер адамдар күн-түн демей майданға аттанғаны белгілі. Осы жолдарды жазып отырып менің есіме ақын Расул Ғамзатовтың мына бір сөздерді еріксіз түсті: «Егер сенің еліңде қуаныш болса – оның еңбек адамынан сұра, ол қалай еңбектенді екен. Егер сенің жерінде қайғы болса – оны жауынгерден сұра, ол қалай соғысты екен» деген жолдарға ешбір анықтаманың керегі жоқ сияқты.

Себебі соғыс тек Батыста ғана емес, әрбір қалада, далада, завод пен фабрикада болды. Майдан даласындағылар қолына қару алып соғысса, фабрика мен заводтағы жұмысшы, ауыл-селодағы диқан мен малшы фашист басқыншыларына еңбектегі ерлігімен соққы берді. Тылдағы еңбек дүбірі, заводтағы құрыш қолдар мен фабрикадағы моторлардың тынымсыз гүрілі елін қорғаған ерлердің жігеріне жігер қосты. Ол кезде үлкен де, кіші де, бала-шаға мен ана-әке де «соғыс» деген сөзді естігендер ауыр күрсінетін. Сол сәтте осы бір жан жарасынан жер қайысып, теңселіп кеткендей көрінетін. Ел мен ер басына төнген өрт небір жалынды жайсаң жігіттер мен мен абзал азаматтардың өмірін жойып, оққа ұшырды, небір жасыл желекке бөленген қалалар мен селоларды тас-талқан етіп қиратып, Жер-Ананың бетіне жара салып, мақпал топырағын қанға бөктірді. Сол соғыстар қазір өлгендер үшін обелиск, тасқа айналған ескерткіш болып қалған.

Ал тірілер үшін естен кетпес естелік, өңірінде жарқыраған жұлдыз бен орден болып қалған.

Неміс басқыншыларымен Кеңес азаматтары аянбай шайқасты. Жаумен жан аямай, қалыспай ерен ерлігін көрсетті. Қара түнек фашизм өзінің қаһарын біздің Отанымызға төндіргенде қару-жарақ ұстауға жарайтын ер азаматтардың барлығы дерлік майданға аттанды.

Жеңістің Ұлы күнін жақындатуға қажырлы еңбегімен, майдандағы ерлігімен Жалғансайлық майдангерлер де үлкен үлес қосты. Қазақ халқының бір бөлшегін құрайтын ауылдастарымызды нағыз Отанын сүйген патриоттар деп атауға болады.

Жеңістің Ұлы күнін жақындатуға қажырлы еңбегімен, майдандағы ерлігімен Жалғансайлық майдангерлер де үлкен үлес қосты. Қазақ халқының бір бөлшегін құрайтын ауылдастарымызды нағыз Отанын сүйген патриоттар деп атауға болады.

Ұлы Отан соғысы қарсаңында Бақсай ауданының халқы 22 575 адам шамасында болды. Ұлы Отан соғысы басталған кезде қорғау үшін аудан бойынша әскерге адамды шақыру 1942 жылдың қаңтарында басталды. Әскерге шақырылғандардың алғашқы легі сол жылдың қаңтар, ақпан, наурыз айларында жөнелтілді. Ұлы Отан соғысы жылдарында ауданнан майданға 2647 адам аттанды. Майданға аттанғандардың басым көпшілігі фашист басқыншыларымен Сталинград, Воронеж, Калинин майдандарында, Псков, Новгород облыстарында, Ленинград түбінде шайқасты. Майданға аттанып ұрыстың алғашқы шебінде ерлікпен шайқасқан боздақтардың 1641-сы майданнан оралмады. Ал Жалғансай селосынан аттанған 96 боздақ соғыстың алғашқы шебінде хабар-ошарсыз кетті. Олар біздің болашағымыз үшін өз өмірлерін қиып, кеудесін оққатосып, соғыс майданында қалғандығы анықталып отыр.

Бұл жұмысты жазуды қолға алудағы басты мақсатымыз - қазақ халқының басына қиын – қыстау сәт туғанда еліне қорған бола білген жаужүрек азаматтардың ерлігін кейінгі ұрпаққа насихаттау. Сол Отан үшін аянбай еңбек етіп, халық марапатына бөленген азаматтар қатарында жалғансайлық майдангерлер де бар еді. Есімізді білгелі көп кісілерден сұрапыл соғыс қиындықтары мен ондағы жанкешті ұлдардың ерліктері жайлы айтатын әңгімелері қызықтыра бастады. Сол себепті ауылдағы майдангерлердің соғысқа барғаны мен елге аман-есен оралғаны жайында кеңірек білуге тырыстық. Бұл жұмыста ел арасында ерлігімен көзге түсіп, халық әлі тани қоймаған ерлерді танытуды алдымызға міндет етіп қойдық.

Ұлы Отан соғысының ұмытылмас қасіреті, жазылмас жан жарасы тасқа қашалып, тарих бетеріне өшпестей мәңгі жазылып қалды. Ұрпақ ауысып, жылдар ғасырларға ұласып, қоғам өзгергенімен соғыс қасіреті ел жадынан өшпек емес. Төрт жыл, 1418 күнге созылған, мезгілсіз 55 миллион адамның өмірін қиған сұрапыл соғыста хабарсыз кеткен қаншама боздақтар бар десеңізші. Солардың қатарында Жалғансай ауылынан майданға аттанып, жат жерден мәңгілік мекен тапқан аталарымыз туралы дерек келтірейік.

1. **Абиков Жолдас**-1912ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943 ж. хабарсыз кеткен.
2. **Аязбаев Орынбай**-1912ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1944 ж. хабарсыз кеткен.
3. **Аязбаев Табылды**-1917ж. туған. Хабарсыз кеткен.
4. **Ақшекенов Базарғали**-1917ж. туған. Әскерге 1939 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
5. **Әбенев Жолдас**-1911 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
6. **Әймішев Қален**-1915ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943 ж. ақпанда хабарсыз кеткен.
7. **Әлмұқашев Ержан**-1918 ж. туған. Әскерге 1941 ж. кетіп, 1941 ж. қазанда хабарсыз кеткен.
8. **Әжіғалиев Бектілеу**-1900 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1942 ж. тамызда хабарсыз кеткен.
9. **Әлиманов Иманғали**-1909ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
10. **Әубекеров Әбіт**-1905 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
11. **Баймышев Оразғали**-1906ж. туған. Әскерге 1941 ж. кетіп, 1942 ж. тамызда хабарсыз кеткен.
12. **Бекмағанбетов Шабан**-1891ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943 ж. шілдеде хабарсыз кеткен.
13. **Бисенов Жапақ**-1924 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943 ж. ақпанда хабарсыз кеткен.
14. **Боранқұлов Үбішай**-1904 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
15. **Даулетов Байғали**-1905 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
16. **Даулетов Бисенғали**-1900 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
17. **Дүйсенғалиев Шектібай**-1900 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
18. **Ержанов Шуақ**-1911 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.

19. **Ержанов Шүйін**-1904 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, 1945ж. наурызда хабарсыз кеткен.
20. **Ермағанбетов Ғазиз**-1920 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
21. **Ермұқанов Сұпығали**-1899 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп,1943ж.ақпанда хабарсыз кеткен.
22. **Есенбаев Ізім**-1918 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен
23. **Есенғалиев Оралбай**-1915 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп,хабарсыз кеткен.
24. **Есенғалиев Сүлеймен**-1921 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп,1945ж. хабарсыз кеткен.
25. **Есқалиев Хасан**-1916 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп,1943ж.қазанның 25-інде Кировоград жерінде ұрыста қаза тапқан.
26. **Есмұқанов Доғаш**-1915 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
27. **Есмұқанов Құбаш**-1896 ж. туған.Әскерге 1942 ж. кетіп, 1942 ж. мамырда хабарсыз кеткен.
28. **Есмұқанов Құбаш**-1904 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
29. **Жакиев Тауан**-1896 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп,1942ж.мамырда хабарсыз кеткен.
30. **Жакиев Төлеуғали**-1896 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943 ж. желтоқсанда хабарсыз кеткен.
31. **Жалғасбаев Каументай**-1905 ж. туған.Әскерге 1942 ж. кетіп, 1942 ж. мамырда хабарсыз кеткен.
32. **Жалғасбаев Жұмағали**-1910 ж. туған. Әскерге 1941 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
33. **Жалғасбаев Жұмабай**-1920 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
34. **Жұмашев Рахым**-1909 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
35. **Жұмашев Жәлел**-1917 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
36. **Жолдыбаев Жалғас**-1916 ж. туған. Әскерге 1941 ж. кетіп, 1942 ж. ақпанда хабарсыз кеткен.
37. **Жендетов Ғарифолла**-1907 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1945 ж. ақпанда хабарсыз кеткен.
38. **ЖұмалиевКенжеғали**-1900 ж. туған.Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
39. **Иманғалиев Ықсан**-1902 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943 ж. қаңтардың 17-інде ауыр жарақаттан Ленинград жерінде қайтыс болған.
40. **Күзенов Шалабай**-1904 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
41. **Кенжахметов Сүндетқали**-1920 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943 ж. хабарсыз кеткен.
42. **Кенжахметов Түптелтай**-1925 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, 1943ж. наурызда хабарсыз кеткен.
43. **Қапиев Қайролла**-1907 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1945 ж. ақпанда хабарсыз кеткен.
44. **Құрмашев Жұмаш**-1905 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
45. **Құрмашев Имаш**-1910 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
46. **Құрманқұлов Қуан**-1907 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
47. **Қабесов Оңғарсын**-1894 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943 ж. ақпанда хабарсыз кеткен.
48. **Қабесов Тотай**-1905 ж. туған.Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
49. **Қазбенов Жұмағали**-1924 ж. туған. Әскерге 1941 ж. кетіп, 1942ж. ұрыста қаза тапқан. Калининград обл. Мишуково селосында жерленген.
50. **Қалиев Зұлқарнай**-1903 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
51. **Қапиев Нығметолла**-1921 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, 1945ж. хабарсыз кеткен.
52. **Қаныбетов Хамза**-1910 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
53. **Қарабалиев Мұқансалық**-1900 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, тамызда хабарсыз кеткен.
54. **Қуанғалиев Төрехан**-1905 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.

55. **Мауешов Шынғазы**-1907 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
56. **Мақашев Бақтығали**-1916 ж. туған.Әскерге 1942 ж. кетіп, хабарсыз кеткен.
57. **Мақашев Нұрғали**-1900 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943ж. ақпандағы ұрыста хабарсыз кеткен.
58. **Медеуов Шымғазы**-1896 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
59. **Мүсепов Хамза**-1918 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп,хабарсыз кеткен.
60. **Мұханов Хасан**-1915 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп,1945ж. хабарсыз кеткен.
61. **Мұқанов Оңайбай**-1918 ж. туған. Әскерге 1941 ж. кетіп, 1943 ж. ұрыста қаза тапқан.
62. **Мұқашев Аманғали**-1896 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943 ж. сәуірде хабарсыз кеткен.
63. **Мұқашев Сұпығали**-1915 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
64. **Мұқашев Керей**-1899 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп,1943ж.ақпанда хабарсыз кеткен.
65. **Меңдіғалиев Рысқали**-1913 ж. туған.Әскерге 1942 ж. кетіп, 1942 ж.қарашада хабарсыз кеткен.
66. **Оразғалиев Қанат**-1913 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
67. **Оразғалиев Шоқай**-1930ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
68. **Орабаев Шөрекен**-1912 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943 ж. наурызда хабарсыз кеткен.
69. **Өтепбергенов Жақып**-1918 ж. туған. Әскерге 1938 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
70. **Рамазанов Бақтыгерей**-1907 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
71. **Рамазанов Бақым**-1921 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943 ж. наурызда хабарсыз кеткен.
72. **Сәбенов Сисен**-1911 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
73. **Сағынғалиев Шаяхмет**-1916 ж. туған.Әскерге 1941 ж.кетіп, Тула қаласында қаза тапқан.
74. **Сағынбаев Төлеш**-1908 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, 1943ж. шілдеде хабарсыз кеткен.
75. **Санбаев Тұрсын**-1917 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
76. **Сақышев Бисен**-1910 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
77. **Сисекенов Шыныбай**-1904 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
78. **Сисеналиев Есен**-1895 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943ж. шілденің 27-інде хабарсыз кеткен.
79. **Стамғалиев Әзім**-1898 ж. туған. Әскерге 1942 ж. кетіп, 1943 ж. ақпанда хабарсыз кеткен.
80. **Сейдалиев Даулен**-1905 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
81. **Тәжібаев Құмар**-1911 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
82. **Тапалов Қаражан**-1915 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
83. **Тапалов Салық**-1914 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
84. **Теменов Шора**-1910 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
85. **Төлегенов Мәулім**-1918 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
86. **Төлешов Құсайын**-1922 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
87. **Төлешов Хасан**-1915 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп,хабарсыз кеткен.
88. **Үмбетов Жұмағали**-1917 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
89. **Үмбетов Аманғали**-1894 ж. туған.Әскерге 1941 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
90. **Уалиев Қанат**-1912 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
91. **Уалиев Хасан**-1913 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
92. **Урабаев Шөрекен**-1914 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
93. **Хасанов Сиғуат**-1920 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.
94. **Шарипов Тәжіғали**-1909ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.

95. Шакпанов Жұман-1911 ж. туған. Әскерге 1942 ж.кетіп, 1943 ж. мамырда хабарсыз кеткен.

96. Рабаев Шөрекен-1910 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, хабарсыз кеткен.

97. Мүсепов Хамза-1915 ж. туған.Әскерге 1942 ж.кетіп, 1944ж.наурыздың 19-ында қаза тапқан. Каменец-Подольский обл.Проскуров ауд. Гречаны селосында жерленген[1].

Оралмаған боздақтар жөнінде «Память народа» сайтынан алынған құжаттар:

№	Аты	Туған күні	Туған жері	Әскери бөлімі	Қызметі	Қайтыс болған күні	Қайтыс болған жері	Қайтыс болған себептері
1	ШАҚПАНОВ ЖҰМАН	1911	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨМ	1942	1943	1943	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨМ	ЖАР АЛДЫ
2	РАБАЕВ ШӨРЕКЕН	1910	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨМ	1942	1943	1943	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨМ	ЖАР АЛДЫ
3	МҮСЕПОВ ХАМЗА	1915	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨМ	1942	1944	1944	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨМ	ЖАР АЛДЫ

Handwritten document with multiple columns of text, possibly a list of names and dates. Includes handwritten numbers like '585' and '1943-1944'. The text is dense and difficult to read due to cursive handwriting.

Handwritten document with a large signature and some printed text. Includes the number '60' and 'SR'. The text is mostly illegible due to the handwriting.

№	Аты	Туған күні	Туған жері	Әскери бөлімі	Қызметі	Қайтыс болған күні	Қайтыс болған жері	Қайтыс болған себептері
1	МҮСІПОВ ХАМЗА	1915	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨМ	1942	1944	1944	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨМ	ЖАР АЛДЫ
2	РАБАЕВ ШӨРЕКЕН	1910	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨМ	1942	1943	1943	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨМ	ЖАР АЛДЫ
3	ШАҚПАНОВ ЖҰМАН	1911	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨМ	1942	1943	1943	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨМ	ЖАР АЛДЫ

Соғыстың аты соғыс. Сұм соғыс біреуді жесір етті, біреуді жетім етті, ал біреуді жалғыз ұлынан айырды. Балалығы сұрапыл соғыспен қатар келген біздің ата- әжелеріміз сол уақытта ерте есейген еді. Ойын баласына бейнет күнді айырбастайтын күн туды. Жастарына қарамай соғысқа аттанған кәрілер, енді-енді өмір сүріп келе жатқан жас қыздар, ұлдар «Еліміз, жеріміз үшін!» деген ұранмен алға басқан.

«Дүние – үлкен көл, замана – соққан жел», – дейді данышпан Абай. Күйкі тірліктің қызығы мен шыжығын күйттеп жүргенде тоқтауы жоқ күндер, қуанышы мен қайғысы аралас апта-айлар, осылайша жылыстап жылдар сырғып жатады. Әрбір істің, жақсы мен жаманның парқын ажыратып, асыл мен жасықтың бағасын беретін түптің түбінде осы уақыт қой. Соғыс та аяқталып, майдан шебінде мәңгілікке қалған қарулас жолдастарының аманатын арқалап кебенек киген боздақтар елге оралды. Көзі жас, көкірегі шерге толы ауылдағы ел соғыстан аман оралған жерлестерін қуана қарсылады. Аман келгенінің саны жиырмадан сәл-ақ асады.

Жалғансай ауылынан аттанып, бейбіт өмірге араласып еңбек еткен майдангер аталарымыздың ерлігін біз ешқашан ұмытпаймыз.

Ол аталарымыз туралы төмендегідей деректер келтірейік:

1. Такушев Аман-1901-1954ж. өмір сүрген. 1942-1945ж. Орел облысында майданда болған. Медальдар

2. Такушев Алдан-1916-1989ж. өмір сүрген 1942-1945ж. Сталинград майданы Медальдар

3. Құрманберлиев Қырымқұл-1902-1989ж. өмір сүрген. Медальдар

4. Жұмашев Молдаш-1908-1996ж. өмір сүрген 1942-1944ж. Сталинград, Белоруссия майданы, І дәрежелі Отан соғысы ордені

5. Меделов Ихсанғали-1916-1995ж. өмір сүрген. 1939-1946ж. Медальдар

6. Есенғалиев Жолдас-1918-1991ж. өмір сүрген. 1942-1945ж.

І, ІІ дәрежелі Отан соғысы ордені

7. Қазбенов Базар-

8. Қазмағамбетов Айтқали-

9. Кенжеғұлов Аухади-

10. Ермұқанов Мұқаш-1941-1944ж. Сталинград майданы. Медальдар

11. Көшәлиев Жұмаш-

12. Есенғалиев Ыбырай-

13. Үмбетқалиев Қазмұқаш-1923-1972ж. өмір сүрген. Жауынгерлік медальдар.

14. Құбиев Рахмет-1924-1984ж. өмір сүрген. 1941-1944ж. Литва, Эстония, Балтық жағалауы. Медальдар

15. Арыстанов Айдын-1924-1990ж. өмір сүрген. 1940-1944ж. Медальдар

16. Қабышев Зейнет-1924-1989ж. өмір сүрген. 1942-1947ж. Қиыр Шығыста Медальдар

17. Қасымов Сатыбалды-1925-1982ж. өмір сүрген. 1942-1947ж. Белорус майданы. Медальдар

18.Есенғалиев Құралбай-1925-2004ж. өмір сүрген. 1943-1947ж.Балтық жағалауы.Медальдар

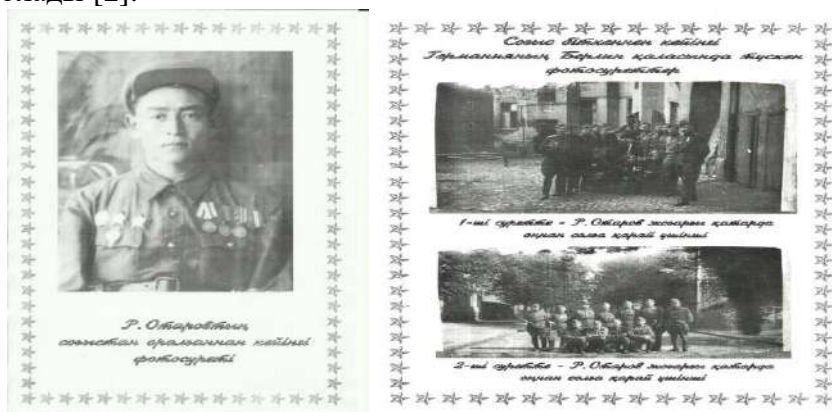
19.Мақашев Шәріп-

20.Көптілеуов Дүйсен-

21.Досқалиев Хайролла-1926-2017ж өмір сүрген. 1943-1945ж.Балтық жағалауы.Медальдар

22. Шәкібаев Медеу

23. Отаров Рысқали -1924-1977 ж. өмір сүрген. 1942 жылы тамыз айында Совет Армиясы қатарына Отан алдындағы борышын өтеуге шақырылады. 1942 жылы 15 қыркүйек күні Гурьев жаяу әскерлер даярлайтын училищесінде әскери ант қабылдап, 1943 жылдың тамызына дейін осы училищенің курсанты болады.Ұлы Отан соғысы жылдары 1943 жылдың наурызынан қыркүйек айына дейін №290 атқыштар полкінің командирі, 1943 жылдың қыркүйегінен 1944 жылдың шілде айына дейін №387 атқыштар полкінің командирі, 1944 жылдың шілдесінен 1945 жылдың қазан айына дейін №151 атқыштар полкі командирі міндеттерін атқарады. 1943 жылы 25 қыркүйекте кеудесінен ауыр жарақат алып госпитальда жатып емделіп шығады. Белоруссияны, Варшаваны, Германияны фашистерден азат ету майдандарында болады [2].

1945 жылы 25 қыркүйектен бастап СССР Жоғарғы Әскери комиссариатының бұйрығы бойынша запастағы әскер қатарына шығады. Соғыстағы көрсеткен ерліктері үшін 2 мәрте «Қызыл жұлдыз» орденімен, «За взятие Берлина», «За освобождение Варшавы», «За победу над Германией» медальдарымен наградталады. Рысқали Отаров атамыз өмірінің соңғы жылдарына дейін Жалғансай ауылын «Бірінші мамыр» совхозының бөлімшесінен өз алдына совхоз дәрежесіне дейін көтеруде зор еңбектер сіңірді. Сол еңбегін ауыл халқы бағалап, кезінде басшылық жасап өзінің жүріп өткен үлкен көшесіне «Р.Отаров» атын берді. Бұл біздің майдангер атамызға көрсетілген зор құрметтің біреуі ғана.

Атамыз туралы көптеген естеліктер жазылды. Қазақстан журналистер Одағының мүшесі, журналист Қажымұқан Есқалиев ағамыз атамыз жөнінде өз естелігінде былай деді: «Ұлы отан соғысы тарихында 19 жастағы қазақ жігітінің полк командирі болуы сирек кездесетін жағдай. Ол үшін алдымен орыс тілін жақсы білу керек. Демек, Қызыл Армия офицері Р.Отаров орыс тілін сол он тоғыз жасына дейін меңгеріп, өзінің жеке ерлік іс-әрекеттерімен жауынгерлер алдында беделді болғаны. Полктың жеке құрамында, әдетте бірнеше ұлттар өкілдері болады, солардың кейбіреуінің оңы мен солын айыратындай да орысшасы болмауы мүмкін, міне бұл да полк командирінен үлкен икемділікті, жауынгерлерге өзін,өзіне жауынгерлерді түсіну жауапкершілігін жүктейді. Олай болса көпұлтты полкты басқарудың өзі ерлік деп түсінер едік. Р.Отаров басқарған полк Белоруссияны, Польшаны т.б. Батыс Еуропа елдерін неміс фашизмінен азат етуге қатысады». Ал еңбек ардагері Мұхитова Жонас апамыз: «Жалғансайда мен ағайдың қарауында жұмыс жасадым. Ол кісі бөлімшені басқарды. Рысқали ағаның берген ақылының,өнегесінің арқасында мен еңбекте озат болдым. Ағай қашанда жігерлендіріп, шыдамды болуға үйрететін. Жастарға кеңесін айтып, еңбекте алда болуымызға үйрететін.» - деді өз естелігінде.

Бұл майдангер аталарымыз от пен октың ортасында жүріп, жеңіспен елге оралып, бейбіт күнде еліміздің гүлденуіне үлестерін қосты. Сондықтан да аталарымыздың бұл ерлігі ешқашанда ұмытылмақ емес.

Библиографиялық тізім:

1. Жалғансай орта мектебінің тарих және қоғамтану пәнінің мұғалімі А. Досқалиеваның архив құжаттары.
2. «Алатау» газеті 19 ақпан 2020 жыл.

УДК 821.512.122

ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Кенжебаева Ж.Е.

*Атырауский государственный университет им.Х.Досмухамедова
г Атырау, Республика Казахстан*

Минуло уже семьдесят пять лет со дня Победы в Великой Отечественной войне. Эта война оставила неизгладимый след в истории человечества. Но память о ней будет жить вечно. Казахский народ участвовал в этой жестокой, кровопролитной войне наряду с другими народами Советского Союза. Лучшие сыны и дочери нашего народа проявили мужество и героизм на фронтах Великой Отечественной, а в тылу такой же героизм, самоотверженность, патриотизм и национальную гордость проявляли жители крупных городов и отдаленных аулов. Весь народ от мала до велика жил одной мыслью - о победе над вероломным и жестоким врагом, отдавая все свои силы, жертвуя жизнью ради великого дела защиты родной земли, приближения дня победы над захватчиками.

В годы Великой Отечественной войны литература Казахстана вносила свой вклад в общую для всей страны борьбу с фашизмом, в достижение и приближение Великой Победы в лице своих представителей, взявших в руки оружие и сражавшихся на передовой линии фронта. Таких представителей было много – около 90 писателей и поэтов сражались в рядах Красной Армии: Дихан Абилов, Жумагали Саин, Калмакан Абдыкадыров, Абу Сарсенбаев, Касым Аманжолов, Абдолла Жумагалиев, Баубек Булқышев, Касым Кайсенов, Малик Габуллин, Азильхан Нуршаихов, Ади Шарипов и другие. Многие из писателей стали сотрудниками фронтовых газет, которые издавались при казахстанских воинских частях, а также политработниками среди воинов восточных национальностей. Кроме того, мощным оружием были создаваемые ими произведения, поднимавшие дух воинов, вселявшие надежду в сердца людей. Они воспевали отвагу и мужество, подвиги бойцов, сражавшихся с врагом. В рамках небольшой статьи невозможно охарактеризовать хотя бы вкратце творчество всех казахских писателей и поэтов в военное время, остановимся лишь на отдельных моментах.

Первой на события Великой Отечественной войны в казахской литературе отозвалась гражданско-патриотическая поэзия.

Гуманистический пафос и глубокое патриотическое содержание отражались в публицистике молодого писателя-фронтовика Баубека Булқышева. Его очерки «О жизни и смерти», «Я хочу жить», «Коварство и любовь», «Письмо сыну Востока», «Слушай, Кавказ!» были посвящены раскрытию духовного облика, высоких моральных качеств воинов, защищавших свою Родину. В опубликованном в 1942 году в «Комсомольской правде» письме-очерке «Жизнь принадлежит нам» Баубек Булқышев писал: «Я воюю более 300 дней. За это время изменилась наша страна, изменились наши люди, изменился и я. Я стал воином, суровым человеком, и никто не скажет, что десять месяцев назад я был юношей, который

ничего не знал, кроме мечты об учебе и о любимой девушке. Моя молодость служит делу человечества. Быть может, мне не удастся вернуть ее, но я верну ее моим младшим братьям, и они будут гордиться теми, кто сражался с врагом в эти воинственные годы... Мы жертвуем собой во имя вашего счастья. Вам мы обеспечим мир навеки. Во имя мира мы боремся, во имя этого мы не щадим жизни». Баубек Булкишев пал смертью храбрых в 1943 г. В материалах III съезда писателей Казахстана отмечалось, что, несмотря на то, что Баубек Булкишев прожил короткую писательскую жизнь, он оставил большое количество талантливых, ярких произведений, которые обогатили казахскую художественную публицистику.

Известный казахский литературовед, критик, академик М.К.Каратаев в своей книге «В семье единой» охарактеризовал творчество казахских писателей в годы войны такими словами: «Не молчали при артиллерийских залпах и казахские музы. Достаточно вспомнить волнующие послания акынов Джамбула и Нурпеиса, Нартая и Шашубая, пламенные стихи и поэмы Касыма Аманжолова и Абдуллы Жумагалиева, Аскара Токмаганбетова и Жакана Сыздыкова, Дихана Абилева и Калихана Бекхожина, Калмакана Абдыкадирова и Мариям Хакимжановой, Таира Жарокова и Абдильды Тажибаева, Хамита Ергалиева и Сырбая Мауленова, Капана Сатыбалдина и Гали Орманова, Джубана Молдагалиева и Музафара Алимбаева, Сагынгали Сеитова, боевые жизнелюбивые очерки мужественного журналиста, воина командира Баубека Булкишева, оптимистические, высокохудожественные новеллы и очерки Габита Мусурепова, содержательные рассказы Сейтжана Омарова и Мукана Иманжанова, патриотические пьесы и остропублицистические статьи Мухтара Ауэзова и Сабита Муканова. Это был коллективный писательский подвиг во имя Родины» [2, с. 172].

Самостоятельный, сильный голос в годы войны обрел молодой поэт **Сырбай Мауленов**. Он был призван в армию в 1940 году и направлен в на Урал, в город Свердловск. Из-за того, что там он тяжело заболел малярией, его комиссовали. Но когда началась война, он отправился на фронт добровольцем. После окончания краткосрочных семимесячных курсов, готовивших офицеров-политруков, он получил офицерское звание и был отправлен на Волховский фронт, где находился в течение двух лет. Принимал участие в освобождении от блокады Ленинграда. Был заместителем командира стрелковой роты, позже - политруком. В январе 1943 года во время прорыва блокады он был тяжело ранен, потерял левую руку.

Прочитав поэму классика советской литературы Николая Семеновича Тихонова, посвященную героям-панфиловцам, в которой были строки о политруках, С.Мауленов написал ему письмо. Все офицеры и солдаты шутили над ним по этому поводу, не веря, что он получит ответ. Однако спустя месяц долгожданный ответ пришел. В нем было написано: «Я очень рад, что молодой казахский поэт с оружием в руках защищает наш любимый Ленинград. Настанет время, и мы встретимся с Вами в освобожденном от блокады городе, будем читать стихи и говорить о великой войне советского народа с фашистами, как о прошедшем». По рассказу сына поэта – доктора юридических наук, профессора Касыма Мауленова, его отец это маленькое письмо пронес рядом с сердцем всю войну и бережно хранил до конца своей жизни. Он берег его как напутствие в бой и благословение в большую поэзию. Он поделился своей радостью от получения письма с батальонным комиссаром Александром Матвеевичем Любимовым. Тот тоже обрадовался письму. Комиссар справедливо расценил его как важный агитационный материал, незаменимое подспорье в доверительных беседах с солдатами. И действительно, тихоновское пророчество сбылось. В жизни Сырбая Мауленова был памятный и трогательный момент, связанный с этим письмом. После окончания войны на состоявшуюся в Москве Декаду казахской литературы и искусства, где собрались все классики литературы того времени, из Казахстана была отправлена делегация поэтов и писателей, в составе которой были Мухтар Ауэзов, Сабит Муканов, Габит Мусрепов, Габиден Мустафин и молодой поэт Сырбай Мауленов. С группой казахских писателей постоянно находились Леонид Соболев, Николай Тихонов, Сергей Щипачев, Платон Вершигора. В один из дней делегация отправилась на прогулку на

теплоходе по каналу Москва - Волга. Все разместились на просторной палубе, любовались красотами Подмосковья, беседовали, читали стихи. Николай Тихонов сидел рядом с Мухтаром Ауэзовым и Сабитом Мукановым. Сырбай Мауленов никак не решался к нему подойти, боялся им помешать. Выбрав подходящий момент, он подошел к ним, представился Тихонову, сказал: «Николай Семенович, это я, тот солдат, который написал вам во время войны», - и показал ему фронтовое письмо. Тихонов прочел, разволновался. «Жив солдат! - радостно сказал он, показывая письмо собеседникам. - Как же я рад и счастлив! Через такой огонь прошел и цел остался. И письмо сохранил». Глубоко тронутый, обрадованный Тихонов обнял его, поблагодарил за то письмо и подарил свою новую книгу стихов «Грузинская весна» [1].

«В волховских болотах под Ленинградом я с глазу на глаз встретился со смертью. Война сделала меня поэтом крепкого, динамичного ритма, более лаконичным. Война внесла в мою поэзию свои ритмы, гул и грохот. Я пишу лаконичные стихи, потому что на войне подвиг и смерть совершались в одно мгновение», - признавался сам поэт.

НА ФРОНТОВОЙ ДОРОГЕ

Мы измученно и хмуро,
Тьму кромешную кляня,
Шли без сна,
Без перекуров,
Без привалов и огня.
Вот танкистам
Было проще:
С маскировкой на броне
Мчались танки,
Словно рощи,
От пехоты в стороне.
Как медлительные грозы
В обстановке боевой,
Рокотали бомбовозы
Высоко над головой.
Сколько пролили мы пота,
А дорога всё длинна...
Эх, как жаль,
Что без пехоты
Не обходится война.

1942

О таланте Сырбая Мауленова казахский писатель Ади Шарипов писал: «Нравственные идеалы молодого поэта сложились в траншеях под звуки артиллерийской канонады, когда он вместе с боевыми товарищами отстаивал судьбу своего народа, судьбы всего человечества». Как вспоминает сын поэта Касым, отец часто рассказывал ему, как в мерзлых окопах под Ленинградом они готовились к прорыву блокады: «Грохот... Огонь... И ни с чем не сравнимая тяжесть тишины последнего мгновения перед рывком вперед – туда, навстречу жизни или смерти. За нами с титаническим напряжением дышал город – и сердце билось. Ему жить – нам жить. Тяжелораненый, в госпитале, я вспоминал о друзьях-однополчанах – о живых, а больше о тех, ушедших в бессмертие. И открывал в себе какие-то новые тайны. Смещались представления о людях, природе, обо всем, что составляло мою жизнь. А главное, должно было составить вот за этим днем, в будущем. Мной как бы все заново переоценивалось. Земля в окопе перед последним броском была не мерзлой – теплой. К ней прижимались, как к груди матери. От нее набирались силы. Она хранила нас за то, что мы не отдали ее, и она знала: никогда никому не отдадим!»

ОКОП

Я не боялся ветра сырого,
И не страшили меня снега,
Я против бури пошёл без слова,
Чтобы достойно встретить врага.
Смерть мне грозила на узких тропках,
Множа рубцы на земной груди.
Сколько же дней я провёл в окопах –
В луже по грудь,
По пояс в грязи!
Но покидал я окоп свой,
Словно
Снова прощался с домом родным:
Всё, что солдату судьбой даровано,
Было на фронте связано с ним.
Он отводил от меня несчастье,
Он от ветров меня защищал!
Тесен и мал был окоп,
Но часто
Он для солдата весь мир вмещал.
1943

Мой отец часто любил повторять пословицу. Казахи говорят: нет неодолимых расстояний, есть ленивые ноги. Когда они с бойцами рванулись в атаку, самую памятную для него потому, что она была последней, их ноги не ленились [1].

Военная лирика С.Мауленова покоряет своей искренностью, скорбью и грустью по погибшим товарищам, безграничной любовью и гордостью за Родину:

<i>Ты спроси о войне</i>	Бессмертно! -
Много сложено песен	Ты спроси о войне.
О битвах, гремевших когда-то.	Ты спроси о войне
У тогдашних мальчишек	У оборванной на полуслове
Сегодня виски в седине.	Старой песни.
Ты спроси о войне	Спроси и у лампы,
И у маршала, и у солдата,	Погасшей в огне.
Ты спроси о войне.	У рассвета без дня,
Ты спроси о войне	У зари, захлебнувшейся кровью,
У любви, что погибла так рано.	Ты спроси о войне.
Ты спроси о войне	Ты спроси о войне
У небес, опаленных в огне.	У смертельного пламени ада,
У сгоревших лесов,	Что на землю пришло
У скалы с незажившею раной	Не в кошмарном бреду,
Ты спроси о войне.	Не во сне. У последнего
Ты спроси о войне	В громе салюта Победы
У печально поющего ветра.	Снаряда
Ты спроси о войне	Ты спроси о войне.
У озер с темной кровью на дне,	
У холмов, что стоят	

(перевод О.Дмитриева)

После войны, с 1971 года, Сырбай был главным редактором газеты «Қазақ әдебиеті», что в переводе с казахского – «Казахская литература». Выпустил огромное количество поэтических сборников, в том числе удостоенных Государственной премии Казахской ССР имени Абая в 1970 году, Государственной премии СССР имени Александра Фадеева. Также он был удостоен звания «Народный писатель Казахстана».

Поэт **Сагингали Сеитов** прошел всю войну с блокнотом и автоматом. Когда началась война, ему было 24 года. На фронт молодого литератора провожал Сабит Муқанов. После окончания краткосрочных курсов Харьковской военной академии Сагингали Сеитов был направлен в 39-й минометный полк Северо-Западного фронта. Его боевой путь проходил почти по всей Европе и завершился у стен Берлина.

Но его орудием стал не только миномет «катюша», в перерывах между тяжелыми боями он писал стихи и отправлял их во фронтовые газеты. Его поэтический талант поэта креп на войне. Основными темами его поэзии в военные годы были защита Родины, солдатский долг и мужество, мир и спокойствию. В стихотворениях «В окопе», «Высотка», «Ни шагу назад», «Днепровская вода», «Старая Русса», «Харьков», «Думы сапера 194 о трясинах Пинска» и многих других отражены фронтовая жизнь, трудные, жертвенные будни войны.

Сагингали ходил на передовую с оружием в руках и вместе со всеми храбро отражал атаки врага. А уже после, возвращаясь в стены редакции, он писал восхищенные статьи о доблестных советских солдатах, об их разгромных наступлениях, ни словом не упоминая о себе. И всюду, где бы ни находился, он был атакующим бойцом с автоматом в руках и с блокнотом журналиста в кармане.

Тем временем руководство страны поставило перед военной журналистикой стратегическую задачу – укреплять боевой дух солдат. Стали издаваться газеты на языках народов СССР. Планировалось издание на казахском языке. Нужно было оперативно формировать кадровый состав редакций.

И здесь творческое дарование Сагингали Сеитова пришлось как нельзя кстати. Молодого офицера-минометчика приказом вызвали в редакцию фронтовой газеты «За Родину», находившуюся на передовой и выходящую на русском, казахском, узбекском, татарском и других языках народов СССР. Сагингали Сеитов включается в подготовку издания на казахском языке. О сотрудничестве в газете «Отан ушин!» («За Родину!») С.Сеитов потом напишет, что эта беспокойная работа помогла ему возмужать и отточить перо.

Поэт-фронтовик Жубан Молдагалиев, работавший в этой редакции, описал подвиг, который совершил Сагингали Сеитов. Однажды в вагон, где работал Сагингали Сеитов, попала бомба замедленного действия. Поэт-боец, тогда уже в звании капитана, эвакуировал личный состав и распорядился отогнать вагон на безопасное место. Всю ночь он не сомкнул глаз. Бомба взорвалась только утром. Этому инциденту он посвятил стихотворение «Я помню Сарны». Маршал Константин Рокоссовский наградил Сеитова орденом Красной Звезды. А польские коллеги во время боев за Польшу наградили Сагинали двумя медалями [4].

После окончания войны Сагингали Сеитов работал старшим научным сотрудником Института языка и литературы АН КазССР, директором Каз гослитиздата, заведующим отделом текстологии и рукописей Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова.

«Певцом победы, бури и огня» метко назвал себя воин-фронтовик, сотрудник газеты «За Родину» **Касым Аманжолов**. С первых дней войны по 1946 год казахский поэт находился в рядах Красной Армии.

Годы суровой войны явились для поэта годами творческого роста. Об этом свидетельствуют многие его произведения, связанные с непосредственными живыми впечатлениями на фронте. В стихотворениях военных лет любовь к Отчизне неразрывно связывается у Касыма Аманжолова с ненавистью к врагу, с думой о мести, состраданием к Родине и народу. Так, например, в поэме «О великой Отечественной войне» Касым Аманжолов с большой художественной силой выражает гнев против немецких захватчиков, показывает любовь и преданность своей Родине:

И люди и земля, и воды,
История, наука, честь,
Всё вышло в бой за край свободы—
На свете что прекраснее есть?
(перевод Д. Снегина.)

В тяжелые военные годы поэт не проявляет пессимизма, нерешительности. Казахский поэт образно говорит, что хочет взять с собой на фронт степные бураны, в которых заключен гнев родной земли.

В 1944 году появилась поэма К.Аманжолова «Сказание о смерти поэта», повествующая о подвиге погибшего под Москвой поэта Абдоллы Жумагалиева:

4	Шатрами хвои и листвы,
В завалах из гнилых стволов	Моей касаясь головы!
Себе найдя случайный кров,	О милость матери-земли,
Враги присели у костров.	Дай мне могучие слова!
А он из тьмы на них глядел.	Вложи мне в грудь раскаты льва
Как будто взглядом сжечь хотел:	И сердцем тигра надели!
Казалось, он, как динамит,	Да задрожат от этих слов
Вот-вот из чащи прогремит.	И глубь земли, и неба высь;
Шнуром бикфордовым обвит.	В гранату, сердце, превратись.
«Живым, - сказал, - не буду взят	Тебя швырну в моих врагов!»
Здесь я хозяин, а не вы,	Он темный лес, как буревал,
И пусть кольцом я вашим сжат, -	Словами клятвы колебал.
Не вам, а мне принадлежат	6
Вот эти чащи, что шуршат	На окруженного бойца

Низвергся ураган свинца.
Снаряды тягостным вытьем
Самим волкам внушали страх.
Деревья брызнули щепьем,
И камни обратились в прах.
С десятка, нет! -
Со ста сторон
Грозилась гибель храбрецу.
Нерасторжимому кольцу
Противился упорно он.
«Меня, - сказал, - не взять живьем!»
А те в ответ: «Возьмем! оземем!...»

Герой стремительным огнем
Врагов уничтожал в ночи,
Как ядом тучу саранчи
Уничтожает агроном;
И одинокий автомат
Для них страшней был во сто крат,
чем артиллерии раскат.
Грозился враг:
«Уж мы возьмем!»
А он в ответ:
«Но не живьем!»

Представители русской и казахской интеллигенции тех лет были единомышленны в мнении о том, что данная поэма явилась лучшим образцом казахской поэзии периода Великой Отечественной войны. Об этом в свое время сказал известный казахский писатель Габит Мусрепов: «...поэма рассказывает о героизме поэта (Абдоллы) на фронте, о его гибели за свой народ и за родную землю в борьбе с наступающим врагом. Пламенные стихи поэта вызывают жгучую ненависть к врагу, глубоко западают в сердце человека... Поэма Касыма как бы напоминает грозный ветер с фронта». Эту поэму, посвященную памяти боевого друга и товарища поэта А. Жумагалиева, Н.Тихонов назвал «жемчужиной казахской поэзии». Известный советский писатель Леонид Соболев писал о поэме Аманжолова: «Эта действительно выдающаяся легенда полна глубоких чувств и ярких образов, написана блестяще».

После демобилизации Касым Аманжолов занимался поэтическим творчеством, работая в различных республиканских печатных изданиях.

Годы Великой Отечественной войны явились большим испытанием для поэтического творчества поэта **Гали Орманова**. Всю силу своего таланта поэт отдал борьбе с врагом. Вместе с агитбригадой казахстанских писателей и артистов Г.Орманов уехал на фронт. Он писал стихи о фронтовой жизни, о думах солдат, об их матерях. Герои его стихов «Клятва Родине», «Просьба», «Мечта героя» – мужественные патриоты, готовые отдать жизнь за родную землю, за счастье народа. В годы Великой Отечественной войны Г. Орманов издал две книги стихов – «Народ-герой» и «Дуб».

Поэт, писатель, журналист **Саду Машаков** в годы Великой Отечественной войны работал редактором газеты «Вперед, на врага!» Первого и Второго Прибалтийских фронтов, а с конца 1942 по 1944 г. был старшим инструктором отдела Главного Управления по печати в Москве. Его стихотворение «Маншук», посвященное Герою Советского Союза Маншук Маметовой, входит в школьный курс казахских школ:

...Орудия гремели,
словно гром,
Горели небо и земля кругом.
В тот миг я видел
девушку-казашку,
Что встретила,
не дрогнувши, с врагом.

(перевод Н.Черновой)

Народный писатель Казахстана **Абу Сарсембаев** ушел добровольцем на войну и находился в рядах армии вплоть до 1946 г. С полей военных сражений А. Сарсенбаев возвращается со знаменитым сборником «Белое облако». Этот сборник стал символом его чистой, светлой поэзии, где звучит огромная любовь к Родине, к жизни, к природе, к человеку.

В 1943 г. известный казахский поэт **Дихан Абишев** написал поэму «Майданбек», где изображены достойные величия подвиги советских солдат на фронте, отражена тяжесть и

справедливость их борьбы. Жизни бойца-публициста Баубека Булкишева, погибшего на фронте, посвящена его поэма «Судьба любви». Д.Абилев глубоко исследовал тему военного подвига народа, о чем свидетельствуют его повесть в стихах «Солдат степей», поэмы «Жасыбай батыр» и «Майданбек».

Как символ огромной дружбы всех народов Советского Союза определяется творчество **Жумагали Саина** в период Великой Отечественной войны. С 1941 по 1944 гг. он воевал на фронте, был политруком партизанского отряда на юге Украины. Им был написан цикл стихотворений «Походные песни» о героических подвигах боевых друзей. Книга была издана Казахским государственным издательством в 1944 г. Выдающимся явлением в истории казахской советской поэзии был его цикл партизанских песен «Песни раненого партизана», «Партизаны», «Рассказ бойца», «Ты не умер, отважный друг», «Смотрел солдат на Днепр».

Участник Великой Отечественной войны поэт **Хамит Ергалиев** темы войны и патриотизма отразил в своих публицистических очерках, эпических поэмах, сонетах и прозе: «Отцовские заповеди», «На большом пути», «Мойынты Шу», «Все от тебя», «Девушка из нашего аула», «Пламенный день на Урале», «Дед-легенда» и др. [3, с.192-195].

Как набатный призыв к защите Родины звучал голос великана казахской поэзии столетнего **Жамбыла Жабаева**. В тяжелые сентябрьские дни 1941 г. он обратился к ленинградцам со стихами, в которых выразил мысли, чувства и переживания всех трудящихся многонациональной страны. Его песня «Ленинградцы, дети мои!» (в переводе поэта М.Тарловского) явилась подлинным гимном дружбы и приобрела огромную популярность. Она вошла в историю Отечественной войны как волнующий поэтический документ, как одно из морально-политических средств укрепления обороноспособности города. Однажды утром, после одной особенно страшной ночи, ленинградцы увидели расклеенные на стенах домов большие плакаты с песней-обращением Жамбыла «Ленинградцы – дети мои!»:

Ленинградцы, дети мои!

*

Ленинградцы, гордость моя!
Мне в струе степного ручья
Виден отблеск невской
струи.
Если вдоль снеговых
хребтов
Взором старческим я
скользну —
Вижу своды ваших мостов,
Зорь балтийских голубизну,
Фонарей вечерних рой,
Золоченых крыш острия...
Ленинградцы, дети мои!
Ленинградцы, гордость моя!

*

Ваших дедов помнит
Джамбул,
Ваших прадедов помнит он:
Их ссылали в его аул,
И кандалный он слышал
звон.
Пережив четырех царей,
Испытал я свирепость их;
Я хотел, чтоб пала скорей
Петербургская крепость их;
Я под рокот моей струны
Воспевал, уже поседев,
Грозный ход балтийской
волны,
Где бурлил всенародный
гнев.

*

К вам в стальную ломится
дверь,
Словно вечность
проголодав,
Обезумевший от потерь
Многоглавый жадный удав...
Сдохнет он у ваших застав!
Без зубов и без чешуи,
Будет в корчах шипеть змея,
Будут снова петь соловьи,
Будет вольной наша семья,
Ленинградцы, дети мои!
Ленинградцы, гордость моя!

Обращение поэта к ленинградцам вызвало большой патриотический подъем в городе. «Устами мудрого казахского певца, - писала «Ленинградская правда», - вся великая страна говорила «Я с вами, ленинградцы». Эти стихи тогда читали, как читают письма от родного человека в трудную минуту жизни.

Это было одним из первых посланий Казахстана в поддержку жителей осажденного Ленинграда. Чувства ленинградцев, впервые читавших послание народного акына из далекого Казахстана, смог передать очевидец, переживший те трагические дни, участник обороны Ленинграда, писатель-фронтовик Всеволод Вишневский: «Без слез и чувства радостного волнения не могли мы читать это послание. Мы ощутили, что оно так же ценно, как подход сильного резерва. Народ Казахстана посылал свой братский привет, любовь и дружбу, и мы шли в бой, удвоив силы».

В июне 1942 г. политотдел 38-й стрелковой дивизии, сформированной на территории республики, сражавшейся в составе Юго-Западного фронта, обратился к Жамбылу с просьбой «увековечить имена своих отважных земляков в пламенных стихах». «Группа бойцов-казахов, - говорилось в телеграмме, - успешно переправлялась через реку на берег, занятый раньше немцами. Вступив на освобожденную украинскую землю, казахи прильнули к ней губами, они целовали очищенную от врага землю... Подвиги этих отважных богатырей достойны того, чтобы о них слагать песни и поэмы». Жамбыл выполнил просьбу фронтовиков и сочинил одно из своих ярких произведений «Дружба народов».

«Приказ Родины», «Москве», «Ленинградцы, дети мои!», «Поэма любви и гнева», «Выстоит племя богатырей» и многие другие замечательные творения Жамбыла вошли в летопись советской литературы как произведения большого художественного и патриотического звучания. Произведения Жамбыла стали могучим агитационным оружием партии как в тылу, так и на фронтах войны.

В послевоенное время казахские писатели-фронтовики создали множество художественных произведений, посвященных ратному подвигу советского народа. Вышли в свет романы «Солдат из Казахстана» Г.Мусрепова (1949) и «Грозные дни» Т.Ахтанова (1957).

В книге легендарного героя, непосредственного участника боевых событий, командира полка, Героя Советского Союза, Народного героя Республики Казахстан, участвовавшего в битве за Москву **Бауыржана Момыш-улы** «За нами Москва» повествуется о боевых буднях и подвигах легендарных гвардейцев-панфиловцев, разгроме гитлеровских войск под Москвой, освобождении городов и сел от фашистских оккупантов.

А самому Бауыржану Момыш-улы посвятил один из своих романов - популярный у читателей роман-диалог «Истина и легенда» другой казахский писатель-фронтовик, в чьей душе Великая Отечественная война также оставила глубокий след - **Азильхан Нуршаихов**, ветеран Великой Отечественной войны, лауреат литературных премий Абая и Фадеева. Свой жизненный путь Азильхан Нуршаихов кратко определял четырьмя словами: «Артиллерист. Студент. Журналист. Писатель». Им написано более 40 книг, большинство из которых посвящены военной теме. Он был одним из лучших создателей очерков послевоенных лет. Самые страшные военные будни под Великими Луками и Невелем, где погибла Маншук Маметова, он отразил в маленьких повестях «Под Невелем» и «Под Великими Луками». Роман «Неоконченный разговор» посвящен Герою Советского Союза Малику Габдуллину.

Еще при жизни стал легендой Халық қаһарманы - Народный герой Республики Казахстан, лауреат Международной премии имени А.Фадеева **Касым Кайсенов**, организатор партизанского движения на Украине, отважно сражавшийся в лесах Приднепровья, в Закарпатье в партизанском отряде под псевдонимом Вася. Его имя наводило ужас на врагов и вселяло уверенность в победе местным жителям. Касыма Кайсенова высоко руководитель партизанского движения движения на Украине Сидор Ковпак. После войны Касым Кайсенов написал книги о боевых действиях партизан, о послевоенных встречах и судьбах бывших участников партизанской борьбы. Из-под его пера вышло 30 книг: «Молодой партизан», «Илько Витряк», «Партизаны Перея славля», «В пасти

у смерти», «Мальчик в тылу врага», «На Днепре», «Из когтей смерти», «Юные партизаны», «Партизанские тропы», множество рассказов и очерков. В них с предельным реализмом и исторической точностью повествуется о том, что автор испытал и пережил лично, видел своими глазами.

С партизанским движением была связана и судьба известного казахского писателя **Ади Шарипова**. Старшее поколение белорусских деревень до сих пор помнит грозного и неуловимого партизанского командира Сашу-казаха. Когда грянула война, 7-я танковая дивизия, дислоцировавшаяся в приграничном белорусском городе Белостоке в которой Ади Шарипов командовал стрелковым взводом, находилась на острие немецкого удара. Весь день 22 июня длился жестокий бой. Несколько раз поднимал своих бойцов в контратаку лейтенант Шарипов. К ночи батальону было приказано срочно отойти. Через несколько дней, прикрывая отход штаба полка, сильно поредевший взвод Шарипова попал в окружение. Ади Шарипов сформировал группу из 16 бойцов и повел их на восток. Несколько недель они шли по лесам, не было пищи, к концу подходили боеприпасы. Наконец однажды им повезло: на опушку леса, где отдыхали красноармейцы, совершил вынужденную посадку немецкий транспортный самолет. Перебив вражеский экипаж, бойцы добыли оружие, боеприпасы, провиант. Наиболее ценным трофеем оказалась рация, благодаря которой Ади удалось связаться с советским командованием. Им было приказано оставаться в тылу врага и организовать партизанский отряд. Вскоре красноармейцы Ади Шарипова соединились с партизанским отрядом Тимофея Коротченко. Ади стал командиром роты, затем комиссаром партизанской бригады.

Книги Ади Шарипов основаны на реальных событиях. Зимой 1941 года он получил ранение в грудь, и товарищи укрыли Ади у лесника Романа Анодина. Кучу осколков извлек из его спины молодой белорусский врач, наркомом послужил стакан самогона. Когда часто терявший сознание Ади приходил в себя, то видел дочку лесника Евдокии, которая всю ночь что-то шила в соседней комнате. Утром пришлось срочно уносить его на носилках в лес, так как приближались немцы. Ади оказалось нечем накрыть, поскольку его шинель была вся пропитана кровью. И тогда девушка подарила ему полушубок, который шила всю ночь. Долгое время этот полушубок был для Шарипова талисманом, все военные годы он уберегал его от смерти и согревал в лютые морозы.

После войны Ади Шарипов написал монографию о творчестве замечательного казахского поэта Жумагали Саина «Жизнь и творчество Ж. Саина». Этот выбор был закономерен, так как Ж.Саин тоже был фронтовиком, партизаном. Произведения А.Шарипова о войне, такие как повести «История одного полушубка», «Дочь партизана» принесли писателю широкую известность и были переведены на многие языки.

Произведения казахских писателей и поэтов, написанные по сюжету батальных сцен и изображавшие героические моменты войны, были полны чувством патриотизма и наполнены особой силой, оказывали на народ огромное морально-психологическое воздействие. Авторы этих книг своими пламенными, образными словами вселили тепло в сердца людей.

Таким образом, в годы Великой Отечественной войны казахская литература выполняла важную миссию. Она была эффективным идеологическим оружием: поддерживала высокий патриотический дух на передовой линии фронта и в тылу, вселила уверенность в победе, призывала к стойкости в преодолении тяжелых испытаний. Литература послевоенных лет и современная казахская литература увековечивает в памяти народа трудовой и ратный подвиг народа, воспитывает молодое поколение в духе любви к Родине, гордости за свой народ.

Библиографический список:

1. Высота Сырбая Мауленова // Санкт-Петербургские ведомости, 12 марта 2019. - № 044 (6397). https://spbvedomosti.ru/news/nasledie/vysota_syrbaya_maulenova/
2. Каратаев М.К. В семье единой: проблемы, поиски, портреты. - Алма-Ата: Жазушы, 1976. - 388 с.

3. Машакова Н.С. Поэзия Казахстана в годы Великой Отечественной войны // Книжная культура: Опыт прошлого и проблемы современности: К 70-летию Победы в Великой Отечественной войне: Материалы VI Международной научной конференции (Москва, 2015 г.): В 2 ч. - М.: ФГБУН НИЦ «Наука» РАН, 2015. Часть 1. – 2015. – 408 с.

4. Шерстенева С. Его жизни добрый след // Литер – медиапортал общественно-политической газеты «Литер», 22 ноября 2017 г. <https://old.liter.kz/ru/articles/show/39675-ego-zhizni-dobryi-sled>

ӘОЖ 94(574)

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДЫҚ ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНДА

Байғалиев Ж.

*«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы РМҚК инспекторы
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

Қазақтар – ең ірі түркі тілдес халықтардың бірі, Орталық Азиядағы ұлттар арасында үшінші орыналады. Сонымен қатар, әлемнің көптеген мемлекеттерінде қазақ диаспорлары мен ирриденттері өмір сүріп келеді. Олардың арасында Қытай, Ресей, Өзбекстан, Қызғызстан мемлекеттерінде қазақтардың көпшілік бөлігі орналасқан. Өзбекстандағы қазақтардың негізгі бөлігін ұлы жүз қазақтары құрайды. Олардың басым бөлігі өздерінің атамекенінде өмір сүріп, 1924-1926 жылдары Орта Азия республикаларын ұлттық территориялық жағынан межелеуге байланысты бөгде елдің құрамында қалып, бүгінде «ирредент» деп аталған қауымнан тұрады. Бұларға Ташкент, Сырдария, Жызақ облыстары қазақтарын жатқызуға болады. Одан өзге Өзбекстан Республикасына қарасты Қарақалпақстан Республикасы құрамында көптеген қазақ диаспоралары өмір сүріп келеді. Қазақтардың көршілес мемлекет аумағына жалпы көші-қон үрдісі бірнеше тарихи уақиғаларға байланысты болды. Мысалы, аштық, ұжымдастыру және 1926-1927 жылдары Голощекин реформасы кезінде орыналды. Еркін Тукумовтың «Қазахи Узбекистана» атты мақаласында Патшалық Ресей 1873 жылы Хиуа хандығын басып алып, халық санағын өткізіп, хандық аумағында 25 мың қазақ болғаны туралы айтылады. Олар негізінен Ходжелі, Көне Үргеніш және Қоңырат бекеттерінде өмір сүрді және халықтың 1/3 бөлігін құрады. Амудария бөлімінің аумағында 52 665 қазақ, негізінен Шорхан учаскесінде (барлық халықтың 32,8% — ы), Шымбай учаскесінде болса 20 мыңға жуық қазақ болған[1].

Өзбекстан Республикасында тұратын қазақтардың негізгі бөлігі (республиканың барлық қазақ халқының 93,2%) Қарақалпақстан Республикасында, Ташкент, Бұхар және Сырдария облыстарында шоғырланған. Дегенмен 1991 жылдан бастап қазақтардың көпшілігі тарихи Отанына орала бастады. Мысалы, Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігінің ресми бағалауына сәйкес, 1991-2014 жылдар кезеңінде өзбек қазақтарының Қазақстанға репатриациясының жалпы көлемі 586 мың адамды құрады. Өзбекстан Республикасы, Қарақалпақстан Республикасы және аудандардан көптеген танымал, дарынды, ғалымдар, спортшылар мен өнер тұлғалары қалыптасқан. Сонымен қатар, Ұлы Отан соғысы жылдарында ерлік көрсеткен қаһармандар шыққан.

Қарақалпақстан Республикасы (бұрынғы Қарақалпақ АКСР) 60 мыңнан астам өкілі Ұлы Отан соғысының қатысушылары болды. Соғысқа аттанған әрбір екінші әскер қайта оралмады. Кеңес әскерлері қатарында олар Брест қамалы мен Ленинградтың қорғанысын ұстап, Курск доғасында соғысты, Днепрден өтіп, Румынияны, Югославияны, Польшаны азат етті, Берлинге шабуылдады. Он бес қарақалпақстандықтар Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Олардың арасында Біліс Нұрпейісов, Жұмағали Қалдықараев, Қарақұлов Жұман есімді батырлар қазақтар болды. 2019 жылғы деректер бойынша, бүгінде 22 соғыс ардагері тірі қалған [2].

Біліс Нұрпейісов - 1919 жылы Қазақ КСР, Қызылорда облысы, Қазалы ауданында дүниеге келді. Бірақ Біліс отбасы мүшелерімен бірге 2 жасында Қарақалпақстан Республикасына қарасты Төрткүл ауылына көшеді. Руы Кіші Жүз, алты ата Әлімұлы, Шөмекей. Кейін ала Төрткүл ауылындағы Луначарский атындағы орта мектепте, Түрікменстанның Түркменабат (бұрынғы Шарджа) қаласындағы Орта Азия кеме шаруашылығының ФЗО мектебінде оқып, кейін сол жердегі өзен-су көлігі техникумын бітірді. «Альбатрос» жолаушы тасымалдау катерінде капитанның көмекшісі қызметін атқарды 1935 жылы Төрткүлдегі Қарақалпақ мұғалімдер институтының физика-математика факультетіне оқуға түсіп, оны бітірген соң медициналық училищеде, Тақтакөпірдегі орта мектепте қызмет істеді. Мелитополь Әскери әуе училищесінде оқыды. Бүкілодақтық лениндік коммунистік жастар одағы (ВЛКСМ) мүшесі. Қызыл Әскер қатарына 1939 жылы Тақтакөпіраудандық әскери комиссариатына (АӘК) шақырылған. Әскери шені – Гвардияға лейтенанты. 47-гвардиялық жеке барлау авиациялық полкінің ұшқыш-штурманы, Кеңес Одағының Батыры [3]. Біліс Нұрпейісов туралы мынадай «Обобщенный компьютерный банк данных Министерства обороны РФ» (ОБД «Мемориал» сайтында) мәліметтер келтірілген: *«Герой Советского Союза старший лейтенант Нурписов Плис Кольгейдиевич – летчик наблюдатель 47 дальне-разведывательного авиационного полка. Не вернулся с боевого задания 23.4.1945 г. 1919 г., к.ВКП/б/, в КА с 1940 г. Уроженец – Кара-Калпақской АССР, Турткульского р-на, г.Турткуль. Мать Нурписова А. Список: вх. №404-47 г»* [4, л.3].

Алыс қашықтыққа барлау жұмысына 17 рет жауынгерлік ұшуды сәтті аяқтайды. Соған байланысты, 1944 жылы 21 шілдеде (Бұйрық ІВА №043/Н) «Қызыл Ту» орденімен, 1944 жылдың 15 тамызында (Бұйрық ВВС КА №049/Н) 14 рет жауынгерлік барлау жұмысын орындағаны үшін екінші рет «Қызыл Ту» ордені және 1944 жылы 12 желтоқсанында I дәрежелі «Отан соғысы» орденін алды [5, л.1]. Сонымен қатар, Жаудың терең тылдарын барлау үшін 100 жауынгерлік ұшуларды табысты орындағаны және оның ішінде 10 рет күндіз күні жаудың тылдарын барлау жасаған үшін КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1945 жылғы 18 тамыздағы Жарлығымен неміс басқыншыларымен күрес майданында қолбасшылық жауынгерлік тапсырмаларын үлгілі орындағаны үшін «Ленин» ордені, "Алтын Жұлдыз" медалі және Кеңес Одағының Батыры атағы берілді [6, л.5]. Біліс Нұрпейісов аяусыз соғыс кезінде жас тәжірибесіз ұшқыш-бақылаушысы қысқа уақыт ішінде талантты әуе барлаушысы болып жетісті. Ол ұшақ басқару техникасын жетік меңгерген өз полкінің батыл, табанды және белсенді ұшқыш-бақылаушыларынан бірі болды. Жас кезінен ұшқыш болуды армандаған Біліс өзі басқарған Пе-2 және Ту-2 ұшақтарын әрқандай метеорологиялық жағдайда шеберлік басқарып, өзіне міндеттелген тапсырмаларын жоғары дейгейде орындаған. Мысалы, 1944-45 жылдары 100-ге жуық әуе барлау тапсырмаларын орындаған болса, соның 27-сі қиын метеорологиялық жағдайда өтті. Жаудың базасына барлау жұмыстарын жүргізу барысында радионавигациялық құрылғыларды шеберлікпен пайдалау нәтижесінде ұшқыш қажетті объекті жақсы сапада фотоға түсірген. Біліс Нұрпейісов полктің алғашқы бақылаушы-ұшқыштарының бірі ретінде ірі қалалар, темір жол тораптарын, саяси орталықтарды күндізгі жағдайда барлап, фотоға түсіріп алған. Олардан, Берлин, Данциг, Гдыня 10 реттен, Кенигбергті 8 рет, Штеттинді 7 рет, Риганы 6 рет, Каунасты 5 рет, Вильноны 4 рет және Минскті 11 рет. Осы фотосуреттер арқылы жаудың әрекеттері анықталып, оларға арнайы тосқауыл қойылған. Тапсырманы орындау процесінде бірнеше рет жаудың қырушы ұшақтарының қарсылығына қарамастан, ол өзінің міндетін орындауға ірек еткен. Біліс 13 рет жау әскерлері тарапынан құдаланған болса, оның 4-інде шабуылға ұшыраған. Бірақ ол өзінің ұшақ басқарудағы шеберлігі арқасында жаудың қолынан аман шыққан [7, л.356-357].

Оның жауынгерлік ұшуларының бір қатары шын мәнінде батырлық болды, Біліс Нұрпейісов өзінің шеберлігінің, ерлігінің, тапқырлығының, ақылға қонымды бастамасының және батырлығының арқасында ең күрделі және жауапты жауынгерлік тапсырмаларды өте жақсы орындауға көмектесті. Әсіресе 1945 жылдың ақпан-наурыз айларында Шығыс Пруссия мен Померанияға ұшқан сәтте өз қалауымен, радист-атқыштар отрядына бірлесіп,

жау әскерлерінің шегінуші колонналары бойынша 17 штурм жасады, онда 50 сарбаз бен офицерді өлтірген, көптеген автокөліктерді зақымдап, екі эшалон қарсыласын өртеп жіберді. 1944 жылғы 15 Мамырда 10-шы жауынгерлік ұшуда темір жол тораптары мен аэродромдарды барлау міндеттерін орындау кезінде: Могилов, Бобруйск және Осипович аймақтарын суретке түсіру кезінде қиыншылықтарға кезігеді. Яғни аталған жерлерде жаудың қырушы ұшақтары сезіп қалып, оған қарата оқ жаудырады. Бірақ ол өзінің шеберлігі арқасында қиын жағдайдан аман шығып қана қоймастан жаудың маңызды пункттерін суретке түсіреді. Жалпы алғанда, осы тапсырмада жаудың 67 темір жол құрамдары, 145 ұшақ, 450 автомашина және басқа да техникасы орындарын белгіліп, суретке түсірді. 1944 жылдың 7 қыркүйегінде Хайльсберг, Морунген, Аллейнштайн, Ортельсбург аймақтарын сәтті суретке түсіріп, маңызды ақпараттар жинайды. Ал 1945 жылдың 26 наурызында Берлин қаласының 2 аэродромын анықтайды. Кейін ала өз қалауымен Берлин қаласының орталығына бағыт алып, қаланың батыс бөлігін суретке түсіреді. Нәтижесінде, Біліс Нұрпейісов суреттерінен жаудың 112 темір жол эшалонын, 3815 вагон және платформа, 14 паравоз және 2800 машина, 3 аэродром (165 ұшақ), ал ең маңыздысы Берлин қаласындағы әуе шабуылына қарсы қорғаның жүйесі орны анықталды. Бірақта әскери тапсырмалардың бірінде, яғни 1945 жылдың 23 сәуірінде дүниеден өтті [7, л.358-359].

Бүгінгі таңда Қарақалпақстан Республикасында батырдың атында көше, мектеп бар. Алматы қаласы Қалқаман ықшам ауданындағы бір көшеге батырдың есімі берілген. Көлбай Адырбекұлы өзінің «Жүрек жұтқан» (Алматы, 2009) деректі повесінде батырдың ерлікке толы өмірбаянын жазды.

Жұмағали Қалдықараев (1922-1944) – Ұлы Отан Соғысы қатысушысы, қатардағы әскер. Қызыл Армия гвардиясы, Орталық майданның 61-ші армиясының 7-ші гвардиялық кавалериялық корпусының, 7-ші гвардиялық жауынгерлік-танкке қарсы дивизияның танкіге қарсы мылтықты көздеушінің көмекшісі. Ол 1922 жылы 28 наурызда Қарақалпақстан Республикасы, Хожелі ауданы, Иван-жап ауылында шаруа отбасында дүниеге келген. Ұлты қазақ. Білімі толық емес орта. 1937 жылдан бастап Түркімен КСР Ташауыз облысы Калинин ауданы Киров атындағы колхозда жұмыс жасады. Курсты бітіріп, тракторшы болып жұмыс істеді [8].

Жұмағалида замандастары секілді Отанын, туған жерін қорғау мақсатында әскер қатарына шақырту алып, соғысқа аттанды. Бұл оқиға 1941 жылы Ташауыз облысы, Калининский аудандық әскери комиссариатына әскерге шақырылды. Соғыста Днепр өзенінен өту және оң жағалауда плацдармды ұстап қалу кезінде ерекше көзге түсті. Яғни ол 1943 жылдың 26-сынан 27 қыркүйекке қараған түнінде жаудың қарсылығына қарамастан қолда бар заттардан сал жасап, Комарин ауылынан (қазіргі Гомель облысы, Брагин ауданының ауылы) солтүстікке қарай 20 км жерде Днепрдің оң жағалауына өтіп, неміс әскерлерінің траншеясының бір бөлігін басып алып, жанындағы әскерлердің өзеннен өтулері үшін жағдай жасады. Оның ерлігі туралы 1946 жылы 6 желтоқсанда жазылған марапаттау қағазына қысқаша үзінді келтірілген: «...*Тов.Калдыкореав со своей группой смельчаков, под покровом темноты, подполз к траншеям немцев и забросал их гранатами. Противник открыл ураганный огонь, но он смело, презирая смерть во имя Родины, шел на штурм укрепленного района немцев и уничтожил 8 солдат, а остальных обратил в бегство. Беспредельная преданность Родине, мужество и отвага тов. Калдыкорева обеспечил форсирование водной преграды всей части*» [9, л.122].

Жұмағали Қалдықараевқа Днепр өзені бойындағы жасаған ерлігі үшін КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1944 жыл 15 қаңтарындағы Жарлығы бойынша Кеңес Одағының Батыры атағы берілді [10, л.25]. Бірақ тиісті марапатын алу бақыты бұйырмады. Яғни 1944 жылдың 14 наурызында Беларусь ССР, Гомель облысы, Мозырь қаласы аймағында болған қанды шайқас кезінде дүниеден өтеді. Бүгінде оның қабірі Мозырь қаласындағы №17 Бауыластар бейітінде (Братская могила) орналасқан [11, л.3]. Бұндай батыр ұлдардың есімі ешқашан халықтың жадынан шықпайды. Оның дәлелі өзі туылған Хожелі қаласында және Маңғыстау облысына қарасты, Бейнеу қаласында батырдың атында мектеп бар, Киров

колхозы қазірде Ж.Қалдықараев атында. Сонымен қатар, Мозырь қаласында батырдың атындағы көше бар.

Жұман Қарақұлов – Ұлы Отан соғысына қатысқан, қатардағы жауынгер, 1921 жылы Қарақалпақ Республикасы, Қараөзек ауданы, Ахунбабаев ауылында (бұрынғы Хорезм Республикасы) дүниеге келген. Бастауыш білім алып, мақта фермасында жұмыс істеді. Басқа мәліметтер бойынша ол мектепті, мұғалімдер курсы бітірген. Майданға 1942 жылдың 17 ақпанында Қараөзек аудандық әскери комиссариаты тарапынан шақырылып соғысқа аттанды. Ол 327-ші гвардиялық атқыштар полкінің, 128-Түркістан гвардиялық атқыштар дивизиясының құрамында Солтүстік Кавказ, Кубан, Қырым, 4-Украина майдандарындағы соғыстарға, Чехословакия жерін азат етуге қатысқан. Керчен түбегіндегі шайқаста ерекше көзге түскен. 1944 жылы 14 қаңтарда жаудың базасына басып кіріп, 5 неміс жауынгерін өлтірген. Сол жылдың 20 қаңтарында болса, ІІ дәрежелі Даңқ Орденімен марапатталады. 1944 жылдың қазан айында Карпат-Дуклин операциясы кезінде дивизия Карпатты жеңіп, Словакияға шабуылын жалғастырды. 1944 жылдың күзінде Дукл қаласын азат етуде Звала (Чехия, Снина қаласының маңы) елді мекені түбіндегі 762 биіктік қолдан-қолға көше берді. Жаудың орналасқан нүктесі өте биік болғандықтан және тынымсыз жаудырылған оқтар әскерлердің немістердің тірек нүктесін иелеуіне жол бермеді. Алайда, біздің бөлімшеден, жолдас Қарақұлов алға қарай жүгірді және Романовскиймен бірге неміс траншеясына кіріп, 3 сағат бойы ол жерді қолда ұстап тұрды. Бірақ та оларға кері қайту туралы тапсырма берілді. Екінші күні яғни, 1944 жылдың 18 қазанында құрамында Қарақұлов бар рота бекіністі басып алып, күші басым жаумен бірнеше сағат бойы ұрыс жүргізді. Күштердің тең болмауы себепті Қарақұлов ротасы тағы шегінуге мәжбүр болды. Соңғы үшінші шабуылда Қарақұлов пен Саркисьянов жау траншеясына басып кіріп, ротаның ілгері басуына ықпал етті. Бірақ күтпеген жерден жау пулеметтен оқ жаудырып, ротаның ілгері жылжуы тағы тоқтады. Қарақұлов қолына граната алып, атыс ұясына тура ұмтылып, Отаны үшін өз жанында аямастан ерлікпен қаза тапты [12, л.397]. Өшпес ерлік көрсеткен Қызыл армия әскері Қарақұлов Жұманға КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен 1945 жылғы 24 наурызында неміс-фашистік басқыншылармен күрес майданында жауынгерлік тапсырмаларын үлгілі орындағаны үшін және сол кезде көрсеткен ерлігі мен батырлығы үшін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді [13, л.3]. Қарақұлов Жұман Ленин, ІІ және ІІІ дәрежелі Даңқ Ордендерін алады. Бүгінгі таңда Шымбай қаласында батырдың атындағы мектеп және көше бар.

Қорытындылай келгенде, Ұлы Отан соғысына қатысып, бүгінгі бақытты күндерімізді сыйлаған мыңдаған батыр, ер-жүрек азамат және азаматшаларға алғысымыз шексіз. Отбасымыз ортасында өткен әрбір сәтіміз үшін біз оларға қарыздармыз. Себебі, осы күнгі тыныштық, татулықтың орнауы соғыс қатысушыларының арқасында. Сонау ғасырларда аталарымыз жете алмаған арманға міне біз жеттік. Отанымыз, туған тіліміз, отбасымыз қасымызда қандай бақыттымыз. Осылардың бәрі атабабаларымыздың арқасында деп білемін. Ата-бабаларымыздың батырлықтары өз Отаныма деген шексіз сүйіспеншілігі бүгінгі жауынгерлер үшін мақтан тұтарлық үлгі ғана емес, бұл бірнеше ұрпақты байланыстыратын қоғамның рухани дамуы мен ұлттық қайта өрлеуінің себебі. «Ел басына күн туып, етігінен қан кешкен, ат басына күн туып, ауыздығынан су ішкен» ауыр сын кезеңде біздің ондаған мың жерлестеріміз кешегі ортақ Отанымыздың бостандығы мен тәуелсіздігі, жер бетіне бейбіт өмір орнауы жолында кеуделерін оққа тосты. Олардың көпшілігі қан майданнан оралмады. Осы жеңісті ашық аспан астында, бейбіт өмірде тойлағанымыз үшін оларға айтар алғысымыз шексіз.

Библиографиялық тізім:

1. Тукумов Е. //«Казахи Узбекистана»/ <https://www.ca-c.org/journal/>
2. Информационно-аналитический Центр по изучению общественно-политических процессов на постсоветском пространстве был образован при Кафедре истории стран Ближнего зарубежья Исторического факультета Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова. Сайт: <https://ia-centr.ru/experts/22908/> © ММУ ААО;

3. Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 880 бет.
4. «Обобщенный компьютерный банк данных Министерства обороны РФ» (ОБД «Мемориал»), Информация из приказа об исключении из списков. Архивные материалы / ЦАМО, Ф-33, О-563784, Д-9. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73754453/>
5. Наградные документы в электронном банке документов «Подвиг народа». Приказ(указ) о награждении и сопроводительные документы к нему. Архивные материалы / ЦАМО, ф. 33, оп. 690306, д. 3248. <http://www.podvignaroda.ru/?#id=44175209&tab=navDetailManAward./>
6. Наградные документы в электронном банке документов «Народ подвига». Указ Президиума Верховного Совета «О присвоении звания Героя Советского Союза генералам и офицерому составу военно-воздушных сил Красной Армии». Архивные материалы / ЦАМО Ф-33, О-686046, Д-192. <http://www.podvignaroda.ru/?#id=47215763&tab=navDetailDocument.>
7. Наградной лист в электронном банке документов «Подвиг народа». Архивные материалы ЦАМО, ф. 33, оп. 793756, д. 34. <http://www.podvignaroda.ru/?#id=150023816&tab=navDetailManAward>
8. Өмірбаянды әзірлеген: Сергей Каргапольцев. http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=6819
9. Наградной лист в электронном банке документов «Подвиг народа». Архивные материалы ЦАМО, Ф-33, О-793756, Д-20. Запись номері: 150013362. <http://www.podvignaroda.ru/?#id=150013362&tab=navDetailDocument>
10. Наградной лист в электронном банке документов «Подвиг народа». Указ Президиума Верховного Совета «О присвоении звания Героя Советского Союза генералам и офицерому, сержантскому и рядовому составу Красной Армии». Архивные материалы ЦАМО, Ф-33, Оп- 686043, Д-3. <http://www.podvignaroda.ru/?#id=18714414&tab=navDetailDocument>
11. «Обобщенный компьютерный банк данных Министерства обороны РФ» (ОБД «Мемориал»). Информация из списков захоронения. Архивные материалы ЦАМО, Ф-33, О-563784, Д-9. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=261776769>
12. Наградной лист в электронном банке документов «Подвиг народа». Архивные материалы ЦАМО, ф. 33, оп. 793756, д. 20. <http://www.podvignaroda.ru/?#id=150013362&tab=navDetailDocument>
13. Наградной лист в электронном банке документов «Подвиг народа». Указ Президиума Верховного Совета «О присвоении звания Героя Советского Союза генералам и офицерому, сержантского и рядового состава 4 Украинского фронта, награжденных Указом Президиума Верховного Совета СССР от 24 марта 1945 года». Архивные материалы ЦАМО, Ф-33, О-686046, Ед.хр.-25, <http://www.podvignaroda.ru/?#id=46570751&tab=navDetailDocument>

ӘОЖ 82-43

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОЧЕРКТЕРДІҢ КӨРКЕМДІГІ

Шындалиева М.Б.

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, ф.ғ.д.,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы*

Көркем очерктерден дәуір, уақыт тынысы аңғарылып отырған жағдайда ғана кейіпкерлер бейнесі даралық қасиеттерімен танылып, өзі өмір сүрген ортасының ішкі қайшылықтары айқын көрінгенде ғана өз межесіне жетпек. Жазушы өз заманы мен халық тағдырын алға тарта отырып, сол қоғамда болған әр алуан оқиғаларды, құбылыстарды, өзгерістерді, болмысты, тіршілік іс-әрекеттерін жинақтағанда көркемдік шындыққа қол

жеткізеді. Мұны Б.Майлин, І.Жансүгіров, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Ә.Нұршайықов, М.Иманжанов, Ғ.Сланов, Х.Ерғалиев сияқты әйгілі суреткерлер шығармаларының қай-қайсысынан да айқын көруге болады. Бұл дәстүр әдебиеттің кез-келген жанрында қанат жайған және дәуір тынысымен замана жайын әр ақын-жазушы шығармаларында әр қырынан көрсетуге күш салады. Яғни, жазушының өмірге деген көзқарасы ашық бояумен суреттеліп, озық идеяларға жол ашса ғана бұл шығармалардың оқырманға берері, тәрбиелік мәні зор болады. Қазақ әдебиетіндегі көркем очерк ХХ ғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы дербес жанр ретінде көрініс бере бастады. Жиырмамыншы жылдарда туған көркем очерктің түрлерін ақын-жазушыларымыз белгілі бір мәселелер төңірегіндегі әсерлері мен көргендерін қағазға түсіріп, очеркпен көмкерген.

1941-1945 жылдары Ұлы Отан соғысы кезінде қазақ очеркінде халқымыздың асқан ерлігінің шежіресі жасалды. Барлық ұлт өкілдері бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, фашист басқыншыларымен шайқасқан заматтағы біздің очеркистеріміз майдан даласындағы батырлық, табандылық, қайсарлық туралы жазып қана қойған жоқ, өздері де насихаттық, үгіттік жұмыстармен майдан даласында жүріп айналысты. Ұлы Отан соғысы кезінде қазақ әдебиетінің тарихында тұңғыш әскери очерк пайда болды. Жазушыларымыз баспасөзге белсене араласып, майдан, тыл батырларын көркем публицистиканың арқауы етті. «Социалистік Қазақстан», «Лениншіл жас» басылымдарында ақын-жазушылардың барлығы дерлік очерктерін жариялап, Отан қорғау ісіне өз үлестерін қосты. Әсіресе әскери очерк жанрының қалыптасуына майдан газеттері елеулі үлес қосып, әскери тілшілер Ә.Сәрсенбаев, Ж.Молдағалиев, Қ.Әбдіқадыров, С.Сейітов, С.Омаров, Д.Әбілов, А.Лекеров, Ж.Жұмақанов, Ә.Нұршайықов, А.Тоқмағамбетов, Б.Момышұлы, М.Ғабдуллин, Б.Бұлқышев, Қ.Аманжолов т.б. ұрыс шебінде жүріп, көрген-білгендерін реалистік тұрғыда, патриоттық сезімге толы туындылар берді. Олардың очерктері соғыстың шынайы қалпын суреттеп, қазақ жауынгерлерінің қайсарлығын, жау жүректілігін өз көздерімен көріп жазғандықтан қарапайым халықтың жүрегінен бұл очерктер бірден жол тауып, үлкен үгіттік, насихаттық рөл де атқарды.

Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, А.Тоқмағамбетов, Ә.Әбішев, Ғ.Сланов, Ә.Тәжібаев, Ғ.Орманов, М.Иманжановтар әскери публицистикаға ойысып, қан майдандағы жауынгерлердің батырлығы қарапайым халыққа өнеге етіліп, ел-жұртты сын сағатта бірігуге шақырады. Барлық жазушының публицистикасында жеңіске сенім, батыр жауынгерлерді өнеге тұту басым. Ұлы Отан соғысының батырлары сериясымен «Жазушы» баспасынан Н.Әбутәлиевтің «Боран Нысанбаев», Е.Әлімқұловтың «Әбдуәлиев Қарақозы» Ә.Әбішевтің «Үрмеш Түктібаев», Қ.Құрманғалиеваның «Қайырғали Смағұлов», С.Мәуленовтің «Сұлтан Баймағамбетов», Ә.Нұршайықовтың «Махмет Қайырбаев», Т.Тобағыловтың «Сағадат Нұрмағамбетов», т.б. очерктер кітабы «Жазушы» баспасынан шыққан. Бұл батырлар туралы очерктерде соғыс өмірі көрсетіліп, майдан даласындағы қиян-кескі ұрыстар, батырлардың қаһармандық келбеті жинақталып жазылған. Демек, Ұлы Отан соғысы кезінде қазақ әдебиетінің жанрлары ішінде көркем очерк абыройлы борышын атқаруға, прозаның үлкен жанрларынан гөрі очерктің алға шығуы заңды құбылыс. Жоғарыдағы жазушылар қысқа, ерекше қимылдар арқылы көкейде қонымды етіп, Ұлы Отан соғысы қаһармандарының ішкі жан дүниесінің терең ашып бере білді. Осы қысқа очерктер соғыс кезеңінің шындығын кейініректе ірі шығармалардың арқауына да айналдырды. Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ солдатты», С.Мұқановтың «Сұлушашы», Ә.Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» романдары қаһарлы жылдардың қатал шындығын көз алдымызға елестететін үздік шығармалар болып тарихтан өз орындарын алды. Соның ішінде Ғ.Мүсіреповтің «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған очерктер циклінің маңызы мен көркемдігі жоғары. 28 панфиловшылардың ерлігі туралы «Ел үшін туған ер», «Нұрсұлтан Есболатов», «Манастың ұрпағы», М.Ғабдуллиннің «Шыныменен рас па?», «Менің майдандас достарым» деген очерктер циклында атақты 8-ші гвардия дивизиясының жорық жолы туралы жазған. Бұл жазушылар очерктеріндегі кейіпкерлер бейбіт өмірде көптің көзіне түсе бермейтін қарапайым адамдар, жау келгенде батырлық, ерлік қасиеттерімен көрінеді. Аты аңызға айналған Василий

Клачков, генерал-майор И.В.Панфилов, полковник Б.Момышұлы т.б. жарқын бейнесін жасаған Мәлік Ғабдуллин өзі туралы сараң әңгімелей отырып, майдандас жауынгерлердің жарқын бейнесін сомдаған.

Ұлы Отан соғысы кезінде талантты жас публицист Баубек Бұлқышев өз очерктерін өрнекті сөз кестесімен жазды. Баубек очерктеріне тән қасиеттер. Отанына, туған жеріне деген деген махаббат, жау жендеттеріне деген ашу-ызаға толы болды. Мұнда жас очеркистің рухани жан дүниесі, биік мәртебелі моральдық бейнесі толық ашылған, яғни оның күнделік, ашық хат формасында жазған туындылары жалпы жастардың атынан айтылып, сол қиынқыстау кезеңдегі жастардың арман-мұратын білдірді. Б.Бұлқышевтың публицистикалық мұрасы туралы Ғ.Мүсірепов былай дейді: «Жазушының өмірі тым қысқа болған, Ұлы Отан соғысында қаза тапқан Баубек Бұлқышев аз да болса айқын да өткір еңбектерімен прозамыздың публицистикалық саласын едәуір көтеріп кетті» [1,324-6]. Публицист көп очерктерін орыс тілінде жазып, «Комсомольская правда» газетінде жариялаған, оны ана тілімізге аударған Ғабит Мүсірепов еді. «Өмір мен өлім туралы», «Мен өмір сүргім келеді», «Жауыздық пен махаббат», «Тыңда, Кавказ!» [2], атты очерктерінде соғыс жағдайы, ондағы ерлік жайында толғады. Б.Бұлқышевтың «Шығыс ұлына хат», «Заман біздікі» шығармаларында үлкен философиялық толғаныс, тебіреніс бар. Очеркист өз басынан кешкендерін, қарулас достарының ерлігін, жаумен кескілескен шайқастардағы жас жауынгерлердің бүкіл әлемді таңдандырған идеялық-саяси, моральдық қасиеттерін, Отанына, халқына деген адалдығын, қажыр-қайратын, асқан ерлігін жан-жақты және бар қырымен көрсете алды.

Талантты публицист Баубек Бұлқышев туралы Мұқан Иманжанов: «Қош бол, Шығыс ұлы» атты публицистикалық очеркін жазды. Өмір мен өлім арасында, оқ пен бомба арасында жүріп қаза болған аяулы досының өліміне арналған очерк – нағыз адамгершілікке толы, шынайы да шыншыл шығарма еді. Алдымен ескеретін бір жай соғыс тұсындағы көркем очеркке бір өлшеммен қарауға болмайды. Алғашқы жылдарға қарағанда очерк жанры да іштей түлеп, өзгеріске ұшырап жаңа кезеңдерді басынан кешіріп отырды. 1941 жылғы соғыстың алғашқы айларында жауынгерлердің моральдық рухын көтеруге шақырса, одан кейінгі жылдары майдан мүддесіне, жеңіс мүддесіне қызмет ету мақсатын көздеген сарын байқалады. Әсіресе жауынгер жазушылар оқ астында жүріп, өз шығармаларын жазуы, қалай жазсам деп ойлауға мұршасы келмеген очеркшілер шығармаларында өздерінің бар болмысымен көрінген. Алғашқы кезеңдегі очерктер қалың жұртты соғысқа жұмылдыруға қызмет атқарса, 1943-1944 жылдары әскери очерктер дамуы тағы бір сатыға көтерілді. Бұл кезеңде ұрандық, үгіттік очерктерден гөрі адамды, жауынгерлерді суреттегенде оның ішкі жан-дүниесі, психологиясы, достық, адамгершілік, махаббат турасындағы ойларын ортаға салатын көркем очерктер өрістеді.

Ұлы Отан соғысының батыры Мәлік Ғабдуллин 1941-1945 жылдар аралығында соғыс туралы «Майдан очерктері», «Алтын жұлдыз» т.б. очерктер жинағын шығарды. Батыр жазушының очерктерін оқыған сайын майдан өмірінің қатал да қытымыр шындығына қанығасың. «Ел намысы – ер намысы» очеркінің басты қаһарманы кіші сержант Черкасов барлаушылар тобында істеп, жау туралы хабар әкелудегі ептілігі мен ерлігі келістіріле суреттеледі. Фашистердің бір офицері мен тоғыз фрицін ұстап алып келген. Ертай Жетеков атты жігіт сауықшыл, үнемі көңілді жүретін, ұрыс шебінде де әзіл-қалжыңы қалмайтын Ертайдың мінез-құлқы, жан дүниесі жан-жақты ашылған. Майдандық журналистердің талай-талай очерктері мерзімді баспасөз беттерінде көптеп жарияланған. Оларға Жұбан Молдағалиевтің «Халық қаһармандары» очеркінде қан майданда туған елінің намысын қорғаған бір топ қазақ жауынгерлерінің ерлігі әңгімеленеді. Мерген Есқайыр Халықов, қобызшы, қазақ филормониясының артисі Ысқақ Уәлиев, зеңбірекші Құттыбай Ерғалиев, дәрігер Роза Момынова туралы көркем очерктері реалистік кең толғанысқа бастайтын шығармалар.

Жекен Жұмақановтың «Қанға қан», «Қыр қыраны», «Батыр даңқы», «Марияның мекені» очерктерінде әртүрлі мамандық иелері тағдыры мен қаһармандық істері көрсетіліп,

шын мәніндегі өз елінің патриоттары ретінде көрінген. Сырбай Мәуленовтің «Қанға боялған блокнот» атты очеркі өз жерлесі, соғыс шебінде ерлікпен қаза тапқан аға лейтенант Зейнолла Әбеневке арналған. Қанға боялған блокнот – шығарманың негізгі өзегі. Майдан өткелдерін басынан кешкен Асқар Лекеров «Туысқан», «Қарапайым қазақ», «Адамның жүрегі», «Жалғыз оқ», «Қарындас», «Кездесу» деген очерктер жазып, сол кездегі адамзаттың жеңіске деген құштарлығын, жеңімпаздықты аңсаған Кеңес адамдарының ой-ниетін паш еткен бұл шығармаларда оқиғалар қорытылып, өнеге етіп ұсынылған.

Ұлы Отан соғысында ерлік көрсеткен Совет Одағының батырлары Сергей Луганский, Леонид Беда, Талғат Бегилдинов, Мәншүк Мәметова, Әлия Молдағұлова ерліктерінің толық картинасы жасалып, сом тұлғасымен етене таныстырған авторлар әскери очерктің дамуына мол үлес қосқан деуге болады. С.Бақбергеновтің «Талғат», С.Мәуленовтің «Ер Естай», Ж.Молдағалиевтің «Хасан батыр» көркем очерктерінде де бұл атақты батырлардың ерлік істері, шағын оқиға тізбектерімен баяндалып, көркем де әсерлі бедерленеді. Бұл қаһармандар соғыс кезінде өздерінің әр тұлғасымен, өршіл мінезімен, алдына қойған мақсатын әрдайым орындап шыққандығымен құнды.

Сәбит Мұқановтың «Батыр қыз» очеркі Совет Одағының батыры М.Мәметова туралы 1944 жылы жазылған. Сұрапыл соғыс үстінде туған бұл очерк өз еркімен майданға аттанған қазақ қызының бір-екі күнгі басынан кешкен оқиғасын баяндайды. Жазушы Мәншүктің ұрыс даласындағы үгітшілік міндет атқарып жүрген сәтін, жауынгерлер борышын ұғындыруда үлкен міндетті мойнына алғанын шыншылдықпен сенімді көрсеткен. Ондағы М.Мәметова сөзі былай беріледі: «Өзің өлме, жауынды өлтір, ал мерт бола қалсаң, дұшпанға кек жібермей, жастығыңды ала кет!» деп, осы сертте өзі тұрған қазақ қызының жарқын бейнесі, айбыны, қажыр-қайраты жан-жақты ашылады. Очерктегі әсіресе Мәншүктің соңғы арпалысы, батырлық өлімі көрсетілген тұстары өте әсерлі, батыр қыздың ақтық демі біткенше жаумен шайқасып кеткен қайсар мінезі шебер ашылған. Ұлы Отан соғысы туралы әскери очерктер өмірдің қатал шындығынан алынған, қиын кезеңнің тарихы, жеңіс жолында қаза болған азаматтарымызға жасалған рухани ескерткіш деуге толық болады. Бұл очерктердің мынадай ерекшеліктерін атауға болады: біріншіден, бұл очерктегі оқиғалар көзбен көріп, бастан кешкен оқиғалардың елесі, екіншіден, соғыста болған ақын-жазушылар өз көргендерін өз бояуы, өз мәнері дәрежесінде суреттеген, үшіншіден, оқ пен оттың арасында асығыс жазылғандықтан суреткерлік шеберлік жағы жетіспей жатқан тұстары да жоқ емес, төртіншіден, бұл әскери очерктер уақыт сынынан өтіп, тәуірлеу дегендері арнаулы жинақтарда («Ол күндердің өшпес даңқы», «Майдан», «Жеңімпаздар») жарық көрді. Бұл көркем очерктер соғыстан кейінгі кезеңде адамдарды отансүйгіштікке, ерлік рухында тәрбиелеуге көп септігін тигізгені ақиқат.

Ұлы Отан соғысының батырлары мен олардың қаһармандық ерліктері әлі күнге дейін қаламгерлерімізді қызықтырып, дәстүрлі жалғасын тауып әлі де жазылып келе жатыр және жазыла бермек. Соғыстан кейінгі жылдардағы көркем очерк табиғи шапшаңдығымен, оралымдылығымен өмірге тікелей араласатын белсенділігімен көрінді. Сұрапыл соғыс дауылынан шығып, бейбіт өмірдегі жаңа қарым-қатынастар үздіксіз суретке түсіп, жоғары дәрежеге көтерілді. Соғыстан нығайып, есейіп шыққан ақын-жазушылар көркем очерктің негізгі нысанасы етіп өмір, өмірді алға апарушы адамдар туралы жазды. Ол кездегі көркем очерктердің негізгі тақырыбы еңбек адамдарының қалыптасу процесі, өздерін өмірдің, дүниенің иесі деп таныған идеясы әр саладағы адамдардың образын бейнеледі. Баспасөз беттерінде өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, сол кездегі идеологиялық жұмысқа мәдениет мәселелері, ғылым, бесжылдық жоспарларын орындалу жолындағы істері төл тақырыпқа айналды. Бұл кезеңде көркем очерк едәуір адым жасап, дәстүр тұтуға тұрарлық көркемдік табыстарға қол жеткізді.

Библиографиялық тізім:

- 1 Бұлқышев Б. Заман біздікі. – Алматы: Жалын, 1990.
- 2 Мүсірепов Ғ. Суреткер парызы. - Алматы. Жазушы, 1970.

ТҮРКІСТАНДЫҚ СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫ

Тоғжанова М.

*С. Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университетінің 1-курс студенті**Ғылыми жетекшісі: Қоскеева Ә.М.**С. Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университетінің**аға оқытушысы, PhD докторы**Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы*

Кеңес-герман соғысындағы әскери қимылдардың басталуы кеңестік және германдық әскери тұтқындардың құқықтық мәртебесін анықтауды талап етті. 1934 жылы Германия 1929 жылғы «Әскери тұтқындарды ұстау туралы» Женева конвенциясына қол қойды. Алайда Кеңес Одағының бұл конвенцияға қатыспағаны тарихтан белгілі [1, 143-б.].

Айта кету керек, Кеңес Одағы заманындағы Гаага және Женева «Соғыс тұтқындарын ұстау туралы» (1929 жылғы 27 шілде) Конвенцияларына қол қоймауы, тұтқынға түскен миллиондаған отандастарымыздың қайғы мен қорлыққа душар болуына жол ашты. Көптеген тұтқындар қорлықтан, аштықтан, түрлі зардаптардан өлімге ұшырады. КСРО тарапынан түскен соғыс тұтқындары дәрігерлік көмек, халықаралық «Қызыл крест» қорғауы, туған-туыстарымен хат алмасу және басқа да құқығынан мүлдем айрылды [2].

Соғыс тарихында «алғашқы үш айда жау 3 млн.-нан астам кеңес жауынгерлері мен офицерлерін тұтқындады. Бүкіл соғыс барысында тұтқынға түскендердің саны 5 млн.-нан асты, олардың 57% қаза тапты. Соғыс тұтқындарының Отанына қайтып келгеннен кейінгі тағдыры да ауыр болды. 1943-1947 жылдар аралығында 5,5 млн-ға жуық соғыс тұтқындары мен Германияға жұмысқа айдалған азаматтар елге оралды. Олардың 20 % ату жазасына немесе 25 жыл лагерде жазасын өтеуге кесілді. 15-20 % 5-10 жылға лагерлерге жіберілді. 10 % Сібірдің алыс аудандарына жер аударылды, 15 % соғыста қирап қалған аудандарда ауыр жұмысқа салынды, 15-20 % туған жерлеріне оралды, ал қалғандарының тағдыры белгісіз. Бұл қайғылы статистиканың түпкі себебі Кеңес өкіметінің тұтқынға түскен өз азаматтарының барлығын «сатқындар» деп санауы еді [3]. Осылардың қатарында түркістандық соғыс тұтқындары, соның ішінде Әлім Алмат та болды.

«1941жылы Брест-Литовскіден 10 шақырым жерде алман әскерінің тұтқынына түсіп, лагер азабын көрдім, - деп еске алады Әлім Алмат. – Лагерде тиф болып ауырып, 17 күн ессіз жатып, ақырындап есімді жиып, дәрігердің бөлмесіне келгенде, тірі қалғаныма таң қалды (ол да тұтқынға түскен адам еді). Лагерде тамақ тапшы, тұтқындар аштықтан, аурудан өліп жатты» [4].

Екі жылдан кейін тұтқындағы түркістандықтарды «сен түрікменсің, сен қазақсың деп, екіге айырды» [5, 33-б.], сосын өзбек, тәжік, түрікмендерді бір жерге жинап, бізді қайтадан әскерге, яғни Түркістан легионына алды. Оны «ерікті әскер» деп атады. Түркістандықтардың ішінен 75 кісіні бөліп алып, әуе әскеріне жіберді де, жансыз болуға дайындады. Біздің командиріміз неміс поковнигі музыканы жақсы көретін. Мен скрипкашымын. Ол рояльда ойнайтын. Екеуіміз жақсы болып алдық. Бір күні: «Мен музыкантпын, сіз де музыкантсыз. Менің жанымды түсініп, өтінішімді орындаңыз. Мені Берлинге оқуға жіберіңіз. Білім алайын. Өмір бойы сіздің қызметіңізді ұмытпаймын» - дейді. Офицер Әлімнің бұл тілегін орындайды. Сөйтіп, елден арқалап келген скрипкасының арқасында көзге түсіп, Германияға оқуға жіберіледі.

Түркістан легионында Мағжан Жұмабаевтың шәкірті Хамза Абдуллиннің де болғанын еске алған Әлім Алмат, Түркістан комитетінде жұмыс істеген онымен Берлинде 1943-1944 жылдары бірге болғанын да тілге тиек етеді [6, 29-б.].

Айта кетейік, «Сайран» деген бүркеншік есімді ақын Х. Абдуллин 1942 жылы «Тұтқын жырын» жазған. Сондай-ақ, түркістандықтарға Хакім Тыныбеков («Ғали Алтай»), Мәжит

Айтбаев («Қобызшы Қорқыт»), Мәулікеш Қайболдин («Асан Қайғы») сияқты ақын-жазушылар, өнер адамдары да таныс болды [7, 77-б.].

Бүгінге дейін Түркістан легионының құрылу тарихы туралы көп айтылды, көп жазылды. Бұл ретте Бақыт Садықова, Гүлнар Мәндіқұлова, Гүлжауһар Көкебаева, Амантай Кәкен және т.б. отандық зерттеушілердің еңбектерін ерекше атауға тұрарлық. Солардың ішінде мұстафатанушы Бақыт Садықованың «әр алуан деректері бойынша, 1942 жылдың көктемінде құрылған Түркістан легионы құрамында болғандардың саны 180 мыңнан 250 мыңға жетіп, бұл әскери құрылым шығыс легиондары арасында ең үлкені болған [7, 38-б.].

Шығыс легиондары туралы Ереженің толық қабылдануына орай Польша территориясында 1942 жылдың жазы мен күзінде олардың құрылуы негізінен аяқталған. Алман жазбалары бойынша 6 легион құрылған. Олар: Түркістан легионы (қазақ, өзбек, түрікмен, тәжік, қырғыз, белуж, дүнген, ирандық, қашқарлық, шұңған, тараншы, құрамалар және шығыс татарлары), Кавказ-мұсылман, кейіннен әзербайжан (әзербайжандар), Солтүстік кавказдық легион (абхаз, адыгей, черкес, кабардин, балқар, қарашай, чешен, инғұш, құмық, ноғай, авар, ахвахи, андий, бағулалы, ботлих, хваршин, дидой, годобери, карантин, тиндалы, чамалин, даргин, кайтаги, кубачин, лактар, лезгин, агул, цахур, рутул, тибасарин, удин, курд, тальш, татылар, солтүстік осетиндер), Грузин легионы (грузин, аджар, гурий, имерин, кахетин, лазы, мингрель, свандар, оңтүстік осетиндер), Армян легионы (карабахтық армяндар), Еділ-татар легионы (уфалық және қазандық татарлар, башқұрттар, татарша сөйлейтін чуваштар, марийлер, удмурттар, мордвалар) құрылған [7, 39-40-бб.].

Ал, «Түркістан легионының» жауынгерлері 1942 жылдың аяғы мен 1943 жылдың басында Кеңес әскерлерінің жағына өз еріктерімен өткен [2].

90-жылдардың екінші жартысында жариялаған Бақыт Садықованың материалдарында Әлім Алматың 1942 жылы Түркістан легионына жіберіліп, «бір австриялық музыкант офицер басқарған әскери бөлімшеге тап болғаны, сол офицер кейіннен Әлімнің тағдырына себеп болғаны, скрипкашы Әлімнің қолы мылтық емес, музыкалық аспапқа жаралғанына көз жетіп, сол офицер бір қазақ жігіттің өтінуі бойынша Берлинге рапорт жазып, сондағы консерваторияға оқуға түсуіне көмектескені» жазылған еді [4]. Өкініштісі, осы уақытқа дейін Әлім Алматыға қол ұшын созған сол офицердің есімі нақты аталмайды.

Соғыс жылдарында кеңестік тұтқындарға адам ретінде қарап, жанашырлық танытқан алмандық офицерлер аз болмаған. Мысалы, Мұстафа Шоқай 1941 жылдың қазан айында Уәли Каюмға жазған 11 беттік хатында Шрадер есімді офицердің атын ерекше атайды. Ол жөнінде: «...екеуіміз бірге болған Сувалкадағы жағдай есіңізде болар. Онда түркістандық топтың (олар 2000-нан асатын) бастығы соғыс тұтқыны генерал Богданов тағайындаған орыс офицері болатын. Бұл Богданов «сол күнге» 5 белсенді түркістандық коммунистті табуды талап етті, әрине ондайлар «табылатын». Біз сол кезде кеңестік генералдың бұл әрекетіне кедергі жасап бақтық. Сіздің есіңізде ме, лагердің күзет қызметін басқаратын, біздің уәжімізді ескеріп, қмірлеріне қатерлі қауіп төніп тұрған екі адамды босатып жібергені. Соның арқасында жас түркістандықтар біздің қолымызға өтті. Сол офицерлердің бірінің аты Шрадер, бұл жас офицердің мәрттігін ешқашан ұмытуға болмайды, мен де олар туралы өте жақсы естеліктер сақталады» [8, 32-35-бб.] - делінген.

Соғыс жылдарында азиаттардың Польшаға, Варшавадан 20 шақырым қашықтықтағы Легионова станциясына қарай жөнелте бастайды, олар сол жерде ғана Түркістан легионына түскендерін біледі. Алғашқы күндері тұтқындардың арасынан музыканттар іздестіріледі, сөйтіп скрипкашы, гитарашы, аккордсоншы, баяншы, кернейші, кларпетші, мандолинші, сырнайшылардан жасақталған музыкалық взвод құрылады. Оның құрамында скрипкашылардан қазақ Әйткеш Толғанбаев болған, мандолинде Досой Қадыров және қобызда менің әкем ойнаған» [9, 111-б.] - деп жазады соғыс тұтқыны Шадыбек Тоқмамбетовтың қызы Ирина.

Түркиядағы профессор Әбдуқап Қараның «Мұстафа Шоқай» атты кітабында айқын көрсетілгендей, «1941 жылы 20 сәуір күні Шығыс Еуропа аймағы мәселелерінің орталық атқару қызметкері деген лауазым алған (Альфред) Розенберг өзінің жұмыс тобын жасақтай

бастады. Соның алғашқы қызметкерлері арасында профессор Герхард фон Менде мен Георг Лайбрандт секілді тұлғалар орын алды. Сонымен Розенберг неміс армиясы басып алатын Кеңес жерлеріндегі болашақ неміс билігінің жоспарларын жасай бастайды.

А. Розенберг басшылығындағы бюроньң ресми бір мекемеге айналуы соғыс басталғаннан кейін Мұстафа Шоқайдың Берлинге аяқ басқан күндеріне сәйкес келеді. 1941 жылдың 16 шілде күні (Адольф) Гитлердің қатысуымен маңызды жиналыс өткізіледі. Бұл жиналыста Кеңестер Одағындағы басып алынған аймақтармен айналысатын жаңа бір министрліктің құрылуы мен өкілеттіліктері туралы шешім қабылданады. «Басып алынған Шығыс елдері Министрлігі» деген ат берілген осы жаңа министрлікке ертеңіне Розенберг министр болып тағайындалады. Сөйтіп Мұстафа Шоқайдың аралауға тілек білдірген тұтқын лагерлеріне жауапты және қысқаша Шығыс Министрлігі (Остминистеріум) деп аталған бұл жаңа министрлік 1941 жылы 17 шілдеден бастап өз жұмысын бастайды [10, 249-б.].

Қолда бар деректер Германия Сыртқы істер министрлігінің Кеңестер Одағын жаулап алуға бағытталған алғашқы ұйымдық жұмыстарды 1941 жылдың сәуір айында бастағанын көрсетеді. Сол айда министрлікте басып алынатын кеңес жерлері мәселесімен айналысатын Ресей комитеті құрылады. Бұл комитеттің төрағалығына елшілік кеңесшісі Георг Гросскоф тағайындалады. Бірақ Ресей комитетінің жұмыстары НСДАП-тың Шығыс мәселелері Орталық саяси бюросының жұмыстарынан артта қалды. Өйткені одан бұрын жұмыстарын бастаған аталмын бюро Кеңестер Одағы жөніндегі мамандардың көпшілігін өз құрамына жинап алған еді. Осы себепті Гросскофтың (Герхард) фон Менде мен (Георг) Лайбрандт секілді мамандарды Ресей Комитетіне алу ұмтылысынан бір нәтиже шықпады. Сондықтан Гросскофтың жұмыстары жаулап алынатын Украина, Кавказ және Қырым секілді аймақтарда құрылатын неміс басқару аппараттары үшін Сыртқы Істер Министрлігі қызметтерінен басқарушы мамандардың тізімін дайындаудан әріге бара алмады.

Гросскофқа қарасты Ресей Комитетінің міндеттері мен жауапкершіліктерінің аясы Кеңестер Одағына қарсы соғыс басталғаннан кейін белгіленді. Соғыстан бір апта өткеннен соң Варнер Отто фон Хентиг кеңестердің оңтүстік шығыс халықтарының (кавказдықтар, қырғыздар, татарлар және т.б.) мәселелеріне жауапты қызметкер болып тағайындалады.

Ресей комитеті, сондай-ақ «Винета Шарк» кеңесінің үгіт-насихат істерінің бір бөлімін міндеттіне алып, Кеңестер Одағының бұратана халықтарына қатысты брошюралар дайындай бастайды. 1941 жылдың 16 тамызы күнгі бір құжаттан аңғарылғандай, Ресей Комитеті Кеңес армиясынан тұтқынға түскен татар, өзбек, қазақ секілді шығыс халықтарына арнап «Шығыс Түрік» атты бір брошюра дайындауға кіріскен. Мұны Сыртқы Істер Министрлігінің Ресей Комитетінде жұмыс істейтін қазандық Ғалымжан Идриси жасайды [10, 251-252-бб.].

Мұстафа Шоқай шілде айында Берлинге келген кезде, тұтқындармен жүздесу мәселесінде билік таласына тап болады. Мұстафаға радио арқылы түркістандықтарға арнап сөз сөйлеуін өтінген нацистік өкіметтің Үгіт-насихат министрлігіне қарасты «Винета» ұйымы болуы тиіс. 1941 жылдың көктемінде листовка, брошюра және грампластинкалар арқылы кеңестерге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу үшін құрылған «Винета» ұйымы радио хабарларымен де айналысатын еді. 17 шілде күні Шығыс Министрлігінің құрылуымен бірге кеңес тұтқындары жөніндегі билік Гросскофтан Розенбергке өтті. Шығыс Министрлігі тамыз айында тұтқындармен айналысатын бір комиссия құрады. Бұл комиссияның басына НСДАП-тың «СА» полкімен штрумбанфюрер Гейбель тағайындалады. Бастапқыда бұл комиссияға тұтқындармен ұлттарына қарай айналысу үшін жеті адам кірген. Татар, башқұрт және фин тұтқындары үшін Ахмет Темір, Түркістанның қазақ, өзбек, қырғыз және түрікмен тұтқындары үшін Уәли Каюм, солтүстік кавказдықтар үшін Әлихан Кантемир, эзербайжандар үшін Мехмет Бей, грузин және армян тұтқындары үшін екі кісі және Мұстафа Шоқай белгіленеді. Мұсылман және түркі тектес тұтқындармен байланысты қызметкерлердің төрағасы болып Мұстафа Шоқай тағайындалады. Ол өзіне көмекші және аудармашы ретінде Уәли Каюмды тандайды. Комиссия мүшелеріне тұтқындарды ұлтына қарай анықтау және олармен сөйлесіп мәлімет алу қызметі жүктелді [10, 255-б.].

Ал, Германия Кеңестер Одағына шабуыл жасаған күні, 1941 жылдың 22 маусымда 300-ге жуық ресейлік эмигранттар Парижде тұтқындалады және олар «құрметті кепілдегілер» ретінде Компьен қамалына жабылады, солардың ішінде Мұстафа Шоқай да үш апта 22 маусымнан 13 шілдеге дейін болған. Мұстафа Шоқай шілдеден ортасынан Парижден Берлинге ауыстырады, бірақ ол қыркүйектің аяғында ғана тұтқынға түскен қызын әскерлерге жіберіледі [8, 29-б.].

Тұтқын комиссиясының Ганофер маңындағы Оербке және Берген Белсендегі жұмыстары 1941 жылдың 27-28 тамыз күндегі арасында екі күнге созылады. Бұл жерде жұмысын бітірген комиссияның келесі аялдамасы Шығыс Пруссиядағы лагерлер еді. М. Шоқай 1941 жылдың 1941 жылдың 6-25 қыркүйек күндері бұл жерге орналасқан жеті лагерлерді аралады. Олар: 1. Торп. 2. Просткан. 3. Сувалки. 4. Ширвиндт. 5. Метзикен. 6. Понсгеп. 7. Ебепроде лагерлері еді [10, 259-б.].

«1941 жылдың қыркүйек айында біз тұрған Сувалки деген жердегі (Шығыс Пруссияда) тұтқындар лагеріне біздің Президентіміз Мұстафа Шоқайұлы келді. Отанымда жүргенде мен оның шетелдегі ұлттық қозғалыстың басқарушысы екенін білетінмін. Он екі күн бойы ол бізге күнде келіп жүрді. Біздің халімізді сұрап, лекциялар оқитын. Жеке кездескенде Мұстафа аға бізге алдымызда тұрған сан-алуан қиыншылықтар туралы айтты». Бұл – Батыс Қазақстанда 1911 жылдың 1-мамырында туған Қарыс Қосайұлы Қанатбай есімді тұтқынның Мария Яковлевнаға жазған хатынан үзінді [4]. Ал оның 1948 жылдың 2 маусымында Манхеймнен жазған бір хатнда Марияны «Сүйікті Анашым! (Любимая Мама!)», «Жақсы көретін және құрметтейтін Сіздің балаңыз Қарыс» («Любящий и уважающий вас сын Карис») – деген сөздер бар. Мұны жоғарыда атап өткеніміздей, Мария Шоқайдың жалпытүркістандықтардың ортақ анасындай болып кетуінің тағы бір көрінісі деуге болады.

Мұстафа Шоқай мұрағатындағы әскери тұтқындардың хаттары жүрек шымырлатады. «Ағажан, есіңе ал! Сізден, яғни өзіңнің бауырлас қазақ балалары жалынышты сөздерімізді айтып тапсырамыз. Осы қазақ арасынан жұмысқа адам алсаңыздар, біздерді еске аларсыз. 4 группадамыз. Сұлтанұлы, Нұрбайұлы және Аңшыбайұлы. Қандай жұмыс болса да қолымыздан келеді. Шамаңыз келсе жауап берерсіз. 14.09.1941». Осы тектес тілхаттарды Қызылордадан Сейіт Есмұрзаев, Әбсадықов, Семейден Молда Әмірханов, Елесін Ахметов, Келестен Сәрсенбай Қараевтар жазған. Кей хаттар «Туысқаным ағай Мүсеке», «Берлин қаласынан келген ағай» деп басталады. Хаттар 1941 жылдың тамыз-қараша айларында Debica, Verw, Pogegeo, Lemberg т.б. лагерлердің тұтқындарынан келген. Осы лагердегі тұтқындардың тізімі лагер бойынша жасалған, қолжазба араб, латын әріптерімен, көпшілігі қарындашпен жазылған. Жүздеген тұтқынның тізімін М. Шоқай өз қолымен тіркеген. Тізімде тұтқынның аты-жөні, әскерге алынған уақыты, туған жылы, білімі, мамандығы, қай жерден келгені көрсетілген [11, 18-б.].

Комиссияның үшінші жұмыс аймағы Польша мен Украинадағы лагерлер болды. 7 қазан мен 30 қараша күндері арасында жасалған бұл сапарда бес лагердегі тұтқындармен жүздесті. Ол лагерлер: 1. Лемберг, 2. Ярослав, 3. Кочановка, 4. Деба, 5. Самош еді [10, 259-б.].

Түркістандық тұтқындар негізінен екі категорияға бөлінген; біріншісі қызыл әскер тұтқындары, яғни кеңес үкіметінің мәжбүрлі жұмыстарына жегілген түркістандық тұтқындар; екіншісі азаматтық тұтқындар, яғни кеңестік сотпен антикеңестік әрекеті мен қылмысы үшін айыпталған тұтқындар. Бұл екі топтағылар да бірдей жағдайда болды. жұмыс істеу құқығы мен тәртібінде де еш айырмашылық болмаған. Екі категорияның адамдары бір-бірімен тығыз достық қарым-қатынас орнатқан [8, 31-32 бб.].

КРСО-ның 1945 жылдың мамырындағы жеңісі кеңес халқының төгілген қанымен келді. 7 млн. (Сталин жариялағандай) емес, 20 млн. (Хрущев бекіткендей) емес, Горбачев мойындауға мәжбүр болған 27 млн. Кеңес халқы өлілер әлеміне өтті... Тұтқынға түскен қызыл әскерлердің жалпы саны – 5 миллион 734 мың. Бұл Қазақ МҚК-нің мәліметтері. Француздық деректер 5,7 млн. адамды көрсетеді, оның 3,3 миллионы аштық пен қатыгездіктің құрбаны болған. Қазақ КСР МҚК статистикасы бойынша тұтқындарды ауыстырған лагерлерде 280 000 адам, 1 млн. 30 мың 157 адам тұтқыннан қашу кезінде немесе

Германияның шахталары мен заводтарында мерт болған. Тек 500 адам концлагерлерден қашқан. Тұтқынға түскен түркістандықтардың саны 1 млн. 700 мың. Бұл тұтқындардың жалпы 5,7 млн санының бір бөлігін құрайды [8, 104-б.].

Библиографиялық тізім:

1. Кокебаева Г.К. Германия-Россия-СССР: политика, война и плен. – Алматы: «Қазақ университеті», 2009. – 345 с.
2. Аяған Б.Ф. Тәлкекке түскен тағдырлар // Егемен Қазақстан. – 26 маусым. – 2014 жыл.
3. Көкебаева Г. Сұрапыл соғыстағы тұтқындар қасіреті // Алаш айнасы. №52(278). – 2 сәуір, 2010 жыл.
4. Садықова Б. Әлім Алмат: «Табыс етем өлгендер аманатын...» // Қазақ елі. Еларалық апталық. №48(72). – 29 қараша, 1996 жыл.
5. Илиясова К.М. Айтылған тарих немесе Стамбул жазбалары. – Астана: «Типография Стимул», 2016. – 175 б.
6. Әлім Алмат. Жерлестерін текке арандатқысы келмеген // Аңыз адам. - №77. – 2011.
7. Кәкен А. Түркістан легионы. – Астана. Республикалық баспа полиграфия орталығы. 2000. – 140 б.
8. Мендикулова Г. Мустафа Шоқай и списки туркестанских военнопленных. Қараңыз: / Участие казахов во второй мировой войне в странах Западной Европы: Сборник материалов круглого стола / отв.ред. Г.М. Мендикулова. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 165 с.
9. Токмамбетова И. Извлечение из Дневников Шадыбека Токмамбетова... Қараңыз: Сборник материалов круглого стола / отв.ред. Г.М. Мендикулова. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 165 с.
10. Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Зерттеу / Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Гүлім Блен Шадиева. – Астана: «Педагогика-Пресс Баспа Үйі», 2012, 375 б.
11. Исахан Ғ. Тұтқындардың тізімін өз қолымен тіркеген // Аңыз адам. - №7. – 2011.

ӘОЖ 94(47).084.8

ЕР ЕРЛІГІ – ЕЛ ЕСІНДЕ

Төлегенов А.

Тарих ғылымының магистрі

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіз мемлекет екендігін бүкіл әлемге паш ете отырып, Қазақстанның гүлденіп, өркендеп, көркейіп, жастары оқыған, үлкені ел сыйлаған, патриотты, халықтың мықты ордасын құру мақсатында қызмет жасауда. Кешегі өткен өміріміз жолын еске алсақ, талай қиыншылықты бастан кешірген халықпыз. Соның бірі Ұлы Отан соғысы болып табылады. Ол туралы үлкендерден, көнекөз қариялардан естіп жүреміз. Кинолардан, деректі фильмдерден көреміз. Әйтсе де өткенге көз жүгіртпей, болашаққа бағдар жасау мүмкін емес. Бұл соғыс кезінде әрбір бесінші қазақстандық майданға аттанып, Отан анасын қорғауға атсалысты. Қаншама қазақстандықтар ұрыс даласында мерт болды. Жеңіс бізге миллиондаған адамдардың төгілген қанымен келді. Соғыс салған қасірет әрбір жанұяның тарихында із қалдырып кетті.

Ұлы Отан соғысы тарихы туралы қаншама шығарма жазылып, қаншама кино түсіріліп жатса да оның тарихына еш уақытта нүкте қою мүмкін емес. Ерлікпен шайқасып лайықты бағасын алғандар да бар. Кезінде аты аталмай қалса да қазір санамызға қайта оралып жатқан тұлғалар аз емес. Оны ашып анықтау белгісіз болып жатқан тағдырларды тауып елге танытып, лайықты атаққа ие болғызу, оларға қамқорлық жасау - бүгінгі ұрпақ, біздің, қасиетті парызымыз.

Кеңес халқының Ұлы Отан соғысындағы ерлігі әлемді таңқалдырып, мойындатты. Оған қазақстандықтар мен қазақтар қосқан қасиетті де қаһармандық ерлік үлес – ерлікті біз мақтан тұтамыз. Аға ұрпақтың ерлігі мен әскери даңқы жас ұрпақты Отанымыздың болашағы үшін азаматтық жауапкершілікке, елін қорғауға әзір болу рухын сіңіреді. Соғыстың басынан аяғына дейін әскери бөлімдер ретінде шайқасқан 12 қазақстандық дивизияға құрметті атақтар берілді. Олардың бесеуі - бір орденмен, төртеуі - екі орденмен, екеуі үш орденмен марапатталды. 5 дивизия, олардың ішінде Кеңес Одағының Батыры И.В. Панфилов атындағы 8-гвардиялық дивизия гвардиялық дивизияларға айналды. Әскери ерліктері үшін жүздеген мың қазақстандықтар ордендер мен медальдармен марапатталды, 497 қазақстандық Кеңестер Одағының Батыры атанды. Бұл атақты 97 қазақ иеленді, олардың ішінде қазақ қыздары - Әлия Молдағұлова мен Мәншүк Мәметова бар. Төрт қазақстандық ұшқыш - Талғат Бигелдинов, Леонид Беда, Иван Павлов, Сергей Луганский Кеңес Одағының Батыры атағына екі рет ие болды. 1990 жылы 11 желтоқсанда көрнекті қолбасшы Бауыржан Момышұлына да осы құрметті атақ берілді. 1941 жылы Бауыржан Момышұлы аға лейтенант шенінде батальонды басқарып, Мәскеу түбіндегі шайқастарда өз құрамасын жау қоршауынан үш рет алып шықты. Соғысты Б. Момышұлы полковник шенінде аяқтады. Әділеттілік тек 45 жылдан соң, қазақтың ұлттық батыры өмірден қайтқаннан кейін ғана қалпына келтірілді. «Даңқ орденінің толық иегері» атағына 110 қазақстандық ие болды. 1941 жылы 26 маусымда әуеде от-жалынға оранып бара жатқан бомбалаушы ұшағын жау танкісі колоннасы үстіне шүйілтіп, жандарын пиде еткен қазақтың баһадүр ұшқышы Бақтыораз Бейсекбаев пен ұшақ экипажына 1996 жылы 2 мамырда Ресей Федерациясының Батыры атағы берілді. Рейхстагқа тікелей шабуыл жасап, оған Жеңіс туын тіккендердің қатарында қазақстандықтар болды. Яғни, Р. Қошқарбаев, капитан Б.В. Чупрета, минометші А. Бақтыгереев, пулеметші А.Е. Вицко, байланысшы К.М. Волочаевтар болды. Жастар үшін бұл батырлардың ерлігі жадыларында мәңгі сақталып отыр. Екінші дүние жүзілік соғыста тыл еңбеккерлерінің қосқан үлесі зор. 1939 жылғы санақпен салыстырғанда 1942 жылы Қазақстанда ауыл шаруашылығы еңбекшілерінің саны 600 000 адамға азайған. Ауыл шаруашылығында еңбектенген ерлердің майданға тартылуымен олардың орнын қариялар, әйелдер мен балалар басты. Жүздеген оқушылар егіс алаңдарында жұмыс істеп, металл қалдықтарын жинап, «Қазақстан пионері» фондына 4 млн. сом ақша жинады. Ал, бұл ақша «Қазақстан пионері» атты коллонаны жабдықтауға жұмсалды. С.И. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті студенттерінің ұйымдастыруымен жоғарғы оқу орындарының студенттері «Кеңестік студент» деген танк колоннасын жабдықтауға 600 мың сом ақша жинады. 1943 жылы Алматы қаласында С. Луганскиймен кездесу ұйымдастырылып, бұл кездесуден кейін Алматы жастары 400 мың ақша жинап, батырға жаңа ұшақ сыйлады. Республика тұрғындары өздерінің жеке жинағынан майдан қорына 4,7 млн. сом ақша беріп, 20-дан астам құрамалар мен әскер бөлімдерін шефке алып жауынгерлерге 2 млн. астам жылы киім, 1600 мың сомның сыйлығын жөнелтті.

Сонымен қатар қазақстандықтар қоршауда қалған қалаларға қамқорлық көмек көрсетті. Қазақстан жаудан азат етілген Орал облысының 10 қаласын, 35 ауданын, Ленинград облысының 12 қаласын, Калинин облысының аудандарын қалпына келтіруге көмектесті. Сол сияқты Москва, Курск облыстары, Солтүстік Кавказ, Белоруссия, Украина және т.б. республика тұрғындарына көмектесті. Қазақстан комсомолдары қамқорлыққа алған Сталинградта трактор зауыты мен «Красный октябрь» зауытын қалпына келтіру жұмыстарына 1943 жылы 1439 қазақстандық комсомол аттанды. Түркісіб теміржолшылары батыстағы темір жолдарды қалпына келтіру үшін 20000-нан астам мамандарды жіберді. Кеңес халқының Ұлы Отан соғысындағы жеңісі адамзатты фашизм қаупінен құтқарды. Қазақ халқының бұл жеңіске қосқан үлесі зор.

Соғыстың ауыртпалығын көтеріп, бостандықты қорғаған қазақстандық батырлардың есімі әрқашан ел есінде сақталады. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап «Барлығы майдан үшін, барлығы жеңіс үшін!» деген ұранмен соғысқа аттанған ерлердің орнын әйелдер, қариялар мен балалар алмастырды. Тыл еңбеккерлерінің де жауды жеңудегі рөлі жоғары.

Олар соғыс күндерінің барлық ауыртпалықтарын қажырлылықпен көтеріп, патриотизм үлгісін танытты. Осыншама ауыртпалықты бастанкешкен қазақстандықтар ащы мен тұщының дәмін татып, қиыншылық көрсе қысылмай, батылдық, табандылық, өжеттілік танытып бүгінге жеткен Отанымыз - алтын орда үйіміз. Олай болса, «Патриотизм дегеніміз – Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығының қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, ал мемлекетті нығайту дегеніміз - жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм мемлекет деген ұғымды жеке адаммен, яғни оның өткенімен, бүгінгі күнімен және болашағымен қарым- қатынасты білдіреді». Осындай салиқалы ойдан кейін кімнің де болмасын патриотизмді түсінбесіне кім кепіл.

Сонымен қорыта айтарымыз, ешқашанда жауынгер ерлігі мен жеңісті еңбегімен соққан еңбекшінің ерен ерліктері ұмытылмайды. Бүгінде біздің азаматтық міндетіміз – болашақ ұрпақты Отанын сүйуге, елінің, жерінің адал патриоттары, достық пен бірлік туралы түсінік беру арқылы отансүйгіштікке тәрбиелеу. Азатпен келген тәуелсіздігімізді, Отанымызды құрметтеп, Қазақстанды – Отаным деп таныған әрбір азамат осыны түсінер деп ойлаймыз. Ол үшін алдымен адамның Отанына, туған еліне, оның тіліне, салт дәстүрі мен мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезімі қажет. Мұның басты шарттарының идеяларын Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстан 2030» Жолдауында «Біздің балаларымыз бен немерелеріміз бабаларының игі дәстүрін сақтай отырып қазіргі заманғы нарықтық экономика өркендеу үстіндегі күллі әлемге әйгілі әрі сыйлы өз елінің патриоттары болады» деп нақты көрсеткендей, қолда бар алтынның қадірін біліп, бейбіт өмір сүруге тырысайық.

Библиографиялық тізім:

1. Туякова А.Е. Қазақстан тарихы оқу құрал. – ҚКЭУ, 2013.
2. «e-history.kz» - электрондық журнал «Қазақстан тарихы порталы»
3. Аупбаев Ж. Соғыс және бейбітшілік: Ұлы Отан соғысының қазақстандық тарихы // Халық кеңесі. - 1995.

ӘОЖ 61(574)

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕДИЦИНА САЛАСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Асқар А.,

С. Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университетінің 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., Абишева Ж.Р.

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Соғыс тақырыбы қай кезде де өзекті. Себебі елінің бостандығы үшін майдан даласында мерт болған жауынгерлерді қастерлеп, есте сақтау қай халықтың болмасын қасиетті де мызғымас дәстүрі. Майдангер жауынгерлердің ерлігін жас ұрпақтың жадында мәңгі сақтау мақсатында ескерткіштер орнатылып, көшелер мен елді мекендерге есімдері берілді. Соғыс жылдарындағы халықтың жағдайы мен майдан даласындағы жауынгерлердің ерлігін баяндайтын бірқатар кинофильмдер түсіріліп, жазушылар мен композиторлардың шығармалары, бірқатар майдангерлердің естеліктері жарыққа шықты. Соғыс тақырыбындағы естеліктердің ішінде, әсіресе, маршалдар К.Г.Жуков, А.М.Василевский, И.С.Конеv пен аты аңызға айналған Бауыржан Момышұлының естеліктері құнды дерек көздері болып табылады. Бұл естеліктерде соғыстың алғашқы айларындағы майдан даласындағы ауыр жағдай, жауынгерлердің психологиясы шынайы беріледі. Әлбетте, Ұлы Отан соғысы тақырыбын қозғаған кезде республиканың жеңіске қосқан үлесін айтып кетпеуге болмайды. Соғыстың алғашқы айларында-ақ Қазақстанда бірнеше дивизиялар мен бригадалар

жасақталып, бірден майданға аттандырылды. Алматыда жасақталған 316-атқыштар дивизиясы Москва үшін болған шайқаста асқан ерлік пен батырлықтың үлгісін көрсетті. 28 панфиловшылардың қатарындағы қазақтар Н.Есболатов, Ә.Қосаев, А.Қожабергенов, М.Сеңгірбаев қаланы қорғай отырып, өздерінің рухты халықтың жауынгер ұлдары екендігін дәлелдеді.

Москва түбіндегі шайқасты айтқан кезде Кремльдің жанына қойылған белгісіз жауынгердің қабірі еріксіз еске түседі. Белгісіз жауынгердің басына «Есімің сенің беймәлім, ерлігін бар өлмейтін» деп жазылған. Ол қаһарман генерал И.В.Панфилов атындағы 8-гвардиялық дивизияның шайқасқан мекендердің бірінен алынған белгісіз жауынгердің сүйегі. Мүмкін, ол саяси жетекші Рашит Жанғозиннің денесі болар, әлде автоматшы Төлеген Токтаровтың қабірі болар? Мүмкін, ол Крюково түбіндегі шайқаста қаза болған саяси жетекші Жолмұхамед Бозжанов па? Қалай болғанда да ол майдан даласында опат болған барша қаһарман жауынгерлерге бағышталған қасиетті қабір. Оның басына жаққан мәңгі от Отан үшін жанын пиде еткен барлық кеңес жауынгерлеріне Отанның маздатып жаққан шырақ шамы.

Ленинград, Сталинград, Курск иіні, Берлин үшін болған шайқастарда да қазақстандықтар ерліктің тамаша үлгілерін көрсетіп, есімдерін тарихта қалдырды. Мәселен, жазушы И.Эренбург өзінің «Қазақтар» деген публицистикалық мақаласында тұтқынға түскен бір немістің сөзін келтіреді: «Біз шабуылға шығып едік, бір қоңыр түсті жауынгерлер бізге қарсы ұмтылды. Олардың қасарысып алысқандары сонша, біз шыдай алмадық. Бізге бір үрей пайда болды да, кейін шегіндік. Кейін бізбен соғысқандар қазақтар екендігін айтты. Мен бұрын мұндай халық бар екенін білмейтін едім» [1]. Қазақстандықтар майдан даласында ғана емес, тылда да қажырлы еңбектері арқылы ұлы жеңісті жақындатуға орасан зор үлестерін қосты. Ы.Жақаев, Ш.Берсиев, М.Мұхамедиева және т.б. тыл еңбеккерлері бұрын-соңды болып көрмеген үлкен көрсеткіштерге қол жеткізді.

Қоршауда қалған Ленинградтықтарға қазақтың Гомері атанған Жамбылдың үні асқан демеу, қуатты күш, мықты тірек болды. Ленинградты қорғаушылардың бірі атақты Всеволод Вишневский «Бұл сәлемді көзге жас, көңілге қуаныш толы сезіммен оқымауға болмайды.... Біз күшімізді еселей түсіп ұрысқа аттандық» [1, 143-б.] – деп еске алады.

Ия, қалай айтсақ та ІІ дүниежүзілік соғыс және оның құрамдас бөлімі Ұлы Отан соғысы адамзат тарихындағы ең бір қасірет пен қантөгіске толы соғыстардың бірі болды. Соғыстың алғашқы айларында-ақ кеңес әскері үлкен шығындарға ұшырап, Украина, Белоруссия, Молдавия, Прибалтика елдерін тастап, кейін шегінді. Соғыс кезіндегі шығын туралы құжаттарды мұқият зерттеу арқылы алынған мәліметтердің айтары көп. Бұл ең алдымен Ұлы Жеңістің ұлы бағасы деген сөз, жауды жеңу жолында жанын қиғандарды жадында сақтау тірілердің парызы деген сөз. Құжаттарды зерделей отырып, назар аударатын бір мәселе, майдан даласында жараланғандар мен контузия алғандардың үштен екісінен астамы, яғни, 12546000 жауынгер сапқа қайта оралған [2]. Себебі, майдангер жауынгерлердің жауға деген өшпенділігі мен жеңіске деген сенімі оларға күш пен жігер беріп, өмірлік қуат-қорын арттырды. Әлбетте, қатарға қайта тұрғандардың тез сауығып кетуіне медицина саласының мамандары мен халықтың жан-жақты көмегінің арқасы да шешуші роль атқарды.

Әскери-медициналық қызметтің жетістігінің негізі барлық деңгейдегі медицина кадрларының жоғары біліктілігі мен жеткілікті болуы және де жараланғандарды кезең-кезеңімен емдеп жазудың қолайлы жүйесінің қалыптасуында болып отыр. Алғашқы медициналық көмек және жаралыларды емдеу ең алдымен роталар мен батальондарда басталып, санитарлар жауынгерлерді тез арада батальон фельдшеріне не тура полктің медицина пунктіне жеткізетін. Дәрігерге дейінгі және дәрігерлік алғашқы көмек алған жаралылар дивизияның медициналық-санитарлық батальонына жеткізіліп, операция үстеліне жатқызылған. Хирург-дәрігерге тез жеткізілуінің арқасында өлімнен арашаланғандар көп болды. Операциядан кейін он-он бес күн ішінде қайта сапқа тұра алатындар ғана медсанбаттың госпиталінде қалдырған. Жарасы ауыр болған жауынгерлерді медициналық қызметтің эвакуациялық бөлімшелері армиялық, майдандық деңгейдегі госпитальдарға

жеткізген. Ал ол жерден ең ауыр деген жаралылар арнаулы санитарлық пойыздармен шалғай тылға жөнелтіліп, Қорғаныс халкомының, КСРО немесе одақтас республика денсаулық сақтау халкомының эвакогоспитальдарына, сондай-ақ Бүкілодақтық Кәсіподақтар Орталық Кеңесі мен оның республикалық органдарының госпитальдарына жатқызылған. Айта кететін бір мәселе, армиялық және майдандық бағыныштағы госпитальдар жалпы хирургиялықтан бөлек бас және бет-жақ сүйектері, асқазан, ішек, жамбас-сан хирургиялық госпитальдарына, сонымен қатар жеңіл жара, неврология және басқа да аурулар госпитальдарына мамандандырылды [3]. Госпитальдардың мамандандырылуы жаралылар мен науқастарды емдеп жазу сапасын жақсартуда зор роль атқарды.

Қазақстанда соғыс басталмастан бұрын Орта Азия әскери округінің Алматы гарнизондық госпиталі және Қазақ шекаралық округінің госпиталі жұмыс істеді. Соғыс басталғаннан кейін шілде айында алғашқы эвакогоспитальдар Ақтөбе, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Қарағанды, Семей облыстарына, кейін басқа да облыстарға орналастырылды. 1941 жылы 22 қыркүйекте оларды басқару үшін Қазақстан Денсаулық сақтау халкомының құрамында эвакогоспитальдар басқармасы құрылды. Оны штатында он адамы бар халком орынбасары профессор В.Г.Ермолаев (1944 жылдан – Денсаулық халкомының орынбасары медицина ғылымдарының кандидаты М.К.Тілеуғабылов) басқарды. Бас хирургы профессор В.В.Закеев болды. 1941 жылы қазанда ВЦСПС (Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов) санаторийлері мен демалыс үйлері басқармасының негізінде ҚазКСР-інде ВЦСПС-тің Қазақстандағы эвакогоспитальдарының басқармасы құрылып, бастығы И.С.Асиновский, ал бас хирургы Т.А.Бакшт болды [4].

Госпитальдарды басқару мен оларды материалдық-техникалық жағынан қамтамасыз етудегі аралық буын жергілікті эвакуациялық пункттер (ЖЭП) болған еді. Ленинград майданынан Алматыға келген ЖЭП-19 1941 жылғы 20 қазаннан 1945 жылғы ақпандағы рэвакуациясына дейін Алматы, Жамбыл, Семей облыстарындағы госпитальдардың жұмыстарына басшылық жасады. ЖЭП-39 Петропавлға келіп, сол жылғы 27 қарашадан Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Қарағанды және Павлодар облыстарының госпитальдарын басқарды. ЖЭП-60 Ташкентте болды да, Қызылорда және Оңтүстік Қазақстан облыстарындағы госпитальдарға басшылық жасады. ЖЭП-110 Орынборда орналасып, Ақтөбе, Гурьев және Батыс Қазақстан облыстарындағы госпитальдарды басқарды. Қостанай облысының госпитальдары Челябинскідегі ЖЭП-98-дің қарауында болды.

Жаңа эвакогоспитальдарды құру 1942 жылдың ақпанына дейін, майдан өңірінен келгендерін орналастыру сәуірге дейін жалғасты. Қазақстанның қалалары мен селоларынан барлығы 155 эвакогоспиталь өтті. Олардың 27 % республиканың белгіленген аудандарына жайғаспай, басқа республикаларға ауыстырылды. 1942 жылдың наурызында Қазақстанда жұмыс істеп тұрған госпитальдар саны – 78 болды. Мысалы, Алматы облысында 3 520 төсектік 9, Ақтөбе облысында 2 790 төсектік 8, Ақмола облысында 1510 орындық 5, Шығыс Қазақстанда 1310 орындық 3, Гурьев облысында 1280 орындық 3, Жамбыл облысында 760 орындық 2, Батыс Қазақстан облысында 1300 орындық 3, Қарағанды облысында 1470 орындық 3, Қызылорда облысында 1210 орындық 3, Қостанай облысында 700 орындық 2, Павлодар облысында 900 орындық 2, Солтүстік Қазақстан облысында 2760 орындық 5, Семей облысында 2650 орындық 5 және Оңтүстік Қазақстан облысында 1565 орындық 3 госпиталь болды. Қазақстанда уақытша орналасқан эвакогоспитальдардың жалпы санынан 44,5 % жергілікті және 55,5 % эвакуация ретімен келгендер болатын. Соғыстың барысындағы шешуші бетбұрыс, сондай-ақ эвакогоспитальдардың көпшілігінің майдан шебіне жақын өңірлерге оралуына байланысты елдің шығысында, соның ішінде Қазақстанда да госпитальдар саны біртіндеп азайды. 1943 жылдың басында республикада олардың саны 30 (30250 орын), 1944 жылы 19 (10000 орын), 1945 жылы 4 (2400 орын) болды. 1945 жылдың 1 қазанында эвакогоспитальдардың соңғысы Отан соғысы мүгедектерінің госпиталі болып қайта құрылды [5].

Эвакуациямен келген госпитальдарды қабылдап, орналастыру, сондай-ақ жаңа госпитальдар құру ісіне республика, облыстар, қалалар мен аудандардың партиялық

органдары басшылық етті. Санаторийлер мен демалыс үйлері түгел дерлік және де ауруханалардың бір бөлігі, сонымен қатар оқу орындары, мәдениет сарайлары мен клубтардың ғимараттары госпитальдарға берілді. Жаралыларды емдеп, аяғына тез тұруы үшін қолда бар мүмкіндіктің барлығы да пайдаланылды. Мәселен, Алматының өзінде ғана госпитальдарды қамқорлыққа алуға 300-ден астам кәсіпорын, мекеме және оқу орындары қатысты. Өндірістік ұжымдар үй-жайларды бейімдеп қайта құруға көмектесіп, жетіспей жатқан жабдықтарды жасап берді. Спорт ұйымдары емдеу физкультурасын ұйымдастыру үшін керекті нұсқаушылар мен құрал-сайман бөлді. Жоғары сыныптардың оқушылары мен студенттер ауыр науқастардың палаталарында кезекшілік ұйымдастырып, жаралылардың жақындарына хат жазып беруге көмектесті. Республика театрларының артистері 1942 жылғы қаңтардан 1943 жылғы наурызға дейінгі 14 айдың ішінде ғана госпитальдарда 2975 концерт қойды [6].

Көптеген госпитальдарда қамқоршылардың көмегімен мүгедектерді жаңа мамандықтарға үйрететін курстар мен үйірмелер құрылды. Қазақстан Денсаулық сақтау халкомының госпитальдарында ғана 12 352 адам екінші мамандық алды. Мұның өзі олардың жаңа тіршілік жағдайына бейімделіп, жауды талқандауды көздеген жалпыхалықтық іске қосылуын жеделдетті және материалдық-тұрмыс жағдайларын да жеңілдетті.

Халықтың өз еркімен қан тапсыруын ерекше айтып өту керек. Республика бойынша донорлар саны 1945 жылға қарай 41 213 адам болды. олардың көбі 10-20 литрден, ал алматылықтар М.А.Гусеева – 21,3 және А.В.Колпакова – 23,8 литр қан тапсырды. Еріктілердің ыстық қаны жүздеген және мыңдаған жауынгерлердің өмірлерін сақтап қалды. Жаралы және науқас жауынгерлерді емдеп жазудың негізгі жүгін дәрігерлер көтерді. Гурьевтен А.Д.Сүндетов, Оралдан К.Н.Тимофеев пен З.А.Латыпова, Петропавлдан В.С.Воробьев пен Н.Р. Сулова, Алматыдан Х.А.Барлыбаев пен И.Г.Калиничева және басқа да көптеген дәрігерлер эвакогоспитальдар ашылысымен оларға штаттағы қызметкерлер болып кірді. Қазақстанның еңбек сіңірген дәрігерлері мен ғылым қайраткерлері В.В.Закеев, В.И. Зюзин, Г.Н.Удинцев қаладағы және облыстардағы госпитальдарда консультанттар және жетекші мамандар болып жұмыс істеді. Көптеген медик ғалымдар мен дәрігерлер ғылыми жұмыстарын жалғастыра отырып, емдеудің шипалылығын күшейтуге жәрдемдесті. № 4152 эвакогоспитальдың (Көкшетау облысы, Воробьевка селосы) басшысы, медицина қызметінің аға лейтенанты Н.П.Золотых, қызметкерлері А.А. Глушко мен М.Г.Леонова аяқ-қолға оқ тиген жараны емдеуде емдік физкультураны қолдану әдістерін зерттеді. № 1054 эвакогоспиталінен (Бурабай курорты) Ф.А. Лайгинский мен Н.С.Павлович туберкулез ауруларын емдеудің нәтижелерін талдады. № 3582 эвакогоспитальдан доцент Златин үсіктерді ашық әдіспен емдеуге арналған тор шәрке, сондай-ақ жараға да шипалы парафин-май қоспасын бүркейтін құрал жасап шығарды. Хирург А.Н.Сызганов пен оның шәкірттерінің қазақстандық «КЗК» қан алмастырғышын жасау жөніндегі, сондай-ақ оның Республикалық қан құю станциясын ұйымдастыру жөніндегі қызметі жемісті болды. Жергілікті ғалымдар мен жас зерттеушілердің жетістіктері жете тексерілісімен дереу практикаға енгізілді. Бұл жұмыс ғылыми-дәрігерлік конференциялар (госпитальдық және госпитальаралық конференциялар) мен семинарлар арқылы жүргізілді. Атап айтқанда, емдеудің физикалық әдістерінің Сеченов атындағы Орталық ғылыми-зерттеу институтының (Бурабайда орналасқан) негізінде ұйымдастырылған осындай семинарлардың бірінде КСРО ҒА құрметті академигі Н.Ф.Гамалея, мүше-корреспонденттері Г.Д. Белоновский мен Н.Н.Петров, профессорлар И.Я.Брук, П.В.Лихтерман, Е.А.Нильсен, М.И.Певзиер дәрігерлер алдында сөйледі [7, 98-б.].

Алматы медицина институтының кафедралары жанындағы дәрігерлердің білімі мен мамандануын арттыру жөніндегі курстар жаңа әдістерді қолдануда машықтану және білім жетілдіру ісіне көп көмек берді. 1941 жылдың өзінде ғана 739 дәрігер мен 2925 орта дәрежелі медицина қызметкерлері мамандандыру курстарынан өтті.

Медицинаның озық тәжірибесі мен ең жаңа жетістіктерін зерттеп біліп, практикаға енгізу жөніндегі жұмысқа жалпы басшылықты Республика денсаулық сақтау халкомы

эвакогоспитальдар басқармасының ғылыми-методикалық бюросы (бюроны профессор В.Г.Ермолаев басқарды) мен ВЦСПС-тің Қазақстандағы эвакогоспитальдары басқармасының ғылыми-госпитальдық кеңесі (жетекшісі профессор Т.А.Бакшт) жасады. Бұл мекемелерде жұмыс істеген адамдар кәсіби біліктілігі жоғары, өз істерін жетік білетін тәжірибелі мамандар болды. Осындай мамандар жұмысының нәтижесі – госпитальдар жұмысының көрсеткіштері еді. Мысалы, № 4091 эвакогоспиталі Алма-Арасан курортының негізінде Алматыдан 26 км жерде 1941 жылғы 15 қазаннан 1945 жылғы 13 қыркүйекке шейін жұмыс істеді. Госпиталдың басшысы II рангалы әскери дәрігер В.М.Михновский, ал 1944 жылдың ортасынан бастап медқызмет майоры А.Ф.Леоновский болды. 420 орындық госпиталь соғыс жылдарында 3887 жаралы мен науқасты қабылдап алды. Осы уақыт ішінде 8 адам қайтыс болып, 843 адам сапқа қайта оралды. Ал қалғандары әскери есептен шығарылып, немесе әрі қарай емделуге демалыс беріліп қайтарылды.

№ 4113 эвакогоспиталь Медеу қойнауындағы «Қазақстанның X жылдығы» демалыс үйінде жұмыс істеді. Басшысы III рангалы әскери дәрігер Е.П. Скуратова, ал 1942 жылдың аяғынан II рангалы әскери дәрігер Г.М.Варшавский болды. 1941 жылғы қазаннан 1945 жылғы 13 қыркүйекке дейінгі кезеңде онда 4992 жаралы және науқас жауынгерлер емделіп, 1259 адам сапқа қайта оралды.

№ 4100 эвакогоспиталь 1941 жылдың қазаннан 1945 жылғы 13 қыркүйекке дейін Шығыс Көміршілер кәсіподағы ОК демалыс үйінде Көкшетау облысының Шучье қаласында жұмыс істеді. Госпиталдың басшысы болып III рангалы әскери дәрігер А.П.Матафонов, 1943 жылдың бірінші жартысынан III рангалы әскери дәрігер Я.З. Браиловский, 1944 жылдың екінші жартысынан медқызмет капитаны А.С.Медовар жұмыс істеді. Соғыс жылдарында мұнда 3000 жауынгер емделді. Қайтыс болғаны – 3 адам, 998 адам сапқа оралды.

Қазақстанның басқа эвакогоспитальдарындағы көрсеткіштер де осыған шамалас. Оларда барлығы 184309 жаралы және науқас жауынгерлер емделді. Соның ішінде Республика Денсаулық сақтау халкомының госпитальдарында 151407, Қазақстандағы ВЦСПС жүйесінде 32902 адам емделді. Денсаулық сақтау халкомы госпитальдарында 60-70 %-ке дейін, кәсіподақ госпитальдарында емделгендердің 48,4 %-і сапқа қайта оралғандар болды [7, 146-б.].

Демек, майдан даласында жараланған жауынгерлердің өмірі үшін күн-түн демей аянбай қызмет жасаған медицина қызметкерлерінің Ұлы Жеңіске қосқан үлесін ешкім де жоққа шығара алмайды. Олар өздерінің міндеттерін жауапкершілікпен орындап, майдангердің аяқтан нық тұрып, сапқа қайта оралуына қолдан келер мүмкіндіктің барлығын ұтымды пайдаланды. Осы арқылы Қазақстанда орналасқан эвакогоспитальдар өздерінің алдына қойған миссияны абыроймен орындап шықты.

Библиографиялық тізім:

1. Қозыбаев М.Қ. Ақтаңдақтар ақиқаты. Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 142 б.
2. Войн без жертв не бывает // Красная звезда. 1982, 27 марта.
3. Очерки истории советской военной медицины. – Ленинград: Издательство «Медицина», 1968. - 526 с.
4. Жакупова М.А. Эвакогоспитали Казахстана в годы Великой Отечественной войны. – Алма-Ата: Казахстан, 1985. – 118 с.
5. Кучерявый И.М. Год работы эвакогоспиталя // Здравоохранение Казахстана, 1942. - №10. – С. 3-11.
6. Самарин Р.И. Забота о раненых и больных эвакуированных в Казахстан в годы Великой Отечественной войны // Здравоохранение Казахстана, 1980. - №5. – С. 6-9.
7. 40 лет Советского Красного Креста. 1918-1958. Москва: Медгиз, 1959. – 221 с.

ҚАЗАҚСТАН МҰНАЙ ӨНЕРКӘСІБІ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА

Бегайдаров О.,

С. Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университетінің 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., Абишева Ж.Р.

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

II дүниежүзілік соғыс және оның құрамдас бөлігі Ұлы Отан соғысы адамзат тарихындағы ең бір қасіретке толы кезеңдердің бірі болды. Адамзат баласы бұрын-соңды бұндай қасіретті бастан өткермеді. Соғыс майдан мен тылдағы халықтардың достығын шыңдады. Бұл кезде көтерілген «бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін!» деген ұран халықтың көкейтесті ойынан шығып, еліміздің көп ұлтты халқын бір мезетте жұмылдырды. Сын сағатта майдан мен тыл біте қайнасқан берік те тұтас организмге айналды. Тылда да майданның өзіндік шептері болды. Ол шептер заводтар мен шахталар, қырманнар мен жайлау, қыстаулардың жанынан өтті. Тыл жауынгерлерінің майданға жөнелткен астығы, қару-жарағы, киім-кешегі, сәлемдемелері майдангерлердің ерліктерімен ұштасты.

Халық шаруашылығын тез арада соғыс жағдайына бейімдеп, қайта құру, күшті әскери экономиканы жасау міндеті күн тәртібіне қойылды. Себебі, сол кезде ғана бүкіл Еуропаның экономикасына сүйенген гитлерлік Германияның шығарып жатқан әскери техникасының сан жағынан басымдылығын жоюға болатын еді.

1942 жылдың орта шеніне қарай халық шаруашылығын соғыс жағдайына бейімдеп, қайта құру негізінен аяқталды.

Қазақстанның мұнай өнеркәсібі майданды және тылды мұнай өнімдерімен жабдықтауда, әсіресе майдан шебі Волга (Еділ) мен Кавказға жақындап, Баку мұнайының елдің орталық бөлігіне тікелей шығуы уақытша кесілген кезде елеулі рөл атқарды. 1942 жылы жазда Баку мен Грозныйдың майдандағы армиямен теміржол байланысы үзілді. Волганың төменгі сағаларына да қауіп төнді. Осы өте қиын-қыстау жағдайларда Кавказдың мұнай өнімдерін майданға ұзақ айналма жолмен: Баку – Красноводск – теңіз арқылы, ары қарай – Красноводск – Ашхабад – Ташкент – Орал – Сталинград – теміржол арқылы жеткізуге тура келді. Мұнай өнімдерін жаппай тасымалдау үшін Ашхабад теміржол желісінің өткізу мүмкіндігі шағын болғандықтан, жағдай одан сайын шиеленісе түсті. Оңтүстік майдандағы әскердің мұнай өнімдерінің қосалқы қоры тым мардымсыз болып шықты. Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті мұнай өнімдерін Каспий теңізі арқылы барынша тезірек жеткізуді талап етті. Жанар-жағармайды Бакуден Гурьевке (қазіргі Атырау) дейін теңізбен, ары қарай теміржол және мұнай құбыры арқылы Гурьев – Орск бағытында майданға жіберу шешімі қабылданды. 1942 жылдың тамыз айында Баку мұнай өнімдерінің легі Гурьев арқылы ағылды, ал Оңтүстік майдандардың маңызды торабына айналды. шұғыл шаралардың ішінде Гурьевте мұнай өндейтін завод салу қарастырылды. Завод құрылысы және мұнай құбырларын тарту үшін Большой Пешной – Гурьев – Орск бағытына Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің шешімі бойынша КСРО мұнай өнеркәсібі Халық Комиссариатының нұсқауымен құрылыс ұйымы жіберілді. «Азнефтестрой» мен «Ембінефтестройдың» қосылуының негізінде ірі «Казнефтестрой» тресі құрылды.

Негізінен алғанда Қазақстанның мұнай өнеркәсібі қазан төңкерісіне дейін пайда болып, Кеңес өкіметі жылдарында едәуір өркендеді. 1922 жылы Ембі мұнай Бүкілодақтық тресі құрылып, 1940 жылы ол Қазақстан мұнай комбинаты, 1945 жылы Қазақстан мұнай бірлестігі болды. Бірлестікке Гурьев және Ақтөбе облыстарының мұнай кәсіпшіліктері кірді. Жайық-Ембі мұнайлы ауданын игеру жөніндегі шаралардың нәтижесінде бірлестіктің материалдық-техникалық базасы нығайып, мұнай шығару артты. 1935 жылы Гурьев – Қосшағыл су құбыры (ұзындығы 640 км) салынып, мұнай кәсіпшіліктерін сумен қамтамасыз ету проблемасы шешілді. 1940 жылдың аяғында Гурьев – Қандыағаш кең табанды темір жолы

пайдалануға берілді. Мұнай кәсіпшіліктері электр станцияларының қуаты 6,3 есе дерлік артты [1]. Олардың еңбегімен республика елдегі өндірілетін бүкіл мұнайдың бестен бірін беріп тұрды.

Қазақстан мұнайшылары гитлершіл Германияның Кеңес еліне опасыздықпен тап бергені туралы хабарды ашу-ызамен естіді. Барлық мұнай кәсіпшіліктерінің ұжымдары өздерін соғыс қажеттеріне жұмылдырылды деп санап, майданға көмектесу жолындағы еңбек вахтасына ұйымшылдықпен кірісті. 1941 ж. маусымда тәулігіне 2 432 тонна мұнай өндірілсе, қыркүйекте 2 789 тонна мұнай өндірілетін болды. 1941 жылы шілденің басында Қазақстан мұнай комбинатының кәсіпорындарын соғыс қажетіне сай жұмыс ырғағына көшіру шараларының жоспары жасалды. Жоспарда барлық ресурстарды жұмылдыру, адам күші мен материалдық қаржыны пайдалану және барлау мақсатындағы бұрғылауға шоғырландыру, тапшы материалдарды үнемдеу, майданға аттанғандардың орнын басу, еңбек тәртібін нығайту, жұмысшылар мен инженер-техник қызметкерлердің бастамаларын өрістету көзделді.

Майданды жанармаймен кідіріссіз жабдықтау үшін күресте Ескене кәсіпшілігінің жұмысшылары мен инженер-техник қызметкерлері Ембіде бірінші болып насостардың бірнеше түрін, өздері құрастырған сүзгілерді қолдана бастады. Оларды енгізу есебінен ұжым скважиналардың дебитін тәулігіне 1,3 тен 4,1 тоннаға арттырды. Мақат кәсіпшілігінде жоспарлы-алдын ала және күрделі жөндеудің сапасын жақсарту арқылы кейбір скважиналардан мұнай өндіруді тәулігіне 14 тоннаға дейін арттыруға қол жетті. Байшонас геологтары Ж.А.Досмұхамбетов, В.И.Иванов және инженер Гаврилкевич екінші қабаттың скважиналарын мұнайды көбірек тартуға көшіруді ұсынды. Осы әдіске 67 скважина көшіріліп, қосымша ондаған тонна мұнай өндірілді. Комбинаттың геология-барлау конторының бас геологы В.Я.Авровтың екі және одан көп қабатты біріктіріп пайдалану туралы ұсынысының енгізілуі скважиналардың өнімділігін 2 тоннадан 9,5 тоннаға арттырды.

1941 жылдың екінші жартысында пайдалану жабдықтары, цемент, бұрғы құбырлары және басқа керек-жарақтар мүлдем дерлік келмей қалғанына қарамастан, комбинат еңбеккерлері мұнай өндіруді 24 пайызға арттырды. Тоғыз кәсіпшіліктің алтауы соғысқа дейінгі деңгейден асып түсті.

Жұмысшылар мен қызметшілердің саны әскерге алынғандықтан 1941 жылы 3 972-ден 1942 жылы 3 108-ге дейін азайды. 1941 жылдың аяғында мұнай өнеркәсібіне жұмысқа 2 306 қыз-келіншектер алынып, олардың 132-сі қиын бұрғышы мамандығын, 640 оператор мамандығын меңгерді. Мұнайшылар қатары еңбек резервтері оқу орындарының түлектерімен де толықты. Соғыс жылдарында ФЗО мектептері мен кәсіптік училищелер мұнай кәсіпшіліктеріне арнап 3 340 маман даярлады. Алайда кадрларды толықтырудың басты негізі жұмыс істемейтін адамдарды жұмылдыру болды. Дегенмен тұрмыс жағдайының ауырлығынан кадрлардың тұрақтамауы көп болды. сондықтан да басшы органдар қатаң шаралар қолдануға мәжбүр болды. Мұнай өнеркәсібінің еңбеккерлеріне бүкіл соғыс уақыты бойында басқа салаларға ауысуға тиым салынды. 1943 жылдан олар әскерге алынбайтын болды. Ал әскерде жүргендері өндіріске қайтарылды. Мұнайшылардың тұрмысын, азық-түлікпен және өнеркәсіп тауарларымен жабдықталуын жақсарту шаралары да қолданылды. Республиканың батыстағы үш облысының колхозшылары қамқорлық көмек ретінде 1943 жылдың бірінші жартысының өзінде мұнайшыларға жүздеген тонна азық-түлік, ал өнеркәсіп орындары 13 мың пар пима, 12 мың пар былғары аяқ киім, 1500 шолақ тон және басқадай жәрдем берді. Осы шаралардың нәтижесінде жұмысшылар мен қызметшілердің саны тұрақтана бастады: 1943 жылы – 5 685, 1944 жылы – 5 230, 1945 жылы – 6 324 адам болды. Соғыс жылдарында әйелдер саны 3 есе, жастар саны 3,5 есе көбейді [2]. Соғыс уақытының көптеген қиындықтарын жеңе жүріп комбинат еңбеккерлері мұнай өндіру қарқынын күшейтті.

Майдан Қазақстанның батыс облыстарына да жақындады. Бұл өңірде соғыс жағдайы жарияланып, 1942 жылы 15 қыркүйекте Доссор, Мақат, Байшонас, Ескене, Сағыз, Құлсары, Қосшағыл мұнай кәсіпшіліктерінде соғыс жағдайы және қараңғылау режимі енгізілді.

12 сәуірде Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті Үлкен Пешной аралын Гурьев – Орск бас мұнай арнасымен жалғастыратын мұнай құбырын және Гурьев теңіз портын салу туралы шешім шығарды. Гурьев облысының басшылығы бұл үшін 1400 адам, 200 көлік және едәуір азық-түлік пен тұрғын үй бөлді. Құрылыстарда жұмыс күні-түні жүрді. Осының нәтижесінде 1942 жылдың 10 тамызында-ақ Кавказ мұнай өнімдері Гурьев арқылы тасылып, бұл порт оңтүстіктегі майдандардың маңызды жол торабына айналды. 1942 жылы күзде Сталинградтан шалғай жерлерде шайқас қызғанда Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті елдің шығыс аудандарында Кавказдан эвакуацияланған жабдықтарды пайдаланып, мұнай өндіруді барынша арттыру жөнінде қаулы қабылдады (1942 жылы 22 қыркүйек). 1943 жылдың басында «Азнефтестройдан» 334 құрылысшы келді. Геологиялық іздеу және барлау жұмыстарын жеделдету үшін геофизикалық трестің қазақстандық бөлімшесі және арнаулы Қазақстан мұнай барлау тресі құрылып, олардың материалдық-техникалық базасын нығайту шаралары қолданылды.

Күрделі құрылыс кеңінен өркендеді. Соғыс жылдары ішінде құрылыста 321,7 млн. сом күрделі қаржы игерілді. 1942 жылы желтоқсанда Нармұнданақ (Комсомольск) және Жолдыбай, 1944 жылы қыркүйекте Қошқар, 1945 жылы қыркүйекте Тентексор жаңа мұнай кәсіпшіліктері, жалпы қуаты 2 мың кВт үш электр станциясы, Доссор автожөндеу заводы, Гурьевте механика заводы, Мақат-Комсомольск мұнай құбыры, №5 және №7 Каспий-Орск мұнай айдау станциялары салынды. Мақат-Қосшағыл және Ембі-Қосшағыл тар табанды теміржол тартылды. Мұнай жабдықтарын жасайтын завод 8,2 млн. сом күрделі қаржы жұмсалып жаңадан салынды. 1945 жылы күзде Гурьев мұнай айыру заводы іске қосылды [3].

Соғыс уақытының қиын жағдайында мұнай айыру заводы рекордтық қарқынмен салынды. Құрылыс Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1943 жылғы 19 тамыздағы қаулысы шыққаннан соң басталған еді. КСРО Құрылыс Халкоматы мен Қазақ мұнай құрылыс тресінің он мыңға тарта құрылысшылар ұжымы 1943 жылдың өзінде-ақ 14 млн. сомның құрылыс жұмыстарын атқарып, жоспарды 106 пайыз, ал 1944 жылы 144 пайыз орындады. 1944 жылы желтоқсанның 1945 жылы 10 қыркүйекте іске қосылғанға дейін құрылысшылар ұжымы Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің ауыспалы Қызыл туын жеңіп алды. 1945 жылы 25 тамызда Гурьев мұнай айыру заводының бірінші кезегі пайдалануға берілді. Сөйтіп, Қазақстанда жаңа сала – мұнай айыру саласы пайда болды.

Мұнай өндіруді арттыруда қазақстандықтарға КСРО ҒА-ның корреспондент-мүшесі М.А.Капелюшников бастаған ғалымдар бригадасы көп көмек көрсетті. Мұнай өнімдерін молайту жөніндегі шаралар сол ғалымдардың ұсыныстарына негізделді. Қазақстан мұнайшыларының алдында мұнай өндірудің тәуліктік мөлшерін 1942 жылдың тамызынан 2 500 тоннадан 1943 жылдың қазанына дейін 4 500 тоннаға жеткізу міндеті қойылды. Бұл міндетті орындау жолында кәсіпорындарда екіжүзшілер, үшжүзшілер қозғалысы, майдандық бригадалар атану, еңбек майданының гвардияшылары атағын алу үшін жарыс кең өріс алып, Кеңес әскері жеңістерінің құрметіне майдандық вахталар қанат жайды. Қазақстан мұнайшылары 1942 жылы маусымда Бүкілодақтық социалистік жарысқа белсене қосылды. Жоғары нәтижелерге жету үшін бірнеше қабатты қоса пайдалану, ескі скважиналардан мұнай тарту, пайдаланудың қайталама әдістерін қолдану секілді амалдар жасады. Еңбектің озық әдістерін қолдану нәтижесінде 1942 жылғымен салыстырғанда орташа өндіру мөлшері 1943 жылы 2,4 есе артты.

Соғыс жылдарындағы еңбек шежіресіне Ескене кәсіпшілігінің ұжымы үлкен үлес қосты. 1942 жылы қазан айында бұрғылау мастері Рамазан Есқараевтың бригадасы бұрғылаған №12 скважинадан мұнай атқылады. Бір жылда бұл бригада бір станокпен 12 скважина бұрғылады. Бұл үлкен рекорд болатын. Скважиналардың ескі қорын шебер пайдалану нәтижесінде мастер С.Әжібаевтың бригадасы елеулі үлес қосып, 1942 жылы тамызда тапсырманы 198 пайыз, ал желтоқсанда 381 пайыз орындады [4]. Осының нәтижесінде ескенеліктер 1943 жылы да мұнай өндіруді үш есе дерлік арттырды. Олар Бүкілодақтық жарыста 6 рет озып шығып, Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің Қызыл Туы мен ақшалай сыйлықтарын алды. Мол өнімді еңбегі үшін Қошқар және Тентексор мұнай

кәсіпшіліктерінің ұжымдары БКООК (Бүкілодақтық кәсіподақтар одағының орталық кеңесі) және КСРО Мұнай өнеркәсібі халкоматының ауыспалы Қызыл Туымен наградталды. Комсомольск кәсіпшілігі Қазақстан ЛКЖО ОК-нің ауыспалы Қызыл Туын екі рет алды. Ақтөбе мұнай тресінің мұнайшылары мұнай өндіруді жоспардағы 45 мың тонна орнына 50 мың тоннаға дейін арттырып, қажырлы еңбектің үлгісін көрсетті. Комсомолдар ерен еңбек етіп, 1944 жылдың мамырында мұнай комбинатында 79 майдандық комсомол – жастар бригадалары жұмыс істеді. Олардың бастамасымен Сталинградтың ержүрек қорғаушыларына жұмыстан тыс уақытта жоспардан тыс өндірілген бір эшелон мұнай жөнелтілді. Ленинград блокадасының қиратылуы құрметіне 1943 жылы қаңтарда комбинат кәсіпшіліктері жоспардан тыс өндірілген бір эшелон мұнай жіберді.

Қазақстан мұнайшыларының 1943 жылы мұнай өндіруді барынша арттыру жолындағы күресі жаңа табыстарға жеткізді. Ембі және Ақтөбе мұнай кәсіпшіліктері 984 617 тонна мұнай өндірді. Мұның өзі бұлардың бүкіл пайдаланыла бастағанынан бергі ең жоғарғы көрсеткіші болатын.

Соғыс жылдарында Қазақстан мұнайшылары 1941-1945 жылдары 4 283,7 мың тонна мұнай өндірді. Қазақстан мұнай комбинаты еңбеккерлерінің қажырлы еңбегін үкімет жоғары бағалады. Еңбек майданының жүздеген гвардияшылары КСРО ордендерімен және медальдарымен, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төрағасының грамоталарымен наградталды. Олардың арасында 32 жаңа скважинаны мерзімінен бұрын пайдалануға берген Р.Есқараев, мұнай өндіру шебері С.Әжібаев, операторлар Қ.Бахтияров, Б.Доспаева, Н.Шағырова, А.Байарыстанов, А.Қостанов, Н.Бермағанбетов, Н.А.Баранов, А.Назарова, В.Суханов, инженерлер С.Өтебаев, Н.Калинин, Ж.Досмұхамбетов, Р.Сағындықов, В.Ханин, К.Переверзенцев, П.Авров, С.Тумин, Ю.Шванбергер, А.Неверов, М.Тасқарин және басқа да көптеген озаттар болды [5].

Отанға деген сүйіспеншілік, гитлершіл агрессорларға өшпенділік Қазақстан мұнайшыларының майдан мен елге жан-жақты көмектесуді көздеген патриоттық қозғалысынан да көрінді. Елдің қорғаныс қорына олар ай сайын бір-екі күндік табыстарын, сондай-ақ қымбат бұйымдарын берді. «Қазақстан мұнайшысы», «Қазақстан комсомолы» танк колонияларына, «Кеңестік Қазақстан» авиаэскадрильясына екі млн. сомдай қаржы жиналды. Мұнай кәсіпшіліктерінің жұмысшылары мен қызметшілері тылдың майданмен байланысын нығайтуға, Қазақстанның қамқорлығындағы Орел облысының соғыстан қираған шаруашылығын қалпына келтіруге және сол уақыттағы басқа да көптеген ізгі қозғалыстарға белсене қатысты. Демек, Ұлы Жеңісті жақындатуға майдан мен тылдың бірлігі ерекше рөл атқарып, тылдың майданға көмегі жауынгерлердің тұрмыс жағдайларын жақсартумен бірге олардың әскери рухын көтерді. Қазақстан майданның аса қуатты арсеналына айналып, оның құрамдас бір бөлігі болды. Тылдағы еңбек майданы халықтың жауды жеңуге деген жігерлерін қайрай түсіп, жеңіс қуанышын сезінуге мүмкіндік берді.

Библиографиялық тізім:

1. Қазақстан Кеңес Одағының 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы кезеңінде. Екі томдық құжаттар мен материалдар жинағы, Алматы, 1967, II т.
2. Шаукенбаев Т. Жайық – Ембі мұнайлы ауданы. Алматы, 1960.
3. Қозыбаев М. Қазақстан – майдан арсеналы. Алматы, 1970 ж.
4. Қазақ КСР халық шаруашылығы тарихының очерктері. Алматы, 1965, III т.
5. Темірғалиев К.Е. Қазақстан мұнайы үшін күрес. Алматы, 1982 ж.

«АЛТЫН ҚОР - ЕРЛІК ШЕЖІРЕСІ»

Нуриден Р.

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, ф.ғ.к.
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы*

Екінші дүниежүзілік соғыс басталысымен барлық газет-журнал, радио соғыс жағдайына көшірілді. Газет-журналдар шығару күрт азайды. Мысалы, республикалық газеттің бір данасы қырық адамға тиесілі болды. Осындай қиын жағдайда радио ғана халықты ақпаратпен қамтамасыз ете алды. Майдан шебіндегі аймақтарда радиоүзелдердің атқарған қызметтері зор болды. Жау қоршауында қалған барлық қалаларда радио дауысы естіліп тұрды. Тылдағы адамдар майдандағы жағдайды дер кезінде біліп отырды. Сым арқылы келетін радиохабар жаудың аспаннан шабуылын, әскери қауіпті алдын-ала хабарлап, маңызды қызмет атқарды. Казармалар, лазареттер, жатақханалар мен бомбадан тығылатын жерлерге де радио орнатылды. Айта кету керек, Кеңес Одағының барлық азаматтарына соғыстың алғашқы күндерінен-ақ кез келген радиоқабылдағышты пайдалануға тыйым салынды. Тек қана сыммен хабар тарататын дауыс зорайтқыштарға (репродуктор) рұхсат етілді. Осы талаптар жүзеге асу үшін азаматтар радиоқабылдағыштарын мемлекеттік сақтауға өткізді. Үйдегі радиоқабылдағышты тапсырмаған адам әскери уақыттың қатал жазасына ұшырап, шұғыл тұтқынға алынды. Бұл акцияның мақсаты-қатардағы азаматтарға Бүкілодақтық радионың ақпараттарынан басқа мәлімет алдырмау еді (Бұл кездері жалған мәліметтер таратқан шетелдік радиолар болды).

Кеңес халқы тұтқиылдан басталып, жеңіспен аяқталған соғыстың төрт жылғы жай-күйін радиодан күнделікті естіп-біліп отырды. Осындай орасан қызметі үшін 1945 жылы 7 мамыр радио күні болып белгіленді. Қазақ радиосынан жеңіс жайлы жағымды жаңалықты әйгілі диктор Әнуарбек Байжанбаев жеткізген еді. Тарихы осылай тарқатылған соғыс пен жеңіс тақырыбы Қазақ радиосында 1941 жылы басталып, бүгінгі күнге дейін беріліп келеді.

Ал, тарихты қазғың келсе, өткенді жазғың келсе, Қазақ радиосының «Алтын қорына» үңілсең, ұнтаспаға жазылған жауһар жәдігерлер саф алтындай сақтаулы. Радиохабарлардың бір қасиеті сол, жазылып алынған дауыстарды сақтай алсаң күні кешегідей болып үн катады. Қазақ радиосының «Алтын қорында» бес жүз минуттан асатын бірегей әрі қайталанбас ұнтаспалар, жүз сағаттан асатын халқымыздың рухани-мәдени өмірінен сыр шертетін деректі туындылар сақталған. Радиодағы деректіліктің маңызы мен мәні де осында. Ол өткен күн бейнесін дәл бүгінгідей көз алдымызға келтіріп, сенімді дереккөзі бола алады. Таспаға басылған үн-даусыз айғақ, бұлтартпас дәлел. Мысалы, «Алтын қорда» Б.Момышұлы, Қ.Қайсенов сияқты қазақ халқы үшін «Батыр» деген бір ауыз сөзбен бейнеленетін тұлғалардың қандай ғұмыр кешкендері, от пен оқтың ортасында жүргендегі сезімдері, ойлары мен ақыл-кеңестері жайлы хабарлар сақталып, олар қазіргі күні эфирден беріліп те келеді.

Б.Момышұлы туралы хабарда журналист С.Тойлыбаев батырдың өмірбаянына, шығармашылығына тоқталып, біраз мәліметтер келтіреді. Одан кейіне Баукеңнің ұлы сөз алып, өзі де «ата» Бақытжан әкесі жайлы бала болып баяндайды, әкесін сағына еске алады. Әкенің айтқан ақылын, көрсеткен үлгі-өнегесін емірене еске түсіріп, шынайы балалық махаббатпен әңгімелейді. Содан бір үзік келтірелік: «Бозбала кезімде әкем мені қасына отырғызып алып, жиі әңгімелер айтатын-ды. «Баланың ойы далада» дегендей, мен әкемнің айтқандарына құлақ аспай, көп мән бермейтінмін. Осыны байқаған әкем бір жолы: «Бір нәрсені есінде сақта: қайсы жолмен жүрсең де мен үнемі алдыңнан шығамын», - деді. Мен сонда бұл сөзді жете ұғынбай, салғырт тындаушы ем. Ал кейін зер сала қарасам, расында да қайда барсам да, тіпті Қазақстанды айтпағанда Мәскеу, Ташкент, Бішкек, Прибалтика елдерінде әкемнің майдандас достары, өзінің солдаттары, тым болмаса нақыл сөздері,

кітаптары, суреттері «мені ұмытпа» дегендей, ылғи алдымнан шығады. Осындай кісіні ұмыту мүмкін бе? Түрлі кездесулер мен жиындарда көп боламын. Әрбір кездесу мені: «Әкеңді білем деп ойлама, оны білуге тырыс. Сенің жолың осы. Бірақ әкеден озамын дейтін ойдан аулақ жүр. Сен әкеңнің көлеңкесің» деген ойларға жетелейді. Кейбір журналистер мені әкем туралы көп біледі, менен артық білетін жан жоқ деп ойлайды. Жоқ, олай емес. Мен әкемді толық білемін деп айта алмаймын. Өйткені әкем сарқылмас мұхит, телегей теңіз. Ол кісіні ұстаз ретінде үлгі тұтамын». Осы хабардағы тағы бір қымбат қазына - Б.Момышұлының 1965 жылы Жеңістің 20 жылдығында сөйлеген сөзі. Енді Баукеңнің сөзіне құлақ түрелік: «Біз майданда жүріп белуардан қан кештік, тылда жүріп көз жасымызды көл еттік. Күні-түні еңбек етіп, жеңіс үшін тер төктік. Осының барлығын біз Отан алдында, тарих алдында, адамгершілік алдында, намыс алдында (осы сөздерді айтқанда Баукең бүркіттей саңқылдады) ақниетпен азаматтық борышымызды өтеу үшін істедік. Сөйтіп, оны абыроймен атқардық. Жеңіс бізге арзанға түскен жоқ. Ел дегенде еңіреген ерлердің қан майданда құрбан болғандары аз емес, қол-аяғын беріп, мүгедек болғандары да аз емес.

Ұлы Отан, туған жерім, туған елім! (Осы жерде Баукең даусын көтере түсіп, одан кейін сәл бәсеңдейді). Соғыстың жалынына шарпылмаған біздің елде бірде-бір семья жоқ. Соғыстың қайғысы мен мұңы әркімнің басында болды. Солдаттың сағынышы, ата-ананың қайғысы, жардың мұңы, жетім-жесірдің көз жасы әрқайсымыздың басымыздан өтті. Мен өзім қырық жыл қырғын болғанда тірі қалғандардың бірімін. Сол сұрапыл соғыста еліміздің талай саңлақтың, талай азаматтың қаза тапқанын көзіммен көрдім. Менен артық, менен батыр, менен ақылды жігіттердің өліп кеткенін көзіммен көргем (Осылар жайлы айтқанда Баукеңнің дауысы қатты шығып, есіл ерлер есіне түскендей болды). Олар Отанымыздың тәуелсіздігі үшін аянбай күресіп, жантәсілім етті» (үнтаспаның соңы). Халық Батыры Бауыржан Момышұлы сөзінің соңында жастарға батасын беріп, оларға тәуелсіздікті сақтауды, ата-баба аманатын ақтауды тапсырды. Батырдың саңқылдаған дауысы кейде бұлтты жарып шыққан күндей шуақ таратса, енді бірде найзағайдай жарқылдап, ұшқын атты. Жауға салса қайтпаған, сөзге салса алмас қылыштай жарқылдаған, қолына қалам ұстаса соғыстағыдай жапырған Батыр есімі ел есінде мәңгі қала береді.

Белгілі ақын Дүйсенбек Қанатбаевтың «Сыр сандық» атты авторлық бағдарламасындағы «Қаһарман Қасым Қайсенов» деп аталатын мына хабары тіпті ерекше. Бұл хабарда Қайсеновтың дауысы жоқ, бірақ Қасым батыр тыңдарманмен бірге. Д.Қанатбаев жырдан ғана емес, қара сөзден де сарай тұрғызып, болған оқиғаларды тамаша суреттейді. Ол жайлы автор майын тамыза әңгімелеп, көптеген эпизодтарды көз алдына әкеледі. «Қаһарман Қасым Қайсенов туралы әңгімені әріден бастасам ба екен, әлде беріден бе?» деп тыңдарманды бірден қызықтыра жөнеледі. Өйткені автордың өзі батырмен бірге талай кездесулерде болып, көп жайттарға қаныққан екен. Демек Қасым Қайсеновты зерттеген, білген, сырласқан. Сонымен 1997 жылдан бастайды. Бұл шекара әскерлерінің бес жылдық мерейтойына байланысты оқырмандармен кездесуге дайындық кезі. Ақын-жазушыларды бастап баруға тиіс партизан Қасым атамыз дайындыққа келеді де, кездесуге бара алмай қалады. Қағаз-қаламын сайлап, «ия, сәт» - деп отырған журналистке бұл оңай емес, дегенмен де аз уақытта көрген-білгенін былайша баяндайды: «Қасекеңнің қолындағы таяғын ақын-жазушылар мақтай бастады. «Мұны маған Ақселеу жасап берген. Бұл-ерекше таяқ»-деді де қару-жарағын тазалағандай бұрап-бұрап бөлшектеп тастады. «Ішінде қуысы бар, не құйса да болады» деді де пистолеттің ұңғысынан сығалағандай, таяқтың ұшын бізге қаратты. Қасекеңнің 1945 жылғы эпизодтары есіме түсіп кетіп, мен мырс еттім. Қайран, Қасекең-ай!» (үнтаспаның соңы). Автордың өзі айтқандай: «Беріден бастағанда осы, әріден бастағанда» оқиға өткен ғасырдың 80-жылдарында болады. Ақын-жазушылардың оңтүстік аймақтағы оқырмандармен кездесуіне Алматыдан бір топ қаламгерлер Қ.Қайсеновты орталарына алып аттанады. «Көлденең жатқан көгілдір белдерді қақ жарып, көк таспа жолдармен ағызып келеміз. Мен Қасым Қайсеновтың қасындамын. Оңтүстік өлкесін аралап келеміз, көргенімізді саралап келеміз». Автор оңтүстіктегі оқырмандарға жеткенге дейін осы өлкенің тамаша табиғатын, көкмайсаға бөленген даладағы адам қолымен жасалған бау-бақша, мақта

алқаптарын суреттеп келеді. «Тамсанған сайын таңдайына дән дарып, көкірегін ән жарып, қасында Қ.Қайсенов».

Оңтүстіктегі онкүндік кезінде жұрт Қ.Қайсеновты ыстық ықыласпен қарсы алады, түрлі сұрақтар қояды. Сондағы Қасым Қайсеновтың бітім-болмысын автор былайша суреттейді: «Оқырманмен кездесу қызығы бірінен бірі өтеді.Кездесу алдында даңқты партизан беліне зерлі белдік байлайды.Сосын залды барлай шолып, «ал, шырақтарым, қорыққанымды айтайын ба, әлде қорқытқанымды айтайын ба?» - дейді. Сонда зал ду етеді, жамыраған дауыс, ынта-ықылас. Сол сол-ақ екен, партизан өз өмірінің эпизодтарын бастап кетеді. Шынайы, шымыр әңгімелейді. Сұрақ-жауаптар басталады. - Сіздің мамандығыңыз?-деген сұраққа асықпайды,жан-жағын түгелдеп, түгендеп қарап алады да, қолын кеңірдегіне апарады». Осы кездесу күндерінде автор Қ.Қайсеновтың ерекше жаратылысына тәнті болады. Сол күндерде қонаққа барған кездердегі қылықтарының өзі үлгі-өнеге, тәрбие. Фашистерге қырғидай тиген партизанның сол үйдің бүріскен тауықтарына жаны ашитыны тіпті қызық. Әр ағаштың басында шоқиып отырған түйетауықтарды көрген ол үй иесі жігітке «бұларды неге түнде күркесіне қамамадың?» деп ренжиді. Сөйтсе, түйетауықтар да түйе сияқты түнгі салқынды жақсы көріп, омырауларына май жинап, оңалады екен. Мұны естіген Қасекең ойланып қалады. Бәлі, солай ма еді!? Осы жасқа келгенше соны да білмеппін. Кешір, кәрі шалды, - дейді. Сосын басын балаша салбыратып, үйге қарай аяндайды. «Қайран, Қасекем-ай!, Шіркін, оңтүстік!»деген сөз арасындағы лепті сөйлемдері жүрек қылын шертеді, біртүрлі әсер етеді.

Осы кездесуде даңқты партизанға қанша фашистің көзін жойдыңыз? - деген сұрақ көп қойылады. Жау тылында жүріп, Кеңес үкіметінің үкімін орындай бермегенін, тұтқынға түскен елу фашистке елу оқтың өзі шығын. Оларды бір жерге қамап қоятын орын да аз. Тамақтарын тартып жеп, киімдерін сыпырып алу керек болады. Енді не істеу керек? Сондықтан жаудың көзін жоятын басқа да амалдар бар екенін айтады. Адамды өлтірудің

Жүз жиырма төрт түрі бар дегенде, сіз соны білесіз бе?- деп сұрақ қойғанда: «білем, қолдандым» - дейді партизан. «Ал енді, қанша фашисті өлтіргенімді санаған жоқпын.Азат етілген аймақтарда шығындарды есептейтін екі жақтан комиссия құрылып,санақ жүргізіледі. Тек Украинадағы Борисполь ауданында ғана отыз фашистің көзін жойыппын. Румыния, Карпат тауларындағы қимылдарымды есептегенде қанша фашисті құртқанымды бағамдауға болады». Жауды аяса, өзі құриды, сондықтан өмір мен өлім бетпе-бет келгенде бір шыбын жан үшін кімді аясын? Оның үстіне Отан үшін отқа түскен сәттерде. «Жауды аяған жаралы болады, не жанын береді» - деген рас қой. Не өмір, не өлім! Соғыстағы осы сәттер кейін бейбіт өмірінде қосарласып, түнде ұйқыдан, күндіз күлкіден айырды.Азапты күндерді бастан кешірді.Алматыға келсе де майданның мазасыз көрінісі мазасын ала берді. Ормандарды паналап, түзде жүрген оған енді үйге кірсе жау қоршап тұрғандай, далаға шыққанша асығады. Ұйқыға жатса кереуеттен құлап түсіп, қасында жатқан қосағын не аяғынан, не қолынан сүйрелей жөнеледі. Жанындағы досын жауға қалдырмайтын жауынгерлік принцип бойынша солай істейді. Бірақ бұл бейбіт күндер еді. Соғыс сұмдығымен осылай арпалысты. Міне, «Қаһарман Қасым Қайсенов» хабарынан түйген сырымыз осындай болды.

Соғыстың аяқталғанына жетпіс жылдан астам уақыт өтсе де, «Алтын қорда» сақталған осы екі хабардың өзі қазіргі ұрпаққа талай ой салары анық. Тасқа жазылып алынған дауыстар күні кешегідей саңқылдап, өткен күндерден сыр шертеді. Қазақ радиосының «Алтын қорында» ұлтымыздың танымал тұлғаларының дауыстары сақталған. Олар - біздің қазынамыз, тарихымыз, алтын дауыстарымыз.

Библиографиялық тізім:

1.Қазақ радиосының хабарлары.

Мақалада Қазақ радиосының «Алтын қорында» сақталған Б.Момышұлы мен Қ.Қайсенов жайлы соғыс тақырыбындағы хабарларға талдау жасалады.

ТЕКТИНІҢ ТҰЯҒЫ (МАЙДАНГЕР ӘЛІМ АЛМАТ ХАҚЫНДА)

Жақсылық Н.,

С. Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университетінің 1-курс студенті
Ғылыми жетекшісі: Қоскеева Ә.М.

С. Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университетінің аға оқытушысы,
PhD докторы

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Өмірде тектінің аты қалады. Халық тек ізгілікті істердің ғана даңқын асқақтатады. Қалғанының бәрі өледі. Өлмейтін де, өшпейтін бір ақиқат бар. Ол – тарих сахнасындағы орнымыз. Бірғызда туған қазақтың алғашқы скрипкашысы Әлім Алматты қазақ жұрты соңғы жылдары ғана тани бастады. Өйткені ол 1941 жылы Ұлы Отан соғысына аттанып, одан кейін елге оралмаған. Тағдырдың жазуымен музыкант Түркияда еңбек етіп, сол жақта тұралаған. 2018 жылдың ақпан айында 101 жасында Стамбулда дүниеден озды. Өзінің айтуынша, Әлім Алмат 1917 жылдың тумасы, бірақ төлқұжатында 1920 деп жазылып кеткен. Оның бір себебін, басты кейіпкеріміз, «әскерге жастай алмасын деп жасымды үйдегілер үлкейтсе керек» [1, 16-б.] - деп түсіндіреді.

Сонымен, Әлім Алматтың азан шақырып қойған аты Ғалымжан, әкесінің аты Әбсәлам, атасы Төремұрат, арғы атасы Алмат. Ғалымжан Әбсәламов 1917 жылы қазіргі Ақтөбе облысы (бұрынғы Торғай облысына қарасты) Бірғыз ауданындағы Қарақоға деген жерде туылған. Кіші жүздің Шөмекей руынан шыққан. Арғы аталары (Киікбай батыр – Кіші Жүздің ханы Әбілқайырдың тұсында өмір сүрген; Тобаберген батыр – Арынғазы ханды қолдаған, қазақ башқұрт қақтығысында қаза болған, сардар, қажы (Алмат), болыс (Самырат) болған.

Ғалымжанның Алмат тегіне келсек, өз атасы Төремұраттың әкесі Алмат Тобаберген (1804-1882), кезінде жергілікті басқару ісіне араласқан беделді адам болған. Ел ішінде «сардар» атанып, бір болысты басқарған, орталықтағы билік өкілдеріне басқарушылық, іскерлік қасиетімен көзге түскен. Тіпті, замандас орыс шенеуніктері мен ресейлік шығыстанушылардың көзіне іліккен.

«Актюбинский вестник» газетіндегі материалдарға көз жүгіртсек, «Алмат Тобаберенов 1830 жылы Орыс өкілдігінің құрамымен бірге Хиуа хандығына, 1834 жылы П. Демезон экспедициясымен Орскіден Бұхар хандығына барған. 1834-1846 жылдар аралығында дипломатиялық миссиямен Қоқан, Хиуа, Бұхар хандықтарында бірнеше рет болып қайтқан.

1824 жылы құрылған Орынбор губернаторлығындағы топографиялық зерттеу жұмыстарын басқарған, генерал лейтенант Иван Бларамбергтің «Земли киргиз-кайсаков Малой Орды» атты еңбегінде «Қырғыз А. Тобаберген ерекше адам, керемет ұстамдылығымен және ақылдылығымен кең ойлайтын адам...» делінсе, Бірғыз уезінің алғашқы бастығы А.Богақтың жазбаларында «А.Тобаберген – қырғыз-қазақ қоғамының шынайы патриоты» делінген. 88 жасында дүниеден озған А.Тобабергеннің жерлеу рәсіміне қатысқан И.Аничковтің «Поездка на киргизские поминки в 1892 году» деген мақаласы негізінде суретші В.Верещагин суреттер топтамасын жасаған [1, 17-б.].

1840 жылдары Бірғыз уезіне қарасты жерлерден «балалары Самырат пен Төремұратқа 12 бөлмелі, немересі Әбсәламға 7 бөлмелі, Әбдіразаққа 6 бөлмелі қалалық үлгі жобамен қаңылтыр төбелі үйлер салғызған».

Алмат Тобаберген Кенесары ханның сүйікті әйелі Күнімжан тұтқындалған кезде, Ресейлік шенеуніктермен келіссөздер жүргізуге қатысқан. Сөйтіп, Кенесары ханның сенімінен шыққан. Міне, Ғалымжанның арғы атасы Алмат өз заманында осындай ықпалды адамдармен етене араласқан».

Алмат Тобабергеновтың бес ұлы болған. Солардың ішінде Самырат (Шахмұрат), Төремұрат, Мұхамбетқали (Махан) есімдері көп аталады. Үлкені Самырат Алматы (1845-1922) әкесінің жолымен біраз уақыт Ырғыз уезін басқарған, оның имандылық жолындағы істерін жалғастырған. Алматының екі баласы Самырат пен Махап жастайынан қазақтың қара домбырасын шертіп, қылқобызда ойнай білген.

Үш жасында әкесінен ерте қалған Ғалымжанды атасы Төремұрат тәрбиелейді. Оның нағашы жағы да осал болмаған. Әжесі сол уақыттағы Қара деген аса дәулетті адамның ауылынан екен. Өз анасы Қанымша Саудақызы Ақсақал-Тәуіп болысын ұзақ жылдар бойы басқарған Тоқа Сәтбай ауылының қызы болған. Ақтөбелік өлкетанушы Мырзабай Бекарыстанға берген бір сұқбатында Әлім Алмат: «Атам Төремұрат 5-6 жасымда Ырғыздың Басықара қопасында жайлауда отырған Қара атамның ауылына ертіп барды. Темірбек ата Ташкенттегі оқуынан ауылға демалысқа келіп жатыр екен. Барған соң Қара атам:

- Ғалымжан, сенің нағашың кім? – деп сұрапты.

- Сіз тай беретін нағашымсыз, Темірбек аға қалам мен қағаз беретін нағашым, - деп жауап беріппін.

-Оу, мынау қандай ақылды бала, әкеліңдер тайды, мінгізіңдер, - деп Қара нағашымыз мәз болыпты» [2, 411-б.]. Міне, Әлім Алматының арғы аталарын түгендей келіп, оның тегін адам еместігіне көз жеткіздік және «Ғалымжан – тектінің тұяғы» деген қорытынды жасадық.

Түп нағашысы Темірбек Жүргенов те – бай тұқымынан шыққан. Арғы атасы Жәрімбет керуен жүргізіп, сауда жасаған. Киіктің пар мүйізі бір жылқы болып тұрған заманда Қытаймен арада керуен жүргізіпті. Темірбектің әкесі «Қара дейтін байдың 3 мың түйесі болғанын» Сәбит Мұқанов та жазып кеткен [3, 251-253 бб.]. 1928 жылдың 10-тамызында комиссиялардың есептеуінше, Қ. Жүргеновтың 388 бас (ірі қараға шаққанда) малы болса, онысы қазір 204, жасының 65-те екені құжатқа түскен [4].

Қара байдың қыстауы – Сыр бойы. Осында Темірбек атақты «Көкілташ» медресесін тауысқан, Сыр бойының білгірі Тұрмағамбет Ізтілеуовте оқып, араб, парсы, шағатай тілдерін үйренген. Кейіннен Темірбек Өзбекстан мен Тәжікстанда қызмет атқарғанда, тәжік, өзбек тілдерінде еркін сөйлеп баяндама жасаған. Мұның бәрі Тұрмағамбет ұстаздың арқасы болатын [3, 251-253 бб.].

Темірбек Жүргеновтың қоғамдық-ағартушылық қызметінің 1923-1933 жылдардағы ташкенттік кезеңінде, ол 1926 жылы Ташкентте ашылған алғашқы Қазақ педагогикалық институтын басқаруға тағайындалады. Осы кезде әкесі ірі байлар қатарына еніп, мал-мүлкі тәркіленеді. 1928 жылы жер аударылады. Соған байланысты болу керек, Темірбекті елге қызметке шақырғанмен, ол алған бетінен қайтпайды. Әлім Алматының айтуынша, «1931 жылы ағасы Файзолла бай-болыстың балаларын түбінде оқудан шығарады деп, Шалқар арқылы поезбен Ташкентке келіп, сол кезде Өзбекстанның Наркомпросын басқаратын Темірбек Жүргеновке жолығады. Ол Ғалымжанның мамандық таңдаудағы алғашқы екпінін сөйлтіп, оны өнер, музыка әлеміне қарай бейімдейді. «Қазақта математик көп, сен домбыра тарту білесің ғой, музыка училищесінде скрипка аспабында ойнауды үйрететін оқу бар, соған оқисың» [2, 411-414 бб.] - деген екен. Темірбек Жүргенов таңдап берген осы мамандық кейін Әлім Алматының тағдырын түбегейлі өзгертіп жібереді. Ол скрипканың қыр-сырын жетік меңгеріп, оны өмірлік қаруына айналдырады. Оның скрипкасы соғыс кезінде де кәдесіне жарады, бас амандығын сақтап қалды.

Жас баланың болашағына алаңдаған Темірбек Жүргенов «ертеңіне музыка училищесінің директоры Сарымов деген қазаққа қағаз жазып береді де, шоферіне ертіп жібереді. Ол кісі жатақханаға орналастырып, оқуға қабылдайды. Сөйтіп, Ғалымжан Ташкенттегі музыка училищесінің скрипка бөлімінде 2 семестр оқиды. Ал ағасы Файзолланы Мәскеудегі кинооператорлар дайындайтын оқуға жібереді [2, 411-414 бб.]. Темірбек Жүргеновтың оқу-ағартушылық қызметінің 1933-1937 жылдардағы алматылық кезеңінде республиканың сол кездегі басшысы Л. Мирзоян, оны белгілі жазушы Ғабит Мүсірепов арқылы Қазақ АКСР-нің Халық ағарту комиссары қызметіне шақырады.

Сонда Т. Жүргенов мынадай үш шарт қойған: біріншіден, мені байдың баласы деп қудаламайтын болсын; екіншіден, жергілікті органдарға айтқан сезім өтімді болуы үшін Өлкелік партия комитеті бюросының құрамына енгізген; үшіншіден, қаржыдан қақпасын, Халық ағарту комиссариатына бөлінген қаржы-қаражат толық өз билігімде болсын» - депті. Мұнымен толық келіскен Л. Мирзоянның тұсында Т. Жүргеновтің оқу-ағарту, мәдениет, ғылым, өнер салаларындағы қат-қабат шаруалары басталып кетеді [2, 261-б.]. Осы жылы Ғалымжан каникулда Алматыға келіп, Файзолла ағасымен бірге Темірбек ағасына сәлем беруге барады. «О, қара бала, жақсы келдің, - деген Темірбек аға Файзолла ағайға «Огонек» журналын көрсетеді, журналда «Ғ. Әбсәламов – Өзбекстанның ең үздік оқыған, талантты музыкант баласы» [2, 411-414 бб.] - деп жазылған екен. Өкінішке орай Алматыдағы Ұлттық кітапхана қорындағы «Огонек» журналының 1920-1937 жылғы тігінділерінен бұл сурет табылмады. Журналдың сандары да түгел болмай шықты. Бірақ, онкүндікке байланысты 1936 жылғы сандарынан әйгілі қазақ әртістері Е. Өмірзақов, К. Байсеитов, Ш. Жиенқұлова өнерлері мен С. Сейфуллин қазақ әдебиетіндегі қызметінің жиырма жылдық мерейтойына қатысты жеке суреттері басылған «Қазақ театры» атты көлемді мақаласы басылыпты.

Алматыға қызметке келгеннен кейін Т. Жүргенов: «Ғалымжан, сен енді Ташкенттен Алматыға ауысасың, - деп оны Ахмет аға Жұбановқа жіберген. Сөйтіп Алматыдағы музыка училищесінің скрипка класында оқиды, 70 адамдық домбыра оркестрінің құрамында 6-7 бала (4 қазақ, 1 татар, 2 ұйғыр) репетицияларға қатысқан. Ахмет ағай музыка тарихынан сабақ берген. Ганбар Медетов деген күйші мен өзінің Абыл ағайы (А. Маханов) есінде, көпшілігінің ат есімдерінің ұмытып қалған [2, 411-414 бб.].

Осы ретте айта кетейік, онкүндік қарсаңында ҚазАКСР Халық ағарту комиссары Т. Жүргеновтің тікелей араласуымен Қазақстанның 15 жылдығы күндерінде өнер көрсеткен Алматы қаласындағы жоғары оқу орындарының студенттеріне, домбыра ұжымына қатысқан 80 адамға сыйақы ретінде филармонияның қаржысы есебінен 3,0 мың рубль бөлінген [5, 58-б.].

Ғалымжан Алматыдағы студенттік өмірінде әнші Әміре Қашаубаевпен кездесіп, одан алғаш рет Мұстафа Шоқай туралы естіп білгенін жоғарыда айттық. «1925 жылы Париж қаласына Дүниежүзілік көрме шеңберінде өткен этнографиялық концертке қатысу үшін әнші Әміре Қашаубаев келді. Әмірені Мұстафа үйіне шақырып, қонақ қылады. Әнші сонда өзінің Франция жерінде қалғысы келгенін, Отанына қайтып оралғысы келмейтінін ашық айтады. Сонда Мұстафа Шоқай Әміреге: «Сен бұнда қалсаң, күнделікті нан тауып жеудің амалын іздеген қатардағы эмигрант боласың. Ал өз елінде сен – аты әйгілі әншісің. Сен жастарға керексің, ал сенің өнеріңді сенің де, менің де отандастарым талап етеді. Сенің қайтып оралғанын жөн» - деп, елге қайтарып жіберіпті [6].

Бұл оқиғаны Әлім Алмат: «Міне, мұндай кеңесті большевиктерге өшіккен адам емес, өз халқының тағдырына ортақ бола алатын адам ғана бере алады. Себебі Мұстафа Шоқай Әмірені өзінің қолшоқпары емес, өнері биік халықтың, елдің бетке ұстар азаматы ретінде санады. Мұстафа қазақ еліне ұлы әншіні қайырып берді, ал Әміре болса, «жоғарыдан рұқсат берілмеген әрекеттері үшін» Отанына қайтқан соң қуғынға ұшырады» – деп түсіндіре келіп, берідегі тағы бір сұхбатында Мұстафа Шоқайдың: «мұнда қалғанмен тіл білмейсің. Тілі жоқ адам мылқау болады. Мылқауды кім қызметке алсын. Қара жұмыс істеп қор боласың» [7] деген сөздерін де келтіреді.

Әміренің Франциядағы осы сапары кезінде Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан да алаңдаушылық танытқан. Ол Мәскеуден 1925 жылдың 23 маусымында Ахмет Байтұрсыновқа жазған бір хатында: «Әміре Қашаубайұлын Парижге жібермекші. Ол бірде бір ән сөзін білмейді ғой. Болмайтын нәрсені айтады. Мен оны біріңғай әншілердің үйіне апарып, ән салғыздырттым. Дауысын мақтастық, әйтсе де ән салған кезде, мен қатты ұялдым. Айтқан әнінің сөзінде бір мән болсайшы.

Парижде мәнді ән талап етеді. Әншіні Парижге жібере отырып, бір әннің болса да халықтардың әншілері ұлттық киімдерін киген, ал біздің Әміре орыс мешанынша киініпті. Бұл соншалықты қиын ба еді?» [8, 397 б.] - дейді. Соған қарағанда, кеңестік жүйенің

алғашқы жылдарында РКФСР-дің тұңғыш Оқу-ағарту комиссары А.В. Луначарскийдің өзі бір емес, бірнеше рет сұрау салып, шақыртып алған Әміренің өнер жолындағы дайындығы Еуропаның сахнасына лайықталмаған сияқты. Ескеретін жайт, жалпы қазаққа қатысты осындай елеулі оқиғалар Әлихан Бөкейханның назарынан тыс қалмаған.

Ал Әлім Алматтың өмірі мен тағдырын түбегейлі өзгерткен Темірбек Жүргеновтың сол кездегі оқу-ағарту, өнер саласындағы қызметін замандастары өте жоғары бағалаған. Мысалы, С. Сейфуллин «Біздің Жүргенов – іскер нарком» десе, Л. Мирзоян «Жүргенов – железный нарком» деп республиканың өзге басшыларына үлгі еткен [2, 263-б.]. Ол бір жыл өтер-өтпестен, 1934 жылы Халық өнері қайраткерлерінің І-слетын ұйымдастырып өткізеді, сондай-ақ маңызды қаулылардың («Музыкалық театрларға кадрлар даярлау туралы іс-шаралар туралы»; «Ұлттық өнерді дамытуға байланысты іс-шаралар туралы») қабылдануына мұрындық болады [9]. Әсіресе, Т. Жүргеновтың есімі 1936 жылғы Мәскеуде өткен Қазақ әдебиеті мен өнерінің бірінші онкүндігін өте жоғары деңгейде ұйымдастыруымен тарихта қалды.

Біздің басты кейіпкеріміз Әлім Алмат та 37-нің салқынын студент кезінде сезінген, оқудан қудаланған. «1937 жылдың жазында «халық жауларын» жаппай ұстау басталды. 1938 жылы жазғытұрым «19 халық жауының» атылғаны туралы газеттерге жазылды. Ү. Құлымбетов, І. Қабылов, Т. Жаманмұрынов, Ж. Сәдуақасов, Т. Жүргеновтердің фамилиясы есімде қалыпты. Театрдың директоры да айыпталды. Ұзамай мынадай оқиға болды. Мен оқитын музыка училищесіне партия ұйымының секретары (атын ұмыттым) келіп, комсомол жиналысын ашып, «араларында халық жауы бар, өзі шығып сөйлесін» деді. Жиналысқа қатысушыларда үн жоқ. Сөйлемесе, мен сөйлетем, Ғалымжан Әбсәламов, тұр орныңнан. Сен «халық жауы» Т. Жүргеновтың туысқанымысың, ол саған талай қамқорлық жасаған – деді. Бұрын дос болып жүрген бірталайы мені кінәлап сөйледі. А. Жұбановпен бірге гастрольге шығып Бірғызда қалып қойған Абыл ағай да ұсталып, атылды. «Мен оқуға түскенде 14-15 жасар баламын, саясаттан хабарым жоқ, жастай әкемнен жетім қалғанмын» - деп ақталғанымға қарамай, мені комсомолдан, оқудан шығарып жіберді. 3 ай оқу да жоқ, жұмыс та жоқ, сандалып жүрдім.

Ешкім хабарласқан жоқ, не іздеген де адам болмады. Оқу орнына хабарласып едім «әзір ешқандай шешім қабылданған жоқ. Біздің қолымыздан ешнәрсе келмейді. Бір хабар болып қалар, күт» - деді.

Бір күні тұрған үйдің терезесіне бірге оқитын бір бала келіп дауыстап менің жағдайымды сұрады. Тұр-түсі әлі күнге дейін көз алдымда тұр. Бірақ, аты-жөнін есіме түсіре алмай отырмын. Бірге оқитын достарымның ішінен терезеден келіп сұраса да, жағдайымды білмек болған жалғыз сол еді. Сол кез үшін бұл ерлікпен пара-пар тірлік қой. Сол досыма әлі күнге ризамын.

Уақытты босқа өткізе бермейін деп бірде жазушы Ғабит Мүсіреповтың үйіне бардым. Ептеп таныстығым бар еді. Болған жағдайдың барлығын айттым. Ол училищеге телефон шалды. Мені оқудан неге шығарғанын сұрады. «Ол комсомолдан шықты. Билетін өз қолымен тастап кетті. Сол үшін оқудан шығарылды» - деп жауап беріпті. Кейін сол жауап берген адамдарды да 2-3 күннен кейін алып кетті деп естідім» [7].

Осылай уайыммен жүргенде, Мәскеуден «әкесі үшін баласын жазғыруға болмайды» деген нұсқау келіп, қайтадан оқуға қабылданған. Музыка училищесінің скрипка класын үздік бітіріп, 1939 жылдың аяғында әскерге алынады.

Библиографиялық тізім:

1. Ильясова К.М. Айтылған тарих немесе Стамбул жазбалары. – Астана: «Типография Стимул», 2016.- 175 б.
2. Бекарыстан Мырзабай. Тірі қалғаным Темірбек ағайдың арқасы. Қараңыз: Темірбек Жүргенов: Зерттеулер, мақалалар, естеліктер мен арнау, жыр-толғаулар.. – Астана; «Сарыарқа баспасы», 2014. – 580 б.

3. Сәрсембина Б. Жүргеновке жаңаша қарайық. Қараңыз: Темірбек Жүргенов: Зерттеулер, мақалалар, естеліктер мен арнау, жыр-толғаулар.. – Астана; «Сарыарқа баспасы», 2014. – 580 б.
4. Дайрабай Т. Жүргеновтер әулетінің ақиқаты // Сыр бойы. Қызылорда облыстық газеті. – 26 сәуір, 2014 ж.
5. Темірбек Жүргенов – мұрағат құжаттарында. Құжаттар жинағы / Құраст. Оразбақов А.Ж., Ибраев У.С., Енсепов Б.Б. – Астана: Фолиант, 2014. – 160 б.
6. Садықова Б. Әлім Алмат: «Табыс етем өлгендер аманатын...» // Қазақ елі. Еларалық апталық. №48(72). – 29 қараша, 1996 жыл.
7. Бегманов Қ. Стамбұлда тұратын шежіре қарт Әлім Алматпен әңгіме // Қазақ жалпыұлттық газет. №39(553), 30 қыркүйек, 2011 жыл.
8. Хаттар. Естеліктер. Бауырым Ахмет! 23.06.1925 жыл. Қараңыз: Ә. Бөкейхан. Таңдамалы (избранное)/ Гл.ред. Р.Нурғалиев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». 1995. – 478 б.
9. Кәрібозұлы Б. Жүргенов феномені // Егемен Қазақстан. – 25 қыркүйек, 2014 жыл.

ӘОЖ 94(575.4)

ТҮРКІМЕНСТАН ҚАЗАҚТАРЫ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА

Қамиева Г.Б.

*Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау қ., Қазақстан Республикасы*

Фашистік Германияның КСРО-ға опасыздықпен шабуыл жасауы екінші дүниежүзілік соғыс аумағының одан әрі кеңейгендігі еді. 1941 жылы 22 маусымда Германия Кеңес Одағына қарсы тұтқиылдан шабуыл жасады. Фашистік басқыншыларға қарсы Ұлы Отан соғысы басталды.

КСРО-ның өзге республикаларындағыдай, Түркімен КСР-інің да еңбекке жарамды халқы соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ қолдарына қару алып, Отан қорғауға аттанады. Соғыс басталғаннан бастап Түркімен КСР-де кең әскери-жұмылдыру жұмысы өрістетілді, еріктілерден оларды әскер қатарына қабылдау туралы өтініштер басталды. Түркіменстаннан аттанған жауынгерлер Ұлы Отан соғысының барлық майдандарында неміс басқыншыларымен соғысады [1]. Республиканың халық шаруашылығы майдан қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қайтадан жарақтандырылады. Неміс-фашист әскерлері Еділ мен Кавказдың тау жоталарына жақындаған кезде Ашхабад темір жолының және Красноводск теңіз портының мәні күрт өседі. Олар оңтүстік майдан әскерлерін және Кавказдың Кеңестік республикаларын елдің орталық аудандарымен байланыстырды. 1942 жылдың аяғы – 1943 жылдың басындағы әскери тасылымдарды қамтамасыз еткен Ашхабад темір жолының және Красноводск теңіз портының қалыптасқан үздіксіз жұмысының нәтижесінде Кеңес армиясының Сталинград маңында қоршауға түскен неміс әскерлерінің талқандауына және жаудың Солтүстік Кавказдан қуылуына ат салысты [2].

51 (кей деректерде – 78) жауынгер-түркімендердің әскери ерлігі Кеңес Одағының Батырының Алтын медалімен марапатталса, 19 мыңнан аса түркімен ұл-қыздары ордендер мен медалдарға ие болады. Ал тылда қалғандары елді мақтамен, мұнаймен, күкіртпен, сульфатпен, жүнмен қамтамасыз етуін жалғастыра берді [3]. Түркіменстан еңбекшілері самолеттер мен танкілердің құрылысы үшін 243 млн. сом, 7 392 кг күміс және алтын жинап тапсырып, майдандағы жауынгерлерге арнап 202 вагон сыйлық жөнелтеді [2].

Осындай жауапты үлкен науқаннан өңірдегі қазақтар да шет қалмаған. Тарихтың аласапыран жылдарында белгілі себептермен ата-қоныстарын тастап, Түркіменстан

аумағынан пана тапқан қазақтар жергілікті ұлт өкілдерімен бірдей майданға аттанып, жеңіс күнін жақындату үшін әрбір отбасы қолынан келген жәрдемін аямаған.

Аталған фактілерді растайтын бірден-бір деректі мәлімет ретінде Ашхабад қаласынан шыққан «Хатыра» кітабының 1-5-томдарында берілген Республиканың әскери комиссариаттарынан майданға аттанған қазақтардың ұзын сонар тізімін келтіруге болады [4]. Жинақтың өзі қолымызға түспегенімен, мақаланы жазу барысында Маңғыстауға оралған журналист Орынбасар Әлимановтың осы жинаққа жасаған аудармасының қолжазбасы және Ұлы Отан соғысындағы жеңістің 60 жылдығының қарсаңында облыстық «Үш қиян» газетінде жарияланған мәліметтер басшылыққа алынды.

Қолжазбада келтірілген тізімдер арқылы Түркіменстандағы 27 әскери комиссариаттан 1 559 қазақтың майданға аттанып [5], олардың көбінің тағдырының белгісіз күйінде немесе сүйектерінің мәңгіге елінен жырақта, жат өлкеде қалғанын байқауға болады.

Қазақтар Ұлы Отан соғысына Түркіменстанның Балқан облысының – 5 (Красноводск қалалық әскери комиссариаты, Қазаншық, Қызыларбат, Қызылетрек, Небидтау аудандық әскери комиссариаттары), Мары облысының – 6 (Мары қалалық, Мары, Векилбазар аудандарының әскери комиссариаттары, Байрамәлі, Түркіменқала аудандарының, Елөтен, Сақарчеге, Сталин (Мұрғал), Тақтабазар аудандарының әскери комиссариттары), Ахал облысының – 6 (Ашхабад қалалық, Бахерден, Гөкдепе, Кака, Сараха, Тежен, Киров аударының әскери комиссариаттары), Ташауыз облысының – 7 (Ташауыз қалалық және Ташауыз аудандық, Жыланды, Калинин, Көнеүргеніш, Ленин, Тақта, Тельман аудандарының әскери комиссариаттары), Чаржоу облысының – 3 (Чаржоу қалалық, Чаржоу, Фарап аудандық, Қарабекеуіл, Дарғаната аудандарының әскери комиссариаттары) әскери комиссариатынан аттанған.

Әрбір облыстан және жекелеген әскери комиссариаттардан қанша қазақтың майданға аттанғаны мен олардың одан арғы тағдырларының қалай қалыптасқанына мына кесте арқылы да көз жеткізуге болады:

I. Балқан облысы – (барлығы 715 қазақ майданға аттанған) [5]:

№	Әскери комис сариаттардың аты	Соғысқа кеткен қазақтар дың жалпы саны	Қайда жерленгені белгілілері (соның ішінде қабірі көрсетілгендері)	Хабар сыз кеткен дердің саны	Кейінгі тағдыры белгісіз дер	Қаза тапқаны туралы белгілі лері
1	Красноводск қалалық ә/к.	600	281	309	-	-
2	Қазаншық аудандық ә/к	39	13	21	4	1
3	Қызыларбат аудандық ә/к	4	3	1	-	-
4	Қызылетрек аудандық ә/к	4	3	1	-	-
5	Небидтау аудандық ә/к	68	32	27	8	1

II. Мары облысы – (барлығы 188 қазақ майданға аттанған) [5]:

№	Әскери комис сариаттардың аты	Соғысқа кеткен қазақтар дың жалпы саны	Қайда жерленгені белгілілері (соның ішінде қабірі көрсетілгендері)	Хабар сыз кеткен дердің саны	Кейінгі тағдыры белгісіз дер	Қаза тапқаны туралы белгілі лері
1	Мары қалалық, Мары, Векилбазар аудандық ә/к.	20	10 (1)	8	-	2
2	Байрамәлі, Түркіменқала аудандық ә/к	102	54 (2)	43	2	3
3	Елөтен аудандық ә/к	25	14 (1)	11	-	-

4	Сақарчөге аудандық ә/к	5	3 (1)	2	-	-
5	Сталин (Мұрғал) аудандық ә/к	4	-	-	-	4
6	Тақтабазар аудандық ә/к	32	14	10	-	8

III. Ахал облысы – (барлығы 144 қазақ майданға аттанған) [5]:

№	Әскери комис сариаттардың аты	Соғысқа кеткен қазақтардың жалпы саны	Қайда жерленгені белгілілері (соның ішінде қабірі көрсетілгендері)	Хабар сыз кеткен дердің саны	Кейінгі тағдыры белгісіз дер	Қаза тапқаны туралы белгілі лері
1	Ашхабад қалалық ә/к.	55	34 (1)	21	-	-
2	Бахерден аудандық ә/к	4	3	1	-	-
3	Гөкдепе аудандық ә/к	4	2 (1).	2	-	-
4	Кака аудандық ә/к	9	4	2	-	3
5	Сарахс аудандық ә/к	3	1	2	-	-
6	Тежен, Киров аудандық ә/к	69	38 (3)	31	-	-

IV. Ташауыз облысы – (барлығы 484 қазақ майданға аттанған) [5]:

№	Әскери комис сариаттардың аты	Соғысқа кеткен қазақтардың жалпы саны	Қайда жерленгені белгілілері (соның ішінде қабірі көрсетілгендері)	Хабар сыз кеткен дердің саны	Кейінгі тағдыры белгісіз дер	Қаза тапқаны туралы белгілі лері
1	Ташауыз қалалық, Ташауыз аудандық ә/к	50	28 (2)	10	9	3
2	Жыланды аудандық ә/к	4	3 (1)	1	-	-
3	Калинин аудандық ә/к	27	11 (1).	15	-	1
4	Көнеүргеніш аудандық ә/к	235	115 (4)	102	14	4
5	Ленин аудандық ә/к	46	13 (2)	30	3	-
6	Тақта аудандық ә/к	99	42 (2)	33	19	5
7	Тельман аудандық ә/к	23	9 (2)	12	2	-

V. Чаржоу облысы – (барлығы 22 қазақ майданға аттанған) [5]:

№	Әскери комис сариаттардың аты	Соғысқа кеткен қазақтардың жалпы саны	Қайда жерленгені белгілілері (соның ішінде қабірі көрсетілгендері)	Хабар сыз кеткен дердің саны	Кейінгі тағдыры белгісіз дер	Қаза тапқаны туралы белгілі лері
1	Чаржоу қалалық, Чаржоу, Фарап аудандық ә/к	8		6	-	2
2	Қарабекеуіл аудандық ә/к	3	1	-	1	1

3	Дарғаната аудандық ә/к	11	2	6	1	2
4	Қосымша тізімдер	6	2	3	1	-

Соғысқа кеткен қазақтар тек Түркіменстан аумағында ғана емес, көпшілігі ата-жұрттарында – Қазақстанда (сол кездегі Гурьев облысының Маңғыстау ауданында, Форт-Шевченко қаласында, Павлодар облысында, Оңтүстік Қазақстан облысында, Ақтөбе облысында) туғандар. Бірақ, XX ғасырдың 20 – 30-ж.ж. орын алған саяси оқиғалардың салдары оларды туған жерлерінен ажыратып, жат өлкелерді паналатқан еді. Соған орай, олардың Отан қорғауға аттану сапарлары өзге аумақтардан бастау алды.

Түркіменстаннан майданға аттанған қазақтардың ішінен ерліктерімен көзге түскендері де табылады. Солардың бірі Ташауыз облысының Калинин ауданынан соғысқа аттанған Кеңес Одағының батыры Жұмағали Қалдықараев болды. 21 жасындағы ерлігі үшін Кеңес Одағының Жоғарғы Кеңес төралқасы 1944 жылы 15 қаңтардағы Жарлықпен оған Кеңес Одағының батыры атағы беріледі.

Жұмағали Қалдықараев 1922 жылы Кетік қаласының түбінде мал баққан шаруа отбасында дүниеге келген. Оның отбасы 1930 жылы Түркіменстанның Ташауыз облысы Калинин ауданына көшіп барады. 1943 жылы 26-27 қыркүйекте Жұмағали Днепр өзенінен алғашқылардың бір болып өтеді де, жаудың оқ атып тұрған дзотын жояды [5]. Осылайша, өз әскери бөлімшесінің Днепрден өтуіне жол ашады. 1943 жылғы 27 қыркүйекте ерлікпен қаза табады. Ол Полесье облысының Мозырь қаласында жерленген.

Ұлы Отан соғысында ерлік көрсеткен қазақ азаматтарының бірі – Мұрат Бисенов. Ол танкіші екен. Өз танкісімен соғыса жүріп, Берлинге дейін барған. 1945 жылы 9 мамырда ол Берлин қаласында болған. «Мен Мұрат Бисенов. Түркімен ССР, Ташауыз облысы, Калинин ауданынанмын. 1945жылы 9 мамыр» деген жазуды Рейхстагтың қабырғасына жазған. Ол соғыстан кейін көп жылдар оқытушылық қызметте болып, зейнетке шыққаннан кейін Алматы облысына қоныс аударыпты.

Ұлы Отан соғысына Түркіменстан жерінен майданға аттанған қазақ жауынгерлері үлкен ерлік көрсетті. Олардың бірнеше мыңы, жоғарыдағы кестеден көрініп тұрғанындай, хабарсыз, кейінгі тағдырларының қандай болғаны белгісіз күйінде қалды. Мәселен, бір ғана Красноводск қалалық әскери комиссариатынан аттанған 600-дей қазақтардың 300-ден астамы хабарсыз кеткен немесе тек қана қаза тапқаны туралы мәліметтер кездеседі. Атап айтатын болсақ:

1. Тәңірбергенов Есіркеп. 1907 ж. туған. Қазақ. 1943 жылдан әскер қатарында, кіші лейтенант. Партия мүшесі. 11.10.1944. қаза тапты.

2. Үбиев Жанат. Қазақ. 1941 жылдан әскер қатарында, аға сержант. 1943 жылы хабарсыз кетті.

3. Үкібаев Тілеген. Қазақ. 1942 жылы хабарсыз кетті.

4. Омарбаев Жексенбай. Қазақ. 1941 жылдан әскер қатарында. 04.02.1943 жылы ауыр жарақаттан қаза тапты.

5. Оралбаев Жұмабай. 1907 ж. туған. Қазақ. Лейтенант. 18.08.1943 жылы қаза тапты.

6. Өрбісінов Шамбай. Қарабұғазкөл қалашығында туған. Қазақ. Қатардағы жауынгер. 1942 жылы қаңтар айында хабарсыз кетті.

7. Оспанханов Базархан. Қазақ. 10.04.1942 жылы қаза тапты.

8. Өтемісов Жаманбай. 1919 жылы Небидтау ауданында туған. Қазақ. Қатардағы жауынгер. 1942 жылдан әскер қатарында. 194? жылы хабарсыз кетті.

9. Өтенов Бердіғұл. Красноводск ауданының Қулымаяк поселкесінде туған. Қазақ. 1942 жылдың маусым айында хабарсыз кетті.

10. Өтенов Ораз. 1922 жылы туған. Қазақ. 1941 жылы әскерге алынған. Қатардағы жауынгер. 1944 жылы сәуірде хабарсыз кетті [6].

Әрине, тізімнің бұл он адаммен шектелмейтіні белгілі. Жоғарыдағы кесте арқылы майданға кеткен 1 559 қазақтың: 710-на жуығының хабарсыз кеткеніне, 64-тейінің тағдырының мүлдем белгісіз қалғанына (себебі, «хабарсыз кетті» деген тұстарда жауынгер

туралы, ең болмағанда, хабардың қай жылдан бастап беймәлім күйінде қалатыны көрсетілген, ал, бұл жағдайда әскер қатарына алынғаны туралы болмаса, өзге дерек жоқ), 40 шақты жауынгер туралы олардың тек қаза тапқаны туралы мәліметтің бар екеніне, бірақ қай жерде, қандай жағдайда қаза тапқанының тағы да белгісіз қалып отырғанына көз жеткізуге болады.

Бұдан басқа жауға қарсы ерлікпен шайқасып, елге оралмай, жат жерлерде жерленген қандастарымыз да көп болды. Олардың қатарында, мысалы:

1. Дауленбаев Қайырбай 1920 жылы туған. Қазақ, 15.02.1943 ж. ауыр жарақаттан қаза тапты. Ленинград қаласындағы Пискарев қабырында жерленген.

2. Жаманоқов Сапон 1911 жылы Красноводск ауданында туған, қатардағы жауынгер. 08.01.1943 жылы қаза тапты. Ленинград облысының Лычков ауданының Горбы ауылынан 400 шақырым шығыста жерленді.

3. Исабаев Шортабай. Красноводск қаласында туған. Қазақ, қатардағы жауынгер. 02.09.1943 жылы ауыр жарақаттан қаза тапты. Ленинград облысының Ванов ауылынан 5 шақырым Оңтүстікте жерленген.

4. Түлкібаев Қошғали. Красноводск ауданында туған. Қазақ. Кіші сержант. 05.12.1942 жылы қаза тапты. Псков облысының Великие Луки ауылында жерленді.

5. Тұрғанбаев Шүкір. 1923 жылы Қарабұғазкөл ауданында туған. Қазақ. Қатардағы жауынгер. 05.03.1943 жылы қаза тапты. Харьков облысының Ново-Водолатск ауданының Ляшивка аулында жерленді.

6. Өмірзақов Көнер. Красноводск ауданының Уфра поселкесінде туған. Қазақ. 1943 жылдан әскер қатарында. Қатардағы жауынгер. 05.01.1945 жылы аурудан қайтыс болды. Қазан қаласындағы теңізшілерге арналған қорымда жерленді, № 76-қабір.

7. Орынбасаров Әбді. Красноводск қаласында туған. Қазақ. Қатардағы жауынгер. 09.11.1943 жылы қаза тапты. Каменин Невель ауданының Новые Мельницы ауылынан 150 метр шығыста жерленді.

8. Күшенов Қуанбай. 1925 ж. Красноводск қаласында туған. Қазақ. Қатардағы жауынгер. 13.03.1943 жылы қаза тапты. Витебск облысының Сверчки ауылынан 2,5 шақырым Солтүстік Батыстағы орманда жерленді [6].

Бұл тізім одан әрі жалғасып, кестедегі сандық көрсеткіштердің қосындысы арқылы 743-пен аяқталатыны мәлім болды.

Соғыс даласында от кешіп, Отанға қызмет етудің ерен үлгісін танытқан қазақ жауынгерлерінің барлығын түгендеп айтып шығу бір мақалада мүмкін емес. Тек олардың есімдерін ұмытып кетпеудің, келер ұрпақтардың олардың әрқайсысын құрметтеп, әрдайым есте сақтап жүруін қадағалауымыз қажет.

Библиографиялық тізім:

1. <http://exhibitions.poklonnayagora.ru>.
2. Курбанов Л.А. Советская Туркмения. Исторический очерк. М., 1964. – С. 147
3. Советский Союз. Туркменистан. М., 1969. – С.72., <http://infoabad.com/>
4. «Хатыра». 1-т. – Ашхабад, 1993.; 2-т. – Ашхабад, 1994.; 4-т. – Ашхабад, 1996.; 5-т. – Ашхабад, 1998. / Аудармасын жасаған қолжазбаның авторы О.Әлиманов. – 154-беттен тұрады.

5. Түркіменстанның әскери комиссариаттарынан соғысқа аттанып, оралып келмеген қазақтардың тізімі. («Хатыра» кітабының аударма-қолжазбасы). – 1-154-б.б.; 1-71-б.б.; 72-89-б.б.; 90-102-б.б.; 103-151-б.б.; 152-154-б.б.; 109-айналма бет.

6. 1941 – 1945 жылдары Түрікменстаннан Ұлы Отан соғысына аттанып оралмаған қандастарымыздың тізімі. / Үш қиян. – 2005. – 19 мамыр. – 7-б.

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ МУЗЫКА ӨНЕРІНІҢ РУХАНИ РӨЛІ

Суингарина Т.М., Габдиев М.Р.

*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

1941-1945 жылдары өткен Ұлы Отан соғысы кезеңі - Кеңес Одағы халықтарының бірлігі мен жеңіске деген сенімін айғақтаған кезең. Одақтың басқа республикалары сияқты Қазақстан елі де соғысқа орасан үлес қосты.

Соғыс кезінде Кеңес одағының Еуропа бөлігін (Беларуссия, Балтық жағалауы, Украина, Ресей, т.б.) жау жағы басып алып, негізгі өндірістер – стратегиялық, қару-жарақ жасайтын зауыт-фабрикалар Қазақстанға, Сібірге көшірілгені белгілі. Соғысқа жіберілетін азық-түлік, киім-кешектен басқа, майданда атылған 10 оқтың 9-ы Қазақстанда құйылғаны да тарихи шындық. Бұл жөнінде ҚР Орталық мемлекеттік архиві мұрағаттары бірқатар деректер келтіреді.

ҚазКСР Халық комиссарлары кеңесі жанынан концерттік бригадалар жасақтап, соғыста өнер көрсетуге байланысты қамқорлық комиссиясы құрылып, оның құрамында Ғ.Мұстафин, А.Жұбанов, Б.Ерзакович, т.б. қайраткерлер болды. Майданға барып, Қызыл армия жауынгерлерін қолдауға Қазақстаннан 11 концерттік бригада құрылған. Қазақстандағы театрлар, филармония, өнер ұжымдары негізінде және Қазақстанға эвакуацияланған театр, студиялардан жасақталған концерттік бригадаларға майдан даласында елдің белгілі өнер майталмандары жетекшілік етті.

Осындай ел үшін ауыр кезеңде халықтың, майдандағы жауынгерлердің рухани жағдайы үнемі назарда болды. Қазақстанның өнер саласындағы қызметкерлері, композиторлар жеңісті жақындатуға, халықтың, жауынгерлердің рухын көтеруге орасан еңбек сіңірді. Қасиетті музыка өнерінің, соның ішінде күй жанрының анасы атанған Дина Нұрпейісова да Ұлы Отан соғысы жылдарында «Ана бұйрығы», «Жеңіс» атты күйлерін шығарып халқының жеңіске деген сеніміне өз үлесін қосты. Композиторлар А.Жұбанов, Е.Брусиловский, Б.Ерзакович, Л.Хамиди, М.Төлебаев т.б. майдандағы жауынгерлерге арнап жалынды әндер жазды.

Қазақстан музыка мәдениетінің кәсіби қалыптасуына, зерттелуіне орасан үлес қосқан композитор Ахмет Жұбанов шығармашылығының соғыс кезеңіндегі туындыларына қарап сараласақ, әннен - операға, аспаптық пьесадан - симфонияға дейін жазғанын көреміз. Композитордың "Біздің ел", "Ақ көгершін", "Майданнан хат", "Серт" әндері халық арасында кең таралды.

А.Жұбановтың 1943 жылы жазылған "Абай" симфониялық сюитасы мен композитор Л.Хамидимен бірлесіп жазылған "Абай" операсы (1944) Қазақстан мәдениетіне қосылған күрделі туындылары болды. 1944 жылы премьерасы өткен "Абай" операсы сол кезеңдегі қазақ операсының биік шыңы. Операда речитатив, ән, ансамбль, ария, хор, би, оркестрдің атқарып тұрған драматургиялық қызметі орасан зор. Абайдың халықтық-эпикалық бейнесі бірнеше ән-ариялары арқылы қанық, әрі дәлелді сомдалған.

Композитор Евгений Брусиловскийдің шығармашылығы Қазақстанның кәсіби музыка өнерінің дамып, қалыптасуымен тығыз байланысты болды. Ол қазақ музыкасындағы жаңа жанрлардың алғашқы үлгілерінің авторы – «Қыз Жібек» операсы, «Сарыарқа» симфониялық сюитасы. Е.Брусиловский ұстаз ретінде республикамыздың бірнеше композиторлар буынын тәрбиелеп шығарды, кейіннен олар ұлттық композиторлар мектебін құрды. Е.Брусиловский қалаған дәстүрлі негіз әлі күнге дейін жалғасып келеді. Композитордың соғыс кезеңінде шығарған туындыларының ішінде – «Майданнан хат», «Күт мені» атты тамаша әндері болды. «Қос қарлығаш» әні де кеңінен тарап, халықтың сүйікті әніне айналды.

Соғыс жылдары дүниеге келген симфониялық шығармалардың бірі Е.Г.Брусиловскийдің «Сарыарқа» (1943) сюитасы. Симфониялық сюитаның бірінші бөлімінде қазақ халқының Ұлы Октябрьге дейінгі ауыр тұрмысы көрінеді. Композитор бірінші бөлімнің өзегі етіп халық күйі «Ақсақ құланды» алады. Аң аулап жүргенде құлан таптап өлтірген Жошы ханның ұлын естіртуге арналған қайғылы күй арқылы Ұлы Октябрьге дейінгі қазақ халқының қораш тұрмысын музыка тілімен бейнелейді. Симфонияның екінші бөлімінің басты әуеніне халық мерекесіне арналған Құрманғазының күйі «Балбырауын» алынса, үшінші бөлімі «Ақтолғай» әнінің негізіне құрылған. Шығарманың финалында Кеңес елі халықтарының неміс-фашист басқыншыларымен жүріп жатқан қанды соғыста жеңіске сөзсіз жететіндігіне сенім білдірген көңілді, шатты музыка ойналады. Композитор осылайша симфонияның әр бөлімінде түрлі характердегі халықтық аспаптық туындыларды шеберлікпен пайдалана отырып, дәуір тынысын танытатын тұтас тұлғалы симфониялық сюита жасаған. Композитордың бұл симфониясы алғашқы рет Ташкенде өткен Орта Азия және Қазақстан республикаларының музыка онкүндігінде орындалып, үлкен табысқа ие болады. "Осы симфониядан бастап Қазақстан симфонизмінің дәуірі басталды" -деп тұжырымдайды музыкатанушы ғалымдар.

1945 жылы Е.Брусиловский жазушы Ғ.Мүсіреповтың либреттасына композитор М.Төлебаевпен бірлесіп "Аманкелді" операсын жазды.

Композитор, музыкатанушы Б.Ерзакович соғыс жылдары қазақтың халық шығармашылығын зерттеумен айналыса жүріп Қазақстан музыка тарихы қорына "Төлеген Тоқтаров" атты симфониялық поэмасын, "Мәншүк Мәметова туралы сонаталар" атты шығармасын жазып ұсынды.

Композитор Латиф Хамиди Ұлы Отан соғысы жылдары «Аттаныңдар майданға», «8-гвардия дивизиясының әні», «Батыр қыз», «Нүркен» әндерімен тыңдарманын қаһармандық сезімге бөледі. Ұлы Абайдың шығармашылығын зерттеп, әндерін жинақтау нәтижесінде 1944 жылы композитор А.Жұбановпен бірлесіп "Абай" операсын жазды.

Ұлы Отан соғысының басталуы Мәскеу консерваториясының студенті, жас композитор М.Төлебаевтың оқуды одан әрі жалғастыруына мүмкіндік бермеді. Басқа студенттер секілді ол да халық жасағына кіргенімен, денсаулығына байланысты одан әрі әскери қызметке жіберілмегендіктен, Мұқан Қазақстанға қайтып оралады.

Алматыға келген соң М.Төлебаев шығармашылық қызметке белсене араласып "Соқ барабан" (сөзі Қ.Қалиевтікі), "Қанатым" (сөзі Н.Манашевтікі), "Жорық" (сөзі Т.Жароковтікі), "Семсер" (сөзі Ж.Сыздықовтікі), "Аттан, қазақ" (сөзі С.Мұқановтікі), "Комсомол" (сөзі Ф.Дінісламовтікі), "Жеңіске" (сөзі Ж.Сыздықовтікі) секілді көптеген патриоттық әндер жазса, ал 1942 жылы жазылған "Таня туралы ән" (сөзі С.Бегалиндікі) Зоя Космедемьянскаяның ерлігіне арналды.

Композитор атақты "Тос, мені тос" (сөзі Н.Баймұхамедовтікі), "Кестелі орамал" (сөзі А.Лекеровтікі) атты әндерін де осы кезеңде шығарды. "Тос, мені тос" пен "Кестелі орамал" ән-романстары бір уақытта дүниеге келді. Алдыңғы әннің сөзінің жазылуына К.Симоновтың 1941 жылы шыққан "Жди меня" өлеңі әсер еткен. Музыка зерттеуші В.Васина-Гроссман бұл өлеңге көптеген И.Дзержинский, М.Коваль, В.Соловьев-Седой, М.Блантер, В.Мурадели сияқты танымал кеңес композиторларының әндері жазылғандығы туралы айта келе, бұл әндердің ешқайсысы да дәл өлеңнің өзіндей танымалдық алмағанын жазған. Дегенмен өлімді жеңген махаббат тақырыбының маңыздылығын жырлаған бұл ән кеңес халқына кең тарап, оларға жауды жеңуге қуат берген туындылардың бірі болды. Композитор М.Төлебаевтың бұл әні жазылған кезеңнен бастап бүгінге дейін шырқалып келеді. Профессор Н.Кетегенова композиторға арналған монографиясында: "Кестелі орамал» әнінің мазмұны мен идеясы Е.Петербургскийдің кең танымал "Синий платок" әніне жақын келеді...", – дейді. Композитордың "Таня туралы әні" Отан соғысы туралы республикалық конкурста бірінші сыйлықты жеңіп алады.

М.Төлебаев әсіресе 40-жылдары аспаптық жанрда жемісті еңбек еткенін баса айту керек. Бұл кезеңде композитор түрлі (камералық – аспаптық, симфониялық, опералық) жанрларда бір мезгілде қыруар тер төгіп, әндер шығарды және дауыс пен фортепианоға

арнап көптеген өңдеулер жасады. Қазақ халық аспаптар оркестрінің бас дирижері және көркемдік жетекшісі бола жүріп (1942-1944), ол осы оркестрдің репертуарын байытты, оның әсерлілік мүмкіндіктерін кеңейтіп, оркестрлік жазбаның әрлілігін жетілдіре түсті. Ол бірқатар өңдеулер мен оркестрге ыңғайланған шығармалар жазды. Олардың ішінен "Венгр тақырыбына фантазия" (1944), «Таня туралы ән», «Тос, мені тос», «Кестелі орамал», «Сүйген жарға» секілді шығармаларын, сондай-ақ дауыс пен фортепианоға арнап жазған жаңа әндерін («Қыздар – ай», «Бесік жыры»), халық әндеріне берген өңдеулерін («Өтебай, «Әудемжер», «Ботагөз») атап өтуге болады. Оның үстіне М.Төлебаев нақ осы кезеңде симфониялық оркестрге арнап "Қобыланды" увертюрасын, скрипкаға және фортепианоға арнап "Бесік жыры" мен "Романс" пьесаларын, фортепианолық триоға арнап "Бесік жырын" және шекті квартетке арнап "Фантазиян" жазған болатын.

1945 жылы М.Төлебаев, Е.Брусиловский және Л. Хамиди «Қазақ ССР Әнұранын» (Қ.Мұхамеджанов, Ғ.Мүсірепов, Ә.Тәжібаев) дүниеге келтірді. Бұл Әнұран қазақ халқының асқақ та байыпты лирикалық-эпикалық әуендерінің нышандары ғана емес, сонымен бірге халқымыздың ерлік пен еркіндікке ұмтылысын паш ететін салтанатты әуенді бойына жиған кесек шығарма болып шықты.

1942 жылы КСРО Мәдениет жөніндегі Кеңестік Халық комитетінің бұйрығы бойынша республикада өнерпаздардың үгіт-насихат бригадалары құрыла бастады. Алғаш құрылған концерттік бригаданы әнші Күләш Байсейітова басқарды. Бұл бригадада Жамал Омарова, Жүсіпбек Елебеков, Қ.Жандарбеков, Шара Жиенқұлова, т.б. өнер иелері майданда жауынгерлер алдында бірнеше рет концерттер берді.

Сұрапыл соғыс жылдарында сарбаздарды жігерлендіріп, өз басын қатерге тігуге қаймықпаған қайсар да, дарынды өнер иесі – Күләш Байсейітова. Зұлмат соғыста қазақ бұлбұлының барша халықты, оның ішінде сарбаздарды рухтандыра әндері радио торабынан, ел аузынан жиі естіліп, есімі баспасөз беттерінде көптеп жарияланды.

1942 жылы Қазақстанда құрылған ән-би ансамблінің құрамында Шара өз еркімен соғыс даласына аттанады. Майдан шептерінде "Молдабай", "Шахтер", "Бүркітші" сияқты қазақ билерімен қоса әлем халықтарының билерін орындап, халықтар достығын насихаттады. Өнер бригадасы әскери бөлімшелер мен госпитальдарда қырық бес концерт қойып, Алматыға оралды.

Соғысқа ерте аттанған қазақ әншілерінің бірі – Роза Бағланова еді. 1941 жылы соғыс оты тұтанғанда, өнер жұлдызы небәрі 19 жаста еді. Оның арнаулы концерттік бригада құрамында жауған оқтың астында өнер көрсетіп, жауынгерлердің сүйіп тыңдайтын «Ах, Самара городок», «Тальяночка», «Синий платочек» әндерін орындағаны, майдан даласында маршал Рокоссовскийдің қолынан медаль алғаны – өз алдына бір тарих. 1943 жылы Роза Бағланова майдан шебінде қойған концерттерінің құрметіне "Жауынгерлік ерлігі үшін" медалімен марапатталып, ал 1945 жылы 9 мамырда Берлиндегі жеңіс концертіне қатысады.

Соғыс жылдары музыка өнерінің басты тақырыбы - Отан қорғаудағы әскерлердің ерлігі, батырлығы, тылдағы халықтың жан аямас еңбегі болды. Соғыс жағдайында құрылып, майдандағы жауынгерлер мен тылдағы халықтың рухын көтерген үгіт бригадалар құрамында сол кездегі Қазақстан республикасының барлық жетекші әншілері мен музыканттары, соның ішінде баяншылар, гармоншылар өнер көрсетті.

Гармон мен баян халық аспаптары ретінде майдандағы жауынгерлердің соғыстан тыныстау сәттерінде рухани күш құралына айналды. Баянның жұмсақ, нәзік, құлаққа жағымды дауысы майдан шебіндегі жауынгерлердің туған жеріне, еліне деген сағынышын оятып, патриоттық күшпен жаңа ерліктерге шақырды.

Қолына қаруымен бірге баянын асынып соғыста ерлік көрсеткен өнер иелерінің қатарында Қазақстандық жауынгерлер де болды.

Павлодарлық Михаил Максимович Катаев соғыс кезінде танкке қарсы күш көрсетуші дивизияда болып, Днепр өзенінен өту операциясындағы ерлігі үшін Кеңес Одағының батыры атанды. Оның гармоникасы соғыс кезінде сенімді серігіне айналды, батырдың музыкалық аспабы бүгінгі күні Павлодар тарихи-өлкелік мұражайында құнды жәдігер ретінде сақталуда.

Павлодар өлкесінің тағы бір перзенті Қайырбек Тайкеновтің өнері, гармоникасы, көрсеткен ерлігі, марапаттары туралы бірнеше рет жарияланды.

Баяншы Григорий Федорович Корниенко соғыс басталғанда бар болғаны жиырма жасар бозбала еді. Ол Павлодардан шыққан тұңғыш баяншы-орындаушы. Соғыс кезінде авиация бөлімшесінің әскери өнерпаздар тобына жетекшілік етті. Соғыстан кейін Павлодар облыстық филармониясында баяншы болып қызмет атқарып, халық қошеметіне бөленді.

Алғашқы кәсіби баяншы Федор Денисович Сергиенко да Павлодар жерінің тумасы. Ол соғыстың алғашқы жылдары көз жанарынан айырылып, әскери көркемөнерпаздар құрамында ойнап, майдан шебінде өнер көрсетті.

Майдан шебінде көбіне 5-7 музыканттан құралған Әскери ансамбльдер өнер көрсететін еді. Шабуыл арасындағы азғана сағаттық толастау кезінде баянмен айтылған әндер жауынгерлердің ауыр ойдан арылуына әсерін тигізетін. Музыкалық аспаптардың ішінде баян аспабы әмбебап аспапқа айналды. Баянмен әндер, билер сүйемелденіп, батыс еуропа, орыс классиктерінің шығармалары орындалды. Баян асынуға ыңғайлы, жеңіл, жинақы аспап болғандықтан соғыс жылдары көптеген әскери бөлімшелерде болғаны анықталып отыр.

Ұлы Отан соғысында болып, ел қорғауда от кешкен жауынгерлердің бірі - Мәскеу консерваториясының студенті, баяншы, композитор Рамазан Елебаев болды. Ол Панфилов атындағы гвардиялық дивизияның 8-ші атқыштар полкінің жауынгері ретінде шайқастарға қатысты. Сонымен қатар, баянның сүйемелдеуіне арналған бірнеше әндер шығарып, жауынгерлер арасында өнер көрсетті. Композитор Р.Елебаев «Жолдастар» әнін, майдандағы солдаттарды ерлікке жігерлендіретін «Талғар полкінің маршын», «28 батыр», «23-полк маршы» т.б көптеген әндер жазды. Рамазан Елебаевтың осы кезеңде туған баға жетпес туындыларының бірі - «Жас қазақ» әні. Бұл ән Бородино түбіндегі шайқаста ерлікпен қаза тапқан Төлеген Тоқтаровқа реквием ретінде арналды. Майдандағы жауынгерлерге концерт бригадасымен барған әнші Жүсіпбек Елебеков бұл туындыны автордың өз аузынан үйреніп алып, халық арасына таралуына үлкен еңбек сіңірді. Қазақ әндерінің зерттелуіне зор үлес қосқан ғалым Б.Ерзакович «Жас қазақ» әнінің бойындағы музыкалық бейнелердің сомдалуы мен поэтикалық мәтіннің мәнерлі тәсілдеріне қарап дәстүрлі эпостың «музыкалық-аяқталған» түріне, дәлірек айтқанда, оны жоқтау бөліміне жатқызады.

Соғыс жылдары майданда өнер көрсеткен қазақстандық баяншылар қатарында С.К.Муксинов, Г.Г.Шутов, В.С.Басаргин, Е.М.Рыжовтар да болды. Олар соғыстың алғашқы күндерінен соңғы күндеріне дейін ауыр шайқастарда баяндарынан ажырамады.

Саид Каримович Муксинов майданда жүріп өз бөлімшесінде ансамбль құрады. Өзі баян аспабымен ансамбль құрамында және жеке сүйемелдеуші ретінде шайқас алдында жауынгерлерге концерттер беріп, қандыкөйлек майдандастарын жігерлендірді.

Геннадий Гаврилович Шутов соғысты Сталинград шайқасынан бастап Польша еліне дейін өткен жорық жолында майдандас жолдастарын баянның үнімен қанаттандырды.

Евгений Михайлович Рыжов майданда орындаушылық шеберлігімен танылып, көптің көңілінен шыққан музыкант. Соғыс аяқталған соң Жамбыл атындағы Қазақ мемлекеттік филармониясына баяншы-сүйемелдеуші болып қызметке тұрады. Ол шебер орындаушылығы арқасында Қазақстанда және шетелдерде өтетін түрлі концерттерде Қазақстан өнерінің көрнекті қайраткерлері К.Байсейітова, Р.Бағланованы сүйемелдеп I категориялы әртіс-баяншы дәрежесіне көтерілді.

Белгілі баяншы Валентин Степанович Басаргин майданда баян аспабында ойнау шеберлігімен танылған орындаушы. Ол Орта Азия әскери округі шекара әскери бөлімшесінің ән және би ансамблінің құрылған күнінен бастап баяншы ретінде соғыстың басынан аяғына шейін майданда болды. В.С.Басаргин белгілі композиторларының шығармаларын баян аспабына арнап өңдеудің де шебері болды. Оның баянда шебер орындаушы болумен қатар, өте тамаша концертмейстер екені дәлелденген. Осы екі қасиетті бірдей жоғары деңгейде алып жүру кез-келген музыканттың еншісіне тимеген.

Соғыс жылдары жазылған әндер негізінен баян аспабына арналып жазылып, жауынгерлер арасына осы аспап арқылы кеңінен танымал болды. Кеңес Одағының танымал

композиторы М.Блантер және В.Соловьев-Седойдың соғыс тақырыбындағы әндері музыка тарихында бүгінгі күні де өз маңызын жойған жоқ.

Композитор Матвей Исаакович Блантер 200-ге жуық әндердің авторы. Оның шығармашылығында соғыс кезеңінде жазылған әндердің маңызы зор. Композитордың әйгілі "Катюша" (сөзі М.В.Исаковскийдікі) әні 1938 жылы жазылса да, Ұлы Отан соғысы жылдары халықтық символға айналған шығарма. Оның "До свиданья, города и хаты" әні (сөзі М.В.Исаковскийдікі) 1941 жылдың маусым айында жазылып, майданға аттанған алғашқы жауынгерлердің бойтұмарына айналды. Сол сияқты 1942 жылы жазылған "Моя любимая" әні (сөзі Е.А.Долматовскийдікі), 1943 жылы жазылған "Огонек" және "В лесу прифронтовом" әндері (сөздері М.В.Исаковскийдікі) және т.б. 50-ге тарта жазылған соғыс әндері патриотизмге, бірлікке, жеңіске үндеген идеялық және лирикалық ерекшелігі үшін Кеңес Одағының музыкалық мәдениет қорына кірді.

Композитор В.П.Соловьев-Седой музыка өнері тарихына өз заманының ән жанрының шебері ретінде енді. Ол 400-ден аса әндердің авторы. Василий Соловьёв-Седой 1941 жылы "Ястребок" театр бригадасын құрып, Калинин атындағы майдан шебінде шайқасқа қатысумен қатар, жауынгерлердің рухын көтеру үшін бригада әртістерімен бірге өнер көрсетті. Оның Ұлы Отан соғысының алғашқы күндері жазылған "На солнечной поляночке" (сөзі А.И.Фатьяновтікі), "Вечер на рейде" (сөзі А.Д.Чуркиндікі) әндері аз уақытта майданда және тылда халықтың сүйікті әніне айналды. Композитор тек 1942 жылы ғана 16 ән, соғыс кезеңінде 70-ке жуық ән жазды. Композитордың әндері өзі айтқандай "ән – өз заманының барометрі болды". Ол әндер қатарында "Соловьи", "Давно мы дома не были" және "Потому что мы пилоты" (сөзі А.И.Фатьяновтікі), "Услышь меня, хорошая" (сөзі М.В.Исаковтікі), "Пора в путь-дорогу" (сөзі С.Б.Фогельсондісі) т.б. кіреді.

Ұлы Отан соғысы жылдары жазылған әндер мен музыкалық шығармалар зерттелу үстінде. Кеңес Одағы халықтарының ынтымағына, достығына, бірлігіне, жеңіске деген сеніміне негізделген әндер мен музыкалық шығармалардың құндылығы орасан зор.

Библиографиялық тізім:

1. Ахметова М. Массовая песня и романс. Песня и современность. Алма-Ата, 1968.
2. "Советский композитор" - Т1 . 1966, 436 б., Т 2-1970, 524 б.
3. Черных И.П. Истории развития баяна в Павлодарской области. Алма-Ата, 1977.
4. Әлемдік өнертану. 3 т. Музыка өнері-Алматы. 2006 ж. 369 б.

2 СЕКЦИЯ

ПРОФЕССОР Х.Б. ТАБЫЛДИЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ МЕН ДЕРЕК КӨЗДЕРІ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В ТРУДАХ ПРОФЕССОРА Х.Б. ТАБЫЛДИЕВА

GREAT PATRIOTIC WAR HISTORIOGRAPHY AND SOURCES IN THE WORKS OF PROFESSOR Kh. TABYLDIEV

ӘОЖ 94 (574)

ХИСМЕТ ТАБЫЛДИЕВ ЖӘНЕ 1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ АТЫРАУ ОБЛЫСЫ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сарсенов А.С-тарих ғылымдарының докторы, профессор
Рахымғалиева Г.Т-тарих мамандығы магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Қазақстан Республикасы әлем қауымдастығы елдері қатарынан егемен ел ретінде танылып, тәуелсіздік туын тіккеннен кейінгі кезеңде қазақ тарихы объективтік түрде жаңаша жазыла бастады. Қазақ елінің тарихын жаңа тәуелсіз тұрғысынан қайта қарап, тарихи оқиғалардың шынайы бағасын беру өте өзекті десек, отандық тарих ғылымының тарих тағылымын болашақ ұрпақ санасына жеткізудегі міндеті уақыт талабынан туындап отыр.

Қазақстанның ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың аяғына дейінгі кезеңдегі патша үкіметі мен кеңестік қызыл империя үстемдік еткен ғасырлар тоғысындағы қазақ елінің тарихы күрделілігімен өзіндік қайшылыққа толы пікір ерекшеліктері көптеген тарихшылардың тәуелсіз елдің шынайы тарихын жазуға деген ғылыми ізденістерге жетелеп, бұрмаланған оқиғалардың ақиқатын ашуға, тарихи шындықты қалпына келтіруге деген талпынысын туғызды. 1920-1930 жылдардағы Атырау өлкесінің саяси-қоғамдық дамуында Бай шаруашылықтарын тәркілеу және күштеп ұжымдастыру мәселесі ерекше мәнге ие.. Осыған орай, отандық тарих ғылымында қалыптасқан жаңа көзқарас тұрғысында Атырау өңірінің 1920-30 жылдардағы саяси-қоғамдық дамуын зерделеуде соңғы жылдары көптеген концептуалдық тұжырымдар, қағидаларды пайдалана отырып тереңірек зерттеуге жол ашпақ. Отандық және әлемдік тарихнамада Атырау облысының тарихы ешқашан көп қырлы жағынан қарастырылған емес. 1920-30 жылдардағы Атырау облысындағы саяси реформалар, тәркілеу, ұжымдастыру және саяси қуғын-сүргін нәтижелерін зерттеу; олардың себептері мен салдарын, бейімделу процестерін анықтау. Тарихи сананың қалыптасуы мен дамуына әсер етуін анықтау көрсетілген әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-мәдени бағыттағы маңыздылығымен бірге – Елбасы, ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» [1], «Ұлы даланың жеті қыры» [2] еңбектері негізінде қабылданған мемлекеттік бағдарламалармен және Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауымен [3], үндес. Бұрынғы маркстік-лениндік методологияның тізгінделуі қоғам танудағы дүние жүзілік тәжірибелерді пайдалануға қол жеткізді. Соған байланысты ғылыми-танымдық кеңістікке бейімдеу (модернизация) теориясы шықты. Соңғы кездері осы теорияны қазақстандық ғалымдар да кеңестік тоталитарлық биліктің Қазақстанда жүргізген өктемшіл саясатын әшкерлеуге кеңінен пайдалануда. Әсіресе, ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында Қазақстанда қолға алынған түрлі экономикалық тәжірибелерді осы теория аясында қарастыру назар аудартады. Кеңестік

кезеңдегі Қазақстан тарихын зерттеп игеруде Отан тарихын дәуірлеудің өзіндік орны бар. Осы дәуірлеудің теориялық-методологиялық негізін тарих ғылымдарының докторы, профессор Х.Әбжанов жан-жақты талдап береді [4, 50 б]. Деректерді жаңа методологиялық негізде игеру мәселесінде тарих ғылымдарының докторы, профессор Т. Омарбеков зор үлес қосқандығы баршаға аян. Ол осы мәселеде ресейлік ғалымдардың, атап айтқанда тарих ғылымдарының докторы, профессор В.А. Муравьевтың тарих, оның ішінде деректану ғылымындағы методологиялық дағдарыстан шығудың екі түрлі нақты жолын, яғни біріншісі өткенді және бүгінгіні жаңа парадигма негізінде, жаңа проблемалар қою арқылы ой елегінен өткізу, екіншісі ғылыми айналымға барлық деректерді тұтастай енгізу керектігі сияқты тұжырымына қолдау көрсетіп, «бұл пікірді басшылыққа алу ХХ ғасырдың 20-30 жылдарын ғана емес, жалпы әкімшіл-әміршіл жүйенің барлық мәселелерін жан-жақты сипаттауға, олар бойынша жаңа салиқалы қорытындылар жасауға алып барады» деп түйіндейді [5,10 б]. ХХ ғ. 90-жылдарының бас кезінде ғалым-тарихшылар Т. Омарбеков пен М. Қойгелдиевтің кеңестік жер саясатының мән-мазмұнын жаңа көзқарас тұрғысынан жан-жақты ашып көрсететін еңбектері жарық көрді [6]. профессор Ж. Әбілқожин өз еңбегінде [7] ғасырлар бойы келе жатқан дәстүрлі құрылымды өзіндік ерекшелігі бар «әлеуметтік-экономикалық экожүйе» ретінде қарастырып, оған қандай жағдайда болмасын ретсіз, еріксіз күшпен ықпал етудің зардаптары болатындығын көрсетеді.

Аграрлық мәселенің жаңа бағыттағы теориялық-методологиялық ерекшеліктері К.А. Берденованың зерттеуінде кеңінен көрсетіледі [8]. Қарастырылып отырған мәселеге байланысты жарық көрген еңбектер ішінен Ғ.Х. Халидуллиннің ғылыми жұмысын [9] атап өтуге болады. Атыраулық тарихшы ғалымдар өлкенің саяси-қоғамдық өмірін өз зерттеулерімен бірге зерделегенін де айтқан орынды. Солардың бірегейі Х.Табылдиев «Өзгерген өмір, жаңарған өңір: Атырау облысының құрылғанына 70 жыл толуына орай тарихы мен жылнама шежіресі» еңбегінде Атырау облысының 1920-1930 жылдардағы дамуын және тәркілеу,ұжымдастыру,нәубет туралы мол жергілікті материалдар негізіндегі зерттеулер жазды. Жалпы, Хисмет Бозанұлы Табылдиев Атырау облысы тарихының білгірі деп айтуға негіз бар [10].

Библиографиялық тізім:

1. Назарбаев Н.Ә.Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру. // Егемен Қазақстан. 12 сәуір 2017 жыл.
2. Назарбаев Н.Ә.Ұлы даланың жеті қыры. // Егемен Қазақстан.21 қараша 2018 жыл.
3. Тоқаев Қ.К. Сындарлы қоғамдық диалог.Қазақстанның өркендеуі мен тұрақтылығының негізі. // Қазақстан халқына Жолдауы. 02 қыркүйек 2019 жыл.
4. Әбжанов Х. Отан тарихын кезеңдерге бөлу мәселелері // Отан тарихы.- 2003.- № 1-45-51 бб.
5. Омарбеков Т. 1920-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы.- Алматы: Санат, 1997.- 320 б.
- 6.Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді?- Алматы: Ана тілі, 1993.-208 б.
- 7.Абилхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана.- Алма-Ата: Ғылым, 1991. – С. 240
8. Берденова К.А., Иманбердина С.И. Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана.-Алматы: Ғылым, 1994. – С. 142
9. Халидуллин Г.Х. Политика Советского государства в отношении казахских шаруа (1917-1940 гг.).-Алматы: Ғылым, 2001. – С. 212
- 10.Табылдиев Х.Б. Өзгерген өмір, жаңарған өңір: Атырау облысының құрылғанына 70 жыл толуына орай тарихы мен жылнама шежіресі. – Атырау, 2008.

**ХИСМЕТ ТАБЫЛДИЕВ ЖӘНЕ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ҒЫЛЫМИ
ӘЛЕУЕТІ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДА**

Қайыргалиева Г.Қ - тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Құрметұлы А - магистрант

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары университет ғалымдары ғылым жолында ерекше жетістіктерге жеткенін айтса да жеткілікті.

Оқытушылар А.С. Иманғалиев, Х.Б. Табылдиев, Қ.Б. Сейталиев, Ү.С. Қыдыралин, Қ.Ө. Жүсіп, Б.Ж. Таубаев, Ш.И.Джанұзақова, А.С. Сарсенов, Ж.С.Хасанова, Ж.Сардарова, Б.Барсай, Л.Бердіғожин, А.Ахмет докторлық диссертацияларын, 30-дан астам оқытушы кандидаттық диссертация қорғады.

1994 жылы төрт мамандық: тарих, педагогика, философия және биология мамандықтары бойынша аспирантура ашылды. Әсіресе ғылыми ізденісте педагогика ғылымдарының алғашқы докторы, профессор Қадыржан Бриянұлы Сейталиевтың зерделі еңбектері тәуелсіздік жылдары жарияланды. Зерттеуші ғалым айдар Рамазанұлы Сабыров ұстазының педагогика ғылымына қосқан зор үлесін әрбір мақаласына арқау еткен. Академик Хисмет Бозанұлы Табылдиевке арналған халықаралық ғылыми конференцияда А.Сабыров. «Профессор Қ.Сейталиевтің педагогика ғылымында өзіндік орны бар педагог-ғалым екендігіне оның ғылыми, педагогикалық еңбектерін саралау кезінде көзіміз жетті. Парасатты ғалым, жеке тұлға болып қалыптасып, өз бетінше ізденді, көздеген мақсатына жету жолында аянбай еңбек етіп, қоғамдық ролі жоғары қайраткердің қалыптасуына жол ашты. Еліміздің қоғамдық-саяси саласына белсене араласып, халық игілігі үшін аянбай еңбек етудің үлгісін көрсеткен, қоғамда халыққа білім беру жолында талмай күрескен Қ.Сейталиевтің Қазақстандағы педагогикалық ой-пікірдің өркендеу тарихында алатын өзіндік орыны бар. Қ.Сейталиевтің педагогикалық идеяларын дұрыс түсіну үшін педагогиканың заңдылықтарына сәйкес етіп қарастыру қажет. Педагогиканың заңдылықтарының ішіндегі негізгісі – педагогикалық процестің әлеуметтік сипатта болуы, яғни қай заманда болмасын ғылымның, қоғамның экономикалық жағдайына тәуелді болғандығы педагогикада да көрініс табады» деп көрсетеді. Келесі бір пікірінде автор: «Сонымен профессор Қ.Сейталиевтің еңбек тәрбиесіне көзқарасын қоғамда зор роль атқаратынын, сонымен бірге адамды қуанышқа бөлейтінін, сезімін дамытатындығын, сол арқылы оқушының қоғамдық түсінігінің мол болатындығын айқындайды. Адамның еңбекке қатынасындағы ұжымдық ұғымының өн бойына осы екі қасиеттің екеуі де ұялаған, біреуінен бас тартсаңыз, екіншісі бәрібір жеке дара сырын жеткізе алмайды. Дүние болмысының, еңбек пен табиғаттың іштей үйлесімін, адам мен қоғам қатынасының үйлесімін гармония деп түсінеміз. Профессор Қ.Сейталиевтің қоғамдық еңбегінен айқындағанымыздай, оқушының қалыптасуында жас ұрпақтың мәдениеті ғалым көзқарасынан да қалыс қалмайды. Қ.Сейталиевтің оқушылардың жарасымды мінез-құлқыты адамдар арасындағы ізгі қарым-қатынасты ерекше құптайды. Профессор Қ.Сейталиевтің жас ұрпақты дамыту мен тәрбиелеуде еңбек тәрбиесінің адамның бар жақсылық қылықтары мен мәдениеттілікке машықтану тәрізді іс- әрекеттерін құптайды. Бұған оқушының жүріс-тұрысынан, сөйлеген сөзі, мінез-құлқы, киім киюін жатқызады. Автор адамның өз сәніне, сөйлеу мәнеріне де көңіл бөлуін – яғни сыртқы және ішкі мәдениетінің ұштасуы адамның жан- жақты дамуының бір кепілі екендігін дәлелдей келе: «Біріншіден, шашыңды иығыңа түскенше немесе маңдайыңды жапқанша өсірме. Екіншіден, шашыңды тарап жүр. Оны қайызғақтан, биттен сақта. Үшіншіден, бас киімің, аяқ киімің және белбеуің таза болсын. Оларға тозаң жұқтырма. Сөйлескенде, біріншіден – үйрену немесе үйрету үшін сөйле, бұлай болмаған күнде үндеме. Екінші егер сөйлегің келсе, ақылға

алып, тіліңді меңгеріп ал. Олай болмаған күнде, басқа бір нәрсені шатастырып сөйлеуің мүмкін. Үшінші, сөйлеген сөзің анық, айтқанда түсінікті болсын. Төртінші – сөйлеген адамның, дауысы байсалды, айқайсыз болсын, я барлық денең қимылдамасын. Алтыншы, біреуден бір нәрсе сұрасаң, я оған жауап берсең, сөзіңді қысқа анық айтып отыр», - деп мінез- құлық ережелерін де талдап береді [2]. Профессор Қ.Сейталиевтің қоғамдық мұраларын талдай келе, жас ұрпақты тәрбиелеу мен дамытуда ғалымның тағы бір ерекше мәселеге назар аударғанын байқаймыз. Ол – оқушыларды саналы тәртіпке тәрбиелеу, яғни жас ұрпақтың дамуындағы қай тәрбиені алсақ та, осы саналылыққа келіп тірелетіндігі. Біздің ойымызша, бұл мәселе бүгінгі күн проблемасындағы ең өзекті нәрсе Жас ұрпақты дамыту, қалыптастыру мәселелері педагог Қ.Сейталиевтің еңбектерінде үлкен орны алады. Бұл тұрғыда ғалым Қ.Сейталиевтің кеңес дәуіріндегі білім берудің мақсат-міндетіне орай оқушыларды саналы тәртіп қалыптастыру үшін бүгінгі жас ұрпақты тәрбиелеу мәселесіне сай келетін өте құнды ой-пікірлерін айқындадық. Профессор Қ.Сейталиевтің бұл идеялары оның педагогикалық журналдарда, орталық газеттерде («Правда», «Учительская газета», «Комсомольская правда», «Халық мұғалімі», «Қазақстан мектебі», «Қазақстан Коммунисті», т.т.) бұл мәселе жиі көтерілді» [1].

Университеттің ғылыми әлеуетінің өсуінде тәуелсіздік жылдары ректор болған Хисмет Табылдиев еңбегі ерекше. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының «XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы» бөлімінде егемен мемлекет тарихындағы Үшінші жаңғырудың маңызды стратегиялық бағытын атап өтті. Солардың бастыларының бірі «Туған жер» бағдарламасы. Оның маңызы туралы Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаев «Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі...» деп айтқан болатын [2]. Өлке тарихын зерттеуде ұзақ жылдар бойы жұмыс жасаған белгілі ғалым, ұлағатты ұстаз, көрнекті тарихшы, тарих ғалымдарының докторы, профессор Табылдиев Хисмет Бозанұлы еңбегінің ерен екендігі белгілі. 1957 жылы Атырау қаласындағы Орджоникидзе атындағы орта мектепті бітіргесін, Абай атындағы Қазақ Мемлекеттік университетінің тарих-филология факультетіне оқуға түсті. Оны 1962 жылы тарих, әдебиет тіл мамандығы бойынша бітіріп шықты. 1962 жылдың тамызынан 1963 жылдың қазан айына дейін Хисмет Бозанұлы Атыраудағы орта мектепке мұғалімдік қызметке орналасады. Қабілетті, зерттеу жұмысына бейім Хасен Бозанұлын институтқа қызметке шақырады. Бұл кезде Атыраудағы жалғыз жоғары оқу орны – Атырау педагогикалық институтында Л.Файн, Қ.Темірғалиев, С.Қожабаев сияқты белсенді де білікті тарихшы мамандар қызмет жасайтын. Хисмет ағамыз міне осы педагог кадрлардың ықпалына ілігеді, қамқорлығын көреді. Осы тарихи кезеңде Одақ көлемінде жергілікті өңір, завод-фабрикалардың, қалалардың тарихын жазу қолға алына бастаған еді. Хисмет Бозанұлының да ғылымға жасаған алғашқы қадамы осы арнада жүреді. Хисмет Бозанұлына Атырау қаласының тарихын жазу бұйырған екен. Жетпісінші жылдардың басында Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих институтына аспирантураға түскенде ол бұл тақырыпта біраз еңсеріп те үлгерген болатын. 1973 жылы «Социалистік Гурьевтің тарихы» тақырыбында тарих ғылымдарының кандидаты диссертациясын сәтті қорғады. Хисмет Бозанұлы жастық жігерін, бүкіл саналы өмірін Атырау педагогикалық институтын өңірдің білім және мәдениет орталығына айналдыру ісіне арнаған тұлғалы азамат. Хисмет Бозанұлы он төрт жыл бойы институттың проректоры қызметін атқарды. Осы жауапты да бейнеті мол қызметті жүріп ол өзін шебер ұйымдастырушы, іскер басшы ретінде танытты. Кішіпейіл де байсалды Хисмет Бозанұлы ұстаз-педагогтар мен студент жастар арасында зор беделге ие болды. Көп жылдық проректорлық қызметінің қорытындысы ретінде ол 1991 жылы институттың ректоры болып тағайындалды. Табылдиев Хисмет басшылық жасаған жылдары Атырау педагогикалық институты жаңа биіктерді бағындырды. Институттың материалдық-техникалық базасы нығая түсті. Егер де институтта 1990 жылы бірде-бір ғылым докторы жоқ болса, тоқсаныншы жылдардың соңында олардың саны онға, ал ғылым кандидаттарының саны жүз отыздан асты. Институт университет дәрежесін алды.

Университеттегі 12 факультет 34 мамандық бойынша мамандар даярлайтын болды. Университетке Хисмет Бозанұлының ұсынысымен ұлы энциклопедист-ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері Халел Досмұхамедұлының есімі берілді. 1992 жылы Жоғары аттестациялық комиссия профессор ғылыми атаған берді. 1994 жылы 2 маусымда Халел Досмұхамедов атындағы Атырау педагогика институтын Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті етіп қайта құрды. Атырау жерінде бой көтерген алғашқы университеттің тұңғыш ректоры лауазымы Хисмет Бозанұлының тағдырында маңдайына жазылған бақ болыпты. Жаңа басшы ретінде статусы өзгерген оқу орнының материалдық-техникалық базасын соңғы талапқа сай құру жолында қыруар жұмыстар атқарды. Университетке байланысты осындай сан қырлы жұмысты атқара жүріп Хисмет Бозанұлы ғылыми жұмысын да жүргізді. 1996 жылы «Ғылым» баспанасынан оның Қазақстандағы сауатсыздықты жою тарихына арналған, 1997 жылы «Өлке» баспасынан «Сауатсыздықтан білім шыңына» атты монографиялық еңбектері жарық көрді. Осы еңбектерінің жиынтығы ретінде 1997 жылы «Қазақстанда сауатсыздықты жою: тарихи тәжірибе және тағылым» атты тақырыпта докторлық диссертация қорғады [3].

Ғасырлар тоғысында Атырау университетінің кадрлық өсу жолында ректор болған Асхат Сәлімұлы Иманғалиев еңбегі ерекше. 1999 жылы Валеология бойынша Қазақстанда алғаш педагогика ғылымдарының докторы болған А.Иманғалиев университет материалдық базасының қсуіне көп еңбек етті [4]. ИМАНҒАЛИЕВ Асхат Сәлімұлы – (21.08.1953ж.т.) Гурьев облысы, Ембі ауд., Құлсары пос., (қазіргі Атырау облысы Жылыой ауданы Құлсары қаласы). Педагогика ғылымдарының кандидаты (1985ж.), докторы (1999ж.), доцент (1991ж.), профессор (1997ж.). А.С.Пушкин атындағы орта мектебін (1961-1971жж.), Гурьев қ., Гурьев педагогикалық институтының тарих-филология факультетін (“Тарих” мамандығы бойынша) (1971-1975жж.), Алматы қ., Ы.Алтынсарин атындағы педагогика ғылымдары ҒЗИ-ның аспирантурасын (1982-1985жж.) бітірген. Гурьев қаласындағы теміржол транспорты техникумында оқытушы (1975-1976жж.), Кеңес Армиясы қатарында әскери міндетін атқарған (1975-1976жж.), Гурьев қаласындағы теміржол транспорты техникумның, бастапқы комсомол ұйымының хатшысы (1977-1979жж.), Гурьев педагогикалық институтында (қазіргі Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті) жұмыс жасаған (1979-2008жж.). Жалпы және халықтық педагогика кафедрасының аға оқытушысы, доценті, профессоры, «Педагогика» және «Тарих-филология» факультеттерінің деканы (1986-1989жж.), Ғылыми істер жөніндегі проректор (1989-2000жж.), 13.00.01-Жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы, этнопедагогика мамандығының педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесіне диссертация қорғау бойынша мамандандырылған кеңесінің төрағасы (2001-2008жж.), университет ректоры (2000-2008). Атырау қалалық мәслихатының депутаты (1998-2010жж.). 100 астам ғылыми жұмыстардың авторы, соның ішінде: «Развитие идей валеологии и физического воспитания детей в казахской этнопедагогике», «Прогрессивные идеи и опыт народного воспитания у казахов», «Педагогическая валеология» сынды жеке шығарған оқу құралдары, бірігіп шығарған «Валеология. Учебник для школ», «Валеология. Оқулық» және «Валеология» – Жоғары сынып оқушыларына арналған электронды оқулық. «Парасат» ордені, «ҚР білім беру ісінің үздігі», «ҚР Білім беру ісінің құрметті қызметкері», «ҚР ғылымын дамытудағы үлесі үшін» төс белгілері, А.Байтұрсынов атындағы және Ы.Алтынсарин атындағы медальдары, «ҚР 10 жылдығы», «ҚР Конституциясының 10 жылдығы» мерейтойлық медальдары, ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің «Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі үлесі үшін» ескерткіш медалі, ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың, ҚР білімі мен ғылымы корпоративті қорының Алғыс хаттары және әртүрлі деңгейдегі грамоталармен марапатталған. Елбасы Н.Назарбаев атап көрсеткендей туған өлкені дамытуда, жоғары білімді заманауи жағдайда дамытуда Атырау университетінде еңбек еткен ғалымдар еңбегі әрқашан құрметке ие [5].

Библиографиялық тізім:

1. Профессор Хисмет Бозанұлы Табылдиевтың ғылыми мұрасы және тарихи өлкетанудың негіздері. // Халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті. 2019. – 334 б.
2. Назарбаев Н.Ә.Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру. // Егемен Қазақстан. 12 сәуір 2017 жыл.
3. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты: 1036-қор, 1-тізім, 644-іс
4. Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті - орта ғасырдан астам уақыт бойы аймақтың білімі мен ғылымына қызмет көрсету. Атырау, 2010. - 444 б.
5. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры. // Егемен Қазақстан. 21 қараша, 2018 жыл.

ӘОЖ 37.012

ПРОФЕССОР ХИСМЕТ ТАБЫЛДИЕВТИҢ «САУАТСЫЗДЫҚТАН – БІЛІМ ШЫҢЫНА» КІТАБЫНЫҢ БІЛІМ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ МАҢЫЗЫ

Сармолдаева Ү.М., Кайргалиева Г.

*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

Тарихи тұлғалар жағдайлардың күшімен және жеке басының сапаларымен тарих тұғырына көтерілгендер. Олар тек іс-әрекеттің және саясаттың қайраткерлері ғана емес, сонымен қатар ойлағыш адамдар не қажет, не уақытылы екенін анықтай алады және өзінің соңынан басқаларды ерте алатын рухани басшылар. Бұл адамдар тарихи қажеттілікті сезінеді және қабылдай алады. Сондықтан әр дәуірдің сипатын беретін тұлғалары болады. Атырау өңіріндегі тұлғалық келбеті қалыптасқан, ғылыми мұрасымен қоғамда өзіндік орны бар тұлға – профессор Х.Табылдиев. Табылдиевтің ғылыми мұрасында өзіндік орны бар еңбектерінің бірі «Сауатсыздықтан – білім шыңына» деп аталатын монографиясы деп ойлаймыз.

Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылғы «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» мақаласында «Туған жердің «әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс» деген болатын [1]. Осы тұрғыдан Х.Табылдиевтің тарихтағы ролін және тарих ғылымындағы зерттеулерін насихаттау өзекті екені даусыз.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Ж.Таңатарова «Өлке тарихын орынды зерттеген ғалым» мақаласында «Рухани жаңғыру» бағдарламасында Елбасы Туған жер, өлкетану мәселелері жақсы жолға қойылды. Осы бағытта тарих ғылымдарының докторы, профессор Х.Б. Табылдиевтің Атырау өңіріне байланысты жазылған еңбектерінің маңызы зор. Халықтың мәдениетіндегі сабақтастық әлеуметтік, экономикалық, әлеуметтік мәдени және экологиялық білім ұрпақтан ұрпаққа беріліп, нақты бір территорияда бекемделгенде ғана сақталады. Осы ұстаным Хисмет Бозанұлы еңбектерінде байқалады. Атырау өңірінің тарихын, аймақтың даму ерекшеліктерін архив құжаттары негізінде дәлелдеп, жергілікті тарихи тәжірибені игергенін көрсетті», - деп жазады [2].

«Сауатсыздықтан – білім шыңына» атты еңбегі туралы тарихшы ғалым Мәмбет Қойгелдиев былай деп жазады: «Сауатсыздыққа қарсы күрес мәселесі тарих ғылымында әбден зерттелген тақырып, бұл іске Х.Табылдиев қандай жаңалықтар қосуы мүмкін деген сұрақтар тууы әбден мүмкін. Кеңестік тарихнама бұл мәселеге жете көңіл аударғаны шындық. Бірақ, ол сауатсыздықты жою процесін кеңес үкіметі мен большевиктер партиясының ұлы жеңісі есебінде қарап, соған байланысты зерттеушілер назары, негізінен,

тек жағымды фактілер мен көріністерге аударылды да, соның нәтижесінде мәселенің көптеген күрделі, қайшылықты қырлары талдауға алынбай келді. Міне, осыған байланысты профессор Х.Табылдиев зерттеулерінің негізгі жаңалығы, оның Қазақстандағы 1917-1991 жылдар аралығындағы сауатсыздықпен күрес процесін тек позитивтік тұрғыдан емес, бүгінгі заман талабына сай проблемалық тұрғыдан қарауында деп тұжырымдауға толық негіз бар. Зерттеуші Қазақстандағы сауатсыздықпен күрес процесін кезеңдерге бөлуде өз тұжырымдарын ұсынып, сондай-ақ, таңдауларында Қазақстанның өз ерекшеліктерін негізге алған. Мәселен, осы уақытқа дейін оқулықтарда тәптіштеп айтылып келгендей сауатсыздықпен күрес 1917 жылдан емес, одан ертерек басталған еді. Бұл істің басында қазақ әліппесін жасап, жаңа мазмұндағы оқулықтар басып шығарған Ахмет Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялылары тұрды. Олар сауатсыздықпен күрес ісінде өз бағдарламаларын ұсынғаны мәлім. Профессор Х.Табылдиевтың зерттеулерінен Алаш қайраткерлерінің орта және жоғары оқу орындары үшін жазған оқулықтары жөнінде тың әрі маңызды деректер кездестіреміз».

Еліміз егемендік алып, өз алдына дербес мемлекет болғанда, бұл өткен дәуірдегі сауатсыздық тақырыбы та ғылымдағы өзекті тақырып, сең қозғалғанда қозғалуы тиіс күрделі тақырып болатын. «Сауатсыздықтан білім жолына» қадам басудың бір тарихы Хисмет Бозанұлының арқасында кітап болып қатталып, кітапхана сөрелерінен зерттеуші, ізденуші ғалымдардың оқу залдарынан, архивтерден орын алды.

Сауатсыздықты жою мәселесіне жете мән берген ғалым өзінің «Сауатсыздықтан білім шыңына» деген кітабында былай дейді: «тақырыптың өзектілігі кеңестік социализмнің мәні мен мазмұнын дұрыс ұғынумен байланысты. Кеңестік КСРО тарқап, КОКП өмір сүруін тақтатқан нан кейін Қазақстан тарихының кеңестік дәуірін бағалауда қым-қиғаш пікір айтылуда. Күні кеше ғана әсіреқызық сөздермен мақатаған 74 өткенімізді енді бекерге жоғалған дәуір ретінде немесе зорлықзомбылық әділетсіздік зұлмат тұсы ретінде көрсетуге тырысытандар бар. Әр затты өз атымен атаған жөн. Біздің ойымызша, кеңестік социализм қазақ халқының тағдырына орны тлмас апат та әкелді. Осы екуінің нарқы мен парқын дәл ұққанда ғана әділ бағасын бергенде ғана, тарихтың ақиқаты ашылмақ» [3, 4].

Сауатсыздықпен күрес миллиондаған адамдардың тағдырына, дүниетанымына із қалдырған үрдіс. Сондықтан оның есткеліктерінде, мемуарлық әдебиете қозғалуы әбден орынды. Табылдиев өзінің сауатсыздықпен күрес тақырыбын жазуының ғылыми сонылығы айында былай деп атап өтеді: «сауатсыздық жою тарихы мен тәжірибесінің экономикалық, мәдени, әлеуметтік, ұлттық, адамгершілік проблемалары биігінен танылуында. Халықтың жаппай сауаттануы ұзаққа созылған әрі табыс пен уақытша шегіністері қатар өрбіген процесс ретінде зерделенеді. Оның түпкілікті нәтижесін хат таныту жолындағы науқандар ғана емес, шаруашылық, мәдениет құрылыстарындағы өлкенің интеллектуалдық потенциалындағы, әлеуметтік құрылымындағы ілгерілеулер айқындалды» [3,19].

Осы еңбегінде Х.Табылдиев зерттеуінің ғылыми методологиялық тұғыры ретінде ғылыми танымының әмбебап принциптері объективтілік, тарихилық, жүйелілік, детерминизм және даму принциптерін қолданады. Құжаттардың, материалдардың, айғақтардың үлкен тобын анықтау және зерттеу арқылы сауатсыздықты жоюдық механизмдерін, қоғамның басқа салаларымен байланысын, ішкі болмыс-бітімін көрсететін объективтілікке өол жеткізді. Хат танудың тарихы мен тәжірибесін жүйелілік позициясынан зерттеу үшін оны білім берудің, мәдени құрылыстың статистік идеология мен сананы қалыптасырудың құрамдас бөлігі ретінде, әрқайсысының өзара байланысы, ұқсастықтары мен ерекшеліктері бар құбылыс деп талдайды.

«Атырау қаласының өмірі» кітабында Х.Табылдиев халық ағарту ісінің барысы мен даму тарихына тоқталады. Патшалық дәуір қалдырған ағарту мен мәдениет саласындағы мұраның ауыр жағдайда болғаны баршаға белгілі» дейді [4, 119]. Қазан төңкерісіне дейін Гурьев мәдениетіне келсек, 1857 жылға дейін бірде-бір оқу орны болмады. Орынбор губерниясына қараған бұл өлке жөнінде орыстың бңр шенеунігі «қырғыздардың мәңгі бақи

көшіп жүретін малшылар болып қалуын, оолардың еш уақытта егнн екпеуін, ғылымды ғана емес, қолөнерін де білмейін шын ниетпен тілеймін» деген сөздерін атап өтеді [4, 119].

Соған қарамастан Россияның әскери күшін күшейту мақсатында 1857 жылы Орал қаласындағы әскери училище класы 3-тен 5-ке көбейіп, Гурьев қаласында бөлімшесін ұйымдастырды. Келесі жылы қалада ауқатты казак орыс балаларын оқытатын халықтық мектеп ашты. Алайда, казак баолалары үшін бұл мектептің есігі жабық болған еді.

1868 жылы Қазақстанның Ресейге өосылуына сәйкес Уақытша Ереже жариялап, Гурьев қаласы Ережеге сай уезд орталығы ретінде Орынбр губерниясы Орал облысына қарады.

Патша үкіметі қазақтарды оқытпауға тырысқанымен, ол казак даласын игеру саясатына қайшы келді. Оларға жергілікті жерлерден ыққан кіші шенеуніктер қажет еді. Осы мақсатта іс жүргізуші, тілмаш, рубасы, дистанция бастықтары, әрі кеткенде көшпелі қазақтарды қарайтын фелбдшер даярлау үшін 1871 жылы Гурьевте орыс-қырғыз мектебі ашылды. Бірақ мектептің ғимараты болмады және қолайсыз тар бөлмелерге орналасты. Білімге құмартқан жас гурьевтіктер қала қазақтары өз қаражатына мектеп құрылысын салу үшін қаражат жинайды. Орал губернаторы Веревкин патша үкіметіне берген есебінде «по примеру гурьевских киргизов, быт может, киргизы и других уездов пожелают оказать содействие добровольным пожертвованием средств на устройство зданий, если видят, что желаниегурьевских киргизов приведено в исполнение тотчас по доствлении нужных для того средств» жеп гурьевтіктерді үлгі еткендігін жазады. Бұл жерде патша үкіметінің казак даласында білім беру ісіне мән бермегенін, ағару ісінің халықтың өзінің бастамасымен алға жүргендігін байқауға болады.

Гурьев қаласының тұрғындары мектеп құрылысына деп 11 мың сом ақша қаражат жинайды. Осы жиналған қаржының күшімен 1877 жылы қалада тстан үлкен мектеп ғимараты салынады. Мектепте балалар екі класқа бөөлініп, оны мұғалім Машақов оқытады. В.Катеринскийдің берген мінездемесіне қарағанда Орынбор гимназиясының 7 класын бітіріп келген жас маман орыс тілі мен аифметикаға әлі де даындығы әлсіз болғанымен білім бепу ісіне ынтасы аса зор болған. Сондықтан болашақта жақсы мұғалім шығады деп сипаттаған.

1873 жылы Гурьевте штурмандар дайындайтын теңізшілер (мореходтық) класы ашылады. Бұл мектепте бітіріп шығушылардың саны аз болған. 1882-1886 жылдары бұл класты яғни теңізшілер мектебін 7 адам бітіріп шығады. Патша үкіметінің де бұл теңізшілер мектебіне аса көп көңіл бөлмегендігін осы класқа деп бөлгінген қаржының көлемінен байқауға болады деп жазады Х.Табылдиев. Яғни ғалымның деректерге негіздеп жазғаны бойынша мектепте жылына 1500 сом ғана бөлініп тұрған екен [4, 120].

Халықтың білімге құштарлығына қарамастан патша үкіметінің қазақтарға білім мәселесіне көңіл бөлмеуі гурьевтіктердің тұрғындардың арасындағы сауатсыздықтың көп болуына ықпал етті. Гурьевтегі оқушылар санын жеке адамға бөлгенде Орла облысында ең соңғы орында тұрған еді. Мысалы, 1897 жылы Темір қаласында 6 адамға бір оқушыдан келсе, Гурьевте 21 адамға бір оқушыдан келген [4, 120].

Жалпы бұл жылы қаладағы алты оқу орнында бар болғаны 322 ер бала, 121 қыз бала білім алған. Үкімет қыздар үшін арнаулы мектеп ашуға әрекет жасады, алайда қаржының болмауына байланысты тап тартысының күшеюіне байланысты қыздар мектебін ашуға мүмкіндік болмайды.

Гурьев қаласы қараған Орал облысы 20 жылдың ішінде 1881-1901 жылдар арасында не бары 6 болыстық мектеп пен 1 қолөнер мектебі бар қала болатын-ды.Мектептің аздығынан қалада көптеген мектеп жасындағы балалар оқуға қабылданбай қалатын. Тура қабылдамай тастауға батылы жетпегендіктен балаларды оқуға қабыдау кезінде оларға «жеребе» тартызған.

Сонымен 1917 жылы революцияға дейін Гурьев қаласы мен оның уезіндегі халық ағарту ісі өте төмен деңгейде болды. Оның себептерінің бірі – мектепке қажетті мұғалім кадрларының жетіспеушілігі болатын. Бүкіл қала бойынша және орыс-казак училищесінде небәрі екі мұғалім еңбек еткен. Ол біеуі казак машақов пен орыс Лев Скворцов

болған.сонымен қатар мұғалімдердің жалақысы да мардымсыз және тұрмыс жағдайы да ауыр болатын.

Гурьев қаласында білім саласының дамуына Жайық бойындағы қазақтар арасындағы рушылдық тарсысы да кері әсер етті. Гурьев уезіндегі халық ағарту ісінд зерттеген П.М.Миронов үкіметке берген ақпарында «қазақтардың арасындағы партия (яғни ру) таласы инспекцияға қараған мектептердің жағдайына ауыр зардабын тигізді. Көп жерерде мектептер өз қызметін нашар атқарды немесе мүлдем жабылды» деп жазған.

Табылдиевтің қортындсы бойынша, революцияға дейін Гурьев халықағарту ісі бойынша Қазақстандағы білім саласы мен мәдениет деңгейі бойынша ең артта қалған уездік қала болды [4, 121].

1920 жылдан бастап Гурьевте социалистік құрылыс жұмыстары басталады. Яғни кеңестік мәдени жұмыстары Гурьев қаласы 1920 жылы ақтардан азат етілгеннен кейін қолға алынды. Каспий өңірі коммунистері мен кеңес қызметкерлері алдында жергілікті халықты ескіліктің қалдықтарынан - дін уағызынан, сословиеліктен, әйел теңсіздігінен, ұлт езгісінен, басқа да мәдениет атаулының зор кедергісінен құтқару міндеті тұрды.

Гурьевтегі мектеп құрылысы кеңес үкіметінің директивалары мен қаулылары негізінде жүрді. Бұрынғы әскери училище, теңізшілер класы, орыс-казак мектептері жойылып, жергілікті еңбекшілер балаларын оқытатын жаңа бірыңғай кеңес мектептері ашылды.

1920 жылдың 13 қаңтарында қала ревкомы жанынан халық ағарту бөлімі құрылды. Оның бұйрығымен қаладағы ағарту ісімен айналысатын адамдар тізімі алынды. Қаладағы мектептер бұрыннан қалған азын-аулақ мектеп үйлерінен басқа, балық, мұнай кәсіпшілігі капиталситері мен ақ гвардияшылар үйлеріне орналасты. Мұның өзі мектептерді ғимараттармен қамтамасыз етуге жағдай жасады.

Халық ағарту Комиссариатының қаулысыменбарлық оқу орындарында дін сабағын оқыту 1918 жылдың 1 қаңтарынан бастап тоқтатылды.1918 жылы Москвада Бүкілроссиялық мұғалімдердің бірінші съезі өткізіліп, онда Халық комиссарлар кеңесі төрағасы сөйледі. Мұғалімдер съезі екі басқашты тоғыз жылдық мектеп ұйымдастыру жобасын қабыдады. Осыған орай 1918 жылы 16 қазанда аса маңызды 2 құжат қабылданады. Бұл құжаттарда кеңестік еңбек мектебінің негізгі принциптері мен ұйымдасыру негіздері анықталды. Жаңа құжаттар бойынша еңбек мектебінің екі басқышты жүйесі бекітілід: 1-ші басқыш – оқу мерзімі бес жыл, 8 жастан 13 жасқа дейінгі балаларға арналды. Екінші басқыш – оқу мерзімі 4 жыл, 13 жастан – 17 жасқа дейінгі балаларға арналды [4,122].

Алайда кеңес үкіметінің 1918 жылғы ұйымдастырған халық ағарту ісіне қатысты шаралары алғашқы қаулы-қарарлары Гурьевтің шетелдік сыртық жаулар мен ішкі революциялық қақтығыстардың жоасталып кетуне байланысты тоқтап қалды.

Сондықтан Гурьев ревкомы жанынан құрылған халық ағарту бөлімі үкімет партияның қабылдаған қарарларын жүзеге асырумен 1920 жылғы 17 ақпанда мектеп меңгерушілері мен мұғалімдерге жаңа міндетер қоюмен басталды. Онда ер балалар мен қыз балаларды бірге оқыту, балалардың оқуын еңбекпен ұштастыру, ер балаларды кәсіптік, ұсталық мамандықтарға, ал қыз балаларды үй жұмысы, тігін, қолөнер мамандықтарына үйретуге мән берілді. Сондай-ақ діни кітаптарды оқытпауға, кітапханалардағы діни ағымда жазылған оқулықтарды жоюға, оқушылар арасында ойын-сауық жұмыстарын жиі жүргізіп, оған өздерін кеңінен қатынастыруға міндеттеді.

Х.Табылдиев Гурьевте оқу ағарту ісін ұйымдастырудың оңайға түспегендігін атап өтеді. Қала мен уездегі 70 мектептің 46-сы қаражаттың аздығынан, мектеп үйі мен отынның жоқтығынан, оқу құралдары мен педагог кадрлардың аздығынан, азамат соғысы зардабынан жабылып қалады [4,123].

Гурьев халық ағарту бөлімі тұрғындары, мекеме мен ұйымдарды мектептер санын көбейту үшін қаражат жинауға шақырды. Бұл басыма қолдау тауып 1921 жылы уезд бойынша 3727 оқушыны қамтыған 65 мектеп ұйымдасады. гурьев қаласында 1920 жылы 7 мектеп болса, ол енді 11 мектепке жетіп, онда 2190 оқушы қамтылды. Оның біреуі 2-ші

басқыштық, екеуі 1-ші юасқыштық қазақ мектебі болды. Мектептерді жабдықтау мемлекет, жергілікті ұйымдар мен тұрғындар жинаған қаражат есебінен жүзеге асты.

Алайда, гурьевтегі халық ағарту ісінің табысты болуына 1921 жылы сәуір және желтоқсан айларында Гурьев өаласында жасалған революцияға қарсы төңкерістер кері әсерін тигізіп, кеп кедергі келтіреді. Мектеп үйлері қызыл әскерлер жататын жатақханаға, тамақ ішетін асханаға, штабқа айналды. Осының салдарынан көптеген мектептер жабылып, уезд бойынша барлығы 11 мектеп жұмыс жасап тұрды. Революцияға қарсы күштерге тойтарыс беру үшін мұғалімдерді ЧОН аталған (төтенше жағдай отряды) отрядтар құрамына алды. Олардың біразы ақтардың қолынан қаза тапты. Жаулар мектеп үйлерін өртеді, оқу құрал-жабдықтарын жойды. Қалада панасыз қалған балалар саны көбейді. Қаладағы екі балалар үйі (детдом) жабылды. Гурьев қаласында жұмыс жасаған мектептердің өздері де отын, оқу құралдары жоқтығынан бірнеше күн бойы жұмыс жасамады. 1921 жлы берілген есепте қалада «бірде-бір оқулық жоқ, балалар үйінде букварь болмағандықтан тек азбуканы ғана оқытудамыз» дедінген [4,123].

Оның үстіне, 1921 жылғы аштық мектеп ісіне көптеген зиянын тигізді. 1921 жылы Орал губерниялық партия комитеті аштыққа ұшыраған балалар, панасыз балаларға жасалынып жатқан шараларды арнайы мәселе етіп көтерген. Губком басшылығымен өлкедегі аштыққа ұшырағандарға көмек көрсету шаралары қолға алынды. Жайық бойының 2515 панасыз баласы астықты аудандарға аттандырылды. Оның ішінде 1000 бала Ярославльге, 500 бала Жиздрге, 500 бала Воронежге, 515 бала Житомир қалаларына жіберілген [4, 123].

Қала революцияға қарсы күштерден азат етілгеннен кейін 1921 жылдан бастап мектеп ісіне қайтадан ден қойыла бастады. 1921 жылы Гурьев ревкомы халық ағарту ісін қайтадан күн тәртібіне алып, «мектеп қызметкерлері үшін дайындық курсын ашуға» арнайы қаулы қабылдайды. Бұл курсқа қатысқандар басқа жұмыстардан, көлденең тапсырмалардан босатылады. Сол жылы 15 шілдеде және 8 тамызда Гурьев уездік –қалалық атқару комитеті жаңа мектеп құрылысын салу 110 ат-көлік, 165 жұмысшыны мобилизациялау туралы шешім қабылдап, мектептерді керекті қрал-жабдықтармен қамтамасыз етуді комуналдық-шаруашылық бөліміне жүктейді. Халық ағарту ісін жақсарту мақсатында 1922 жылғы 18 қарашада гурьев аткомының отырысы партиялық жұмыс сынынан өткен, жергілікті жержің жағдайымен жақсы таныс атком мүшесі, әрі жауапты хатшысы С.Мамбетовты халық ағарту ісінің меңгерушісі етіп тағайындады [4, 124]. Сындай жұмыстардың нәтижесінде 1922-1923 оқу жылында Гурьев қаласында 992 баланы қамтыған 8 бірінші басқыштық, бір екінші басқыштық мектеп жұмыс жасады. Бұл мектептерде 29 ұстаз жұмыс жасайды. Қалада бұдан басқа 225 панасыз баланы қамтыған 5 балалар үйі жұмыс жасап, оның үшеуі халық ағарту бөлімі қаражатымен, қалған екеуі мұнайшылар мен балықшылар қамқырлығына алынады.

Мектеп құрылысын алға бастыру үшін жасалған шараларға қарамастан Гурьевтің ересек халқының басым бөлігі сауатсыз болып қала береді. 1919 жылғы 26 қыркүйекте Халық комиссиарлар кеңесінің «РСФСР халықтары арасында сауатсыздықты жою туралы» төраға бекіткен декреті негізінде М.И.Калинин бастаған Бүкілресейдік Төтенше комиссия құрылады. 1920 жылы «Сауатсыздық жойылсын!» деген еріктілер қоғамы ұйымдасты. Осыған сай 1920 жылы Гурьевте «Сауаттылар мектебі» құрылды. Оған қаладағы білімді оқыған адамдар қатынасып, , сауатсыздарды оқыту міндеі жүктелді. Гуревте мұнан басқа сауатсыздарды оқытатын арнаулы мектептер, курстар, пункттер ашылды. Осы жылы жазда қала мен уезд көлемінде 41 пункт ашылып, онда 2200 ересек адам оқытылды. Гурьев пен Доссорда нұсқаушылар дайындайтын арнаулы курстар ашылды. 1925 жылы өлкеде сауатсыздық жою жұмысының деңгейі көтеріліп, 20 сауатсыздық жою мектебі жұмыс жасап тұрды. Осы жұмыстардың нәтижесінде гурьев қаласында ересек тұрғындардың 90 пайызы сауаттандырылды. 1926 жылы Гурьевтегі сауатсыздықты жою пунктіне 3380 дана қағаз, 1115 дана дәптер, 80 қара қарындаш, 224 ана әліппе, жіберіледі. 1927 жылы сауатсыз және шала сауаттылар санының азаюына байланысты қалада 7 сауат ашатын мектеп жұмыс жасап тұрды. 1930 жылы қалада сауатсыздықты жою негізінен шешілуге жақындады. Дегенменде ауыл мен селодан көшпелі

қазақтардың қалаға келіп қоныстануы, және олардың арасында сауатсыздардың көп болуы сауатсыз және шала сауатты үлкендедің мектебін толықтай жлюға мүмкіндік бермеді. 1936 жылы қалада әлі де 2546 адам сауатсыздар және шала сауаттылар мектебінде білім алып жатты [4, 125].

Мектеп жұмысы мен сауатсыздықты жою саласында педагог кадрлары тапшылығы да кедергі келтірді. Жергілікті партия кеңес және кәсіподақ ұйымдары қалада қысқа мерзімді курстар ұйымдастырды. Гурьевте алғаш курс 1920 жылы ұйымдастырылды. Оларды оқытатын білімді оқытушылар болмауынан ол кезде тек курсқа мұғалімдер аз тартылды. Ал 1921 жылы курс жабылып, тек 1923 жылы қайтада басталды. 1924 жылы тамыз-қыркүйек айларында каникул уақытын пайдаланып, Гурьевте 71 адамды мұғалімдерді қамтыған дайындық курсы ашылды. Курста мұғалімдер педагогтық, методикалық білімдерін жетілдірумен қатар, өндірістік, саяси тақырыптарда да дәрістер тыңдап емтихан тапсырды. Мұнан басқа мұғалімдердің мамандығын арттыру мақсатында еліміздің, республиканың ірі қалаларына оқуға жіберіп отырды. Мұндай жолмен 1927-1928 ооу жылында 186 мұғалім мамандығын арттырып, білім жетілдірді. Бұл жылы мұғалімдердің санын көбейтіп, сапасын арттыру, білімін көтеурмен қатар, олардың әл-ауқатын жақсартуға да көңіл бөлінді. Осы жылдың 1 қыркүйегінен бастап 1926 жылға қарағанда мұғалімдердің айлық жалақысы орта есеппен 18 сомға , балалардың жан басына бөлінген тамақ қаражаты 6 сомнан 8 сом 50 тиынға өсті [4, 126].

1929-1930 оқу жылында Гурьевте педагогтық техникум ашылып, жергілікті жастардан арнаулы педагогтық білімі бар бастауыш мектеп мұғалімдерін даярлауға көшті. Гурьев педагогтық техникумының ашылуы ВКП(б) Орталық комтетінің 1930 жылғы 25 шілдедегі жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім беру қаулысымен сай келеді.

1932 жылы техникумды алғашқы 13 түлек бітіріп шықты. Және олар сол уақытта әлі көшпелі және жартылай көшпелі есептелінетін Маңғыстау, Жылыой аудандарына жолдама алды [4, 126]. 1936 жылы техникумды 48 қазақ жастары бітіріп шықты. Олардың қатарында Мұхит Мұқтаров, Төреғали Юсупов, Гилман Қарабалин, Кожантай Кенжеғалиев, Садық Шереубаев, Қонысбай Дінов, Қуан Оразалин, Зинеш Қанашева үздік дипломмен аяқтады.

Партия қаулысын жүзеге асыруда Гурьев партия , кеңес ұйымдары жігерлі жұмыстар атқарды. Халық ағарту ісіне де қаражатты көбірек бөле бастады. 1929-1930 оқу жылында қала мектептерінде 6320 сом бөлінсе, 1930-1931 оқу жылында ол 107-200 сомға дейін жетті. Қаодағы мектеп жасындағы балалардың 94 пайызы оқуға тартылды.

Оқушылар саны мен мектептердің көбеюі арнаулы білімі бар мұғалімдер тапшылығын тудырды. Гурьев педтехникумын бітіргендер қала мен бүкіл округ бойынша жетіспеді. Сондықтан педагогтық техникум жанынан 8 айлық 60 адамдық дайындық курсы ашылды. Гурьев қалалық оқу бөлімі жанынан 10 айлық тіл мен әдебиет, тарих пен география пәндері мұғалімдерін дайындайтын курс ұйымдастырылды.

Мұнан басқа орталық қалалардан Гурьевке жоғары білімді мамандар келе бастады. 1930 жылы Москвадан педтехникумға оқытушылық қызметке арнайы жолмадамен жоғары білімді Д.С.Солод келді. 1933 жылы Гурьевке ӨзПНИ-ді алғаш бітіргендердің бір тобы Шоқан Қаржауов, Масат Құрманғазиев, Қамаш Тәжібаев, Александра Гусева, Н.С.Полошкина, С.Жұрынтаев, атақты тіл маманы Нығмет Сауранбаев, Москвадағы коммунистік партия академиясын бітірген Е.С.Петрова, Қазақ пединститутын бітірген Я.Е.Иванов келіп еңбек етті.

Гурьев округтық атқару комитеті 1934 жылы 9 тамызда басқа маманыққа жұмыс жасап жүрген мұғалімдерді мектепке өайта қайтару жөнінде қаулы шығарды.

Қазақтың орта білімді жас кадрларын даярлауда қаладағы О.Исаев атындағы қазақ орта мектебінің рөлі жоғары болды. Мектепте қала жастарымен бірге орта білім алу үшін ауыл-селолардан балалар келіп оқыды. Олар үшін мектеп жанынан арнауыл иньернат ашылды. Мектепте 1935 жылы – 680, 1936 жылы – 913, 1937 жылы – 1130 қазақ балалары оқыды [4, 127].

Гурьевтегі тұңғыш қазақ орта мектебі 1937-1938 оқу жылында алғашқы түлектерін шығарды. Оны алғаш үздік бітіріп ұстаздық және жоғары оқу орындарына жолдама алғандардың қатарында Қауыс Досымбаев, Ғазиз Қайыржанов, Айтқали Есқалиев, Хамит Орақов, Қалимолда Өмірғалиев, Құспан Айтқалиев, қазіргі Гурьев (Атырау университеті) педагогикалық институтының ректоры Сәндү Дүймағанбетова, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Салық Зиманов және басқалар болды.

Осының бәрі қаладағы жасөспірімдердің, әсіресе ұлт жастарының білім алуына кең жол ашты. 1935-1936 оқу жылында қала мектептері саны 16-ға, ал онда оқитын оқушылар саны 6299 болса, 1936-1937 оқу жылында оқушылар саны 7585-ке жетті. Оларға 175 жоғары және орта білімі бар педагогтар ұстаздық етті. Бұл кезеңде оқушыларға жалпы білім беурмен қатар өндірістік білім беру ісіне көңіл бөлінді. Мектеп шеберханалары құрал-жабдықтармен жабыдықталды. Оқушылар әртүрлі спорт көркемөнер сияқты үйірмелерге кеңінен тартылды. Жазғы каникул кездері жоғары класс оқушылары егін салуға балық аулау, құрылыс жұмыстарына көмек көрсету жұмыстарына тартылды. Бұдан түскен қаржы мектепті жөндеуге, пионер лагерін ұйымдастыруға, мектеп кітапханасы қлрын көбейтуге жұмсалды.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің «Х.Табылдиев атындағы Атырау өлкесі тарихы, археологиясы, этнографиясы» ғылыми орталығының директоры С.Сапановтың зерттеулерінде тарих ғылымдарының докторы, профессор Табылдиев Хисмет Бозанұлы КСРО тарихы мен Қазақстан тарихының арасындағы айырмашылықты, Қазақстан тарихындағы ақтаңдақтары, қазақ батырлары мен көсемдерінің, ХХ ғасырдың 30 жж. аштық пен голощекиндік репрессияларды, Ұлы Отан соғысы кезіндегі қазақстандықтардың ескерілмей қалған ерен ерліктерін, «Тың және тыңайған» жерлерді игерудің, Қазақстан территориясының «ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кеткендігін» мәселелерін терең зерттеп өз пікірін білдіріп отырған ғалым ретінде танылды деп атап өтеді [5,310].

Х.Табылдиев өзінің диссертациясы негізінде «Сауатсыздықтың жойылуы мен қортындысы» және «Сауатсыздықтан білім шыңына» аталған екі монография жарыққа шығарды. Ғалымның жаңалығы ретінде оның сауатсыздықты 30-40 жылдармен шектеп қоймауын атауға болады. Ол ұрпақ алмасуы заңды құбылыс екенін, жастарға білім беруде ешқандай да осалдық орын алмау керектігін жазды. Мемлекеттік деңгейде әралуан бағдарламалар қабылданып жатқанымен кейбір теріс құбылыстардың орын алып отыр деп, білім жүйесін ұйымдастыру мен оқыту әдістемелерінде, оқулықтар дайындауда, ата-аналардың діни ағымдардың ықпалына түсіп кетіп балаларға білім берудің қажетсіздігін айтуы, білім сапасының төмендеуі, оқу мәдениетінің деңгейінің төмендеуі сияқты проблемаларды атап өтеді. Осының бәрі Хисмет Бозанұлының сауатсыздықты жою науқандық шара емес екендігін ескертуі оның ғылыми жұмысының өзектілігін тиянақтай түседі.

Сөйтіп Атырау өңірдегі халық ағарту, білім саласының тарихы профессор Табылдиевтің ғылыми-зерттеу нысанының басты бағыттарын қамтығанын атап өтеміз.

Библиографиялық тізім:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру <http://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>
2. Танатарова Ж.Т. Өлке тарихын орынды зерттеген ғалым / Профессор Хисмет Бозанұлы Табылдиевтің ғылыми мұрасы және тарихи өлкетанудың негіздері. Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының баяндамалар жинағы (25-26 қаңтар, 2019 жыл). – Атырау, 2019 - 404 б.
3. Табылдиев Х.Б. Сауатсыздықтан білім шыңына. Алматы. -1997.-188 б
4. Табылдиев Х. Атырау қаласының тарихы. Алматы, 2018, -208 б
5. Сапанов С., Х.Б.Табылдиев және Қазақстан тарихының ақтаңдақтары / Профессор Хисмет Бозанұлы Табылдиевтің ғылыми мұрасы және тарихи өлкетанудың негіздері.

УДК 94:355.48

**КАЗАХСТАН В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ПРОФЕССОРА Х. Б. ТАБЫЛДИЕВА)**

Сапанов С.Ж.,

д.и.н., профессор Атырауского государственного университета им. Х. Досмухамедова,

Аймуратов С. Б.,

к.филосо.н. Атырауского государственного университета им. Х. Досмухамедова

г.Атырау, Республика Казахстан

Жумабаева К.С.

кафедра педагогики и образовательного менеджмента, КазНУ им. Аль-Фараби

г.Алматы, Республика Казахстан

22 июня 1941 г. гитлеровская Германия вероломно, без объявления войны напала на СССР. Фашисты вынашивали планы создания на захваченной советской территории рейх комиссариатов Остланд (Белоруссия и Прибалтика), Украина, Молдавия (Россия) и Кавказ, на восточных окраинах страны - Туркестан и Идель - Урал. Немецкая высшая разведывательная школа, прикрытая вывеской «Научно-исследовательский институт «Арбайтегемайншафт Туркестан» подготовила проект карты будущей колонии «Большого Туркестана». В нее были включены Казахстан, Средняя Азия, Татарстан, Башкирия, Азербайджан, Северный Кавказ, Крым, Синьцзян, северная часть Афганистана.

Идея создания марионеточного государства преследовала как экономические, так и политические цели. В экономическом отношении, - писалось в меморандуме от 2 апреля 1941 г, - эта область имела бы задачу образовать мощный сырьевой и дополнительный продовольственный базис для велико германской империи.

В Великую Отечественную войну Казахстан вступил как составная часть СССР, располагая значительным количеством населения, довольно развитыми производственными мощностями и огромными природными ресурсами. Хотя за два десятилетия мирного развития осуществить намечавшийся скачок из эпохи феодализма и патриархальщины в лучезарный социализм не удалось, сделано было немало. Социализм в короткий срок дал людям реальные плоды: ликвидацию безработицы и классовой эксплуатации, колониального и национального гнета, почти поголовной неграмотности населения и рабского бесправия женщины. Это, безусловно, укрепляло национальное сознание народов и их взаимоотношения. Но в то же время в прямо противоположном направлении действовали негативные моменты тех десятилетий. Голод и террор, унесшие почти половину казахской нации, начало превращения Великой степи в зону расселения репрессированных народов ослабляли их единство, сдерживали развитие экономики и культуры, а значит - и обороноспособность республики и страны.

Доктор исторических наук Х.Б. Табылдиев в течение нескольких лет исследовал роль и участие казахстанцев в Великой Отечественной войне, в том числе и Атыраускую область в годы войны. Им опубликовано несколько монографии и сотни статей, проведены на основе изучения документов из российских и германских архивов. Серьезным источником информации служат воспоминания участников и наших земляков во время войны и колоссальный труд в тылу.

Х.Б. Табылдиев доктор исторических наук, профессор, 1991-2000 гг. ректор Атырауского государственного университета. Автор публикаций в 12-томной энциклопедии «Үлкен Қазақ Кеңес энциклопедиясында», 3-томного сборника «Боздақтар», «Энциклопедии

Атырауской области», монографиях «Актандыктар акикаты», «Курмангазы», «Киши жуз руларынын тарихы мен шежиреси», «Сауатсыздыктан билим шынына», «Сарайшык», «Қазақстанда сауатсыздықты жоюдың қиыншылықтары».

Кроме того, Х. Б. Табылдиев является автором более 200 научных трудов.

Многолетняя плодотворная работа Х.Б. Табылдиева отмечена высокими государственными наградами: награжден орденом «ПАРАСАТ», медалями «Ветеран труда», «Ерен еңбегі үшін», «К 10-летию Казахстана», «К 10-летию Парламента Казахстана», «За заслуги в развитии науки Республики Қазақстан», «10 лет Ассоциации вузов Прикаспия», «60 років зволення Українців від фашистів скихзагарбників (Украина)», почетными грамотами Министерства образования и науки РК, руководства города и области, нагрудными знаками «Отличник образования Республики Казахстан», «Почетный работник образования Республики Казахстан».

1. Казахстан к фронту

К середине 1942 г. в основном была завершена перестройка народного хозяйства на военный лад.

В период войны круто изменилось направление капитальных вложений. В народное хозяйство Казахстана за период войны было вложено 6174,5 млн руб. (в ценах на 1 июля 1955 г.). В том числе в промышленность было вложено 4035,6 млн руб. [1], главным образом на развитие основных отраслей тяжелой индустрии - топливной, металлургии, машиностроения, энергетики и др.

На плечи Казахстана легла задача обеспечения работы электростанций, промышленных предприятия и транспорта не только внутри республики, но и Южного Урала, ряда западных районов и Поволжья [2].

Была введена новая система оплаты труда шахтеров прогрессивно сдельная. Большую помощь по улучшению технологии производства угля оказала комиссия АН СССР по мобилизации ресурсов Сибири, Урала и Казахстана на нужды обороны страны. Выездная редакция «Правды» развернула среди горняков агитационно массовую работу. По призыву Правительства Казахстана в республике развернулось патриотическое движение по оказанию шефской помощи горнякам Караганды. В результате с октября 1942 г. в жизни бассейна наступил перелом. Всего за 4 года войны угля было добыто 34 млн т угля, что на 3 млн т больше, чем за предшествующие 86 лет существования бассейна [3]. Добыча коксующихся углей для металлургических заводов Урала только за 2 года войны в 1943-1944 гг. возросла более чем на 60% [4].

По протяженности линии забоев фактически была создана вторая, «подземная» Караганда [5]. В трудных условиях военного времени рабочие треста «Караганда шахтстрой» построили и ввели в строй 20 новых шахт и 3 угольных разреза, давших дополнительно миллионы тонн угля [6]. Самоотверженно работали угольщики Караганды и среди них шахтеры Ж. Муканова, Б. Нурмагамбетов, И. Нуров, директора шахт Т.Кузембаев, А.Г.Стаханов, инженер-конструктор С.С.Макаров, начальник комбината Г.Г. Спицын.

Нефтяная промышленность Казахстана сыграла значительную роль в снабжении фронта и тыла нефтепродуктами, особенно в 1942 г., когда линия фронта подошла к Волге и Кавказу, и прямой выход бакинской нефти в центральную часть страны временно оказался отрезанным. Летом 1942 г. железнодорожная связь Баку и Грозного с действующей армией была парализована. Под угрозой находились и низовья Волги. В этих труднейших условиях кавказские нефтепродукты пришлось доставлять фронту долгим обходным путем: Баку - Красноводск - по морю, далее Красноводск - Ашхабад - Ташкент-Уральск - Сталинград - по железной дороге. Положение усугубилось еще и тем, что для массовых перевозок нефтепродуктов Ашхабадская железнодорожная линия обладала малой пропускной способностью. Запас нефтепродуктов в действующей армии на юге оказался крайне незначительным. ГКО требовал организовать максимально быструю доставку нефтепродуктов через Каспийское море. Было принято более оптимальное решение доставки горючего к фронтовым базам из Баку до Гурьева по морю, а далее по железной дороге и

нефтепроводу Гурьев-Орск. В августе 1942 г. поток бакинских нефтепродуктов двинулся на фронт через Гурьев, который стал важным узлом коммуникации южных фронтов. Среди ряда экстренных мер было и решение о строительстве нефтеперерабатывающего завода в Гурьеве (ныне - Атырау). Для сооружения завода и постройки нефтепроводов остров Большой Пешной – Гурьев-Орск по решению ГКО была направлена строительная организация Наркомата нефтепрома СССР. На базе слияния «Азнефтестроя» с «Эмбанефтестроем» был организован крупный трест «Казнефтестрой».

Завершение строительства железной дороги Макат - Косчагыл, второй очереди машиностроительного завода им. Петровского, нефтепроводов, рост мощностей на электростанциях Доссор, Кульсары, Гурьев значительно укрепили материально - техническую базу нефтяной промышленности республики. В итоге нефтяники Казахстана за годы войны до- были 4317,2 тыс. т «жидкого золота» [7], значительно удовлетворив потребности фронта и тыла.

Строители предприятий цветной металлургии республики за годы войны ввели в действие 25 новых рудников, шахт и 11 обогатительных фабрик, значительно увеличив производство металлургического сырья. Начавшаяся война заставила значительно ускорить освоение Джезказганской сырьевой базы цветной металлургии. В 1943-1945 гг. продолжалось строительство промышленных объектов Рудного Алтая. Весной 1945 г. сдали в строй действующих предприятий Белоусовскую обогатительную фабрику, Березовский рудник. По Усть-Каменогорскому цинковому заводу было завершено строительство основных корпусов двух цехов и сданы в эксплуатацию вспомогательные цеха [8]. За 1941-1945 гг. медеплавильные заводы почти вдвое перекрыли все производство меди за 1920-1940 гг [9]. В целом выплавка черной меди в 1944 г. увеличилась против 1940 г. на 50% [10].

Весомый вклад в развитие военного производства внесли рабочие и инженерно - технические работники свинцово-цинковой промышленности республики. Ее мощность возросла за счет ввода в эксплуатацию Миргалымского и первой очереди Текелийского свинцово - цинкового комбинатов, ставших основными поставщиками сырья для Чимкентского свинцового завода, который стал производить более половины свинца в стране. Свинцевики Чимкентского и Лениногорского заводов за 1941- 1945 гг. всего выплавляли 563 036 тонн свинца [11].

Получила развитие и золото добывающая промышленность. К концу войны в республике разрабатывалось около 50 месторождений золота. Развернулась промышленная добыча никеля.

В 1945 г. Казахская ССР выдавала половину всей добываемой в стране медной руды, более 1/3 черновой меди, около 3/4 свинцовой руды, 85% союзной выплавки свинца, до 60% свинцовых концентратов, 1/10 часть цветного проката [12]. Выросла добыча редких металлов. В 1943 г. было добыто вольфрама на 17% и олова на 13,7% больше, чем в 1942 г. В период войны Казахстан стал добывать свыше 1/7 общесоюзной добы- чи вольфрама и около 1/8 олова [13]. Общегосударственное значение приобрела в годы войны добыча молибдена, который стали извлекать из медных руд Коунрадского месторождения. Значительно возросла его добыча на месторождениях Алтая и в других районах. Созданная почти целиком в годы войны молибденовая промышленность Казахстана уже в 1943 г. дала около 2/3 общей добычи молибдена в стране [14].

За период войны в Казахстане была создана совершенно новая отрасль промышленности - черная металлургия. Пущенная в эксплуатацию в январе 1943 г. на базе богатейших запасов донского хромитового железняка, первая очередь крупнейшего в стране Актюбинского завода ферросплавов выплавляла в течение года феррохрома 7635 т, в 1944 г. производство феррохрома достигло 20 526 т. В 1945 году было завершено строительство плавильного цеха №2, сданы в эксплуатацию о печи первого и 4 печи второго плавильного цехов. В 1945 г. производство ферросплавов завода выросло в 3 раза [15].

В год коренного перелома в ходе войны быстро расширялся Джездинский марганцевый рудник. В 1943—1945 гг. он уже на 50-60% покрывал потребности Магнитогорского

металлургического комбината в этом виде сырья [16]. Во второй половине 1943 г. в Караганде было начато строительство передельного завода черных металлов по переплавке промышленных отходов черных металлов и металлолома. 31 декабря 1944 г. Казахский передельный металлургический завод (первая очередь) дал стране первую казахстанскую сталь. Огромную помощь в его строительстве оказали Ново-Краматорский, Кузнецкий, Коломенский металлургические заводы. Особенно важна была помощь магнитогорских металлургов, взявших шефство над казахским первенцем.

За годы войны в республике на основе эвакуированных машиностроительных и металлообрабатывающих заводов и цехов была создана машиностроительная и металлообрабатывающая промышленность. В 1943-1945 гг. машиностроительные заводы освоили серийный выпуск на поток новых образцов вооружения и боеприпасов (минно-тральное вооружение, торпеды, мины, артснаряды, авиабомбы, подрывные машинки, полевые радиостанции и др.). Начиная со второй половины 1944 г. отдельные заводы машиностроения стали сокращать производство военной продукции и переключаться на выпуск гражданской.

Набирали силу в годы войны предприятия химической отрасли промышленности республики. Выросли производственные мощности Кустанайского завода химического волокна, Чимкентского химико - фармацевтического завода и Актюбинского химического комбината. Развернулось строительство Темиртауского завода синтетического каучука, положившее начало промышленности органического синтеза в Казахстане. На базе богатейшего Каратауского месторождения фосфоритов в 1943 г. началось сооружение Каратауского горно - химического комбината, а в конце войны у строителей появился новый объект - Джамбулский суперфосфатный завод.

За годы Отечественной войны установленная мощность электростанций Казахстана возросла на 159,0 тыс. кВт, или на 70,7%, а выработка электроэнергии увеличилась в 1945 г. по сравнению с 1940 г. на 516 млн кВт, или на 81,4% [17]. За эти годы были построены и введены в эксплуатацию Карагандинская ГРЭС мощностью 25 тыс. кВт, ТЭЦ Актюбинского завода ферросплавов - 46 тыс. кВт, ТЭЦ в Гурьеве - 12 тыс. кВт, в 1943 г. Петропавловская ТЭЦ-1 - 9,5 тыс. кВт, в 1944 г. ТЭЦ-1 в Чимкенте и Текелийская ТЭЦ-1, а также 4 ГЭС в Алма-Ате в 1944-1945 гг [18]. Сводом в эксплуатацию этих электростанций такие промышленные центры республик, как Петропавловск, Кустанай, Павлодар, Гурьев и др. получили устойчивую энергетическую базу, обеспечившую развитие промышленности этих городов.

В трудных условиях военного времени была построена и вступила в строй 110-киловольтовая линия электропередачи Ульбинская ГЭС – Усть – Каменогорск длиной в 71 км. В результате этого областной центр получил устойчивое энергоснабжение.

В снабжении воинов Советской Армии обмундированием и продовольствием значительную роль сыграли предприятия легкой, пищевой, местной и кооперативной промышленности республики. Общее количество предприятий легкой промышленности возросло в три раза до 65, из которых 29 составляли предприятия, эвакуированные из западных районов страны [19]. Рабочие и инженерно - технические работники этих предприятий, освоив новые виды изделий, за годы войны выпустили большое количество обмундирования, вещевого снаряжения, армейской обуви, обозной упряжи, бричек для армейского обоза, кавалерийских седел и т.д.

Самоотверженным трудом рабочего класса, который стойко перенес многие трудности и лишения для обеспечения победы, промышленность Казахстана за годы войны увеличила выпуск продукции в 1,5 раза [20]. Удельный вес производства средств производства поднялся с 51,5% в 1940 г. до 66,0% в 1945 г [21]. По своей структуре промышленность республики значительно приблизилась к наиболее промышленно развитым регионам Союза. В этих результатах труд десятков тысяч рабочих, инженеров и техников. Прежде всего таких передовиков и организаторов производства, как шахтеры Б. Нурмагамбетов, И.Нуров, А.Стаханов, Нефтяники Д.Досмухаметов, Н.Калинин, Б.Утеулиев, рудокопы и металлурги Б. Аймуханов, Е.Антоновский, А.Казакова, Д.А.Косых, Д.Кунаев, М.Лукьянов,

А.Сиразутдинов, Г.Хайдин, О.Фатеева, машиностроители Г.Бариков, П.Резчик. Их по праву называли гвардейцами тыла, награждали орденами.

Военная обстановка не приостанавливала индустриальное развитие Казахстана. Советское государство, ведя кровопролитную войну против гитлеровских агрессоров, вынуждено было исправлять допущенные в размещении производительных сил просчеты в предвоенные годы. Уже в ходе войны оно ускорило промышленное развитие восточных районов страны, в том числе и Казахстана. В результате возникли новые промышленные узлы. Вступили в строй новые угольные шахты и разрезы, 4 новых нефтепромысла, Джездинский марганцевый, Восточно-Казахстанский молибденовый, Байджансайские полиметаллические, Донские и Кемпирсайские хромитовые рудники, Текелийский свинцово-цинковый, Акчатауский вольфрамово-молибденовый комбинаты, Балхашская молибденовая, Акчатауская и Белоусовская обогатительные фабрики, значительное количество новых энергетических сил. Кроме размещения эвакуированных предприятий, в республике были построены Актюбинский завод ферросплавов, Акмолинский завод «Казсельмаш», Казахский передельный металлургический завод Гурьевский нефтеперерабатывающий завод, множество специальных цехов при машиностроительных и механических заводах и т.д. За годы войны число крупных промышленных предприятий в республике выросло более чем на 460 единиц против 1940 г [22].

Таким образом, в результате самоотверженного труда рабочих и ИТР в годы войны дальнейшее развитие промышленности республики, возникновение новых, притом ведущих, отраслей индустрии превратили Казахстан в один из важных экономических районов Союза и арсеналов фронта.

2. Атырауская область в годы войны

Гурьевская область / ныне Атырауская/ и сам город Гурьев /Атырау/ с первых дней войны приобрел особое значение. С одной стороны Гурьев связывал Казахстан с прифронтовыми районами и с фронтом, с другой - через Гурьев в Казахстан транспортировались эвакуированные из прифронтовой полосы промышленные предприятия и населения. Во время Сталинградской битвы самолеты, участвовавшие в боевых операциях, для заправки горючим прилетали в Гурьевскую область. Территория Гурьевской области считалась в полном смысле слова прифронтовой зоной. Фашисты ожесточенно рвались на расположенные здесь объекты, нефтехранилища. И решением Совета обороны СССР побережье Каспийского моря было объявлено военное положение.

Вот документы из архива Президента РК:

«В связи с объявлением военного положения на побережье Каспийского моря ЦК КП(б) Казахстана постановляет:

1. Утвердить решение Гурьевского обкома КП (б) Казахстана об организации в области комитета обороны в составе Г.Бекжанова - секретаря обкома партии (председатель комитета) и членов: Иргалиева - председателя облсовета депутатов трудящихся, Гончарова - начальника областного управления НКВД, Голосова - облвоенкома и начальника гарнизона города Гурьева.

2. В целях выполнения имеющегося задания на призыв военнообязанных в Красную Армию при отсутствии в области необходимого количества незабронированного контингента, разрешить Гурьевскому комитету обороны призвать в ряды Красной Армии годных к строевой службе 1100 человек от мобилизованных рабочих рыбной промышленности, речных ловцов, охраны запретных зон, рабочих рыбзаводов и подсобных предприятий, не затрагивая морской лов, с заменой призванных невоенно обязанными, женщинами из рыболовецких колхозов.

3. Просить ЦК ВКП(б) утвердить настоящее постановление.

Секретарь ЦК КП(б) Казахстана Н.СКВОРЦОВ» [23].

В день появления первого вражеского самолета над Гурьевым - 10 сентября 1942 года было организовано полное затемнение города, сел и аулов области, круглосуточное дежурство по охране порядка и общественной безопасности на всех предприятиях, в жилых

кварталах, организованы истребительные батальоны, специальные подразделения местной противовоздушной и химической обороны. И, несмотря на то, что линия фронта оставалась сравнительно далеко, на территорию области все же падали вражеские бомбы, забрасывались диверсионные группы, а в госпиталях погибали от ран и болезней бойцы Красной армии, например, в 1942-1944 годах в Гурьеве работали госпитали: № 2967 в Доме пионеров, № 4116 в Доме отдыха нефтяников, № 4038 в школе им. Куйбышева, № 3941 в консервном комбинате, № 1383 в нефтяном техникуме; всего на лечении находилось 9318 человек, 93 из них умерли от тяжелых ран.

Областной комитет обороны проводил огромную работу не только по мобилизации гражданского населения, но и по борьбе с диверсионными группами засланными в Атырау для подрывной деятельности.

По мнению Х.Б.Табылдиева еще до войны для доставки Атырауской нефти в город Орск было построено нефтепровод Каспий – Орск, протяженностью 800 км. По линии нефтепровода действовала 7 станции. Целью заброски немецкого десанта было выведение из строя этих станции и пропагандистская работа среди мирного населения.

В 1944 году на станции Жылой был высажен немецкий десант, под руководством обер-лейтенанта Алихана Агаева. К этому времени чекисты примерно знали о высадке десанта. Был бой местного значения. В перестрелке был убит капитан НКВД Г. Хусайнов. Группа Агаева была уничтожена [24]. Все участники этой операции были удостоены правительственных наград.

Еще одной причиной объявления Атырауской области военное положение было захват Северного Кавказа фашистам. Прекратилась доставка топлива для танков и другой боевой техники из этого региона. Поэтому горючие доставлялась из Баку в Гурьев баржами.

Третья причина близость Сталинграда.

Таким образом, город Гурьев с первых дней войны приобрел особое значение. С одной стороны Гурьев связывал Казахстан с прифронтовыми районами и с фронтом, с другой - через Гурьев в Казахстан транспортировались эвакуированные из прифронтовой полосы промышленные предприятия и населения.

Через Гурьев переправлялись бакинская нефть на Урал и в Сибирь.

По водному пути через Гурьев на фронт направлялись боеприпасы, продовольствие, воинские части. 7 июля 1941 года в Гурьеве был создан эвакуационный пункт. До 20 ноября 1941 года через него прошли 35 520 человек. В июле в горвоенкомате были организованы прием и рассмотрение заявлений молодежи, изъявивших желание добровольно вступить в ряды Красной Армии, не дожидаясь всеобщего призыва. В Гурьевский горком комсомола поступило заявление от 23 девушек. 20 июля создан городской фонд обороны, который до конца войны ежедневно пополнялся за счет личных сбережений трудящихся.

Укреплению единства фронта и тыла, дружбы народов содействовали переписка населения восточных районов со всеми защитниками, а также меры по оказанию помощи семьям воинов, забота о раненых и инвалидах, многогранная бескорыстная помощь районов глубокого тыла населению освобожденных районов. Республика шефствовала над некоторыми районами Ленинградской и Московской областей, над городами и селами Орловщины. Только в 1943 г. из своих небогатых ресурсов Казахстан отправил в Краснодарский и Ставропольский края России и восточные области Украины 2700 тракторов, 123 комбайна, 880 сеялок и 2500 плугов, скот, продукты питания и одежду. Все это доставили на место и остались восстанавливать хозяйство 295 комбайнеров, 636 бригадиров тракторных бригад, 115 механизаторов, 115 агрономов, 65 директоров МТС [25]. Помощь тыла фронту не только улучшала условия жизни бойцов, но и поднимала их боевой дух, готовность сделать все возможное и невозможное для разгрома врага.

Библиографический список:

1. Промышленность Казахстана за 40 лет. А.-А., 1957, с. 13
2. Правда, 1942, 25 октября.

3. ЦГА РК, ф. 1137, оп. 13, д. 145, л. 39; Козыбаев М.К. Казахстан - арсенал фронта, с. 318.
4. Там же, л. 40.
5. Козыбаев М.К., Едыгенов Н. Труд во имя Победы. А.-А., 1955, с. 58.
6. ЦГА РК, ф. 1137, оп. 14, д. 145, л. 40.
7. Там же, оп. 14, д. 146, л. 104.
8. Там же, Ф.1137, оп.14,д.148, л.33-34
9. Козыбаев М.К., Едыгенов Н. Указ, работа, с. 64.
10. Там же.
11. Там же.
12. Там же, с. 65.
13. Народное хозяйство Казахской ССР за 25 лет, – С. 42.
14. Там же.
15. Шаймуханов Д. Черная металлургия. А.-А., 1966, – С. 19-20.
16. Там же, ф. 1137, оп. 13, д. 145, л. 41.
17. Народное хозяйство Казахстана в 1961-1962 гг., – С. 44.
18. Романов Ю.И. Укрепление энергетической базы республики в военные годы. См. кн.: Казахстан в Великой Отечественной войне. Очерки. А.-А., 1974, вып. II, с. 98, 99- 102; АПРК, ф. 708, оп. 9, д. 114, л. 15.
19. Джакупбеков С.К. История легкой промышленности Казахстана (1917-1980 гг.). А.-А., 1984, – С. 116, 122.
20. Казахстан за 40 лет. Статсборник, – С. 21.
21. Козыбаев М.К. Казахстан - арсенал фронта, – С. 324.
21. Очерки истории народного хозяйства Казахской ССР, т. III, – С. 54.
22. Казахстан в период войны, т. 1, С. 374, т. 2, С. 111; Балакаев Т.Б.Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны: 1941-1945. А.-А., 1971, с. 106; Козыбаев М.К. Казахстан - арсенал фронта, – С. 389
23. Архив Президента РК, фонд 708, описание 1, дело 5, лист 408, подлинник.
24. Егемен Қазақстан, 2001 ж. 25 шілде.
25. Российский центр хранения и изучения документов новейшего времени: Документы и материалы отдела Великой Отечественной войны. Инв. № 4324, л.202-203

ӘОЖ 94:355.123.5

ЕҢБЕК АРМИЯСЫ ҚАТАРЫНДА

Ахмет А.Қ.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ұлы Отан соғысы кезеңі тарихында еңбек армиясына шақырылғандардың тағдырлары осы уақытқа дейін «ақтаңдақ» болып қалғанын атап өту әділдік болар еді. Сұрапыл соғыс жылдары еңбек армиясына республикадан 200 мыңнан аса қазақ шақырылды. Олар Сібір, Орал, Орталық Ресей аймақтарындағы өнеркәсіп орындарына жұмысқа жіберілді. Тарихи деректер бойынша олардың 20 мыңы Орал өнеркәсіп орындарына, 16 мыңы Кузбасқа, 13 мыңы Магнитогорск комбинатына жіберілген. Бұл аймақтардағы архив қорында еңбек армияшылары туралы көптеген деректер хатталғаны сөзсіз. Сол бір жылдары еңбек армиясына шақыру әскери комиссариаттар, жергілікті партия, кеңес органдары, қаһарлы НКВД жүйесі арқылы жүргізілді. Адамдарды шақыру және оларды әрі қарай кәсіпорындарға жөнелту көбіне олардың денсаулығы, жанұялық, қарапайым тұрмыс жағдайлары ескерілмей

жүргізілді. Еңбек армиясына алынғандарды жергілікті әскери комиссариаттар жинақтаса, ал оларды алып баруды және кәсіпорындарға тапсыруды НКВД қызметкерлері орындады. Еңбек колонналарының әскери комиссариаттар арқылы шақырылған, қарапайым халықтан жасақталған отрядтар, депортацияланған және басқа да сенімсіз адамдардан құралған еңбек колонналар еңбекпен түзеу лагерьлерінің режимінде ұсталды. Еңбек армияшыларының бұл екі санаты қатарындағылардан үлкен топтар Қазақстаннан тыс жерлердегі кәсіпорындарға жіберілді. Еңбек армиясындағылар заводтар мен шахталар, ағаш құлатып, бұрғылау мұнаралары, көпірлер салып, көмір, кен қазды. Еңбек армиясы құрамы еңбектің барлық ауыртпалықтарымен және каторгалық жағдайлармен қазармалық режимде ұсталды. Әскери адамдармен салыстырғанда еңбекке шақырылғандарды жабдықтау, олардың жалпы жағдайлары екінші кезекте тұрғанын атап өту керек.

Еңбек армиясына алынған мыңдаған қазақтар Оңтүстік Оралдағы ірі өнеркәсіп орталықтары Свердловск (қазіргі Екатеринбург), Молотов (қазіргі Пермь), Нижний Тагил, Магнитогорск заводтарында, Кузбасс көмір шахталарында, Челябині, Красногорск жылу электр орталығы, көмір бассейнінің шахталары мен құрылыстарында еңбек етті. Еңбек армиясындағы он мың қазақ 1942 жылдың қақаған қысының ашық аспаны астында 30-40 градус аязда Магнитогорскінің 6-домнасы үшін қазаншұңқыр қазды. Қазақтар ең ауыр жұмыстарға жегіліп құбырларды тиеу, түсіру, тасу, балғашылар ретінде пайдаланылды.

Еңбек армиясына алынып, еңбек еткендер туралы Пермь өлкесі Гремячинск қалалық архиві қорындағы «1942-1945 жылдары Гремячинск поселкасындағы көмір шахталарын салу жұмыстарында өлгендердің тізімі» ісіндегі құжаттар мәліметі бойынша қазақ, даргин, лезгин, авар, украин, өзбек, түркімен, орыс, қырғыз, молдаван, мордва, чех, чуваш, абазин, татар, еврей, поляк, неміс ұлттының өкілдері қоян-қолтық еңбек етіп аштықтан, жұқпалы аурудан, суықтан баудай қырылған. Аталған архив қорындағы деректер бойынша 1943 жылы шахта құрылысына қаңтар айында Қырғызстаннан, 4 ақпан және 16 сәуір күні Қазақстаннан, 16 шілде де Түркіменстаннан еңбек армияшыларын алып келген [1, с.10]. Еңбек армияшылары даладан сәл жылы болатын тоң жерден қазған жертөлелерде тұрды. Еңбек армиясында ну орманда ағаш кесу, жол салу, шахта қазу, темір жол салу, жаңа салынып жатқан қалаға аса қажеті аурхана, мектеп, клуб, әкімшілік, тұрғын үй ғимараттарын салу жұмыстарына қатынасты. Олар еңбек еткен көмір шахталарындағы жұмыстың көпшілігі қол күшімен атқарылып, жүзеге асты. Шахта шурфына түсу, шығу жұмыстары да қолмен атқарылды. Шахтадағы көмір қазу ұңғымасына дейін жаяу барып, жаяу қатынап жұмыс жасады. Өндірілген көмір вагонеткаларға қолмен тиеліп, түсірілді. Олардың көпшілігі шахтада ғана емес өндірісте мүлдем жұмыс жасамаған, орыс тілін нашар білетін және ауа райының өте суықтығына, адам тынысын тарылтатын аса терең шахтадағы жаңа жұмыс орындарына үйрене алмады. Оның басты себептерінің бірі еңбек армиясына алынған қазақтардың көпшілігі қарапайым колхозшылар болатын. Соғыс жылдары жаңадан салынып жатқан көмір шахтасында бұрғылаушы, кейін инженер болып қызмет атқарған, еңбек ардагері В.Р.Гебель өз естелігінде: «Маған көмекші ретінде бөлінген Даулетбаев орта жаста, шымыр денелі, қайратты, он шақты орыс сөзін ғана білетін қазақ. Оның негізгі міндеті шпурды (тау жыныстарын қопару үшін бұрғылап тесіп қопарғыш затпен толтырылатын қуыс) бұрғылап жатқан бұрғылаушының бұйрығы арқылы электрбұрғыны қосып, сөндіріп тұру болды. Ол әрдайым шахтаға түскен кезде ұзын ұлттық шапаны мен малақайымен түсетін. Шахтаның шруфына түсу қиямет болатын, себебі оған түсетін баспалдақтар мен басқыштар мүлдем болмады. Жалпақ ағаштан қапталған жер асты көмір қабырғасына жету үшін Даулетбаев екеуіміз көп күш жұмсайтын едік. Жар жағалап келе жатқанда, абайсызда аяғың тайып кетсе құрал-жабдықтарыңмен шыңырауға құлап, құрдымға кету қауіпі жиі болатын. Жан терге түскен ол әрдайым қазақша, орысша балағатап, көмір қазатын қабырғаға жеткен бойда шапанының ұзын етегін астына төсеп, қауіпсіз жер таңдап алып, жұмыс аяқталғанша малдас құрып, тапжылмай отырушы еді. Көмір қазып жатқан мен бұрығыны сөндіруге бұйрық берген уақытта ғана 80 метрлік желі бойындағы түймені басып өшіріп, қос деген уақытта қосатын. Кезекті жұмыс күнінде қатты шпур қабатына кезігіп, ұзақ

бұрғылауға тура келді. Бұрғылауды аяқтаған мен бұрғыны сөндіріп деп айқайладым. Даулетбаев дыбыс бермеді. Жоғарыдан электр желісіне қосылып тұрған бұрғыны ұзақ ұстап тұру мүмкін емес. Сондықтан мен іске қосылып тұрған бұрғыны тастай салып жан ұшырып, сөндіру нүктесіне жүгіріп жетсем, шаршаған, әрі аш құрсақ көмекшім Даулетбаевтың көзі ілініп кеткен екен. Балағаттаудың кезегі енді маған келді, ұйқылы-оюу не болғандығын, өзіне неге айқайлап жатқандығын түсінбеген ол көзін жыпылықта та берді», - деп еске алады [2, с. 36]. Барлық жерде техника жетіспегендіктен, көптеген жұмыс қол күшімен атқарылды. Еңбек армияшылары әдеттегідей қара жұмысшы ретінде пайдаланылды, жағдайлары өте ауыр болды. Аштық, қатты суық, жұқпалы аурулар адамдарды баудай қырды. Архивтегі жасақталған тізім бойынша Басабай Түгелбаев (05.01.1943), Бутумбаев Саят (25.03.1943), Арқұлақ Орнанаев (1913 ж.т. - 21.10.1943), Қосыбай Атаев (1887 ж.т. - 14.12.1943), Сағат Атаев (20.12.1943), Истен Алдияров (1889 ж.т. - 22.12.1943), Шәріп Құматов (10.12.1943), Әли Құрамбаев (29.12.1943), Лабай Атаев (1890 ж.т. - 29.12.43), Сапармай Құтымұмов (1898 ж.т. - 31.12.1943), Қаба Қадыров (31.12.1943), Бисик (Бисек) Мухаметжинов (Мухамбежинов) (1891ж.т. - 09.01.1944), Банкен (Байкен) Сабанқұлов (1887 ж.т. - 20.01.1944), Жомарт Бигшиев (1893 - 30.01.1944), Жұмырмай Бегаджанов (1891ж.т. - 30.01.1944), Мұсабек Төлендин (1891 ж.т.) сияқты еңбек армиясы қатарына алынған қазақтар ағзаға азық сіңбеуі мен жүректің нашарлауынан дистрофия ауруына ұшырап өлген [3, л.л. 1-14]. Бұл бейбақтардың барлығы дерлік елу жастан асқан шақтарында қыстың қақаған қытымыр желтоқсан, қаңтар, ақпан айларында бақилық болған. Еңбек армиясы қатарындағылар күнделікті тиісті азық-түлікпен толық қамтамасыз етілмеді, ешуақытта тоя тамақ ішпеді, діңкелеткен ауыр қол жұмыстары, ауру, қыстың боранды да үскірік аязы оларды шыбынша қырды.

Архив құжатында көрсетілгендей қыстың суық айларында тізім бойынша 639 адам аштан, аурудан, суықтан өлген. Архив деректері мәліметі бойынша өлгендерді жерлеп үлгермеген. Өліктер көметін команда дистрофиктерден (тоя тамақ ішпеуден аштан өлу) құрылғаны да көп жағдайдан хабардар етсе керек-ті. Өліктерді қар астына көміп, жаз шыға ғана топырақпен беттерін жапқан. Соғыс жылдары республика әскери комиссариатының тарапынан еңбек армиясына адам алу тұрақты жүргізілді. Оның құрамында көбіне арнайы қоныс аударылған немістер кіретін. Жоғары да аталған архив дерегі бойынша 1943 жылдың желтоқсаны мен 1944 жылдың сәуір айлары аралығында еңбек армиясында жұмыс жасаған 16-50 жастағы 396 неміс ұлтының өкілдері ажал құшқан. Ал 1944 жылдың 8 ақпан күні 1927 жылы туған азаматтарды есепке алу барысында толтырылған құжатта 47 қазақ ұлт өкілі тіркелген [4, л. 32.].

1943 жылдың ортасында ғана, жұмыс істеген жерлерден түскен хабарлар мен дабылдардан кейін ғана өз республикасынан тыс жерлерде жұмыс істейтін ұлттық еңбек армияшыларына назар аударыла бастаған болатын. 1942-1948 жылдар аралығында Гремячинск поселкасында еңбек армияшылары мен соғыс тұтқындарының қажырлы еңбегінің нәтижесінде 10 көмір шахтысы іске қосылып, пайдалауға берілді.

Еңбек армиясындағылар жеңіс жолында жан аямай еңбек етіп, қалыпты соғыс экономикасын жасауға өз үлестерін қосты. Сол азапты жылдарды бастарынан кешіріп жерлестеріміздің кейбіреулері туған жеріне оралса, кейбірі сол жақта суық жер қойнында мәңгілікке қалып қойды. Тірі қалғандарын Жеңіс қуанышы, аз да болса еңбек рахатын көру сияқты қым-қуат оқиғалар күтіп тұрды.

Библиографиялық тізім:

1 Книга памяти Российской Федерация. Пермский край, Гремячинский район. – Пермь, 2014.

2 В.Р.Гебель Это было недавно, это было давно (из записок первостроителя г. Гремячинск) – Гремячинск, 1999 г.

3 Архивный отдел администрации города Гремячинска Пермского края, Фонд - 63, опись - 1, дело - 69.

4 Пермский государственный архив социально-политической истории, Фонд - 105, опись - 10, дело - 150.

ӘОЖ 94:639.2.03

БАТЫС ӨЦІРІНІҢ БАЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫН СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНА ҚАРАЙ БЕЙІМДЕП ҚАЙТА ҚҰРУ

Нығметов Б.

Тарих ғылымдарының кандидаты

*С.Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

Кеңес Одағы адамдарының бейбіт еңбек тынысын Ұлы Отан соғысы үзіп жіберді. Соғыстың алғашқы айларында-ақ фашистік Германияның Кеңес елінің өмірлік маңызы бар экономикалық аудандарды жаулап алуы тылдағы облыстарға қосымша қиындықтар туғызды. Фашистік Германия басып алған аудандарда, соғысқа дейін еліміздегі халықтың 40 пайызы тұратын, бүкіл елімізде өндірілетін көмірдің 63 пайызын, шойынның 68 пайызын, болаттың 58 пайызын өндіруші еді [1, с.10].

Осындай аса ауыр шақта барлық экономиканы, барлық жұмысты соғыс жағдайына сай қайта құру керек болды.

1941 жылдың 10 шілдесінде облыстық партия комитетінің бюросы және облыстық еңбекшілер кеңесі депутаттарының атқару комитеті «Жайық-Каспий» мемлекеттік балық тресінің 1941 жылдың екінші жартыжылдығына арналған міндеттері мен бірінші жартыжылдықтың орындалуы барысы туралы» мәселе қаралып, қаулы қабылдады. Барлық балық өнеркәсібінің мекемелері мен ұжымшарлары жұмыстарын қайта құрып, «бейбіт кәсіпорындар болуы мүмкін емес, әрбір зауыт, әрбір мекеме соғыс қажетін қанағаттандыру үшін жұмыс жасауы керек» деп көрсетілді [2, 65-67 pp.].

КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен БКП (б) Орталық Комитеті 1941 жылы 6 қарашада қаулы алып, «КСРО балық өнеркәсібі халық комиссариатына қарасты Азов-Черноморск» және «Каспий», Қиыр Шығыс және «Солтүстік бассейндегі флоттар әскери жағдайда болуы керек» екендігін қатерге берді [3, 61 п.]. Каспий бассейнінде Астрахан қаласында флотилия құрылды.

Соғыс басталғаннан кейін облыстың транспорттық жүйесі өз жұмысын қайта жарақтандырып, сол жылдары Гурьев-Қандағаш (517 км) темір жолы, Жайық өзенімен Гурьев-Орал кеме қатынасы (800 км) жолға қойылып, Каспий теңізі арқылы Астрахан қаласымен байланыс жасалған.

Соғыс басталғаннан кейін екі айдан соң, Гурьев қаласындағы теңіз жолы агентствосының жұмыс ауқымы артып, Гурьев портын кеңейтуді қажет етті. 1941 жылдың 3-28 қыркүйек аралығында Астраханнан Гурьев қаласына 26175 адам және 5095 тонна жүк тасылып, қараша айында осы теңіз жолымен 31603 адам және 21185 тонна жүк қалаға әкелінді [4, с.20].

1942 жылы Гурьевтің теңіз жолының рөлі артты, себебі тылға ең жақын су жолы болатын, осы жол арқылы майданға қару-жарақ, азық-түлік, әскери бөлімдері аттандырылған. Аталған жол Орта Азия мен Қазақстанды Кавказбен байланыстырды.

Міне, осындай жағдайларды ескерген КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі 1941 жылдың 25 желтоқсанында Пешной аралында Гурьев теңіз портының құрылысын салу жөнінде қаулы қабылдап, порт құрылысын салуды «Морстройға» жүктеді [4, с.75].

Бұл порттың салынуындағы мақсат Гурьев портында ірі кемелерді кідіртпеу, Астрахан және Махачкала қалаларынан жер аударылып, көшірілген тұрғындарын, өнеркәсіп орындары жабдықтарын өлкеге жеткізу болды [5, 250 pp.].

Портта екі гавань (желмен толқыннан қорғалған ықтасынды мүйіс, мұнда кемелер тоқтайды) салу көзделген, біріншісі құрғақ жүк тиеу үшін, екіншісі жанар май құюға арналған болатын. Порттың құрылысын салу тез уақытта жүзеге асып, соғыс жағдайына сай, Жайық-Каспий каналының түбін қазу жұмыстары қатар жүрген.

Бұл жұмыстар өте қиын жағдайда жүрді. Жұмысшы қолы жетіспеді, ер адамдар соғысқа алынуына орай, өте ауыр жұмыстарды әйелдер жасауға тура келді. Механизмдер мен құрал-жабдықтар жетіспеді, қол еңбегінің үлесі көп болды. Еңбекшілердің қажырлы еңбегі нәтижесінде 1942 жылдың ортасында Жайық-Каспий каналының тереңдігі 120 сантиметрге жеткізіліп, ірі кемелердің жүруіне жағдай жасалды [4,с.76].

1942 жылдың ортасында Гурьев рейдіне Астраханнан дебаркадер (баскеме) «Донбасс» көшіріліп, Астрахан теңіз рейдінің шұғыл аппаратының басшысы П.Н.Кубышин келді. Соңынан П.Н.Кубышин Гурьев рейдін басқарды.

Неміс самолеттерінің бомбалауының күшеюіне орай, Қазан төңкерісінің 10 жылдығы атындағы зауыт Баутиноға көшіріліп, Астрахан теңіз агенствосы бүкіл флотымен Гурьевке көшірілген. 1942 жылдың 1 тамызында агенство құрамында 4 теңіз буксирі, 6 рейд баржылары 16 «Волготанкер» буксирі және 22 өзендік баржылар болды [4,с.149].

Міне, осындай шаралардың жүргізілу барысында Гурьев теңіз портының жұмысшылары көшіп келген еңбекшілермен бірге Отанымызды жаудан қорғауда өздерінің сүбелі үлестерін қосты.

Жайық-Каспий және Каспий аң-балық трестер жүйесінде флотилия базаларының басқармасы құрылды. Базалар құрамына кемелердің дивизиондары, отрядтары, топтары кірді. Базалар мен дивизиондарда комиссарлар, саяси жетекшілер институттары құрылды. Балық өнеркәсібіндегі мекемелердегі балықшылар, жұмысшылар және қызметкерлер арасында әскери тәртіп орнатылды.

Әкімшілік қызметі жөнінен көп жағдайда саяси жетекшілерге, «нормаларын әдейі орындамайтындарды, еріншектер мен жағымпаздарды» жазалауға дейін шара қолдану құқы берілді.

Әкімшілік шаралар жүргізіліп, ұжымшар мен кеңшарлардағы еңбек үрдісін әскери тәртіпке көшіру, әйелдер мен жасөспірімдерді жаппай еңбекке тарту, ауылдарда техниканың азаюы, еңбекке ақының дұрыс төленбеуі, ұжымшаршылардың малдарын күшпен тартып алуы, соғыс салықтарын енгізілуі, міне осының бәрі ауыл еңбекшілерінің тұрмыстық жағдайына өзіндік әсер еткенімен, еңбекшілер «Бәрі майдан, бәрі де жеңіс үшін» деген ұранмен жұмыс жасап, қиындыққа шыдап бақты.

1941 жылы 30 маусымда КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі және БКП (б) ОК, КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумы қаулысы негізінде, мемлекеттік қорғаныс Комитеті құрылды. Кеңес үкіметінің шақыруымен кеңес халқы өз Отанын қорғауға аттанып, өкімет орындары алдында барлық соғыс жағдайында атқарып, тыл еңбеккерлері жұмысын ұйымдастыру міндеті тұрды [6,с.34].

Міне, осыған сәйкес 1942 жылы қаңтарда Қазақстан Орталық Комитетінің VI Пленумы «Бүкіл жұмысты әскери жағдайға бейімдеу барысы және қайта құру міндеттері туралы» қаулы қабылдады.

Әскери уақытқа байланысты балық өнеркәсібінің кәсіпшіліктері өз жұмыстарын қайта құрды. Бұл Жайық-Каспий бассейндегі балық аулаудың жоспарларын бұрын орындау және асыра орындау үшін балықшылардың өзара еңбек жарыстарынан байқалды. Егер 1941 жылдың бірінші жартысында өндірістік жоспарды бірен-саран балық зауыты мен ұжымшарлар орындаса, ал үшінші тоқсанда мұндай жоспарды орындамаған бірде-бір мекеме, ұжымшар болған жоқ, көпшілігі жылдық жоспарды орындап шықты. Мәселен, Каспий аң-балық тресі жылдық жоспарды 1941 жылы 15 қарашада артығымен орындап, трест елімізге жоспардан тыс 9187 центнер балық беріп, жылдық жоспар 110,7 пайызға орындалды. Трест құрамындағы төрт балық зауыты жылдық жоспарларын орындады. Мәселен, Баутино балық зауыты – 106,9 пайызға, Ералиев балық зауыты – 110,8 пайызға, №1

жүзбелі зауыт – 116,6 пайызға, Сауран балық зауыты – 104,2 пайызға, моторлы-балық станциясы – 104,5 пайызға, балық аулау базасы – 100,8 пайызға артығымен орындаған.

1941 жылдың 1 тамызында ҚК (б) П Гурьев облыстық Комитетінің бюро отырысы «Қорғаныс қорын құрудағы еңбекшілердің бұқаралық патриоттық қозғалысын қолдауда партия ұйымдарының басшылығы туралы» қаулы қабылдады [7,190п.].

Еліміздің бүкіл өмірі ең қысқа мерзімде соғыс жағдайына бейімделіп тез қайта құрыла бастады. Облыстағы іргелі кәсіпорындарының бірі Гурьев балық-құты комбинатындағы жұмыс соғыс жағдайына байланысты қайта құрылды. Соғыстың бастапқы кезеңінде жау қолында қалған аудандардан эвакуация жасалып, 1941 жылы Гурьев қаласына Петровский атындағы машина-құрылыс зауыты, Балық өнеркәсібі халық комиссариатының механикалық зауыты, Ленин атындағы Волга танкер кеме жөндеу зауытының бөлігі, III Интернационал атындағы Волга танкер кеме жөндеу зауытының бөлігі, Астық дайындау диірмен құрал-жабдықтары мекемесі орналастырылды.

Балық өнеркәсібі халық комиссариатының механикалық зауыты балық-құты комбинаты аумағында орналастырылды. Қажетті құрал-жабдықтар 1941 жылдың қазан айында келіп, зауыт желтоқсан айында іске кірісті. Зауытты іске қосу жұмысына арнайы 24 маман келіп, зауыт іске қосылғанда 232 адам қызмет атқарған. Зауыт кемелерді жөндеп, арнайы жабдықтармен қамтамасыз ету ісімен айналысқан.

Украинаның Чернигов облысы, Нежин қаласынан зауыттар көшірілді. Өндіріс орнына көшірілген станоктардың саны 45 болса, олардың 32-і ғана жұмысқа жарамды болған. Сонымен бірге, Ленин және III Интернационал атындағы зауыттардың жабдықтары Орал кеме жүргізу кеме-жөндеу шеберханаларының аумағына көшіріліп орналастырылды. Зауыт жабдықтары 1942 жылдың 20 қыркүйегінде келіп, 1943 жылдың 1 қаңтарында іске қосылды. Құрал-жабдықтарды жеткізу ісіне зауыттың байырғы 134 жұмысшылары қатысқан, сол уақыттың өзінде зауытта 192 адам қызмет жасаған. Зауыттар Астрахан қаласынан Оралға көшіріліп, кеме-жөндеу бағытында әртүрлі құрал-саймандар, кеме, баржаларды жөндеу жұмыстарын атқарды [8,69-71бб.].

Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитеті 1942 жылдың 3 қыркүйегінде «Гурьев облысында Қорғаныс комитетін құру туралы және әскери міндеттілерді Қызыл Армияға шақыру жөнінде қаулы қабылдады [9,408п.]. Қаулыда төмендегі мәселелер қарастырылды: Бірінші, Гурьев Облыстық Коммунистік Партиясының Облыстық Қорғаныс комитетін құру туралы шешімін мақұлдады. Оның құрамына облыстық партия комитетінің хатшысы М.Бекжанов (комитет төрағасы) және мүшелері болып, Б.Иргалиев – еңбекшілер депутаттарының облыстық кеңесінің төрағасы, И.Гончаров – НКВД облыстық басқармасының бастығы, В.Голосов – облыстың әскери комиссары және Гурьев қаласының гарнизон бастығы енгізілді; Екінші, Қызыл Армия қатарына әскери міндеттілерді шақыру жөніндегі жоспар бойынша, Гурьев Қорғаныс Комитетіне балық өнеркәсібінде қызмет жасайтын 1100 жұмысшыны армия қатарына шақырды. Әскерге алу барысында теңіздегі аушыларды қозғамау, ал бос орындарға әскери міндетті емес балық ұжымшарлардағы әйелдерді алуға рұқсат берілді.

1942 жылдың 17 қарашасында Гурьев облыстық Қорғаныс комитеті статусы өзгерді. Ендігі жерде ол Гурьев қаласының қорғаныс комитеті болып аталған. Сондықтан облыстың әскери комиссары Голосов комитет құрамынан шығарылып, оның орнына Гурьев гарнизонының жаңа бастығы подполковник Старостин енгізілді. Сонымен қатар, комитет құрамына Гурьев қаласының әскери-теңіз базасының бастығы II рангалы капитан И.Успенский енгізілді.

1942 жылдың тамыз айында Гурьев және Батыс Қазақстан облыстарының территориясында әскери жағдай жарияланып, 10 қыркүйекте жау самолеттері бомбалауына орай, Гурьев қаласы қауіпті жағдайда қалды. 1942 жылдың 29 қыркүйегінде Гурьев қалалық партия комитеті партиялық актив өткізіп, күн тәртібіне «Облыста әскери жағдай жариялануына байланысты партия ұйымдарының алдына міндеттер қойылды. ҚК (б) П

Гурьев облыстық комитетінің бірінші хатшысы М.Бекжанов өз баяндамасында «облыс майданның ең жақын тылы» - деп көрсетті.

Қорғаныс Комитетінің басқаруымен 1942 жылдың 16-26 қараша аралығында Гурьев қаласында әуе шабуылына қарсы шаралар декадасы өтті. «Қорғаныс Комитеті» соғыс барысында майдан біздің қаламызға жақындауына орай, әуе шабуылының қаупі бар, сондықтан біздің қала тұрғындары жаумен бетпе-бет кездесуге дайын болу керек, әуе қарақшыларына тойтарыс беруге даяр болуға шақырды [10].

1942 жылы Гурьев облысының еңбекшілері мен әскердегі азаматтар қиын жағдайында қалған Сталинград қаласына көмегін тигізіп, сол жылы құрылған Қорғаныс Комитеті, Ембі мұнайшылары атынан мұнай менбалық-құты комбинатының тонналаған балығын жіберді. Комитет соғыс өртінің облыс аумағын шарпымас үшін «әуе шабуылынан қорғаныс» декадасын өткізіп, 360 тірек пунктін, 909 топтар құрылып, 3000 метрден астам жерді қазып (қолмен), сақтану-қорғану жыраларын қазды, су жыраларын бекітті [8,9б.].

1942 жылдың тамыз айында Гурьев қалалық партия комитеті нақты тапсырма берді. Жайық-Каспий бассейні майдан мен тылды жоғары сапалы балық өнімдерімен қанша керек болса, сонша қамтамасыз етуі тиіс болған [11,46п.].

Гурьев облысында жылына 463 мың центнер балық аулауға мүмкіндігі бар, екі трест Жайық-Каспий (Гурьев қаласы) және Қазақ КСР аң-балық тресі (Форт-Шевченко) қызмет жасаған. Аталған тресттердің құрамындағы балық зауыттары, екі қуатты мұздатқыш зауыты, бір уақытта 200 мың тоннадан астам сапалы балықты сақтау мүмкіншілігі болған. Ленин атындағы балық-құты комбинаты жылына 20 миллионнан астам құтылар шығарды. Бекіре тұқымдас және құнды балықтар аулайтын 55 моторлы-балық ұжымшарлары үш балық одағына бірікті. (Гурьев, Теңіз, Шевченко) [12,42б.].

1942 жылдың 10 қыркүйегінде Қазақстан Орталық Комитетінің Гурьев облыстық комитетінің бюросы КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумының Каспий жағалауына әскери жағдай енгізу жарлығына орындау шаралары туралы қаулы қабылдады [13,53п.]. Қаулы бойынша 1942 жылдың 11 қыркүйегінен бастап Гурьев қаласында тұтас қараңғылау, аудандарда жарықты бүркемелеу милиция НКВД орындарының қадағалауына беру; Барлық өндірістерде, мекемелерде күндіз-түні кезекшілік қою, тәртіп пен қауіпсіздікті күшейту; 1941 жылдың 22 маусымдағы КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумының Жарлығы «Әскери жағдай туралы» талаптарына сай НКВД облыстық бөлімнің бастығына И.Гончаровқа Гурьев облысынан әлеуметтік қауіпті тұрғындарын әкімшіліктік негізде қудалау, шығару, әскери жағдайдың жариялануына байланысты бұл аймақта тұруға болмайды, сонымен қатар неміс ұлты және басқа ұлттар КСРО-ға қарсы соғысуына сәйкес аластатылуы; Қала үстінде жау самолеттерінің пайда болуына және кеңестік жүйеге қарсы мазмұнда үндеу қағаздардың тасталуына байланысты қала, аудан, бастауыш партия хатшыларының тұрғындар арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүйелі түрде жүргізу мәселелері қаралды.

1942 жылдың 10 қыркүйегінде Гурьев қаласының аспанында алғашқы неміс самоләті «Юнкерс» пайда болып, әуе шабуылы жасалды. Ай бойы кеңес истребительдері бес рет бомбалаушы самолеттерді қуды, қазан-қараша айларында облыстың Ширина, Қарабатан поселкесі және Таушық маңына бомба тасталды. Адам шығыны мен бұзылған объектілер болған жоқ. Бірақ та Батыс Қазақстан облысы жиі бомбалауларға тап болды [14, с.56-58].

ҚК(б) П Гурьев облыстық партия комитетінің секретары М.Бекжановтың «облысымыздың партияда бар және партияда жоқ большевиктердің жауынгерлік міндеттері» деген баяндамасында: «Қазір Отан соғысының майдандарында сұрапыл, қан төгіс ұрыстар жүріп жатыр. Соғыстың бір жылдан артық уақытының ішінде неміс-фашист басқыншыларының авантюристік, стратегиялық жоспарларының бірінен соң бірі күйреді, гитлершіл баскесерлердің неше жүздеген шыныққан полктері мен дивизиялары Отанымыздың ұшы-қияры жоқ кең даласында қырғын тауып, жер жастанды» [15] - дей келіп, облыстағы жекелеген аудан, қала көлемінде істелініп жатқан жұмыстардың жай-күйіне тоқталып, еңбекшілерді қызу еңбек етуге шақырды. Новобогат ауданының Аманкелді, Чкалов, Бақсай ауданының «Жаңа күш» ұжымшарлары мемлекеттік жоспардың барлық

түрлерін де артығымен орындағаны атап көрсетілді. Оның тағы бір куәсі деректерде жазылып қалған, бүгінгі жасы ұлғайған қариялардың есінен кетпейтін шақ Новобогат ауданының еңбекшілерінің Кеңестер Одағы Қорғаныс Комитетінің социалистік жарыстағы жеңімпаздарына арналған ауыспалы Қызыл туын қатарынан үш рет иеленіп, ақырында мәңгілікке ұстап қалуы болып табылады. Майдан үшін еңбек еткен еңбекшілердің ішінде Байшонас, Доссор, Ескене, Қаратон мұнай кәсіпшіліктері жұмысшылары үлесі зор болды. Мұнайшылардың өндірген мұнай өнімдері, осы жылдары топырағын қапшықтап арқалап тасып, барлық істі қолмен атқарған «Гурьев-Қандыағаш» темір жолын салушы теміржолшылардың еңбегі бір төбе еді. Жайық, Қиғаш, қарт Каспийден терілген су маржандары, егіншілер, малшылардың жан кешті еңбегімен алынған төлдер, табиғаттың небір дүлей күшіне төзімді жылқы малын өсіру, жарату жұмыстары да тек бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін деген ұранмен үндесіп, жалғасып жатты.

Отанды қорғауда балықшы ұжымшарлар әскери тәртіп тұрғысынан қызмет атқарып, балық аулаудың жылдық жоспарларын артығымен орындады. Мәселен, Шевченко балық ұжымшар одағына қарасты С.М.Киров атындағы ұжымшар жылдық жоспарды – 120,6 пайызға, «Красный долгинец» ұжымшары – 126,8 пайызға, Ленин атындағы ұжымшар – 135,1 пайызға, Т.Шевченко атындағы III Интернационал, «Путь к коммунизму» ұжымшарлары жоспарды артығымен орындады. Өндірістік жоспарды Гурьев балық-ұжымшарлары да артығымен орындаған. Микоян атындағы ұжымшар 1941 жылдың жылдық жоспарын 10 қарашада 104 пайызға, «Алғабас» ұжымшары – 115 пайызға, «Еркін қала», «Қызыл балық», «Қызыл ту», «Жаңа шаруа» т.б. ұжымшарлары да абыроймен орындады [16, 63-69 pp.]. Балықшы ұжымшарлары жоспарларын артығымен орындалуының басты себебі, балық аулауды дұрыс ұйымдастыру, тәжірибелі ұжымшаршылардың еңбегін дұрыс қолдану, балық бар жерін білу, тиімді балық аулайтын жерлерді түгел пайдалану арқасында жақсы нәтижеге жетті.

Қорыта келгенде, балық шаруашылығы саласы соғыс басталған кезден бастап-ақ соғыс жағдайына сай қайта құрыла бастаған. Үлкен кемелерге арналған порт құрылысы аяқталып, Жайық өзенінің арнасын кеңейту жұмыстары жүргізілді. Соғыс жағдайына сай өндіріс орындарын басқару мақсатында Гурьев қаласында Қорғаныс комитеті құрылып, әуе шабуылынан қорғану шараларын алып, түрлі жаттығулар ұйымдастырған. Жауда қалған еліміздің аудандарынан көптеген тұрғындар көшіріліп, өндіріс құрал-жабдықтары тасылып, мекемелер жасақталды. Балық кәсіпшілігіндегі көптеген жұмыстар әйелдер күшімен атқарыла бастаған. Жоғарыда келтірілген деректер сонау ел басына күн туған сұрапыл соғыс жылдарында, қолына қару алып қан майданда қасық қаны қалғанша от кешкен Кеңес жауынгерлерін тылда жүріп, күні-түні азық-түлікпен, балық өнімдерімен қамтамасыз ету жолында жан аямай ерен еңбектің үлгісін көрсеткен, соңынан дүйім елді ертіп, тек Жеңіс үшін еңбек еткен абзал ағалар мен ардақты аталарымыздың ерлік жолдары болып табылады. Оның ақиқат айғақтарына кеңірек тоқталып, тереңірек талдау, тарихи және мұрағат деректерін зерделеу арқылы қол жеткіздік.

Библиографиялық тізім:

1. Панин И.И. Астраханская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) // Автореферат диссертации к.и.н. – Москва, 1971. – 24 с.
2. АОММ. 1-қор, 4-тізбе, 9-іс.
3. АОММ. 1-қор, 5-тізбе, 2-іс.
4. Эдлинский С.Ф. Каспийский транспортный в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. – Москва, 1963. – 228 с.
5. АОММ. 1-қор, 5-тізбе, 122-байлам.
6. Козыбаев М. Казахстан – арсенал фронта. – Алма-Ата, 1970. – 476 с.
7. АОММ. 1-қор, 1-тізбе, 487-іс.
8. Отты жылдар (құжаттар жинағы). – Алматы, 2004. – 194 б.

9. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты (әрі қарай ҚР ПМ). 708-қор, 1-тізбе, 5-іс.
10. Прикаспийская коммуна. – 1942. – 20 ноября.
11. АОММ. 1-қор, 5-тізбе, 54-іс.
12. Нығметов Б. Жайық-Каспий өңіріндегі балық өнеркәсібі. (1941-1991жж.) // Атырау: «Атырау-Ақпарат» ЖШС, 2018.- 224 б.
13. ҚР ПМ. 708-қор, 6/2-тізбе, 71-іс.
14. Известия АН Каз ССР, серия общественных науки. – 1965. – №4.
15. Социалистік құрылыс. – 1942. – 25 шілде.
16. ҚРОММ. 544-қор, 1а – тізбе, 52-байлам.

ӘОЖ 94 (574)

АТЫРАУ ОБЛЫСЫ СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДА: ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Бердіғожин Л.Б. - тарих ғылымдарының докторы, профессор
Жамбылов М.Ж - магистрант
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Атырау облысының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мәселесі кешенді түрде зерттелмегенмен, оның кейбір аспектілері жалпы Ұлы Отан соғысы тарихына арналған еңбектерде белгілі-бір дәрежеде көрініс тапқан. Ұлы Отан соғысы тарихына қатысты мәліметтер кеңес тарихнамасында соғыс жылдарынан бері осы соғыстың себебі, зардабы туралы ғылыми еңбектер мен құжаттық жинақтар жеткілікті жазылып келеді.

Жалпы, Ұлы Отан соғысының тарихын зерттеуді негізгі үш кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Бірінші кезең - соғыс жылдарынан – 1950-шы жылдар арасын қамтиды;

Екіншісі - XX ғасырдың 50-шы жылдарының екінші кезеңінен – кеңес үкіметінің ыдырауына дейін;

Үшінші кезең - Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезең.

Алғашқы кезеңде Қазақстан тарихнамасында қазақтандықтардың Ұлы Отан соғысына қатысуы, еңбек тылындағы кеңес адамдарының даңқты істері сол кезеңнің өзінде мерзімді баспасөз беттерінде, оның ішінде одақ көлеміндегі түрлі баспасөз және бұқаралық насихат құралдарының беттерінде жариялана бастады.

Сонымен қатар, КП ОК үгіт-насихат бөлімінің қызметкерлері, ғалымдар мен жазушылар бірігіп жазған, 1943 жылы басылып шыққан екі жинақта Қазақ КСР-нің соғысқа қатысуы және республика экономикасының соғыс жағдайына бейімделуі, сондай-ақ майдандағы қазақтандықтардың ерліктері талданып жан-жақты баяндалған.

«Қазақ КСР тарихының» бірнеше рет жарық көрген басылымдарында және 1964-1967 жылдары аралығында Ұлы Отан соғысы тарихына арналған екі томдық еңбекте Қазақтандықтардың ерлік істері, тыл еңбеккерлерінің қажырлы еңбектері, ел экономикасының майдан мүддесіне сай құрылуы және соғыс тарихына қатысты құжаттар мен материалдар берілді.

Соғыс кезіндегі республика тарихын зер сала зерттеп, алғаш көлемді монографияларды жазған ғалымдар - Ғ.Әбішев және М.Қ.Қозыбаевтар болды. Тарихшы-ғалымдардың зерттеулерінде Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстан, Қазақстан халқының майдан мен тылдағы жеңіске қосқан үлестеріне лайықты баға беріліп, «Қазақстан-майдан арсеналы» деген қорытынды жасалды.

1965 жылы жарық көрген тарихшы В.Я.Басиннің еңбегінде соғыс жылдарындағы ауыр өнеркәсіп салаларының қызметі жан-жақты талданып, кең көлемде қарастырылды. Еңбекте Батыс Қазақстан өңіріне эвакуацияланған Мәскеу рентген заводы, 1943 жылы іске қосылған Ақтөбе ферроқорытпа заводы мен Гурьевтегі мұнай өңдеу заводтарының қызметтері жалпылама баяндалды.

Жалпы, тарихшы Т.Балақаев пен К.Алдажұмановтың мәліметтері бойынша Ұлы Отан соғысына қазақстандықтардың қатысуы туралы 1941 жылдан бастап 1979 жылға дейінгі аралықта 25 монография, 11 мақалалар жинағы, құжаттар мен естеліктер, 200 – ге жуық ғылыми мақалалар, 20-дан астам естеліктер мен шағын кітапшалар жарық көрген.

Ұлы Отан соғысы тарихын зерттеу 80-шы жылдары да өз жалғасын тапты. Осы жылдары тарихшылар Т.Балақаев және К.Алдажұмановтардың еңбектерінде, жалпы Қазақстан еңбекшілерінің Жеңіске қосқан үлестері қарастырылса, Г.Д.Нурбекова Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әйелдердің майданға қосқан үлесін барынша объективті баяндауға ұмтылды.

1990-шы жылдары Ұлы Отан соғысы тақырыбын зерттеу аймақтық мәселелерге айнала бастады. Республиканың және жекеленген аймақтардың соғысқа қосқан үлестері, жеке тұлғалардың ерліктері зерттеле бастады. Олардың негізінде арнайы тарихи-әдеби еңбектер мен Жеңістің мерейтойларына арналып арнайы естелік кітаптар шығарылды.

Біздің зерттеу тақырыбымыз болып отырған Атырау өңірінің Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тарихының зерттелу деңгейіне жеке тоқталар болсақ, өңірдің соғыс жылдарындағы тарихы Қ.Досқалиев, Қ.Ахметов және П.С.Беланның еңбектерінде қарастырылады. Еңбектерде Батыс Қазақстан аймағының Сталинград майданының жақын тылы болғанын, өңірдің жеңіске қосқан үлесі, соғыс экономикасындағы маңызы айқындалып, құнды мәліметтер келтірілген. Зерттеуші-ғалымдар Қ.Ахметов пен Қ.Досқалиев «Қазақстан-Сталинград майданының арсеналы» деген қорытынды жасайды. Еңбекте Сталинград майданына қатысты мәліметтер қарастырылып, өңірдің соғысқа қосқан үлестері толық қамтылмай, бір жақты сол заман талабына сай баяндалды.

Соғыс жылдарындағы Атырау қоғамдық ұйымдардың қызметі В.Б.Салкиндер, В.Ф.Якушева, Г.Мажитова мен М.Мухамбетовтердің еңбектерінде қарастырылды. Еңбектерде комсомол және пионер ұйымдарының қызметі, мектеп оқушыларының жеңіске қосқан үлестері Батыс Қазақстан облысы турасында ғана берілді.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы аймақ облыстары тарихына арналған бірден-бір көлемді еңбек - оралдық тарихшы П.Р.Букаткиннің Батыс Қазақстан облысы тарихына арналған еңбегі болып табылады. Еңбекте соғыс жылдарындағы Батыс Қазақстан облысының тарихы, 152-ші жеке атқыштар бригадасының майдан жолы, батыс қазақстандықтардың майдан мен тылдағы ерен ерліктері, 1943-1945 жылдардағы майдан мен тылдағы қызметтері қарастырылып, көптеген құнды мәліметтер келтірілген. Дегенмен аталған еңбекте халықтың әлеуметтік тұрмысы қарастылмайды.

Ұлы Жеңістің мерейтойларына байланысты облыстарда «Естелік кітабы» мен өңірдің соғыс жылдарындағы ахуалын баяндайтын түрлі еңбектер жарық көрді. Бірақ бұл еңбектер аймақ тарихын кешенді баяндай алмады.

Батыс Қазақстан өңірінің тарихын ерте заманнан бүгінге дейін кешенді баяндайтын, еліміздің егемен тұсында жарық көрген бірден-бір еңбек – екі томдық «Батыс Қазақстан тарихында» Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Батыс Қазақстан өңірінің жеңіске қосқан үлесі қысқаша түрде баяндалған. Сонымен қатар, соғыс жылдарындағы өңір тарихы негізінен тек қана Батыс Қазақстан облысының деректерімен шектелген.

Мәселенің тарихнамасын құрайтын тікелей тарихи еңбектерді талдайтын болсақ, олар негізінен кеңестік дәуірде жарық көріп, Кеңестік кезеңдегі идеология бойынша тек жағымды жақтары баяндалған. Халықтың әлеуметтік жағдайы мен ауыр тұрмысы туралы мүлдем айтылмады және де соғыс жылдарындағы Батыс Қазақстан өңірінің жағдайын тұтастай толық баяндайтын тарихи еңбектердің жоқтың қасы екенін көруге болады.

Қазақстанда Ұлы Отан соғысы тақырыбына қатысты арнайы зерттеулер ХХ ғасырдың 50 жылдарда жүргізіле басталды. Кеңестік замандағы қазақстандық ғалымдардың осы тақырып аясында 1950-90 жылдар аралығында қорғаған докторлық және кандидаттық диссертацияларын екі бағытқа бөліп қарастыруға болады.

Бірінші бағыт бойынша К.Аманжолов, П.Белан, К.Е.Стамбеков, И.И.Маляр, А. Мухамеджанов т.б. диссертациялық зерттеулерінде қазақстандықтардың Ұлы Отан соғысына қатысуы мен жасаған ерлік істері қарастырылса, екінші бағыт бойынша Ғ.Әбішев, Т.Балақаев, У.Абдуллаев, М.Ақынжанов, К.Алдажұманов, Л.Балақаева, А.Жұмасұлтанова, С.Утешов, Ж.Сергазин т.б. ғылыми зерттеулерінде тылдағы қазақстандықтардың жеңіске қосқан үлестері, Қазақстан еңбекшілерінің неміс-фашист басқыншыларынан азат етілген аудандарға берген көмектері, өнеркәсіп орындарының соғыс мүддесіне сай құрылуы, эвакуацияланған тұрғындар мен материалдық ресурстардың орналасуы т.б. мәселелер қарастырылып талданған.

Біздің зерттеу нысанымыз болған Атырау аймағына қатысты мәселелер П.Р.Букаткин, Ж.И.Ишмұратов, А.К.Қанымқұлов т.б. ғалымдардың зерттеулерінің өзекті тақырыбы болды. Алайда, аталған еңбектер тұжырымы сол Кеңестік идеология ұстанымы шеңберінен шыға алмай сыңаржақты баяндалған.

П.Р.Букаткиннің диссертациясында соғыс жылдарындағы партия және кеңес ұйымдарының әскери-ұйымдастырушылық қызметтері, батысқазақстан-дықтардың жеңіске қосқан үлесі, Ж.И.Ишмұратовтың зерттеуінде Гурьев облысының соғыс жылдарындағы экономикасы, облыс еңбекшілерінің ерліктері мен жеңіске қосқан үлесі, А.К.Қанымқұловтың диссертациясында соғыстың алғашқы кезеңіндегі Ақтөбе облысындағы шаруашылықты әскери мүддеге бейімдеп қайта құру, эвакуацияланған кәсіпорындарды орналастыру, облыс тұрғындарының еңбектегі ерліктері, актөбеліктердің Отанын қорғауға қатысуы баяндалады.

Жоғарыдағы аталған зерттеулер ресми билік, марксистік-лениндік идеология негізіндегі көзқарастар тұрғысында талданған. Халықтың әл-аухаты, тұрмысы, соғысқа деген көзқарастары туралы мәселелері орын алмағанымен қатар, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Батыс Қазақстан ахуалын кешенді баяндайтын тарихи зерттеулер деп тұжырымдауға келмейді. Әсіресе, егемен елдің тарихына қойылған талаптарға жауап бермейді.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан тақырыбына Р.И.Бейсембина, Л.Т.Қожакеева, А.Б.Есимова, Б.К.Көшербаева, Ж.У.Қыдыралина сынды тарихшылар өз зерттеу жұмыстарын арнады. Р.И.Бейсембинаның кандидаттық диссертациясында соғыс жылдарындағы Қазақстандағы тамақ өнеркәсібі саласының қызметі, Л.Т.Қожакеева соғыс қарсаңы мен соғыс жылдарындағы Қазақстан тұрғындарының әлеуметтік-демографиялық құрылымы, А.Б.Есимова Қазақстандағы демографиялық процестерді және Б.К.Көшербаева Қазақстандағы ұлттық әскер құрамалардың жасақталуы мен жауынгерлік жолын арнайы зерттесе, Ж.У.Қыдыралинаның диссертациясында соғыс жылдарында Батыс Қазақстанға арнайы келушілер мен еңбек армиясының жағдайы туралы мәселелер қарастырылады. Алайда, жоғарыда аталған ғылыми еңбектерде біздің зерттеу нысанымыз баяндалмаған.

Көріп отырғанымыздай, Ұлы Отан соғысы мәселелеріне арналып, жарық көрген еңбектердің саны өте көп, мазмұны жағынан алуан түрлі. Дегенмен олардың ешқайсысында Батыс Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы қазақ тілінде арнайы, әрі кешенді зерттелмейді. Жоғарыда аталған зерттеулерде аймақтың соғыс жылдарындағы экономикалық жағдайының кейбір тұстары ғана зерттеу аясында баяндалып, халықтың әлеуметтік жағдайы мүлдем қарастырылмайды.

Жалпы, соғыс жылдарындағы өңірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы осы күнге дейін Кеңестік идеология қысымында жазылған санаулы еңбектерде сыңаржақты зерттеліп келді. Бұл туралы соғыс тарихын жүйелі зерттеген ғалым М.Қозыбаев: «...Кеңес тарихының ең сүбелі бөлігі Ұлы Отан соғысының тарихы болып зерттеліп келеді. Алайда, әлі де шешуін күтіп тұрған проблемалар баршылық», - деген тұжырымы, Ұлы Отан соғысы тақырыбына

катысты әлі де толық зерттелмей келе жатқан мәселелердің бар екенін білдіреді. Сондықтан да, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Атырау облысының әлеуметтік-экономикалық жағдайын кешенді зерттеу қажеттілігі туындап отыр.

Библиографиялық тізім:

1. Балақаев Т.Б., Алдажұманов Х.С. Қазақстан еңбекшілері - майданға. Алматы, 1985.
2. Басин В.Я. Тяжелая промышленность Казахстана в Великой Отечественной войне. Алма-Ата, 1965.
3. Белан П.С. Участие казахстанцев в завершающих сражениях Великой Отечественной войны. (январь - май 1945 г.г.) Алма-Ата, 1979.
4. Белан П.С. Участие казахстанцев в сражениях Великой Отечественной войны. Алма-Ата, 1973.
5. Едигенов Н.Е. Участие казахстанцев в партизанском движении Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. Алма-Ата, 1973.
6. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 г.г. Сборник документов и материалов. Алма-Ата, 1975.
7. Казахстанцы - Герои Советского Союза. в 2-х томах. Алма-Ата, 1975.
8. Козыбаев М.К. Казахстан - арсенал фронта. Алма-Ата, 1970.
9. Совет Одағының қазақстандық батырлары. 1-2-том. Алматы, 1969.

ӘОЖ 94:35.073.532.2

АТЫРАУЛЫҚТАР ЕРЛІГІ – АРХИВТІК ҚҰЖАТТАРДА

Тастемирова Р.К.

*Атырау облысы мемлекеттік архиві бөлім басшысы
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

Қанша уақыт өтсе де халық зердесінде мәңгі сақталатын күндер мен оқиғалар болады. Сондай мәңгі сақталар күн – ол Ұлы Жеңіс күні.

Тарихи ұлы оқиға саналатын – Ұлы Отан соғысының Жеңіспен аяқталғанына биыл 75 толғалы отыр.

Сол бір қаһарлы соғыс жылдары тарих тұңғышына кеткен сайын, сол сұрапыл соғыста елді қорғап қалған халқымыздың ұлылығы айқындала түсуде.

Ұлы Отан соғысы жер шарын мекендеген халықты тікелей де, жанама да шарпып өтті. Ол халықтардың бәрі де қолдан келгендерінше, жеңісті жақындатуға өз үлестерін қосқан. Ұлы Жеңісті жақындатуда Атыраулықтардың еңбегі ерекше.

Атырау облыстық мемлекеттік архиві қорындағы тарихи құжаттарды ақтара отыра, Қазақстанның батысы Сталинград облысымен 500 шақырым шектесіп жатқандықтан, соғыстың оты майдан шебі Гурьев облысының жеріне жақындай түсіп, жаудың Гурьев қаласына, Қазақстанның мұнайлы алаңдарына, мұнай құбырларына көз тігіп, маңызды нысандарды жою әрекетін жасауға әрекет еткенін, сол себепті, КСРО Жоғары Кеңесі Төралқасы 1942 жылықыркүйекте Қазақстан Орталық партия комитетіне Қазақстанның бір ғана облысында, Гурьевте Қорғаныс комитетін құруға тапсырма беріліп, Қазақстан КП(б)ОК 1-ші хатшысы Н.А.Скворцовтың басшылығымен қаулышығарылып, онда Гурьевте құрылған Қорғаныс комитетінің төрағасы, облыстық партия комитетінің 1-ші хатшысы М.Бекжанов, мүшелері Ирғалиев – облыстық атқару комитеті төрағасы, И.М.Гончаров – НКВД облыстық басқармасы бастығы құрамындағы азаматтардан аталған комитет құрылады.

Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1941 жылғы 5 шілдеде №578-ші «Азаматтарды міндетті түрде әуе шабуылы мен химиялық шабуылға қарсы күресу үшін қорғаныс және әскери іске оқыту жөнінде» қаулы қабылданып, осы қаулы негізінде Қазақ

КСР Халық Комиссарлар Кеңесі Гурьев облысы бойынша 38600 адамды әуе-химия шабуылдарынан қорғану үшін арнайы даярлықтан өткізуді жоспарлайды. Мұнай кәсіпшіліктерін қорғау үшін 1222 адамнан тұратын 34 өзін-өзі қорғау тобы мен 256 адамнан тұратын 35 әуе және химиялық шабуылдан қорғау тобын құрып, оған жетекшілік ететін 324 нұсқаушы даярланғандығы турады архивтік дерек бар.

Сонымен қатар, Гурьев қаласында халықты әуе күштерінен қорғануға, әскери оқулар, емшібикелер (медсестралар), радистер, телефонистер, санитарлық нұсқаушылардың қысқа мерзімдік курстары ұйымдастырылып, 2769 атқыштар, 1156 санитарлық көмекшілер, 127 танк истребительдері, 356 пулеметшілер, 156 медбикелер, 40 радистер дайындалып майдан шебіне жөнелтілген.

Сталинград майданына қатысты көптеген әскери бөлімдер, материалдық-техникалық базалар Гурьев облысына орналастырылады.

Осыған байланысты, Гурьев облыстық атқару комитеті 1942 жылдың 26 шілдеде №121-ші «Әскери жабдықтарды тасымалдау базасын орналастыру» туралы қаулы шығарып, соғыс жағдайына байланысты Гурьев (Атырау) қаласынан әскер-техникалық қоймаларға орын бөлу, сол базаларда сақталатын әскери техникаларды майдан шебіне жөнелту жолдарын қарастырған.

Фашистер Краснодарды жаулап алып, Майкоп пен Грозныйдың мұнайлы аудандарына жақындап, Бакумен теміржол қатынасы үзіледі. Аталған қиын-қыстау кезеңде Баку және Грозный мұнай өнімдерін тасымалдау үшін мұнай құбырына тез арада өзгертулер енгізіп, мұнайды шойын жол арқылы жөнелту жоспарға алынады.

КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі 1942 жылы 21 тамызда Гурьев-Қандағаш теміржол құрылысы жұмысын күшейтуді арттыру туралы бұйрық береді. Құрылыс қарқынды жүріп, ол әрі қарай Орскіге дейін жеткізілді. Соның нәтижесінде 29 жаңа «3 -жолды» разъездер салынып, Гурьев облысы әскери-стратегиялық нысандары бар құрылыс алаңына айналды. Оның маңыздылығы, майданға қажетті сұйық отынды, оның ішінде Азербайжанмен Грозный мұнайын Уралға жеткізу үшін Каспий теңізарқылы қысқажолмен шығаруды көздеді.

1942 жылы қыркүйек айында Гурьевте Каспий теңізі мен Волжск өзен флотилиясы кемелерінің әскери-теңіз базасы құрылады. Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1942 жылы 12 сәуірдегі шешіміне сәйкес, Гурьевте Каспий теңізінің ауызында орналасқан Үлкен Пешной аралында Баку мен Грозный мұнайын Орск мұнай айыру зауытына жөнелтетін «теңіз порты» салынды.

Азербайжан мен Грозныйдың сұйық мұнайы Каспий теңізі арқылы Гурьевке тасымалдану үшін «Каспитанкер», «Рейдтанкера» және «Волготанкер» Волжск өзен флотилиясынан алынған мұнай тасымалдайтын баржылар арқылы портқа тасымалданып, Үлкен Пешной теңіз портынан Жайық өзені арқылы Ширина мұнай базасына әкелініп, 1942 жылы шілде айында Гурьев стансасынан Ширина мұнай базасына дейінгі төселген шойын жол жұмысы аяқталып, 11 тамызда алғашқы мұнай эшелоны Ширина мұнай құю эстакадасына құйылып, 30 қыркүйектен бастап Үлкен Пешной-Ширина одан әрі Орскіге мұнай үздіксіз жөнелтіліп отырған.

Сонымен қатар, Кавказдан эвакуациямен келген Центроспецстрой-13, тресінің құрылыс мекемелері (басшысы И. В. Горбачев) Ширина мұнай базасын, оның ішінде сақтау қоймасы, электростанция, екі жақты мұнай құю эстакадасын салған.

1942 жылдары әлсін-әлсін жау диверсанттары Гурьев теңіз портымен, Каспий-Орск құбырын жойып жіберуге әрекеттер жасаған. Осындай жау диверсанттарының Гурьев облысы аумағындағы тыңшылық әрекеттері туралы, ҚР Орталық мемлекеттік архиві қорларындағы құпиясыздандырылған құжаттарда Гурьев облысы бойынша НКВД басқармасы басшысы И.М.Гончаровтың КСРО НКВД Бас басқармасы бастығы Осокинге жолдаған арнайы хабарламаларында қала маңындағы Еркінқала ауылы үстіне жаудың «Ю-88» ұшағының, Қарабатан ауылы маңына «Хейнкель-111» ұшағы келгендігі туралы айтылады.

Атырау жеріне түсірілген диверсанттардың қатарында обер-лейтенант Ағаев Әлихан (Иранов деген фамилиямен белгілі, шын аты-жөні Әмірхан Тілеумағанбетов, соғысқа дейін Жылыой ауданында агроном болған) басқарған топтың Люкенвальд («Офлаг-Ш-А»), Бранденбург қалаларындағы диверсиялық-барлау мектептерінде, содан кейін Киев маңындағы Святошино деревнясында әзірліктен өтіп, 1944 жылғы мамырда 14 диверсанттан тұратын Ағаевбасқарған топ Гурьев облысының Ақмешіт деген жеріне түсіріліп, Гурьев-Орск мұнай құбыры мен темір жолын істен шығару тапсырмасымен келеді. Облыс аймағына түсірілген осы диверсанттарды жоюға қатынасқан, сол кездегі Ембі (Жылыой) аудандық ішкі істер басқармасының қызметкері Декеев Тотайдың архив қорындағы өз қолымен жазған естелігінде де айтылады.

«Жылыой ауданы аумағына жау диверсанттары түсті» деген хабар келісімен, топ бастығы кіші лейтенант Жақа Нұрғалиев, Амандық Аязбаев, Бияш Аманжолов, сонымен қатар Жылыой ауданының ой-шұңқырын тапжылтпай білетін, қараңғыда да сол жердің шөбін ұстап, жер атауын дәл айтатын Сана деген жігіт, Кәрпеков Ермек және мен Декеев Тотай болып түнделетіп егіншілер ауылына жетіп, бригадир Атағожиев Байжаннан диверсанттардың осы маңға түскендігі туралы анық-қанығын білгеннен соң, Жем өзені бойын жағалай келіп, алғашқы жау тыңшыларын қолға түсірдік. Олар Бастаубаев Әлжан, Қалиев Сыдық деген диверсанттар, самолеттен парашютпен түскендерін, топ басшысы обер-лейтенант Әлихан Ағаев екенін, диверсиялық топта 2 пулемет, 8-автомат, 9-винтовка, 10-пистолет, 5-6 граната, листовка, әртүрлі құжаттар бар екенін, басқа топ құрамындағы диверсанттар айналы болжауға кеткенін айтты.

3-нефтекашка сыртындағы құбыла бетте терең сайға жасырынған бандыларды жан-жақтан қоршауға алып, берілуге шақырдық. Алайда, диверсанттар тарапынан қарсыласу болғаннан соң, жойқын атыс болып, жау диверсанттары оққа ұшты. Олар Әлихан Ағаев, Закиров, Бом Бахи үшеуі құшақтаса өлген екен...».

Соғыс жылдарында Қазақстан КП(б) ОК-нің 1941 жылы 20 шілдедегі «Эвакуациялық госпиталдарды жасақтау және материалдық қамтылуы туралы» қаулысына сәйкес, облысқа 11-12 госпиталдың эвакуацияланғаны жөнінде облыстық мұрағат қорында деректер кездеседі.

Архивтік құжаттарда Гурьев облыстық денсаулық сақтау бөлімінің 1942 жылғы 1 мамырдағы №132 бұйрығымен, КСРО Денсаулық сақтау Халық комиссариатының 1942 жылғы 7 сәуірдегі №162 бұйрығы негізінде облыстық денсаулық сақтау бөлімінде эвагоспитальдардың адамнан құралған «госпитальдар кеңесі» құрылғандығы жөнінде айтылып, Гурьев облыстық денсаулық сақтау бөлімінің 26/12. 1941 жылғы №508 бұйрығымен, Гурьев облысы денсаулық сақтау бөлімінің эвагоспитальдарының Бас хирургі болып, 2 рангілі әскери дәрігер – Алексей Дмитриевич Ромаков тағайындалады.

Онда Гурьев облысындағы госпитальдар кеңесі төрағасы – П.К.Ляпин, орынбасары – К.И.Лешакова, жауапты хатшы – бас хирург А.Д.Ромаков, кеңес мүшелері №3946 госпиталь бастығы А.Д.Геренрот, №4116 госпиталь бастығы И.М.Шерешевская, облыстық денсаулық сақтау бөлімінен Ақбердина Азен Әміртайқызы деген дәрігер болады.

Облыстық архив қор құжаттарында Гурьев облысына эвакуациямен келген госпитальдардың орналасуы, онда жұмыс жасаған жауапты дәрігерлер туралы құнды дерек кездеседі.

Оның ішінде, №2967 госпиталь – Пионерлер үйінде орналастырылып, госпиталь бастығы 3-ші рангілі әскери дәрігер – К.И.Лешакова тағайындалады да, Гурьев облысы денсаулық сақтау бөлімінің 1/09.1942ж. №224А бұйрығымен Астрахань қаласынан Гурьевке келіп орналасқан №2102 госпитальды Мұнайшылар клубына орналастырып, госпиталь бастығы, әскери дәрігер Б.Я.Рутберг болады да, бұл госпиталь кейіннен таратылғаннан соң, Б.Я.Рутберг №2103 госпиталының бастығы болады, №4116 госпиталь бастығы әскери дәрігер И.М.Шерешевская болып, осы госпиталдар Мұнайшылар демалыс үйіне орналастырылады.

Ал, №4038 госпиталь – Куйбышев мектебіне орналастырылып, госпиталь бастығы 2-ші рангілі әскери дәрігер Ц.С.Рогова болған. Сонымен қатар, №3941 госпиталь бастығы О.Р.Щит

болып, ал госпиталь балық құты комбинатына орналасса, №3946 госпиталь – балық техникумына орналасып, алғашында госпиталь бастығы А.Б.Геренрот, соңынан 2-ші рангілі әскери дәрігер Исаак Александрович Лифшиц болса, №1383 госпитальдың негізгі бөлігі – №44 мектепке және жарты бөлігі мұнай техникумына, Пугачев көшесі-50 үй және Госрыбтрестте орналасады да, осы госпитальдың бастығы 3 рангілі әскери дәрігер – Н.И.Якимова болған екен.

Соғыстың алғашқы кезінде, Гурьев қаласы майданға жақын теміржол торабының орталығы болған соң, яғни 1941 жылы 11 қарашада эвапункташылып, оның құрамында медпункт пен 24 керулетті изоляторы болады.

Архив құжаттарында Гурьевте №3239 госпиталь болғаны жайлы да дерек бар, оның бас дәрігері Иванов деген болып, сонымен бірге №4469 госпиталь болып, оның бастығы А.Л.Шиняев болғаны туралы да дерек кездеседі.

№1077 госпиталь Доссор поселкесінде орналасады да, оның бастығы К.В.Сташевский деген дәрігер болған.

Госпитальдар жергілікті атқару комитеттерінің арнайы қамқорлықтарында болады. Ондағы дәрігерлер, медбикелер, санитаркалар соғыс даласынан келген жаралы жауынгерлерді емдеп, кері қатарға қосу бағытында жанқиярлықпен еңбек етеді. Жоғарыда аты аталған эвогоспиталдарда, сонымен қатар соғыс жағдайында басқа қалалардан эвакуациямен келген адам жанының арашасы болған дәрігерлер жайлы құжаттар бар.

Солардың қатарында З.М.Медведев, А.Н.Мищерин, К.Ю.Перелыштеин, Р.В.Стояновская, П.А.Клигерман, Н.Е.Лысенко, С.Н.Любанская, П.П.Геликман, Е.И.Усагина, Т.Н.Булич, М.М.Брауде, А.И.Мотов, Л.Б.Киселов, П.И.Кожевников, Р.И.Швариман, Ф.И.Фишер, Е.А.Савронская сияқты соғыс жағдайында белгілі себептермен Гурьевке келген білікті дәрігерлер еңбек еткен.

1942 жылдың екінші жартысында майдандағы жағдай шиеленісе түсіп, Сталинградты қорғау, оны әскермен қамту, материалдық-техникалық жабдықтау ісінде деулікен қиындықтар туды.

Осы жағдайда армияны жабдықтауда өнеркәсіп пен халықтың мұқтаждарын қанағаттандырудатылдағы аудандар сияқты, Атырау (Гурьев) облысының да орны ерекше болды. Сол жылдарда Қазақстанның темір жол транспорты майдан мен тыл қажеттерін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарды.

Қалыптасқан майдан қажеттіліне орай, КСРО Қорғаныс Комитетінің 07/09. 1942 жылы №2267/с және Жол қатынасы Халық Комиссариатының 1942 жылғы 14/09 №0943-II санды Гурьев - Астрахань /Досанг/ теміржол линиясының құрылысын салу туралы шешімдері негізінде, Гурьев облыстық атқару комитеті 1942 жылы №118-б санды арнайы қаулысы қабылданып, Гурьев-Астрахань / Досанг/ теміржол линиясының құрылысын «Облыстың маңызды қорғаныс құрылысы» деп танып, аталған құрылыс жұмыстарына Теңіз ауданынан – 3500, Новобогат ауданынан – 2700, Есбол ауданынан – 800, Мақат ауданынан – 200, Гурьев қаласынан – 700, Бақсай ауданынан – 1100, Жилкосинск ауданынан-500, Шевченко ауданынан – 300, Маңғыстау ауданынан – 200 адамдарды ат көліктерімен бірге жұмыс күші ретінде қатысуға міндеттеген.

Ел мақтанышы Бауыржан Момышұлы «Бұрынғылар жасаған ерліктерді сыйламай, қадірлемей тұрып, жаңа ерлікке шақыру бекершілік» деген аталы сөзі бүгінгі ұрпаққа ата, әке, аға ерліктерін мақтаныш тұтып, олардың жолын қууға еліктеу, әскери патриоттық тәрбиенің бағдарламасындай.

Облыстық мемлекеттік архивінде- Ұлы Отан соғысы Батырлары мен Ұлы Отан соғысының ардагерлері құжаттар жиынтығы жинақталған. Осы қорда Атыраулық Ұлы Отан соғысы батырларының және Даңқ орденінің толық иегерлерінің жеке тектік құжаттары, сонымен қатар Ұлы Отан соғысына қатысқан ардагерлердің жеке тектік құжаттары жинақталған.

Сұрапыл соғыста қар жамылып, мұз жастанған, етігімен қан кешкен жауынгерлер мен жеңіс сағатын жанқиярлық істерімен жақындатуға демеуші болған тыл еңбеккерлерінің

есімдерін бүгінгі ұрпаққа барынша жеткізу барысында архивтік құжаттардан көрме, естелік кітаптар шығару жұмыстары қолға алынған. Бұл облыс архившілерінің майдангерлерге деген тарих алдында шексіз құрметі деп түсінеміз.

ӘОЖ 94(574)

НОҒАЙ – ҚАЗАҚ БІР ТУҒАН: СҰМ СОҒЫСТА ТОҒЫСҚАН ТАҒДЫРЛАР

Диярова Ж.

*«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

«Бүгінгі күнді түсініп-түйсіну үшін де,
Болашақтың дидарын көзге елестету үшін де
кешегі кезеңге көз жіберуіміз керек»
Н.Ә. Назарбаев

Ноғай ұлысы, Ноғай Ордасы жөнінде айтылған кезінде, алдымен Ноғай есіміне тоқталғанымыз жөн болар. Тарих зерттеушілернің деректеріне сүйенсек, Қазақстан мен Орта Азияның ортағасырлық тарихын зерттеуші, тарих ғылымдарының кандидаты К.Пишулина былай деп жазады: «Тарихшылар Б.А.Кочекаев, И.Х.Калмыков және басқалары ноғайлардың маңғол-қыпшақтардан тарағандығы туралы белгілі зерттеушілердің пікірлерін келтіреді. Олардың көпшілігі ноғай ұлысының негізгі тұрғындарының шығу тегін XIII ғасырдағы Жошы руынан шыққан Алтын Орда түмені - Ноғай батыр әскерінің құрамына кірген тайпалармен байланыстырады» [1].

Егер аудармада қате жіберілмесе, бұл деректен Ноғай батырдың Жошыға туысқан ұрпақ, XIII ғасырдағы Алтын Орда мемлекетінің түменбасы болғанын байқаймыз.

Салих Закиров Рашид-ад-дин жазбаларына сүйеніп, «Ноғай-Жошының асыранды ұлы Бувалдың (Бууал) немересі, Татардың ұлы» деген дерек келтіреді. Кей жерлерде Ноғай ол инал (көне түркі тілі, шешесі хан тұқымынан, әкесі қарадан, ақсүйек тұқымы екенін білдіру үшін арнаулы берілген ат) деп жазылады [2, б.63].

Сондықтан Ноғайдың хан тағына отыру құқы болмайды. Ноғай Бату хан өлген кезде, оның әскерін басқарады. Ноғай батыр - асқан батыр, ақылды, қызуқанды әскери қолбасшы болады. Батудың батысқа бағыттаған жойқын жорықтарын жалғастырушылардың бірі болған. Еуропа елін жаулаудағы ерен еңбегі үшін Мәңке Темір хан оған Еділден Дунайға дейінгі (келесі бір деректерде Дон мен Днестр аралығы, тағы бірінде Днестрдің оң жағалауы делінеді) аймақты тарту етеді де, оның қол астындағы елі Ноғай ұлысы атанады [3, б.444].

XIII ғасырдың екінші жартысы, оның соңғы ширегінің шамасы болу керек. Ноғай Дунайда тұрғанмен оның ұлысының ұйтқысы Прут пен Днестр өзендері орталығы болыпты. Ноғай 1300 жылы Тоқта ханмен соғыста қаза табады. Ноғай өлтірілген соң батыстағы оның иелігі Шыңғыстың басқа ұрпағына ауысады да, халқының біраз бөлігі Еділдің сол жағалауына көшіріледі.

XIII-XIV ғасырлардан Ертіс пен Дунай өзендері аралығындағы ірі иелікті алып жатқан ірі мемлекет – Алтын Орда болғаны тарихтан белгілі. Алтын Орда мемлекеті XIV ғасырда тоқырауға ұшырайды. Хан тағы үшін қырқысулар, орыс халқының азаттық күресі, оған қоса Әмір Темір шапқыншылықтары Алтын Орданың іргесін шайқалтып, ыдырата бастайды. Орталықтан берілер қуатты басшылықтың болмауынан бұрынғы айбынды мемлекет жеке-дара тәуелсіз игіліктерге бөліне бастайды да, оларды жеке билеушілер басқарады. Қырым, Астарахан, Қазан, шығысты Көк Орда хандықтары осылайша бөлінеді. Ыдырауы барысында пайда болған ірі мемлекеттік бірлестіктердің бірі - Ноғай Ордасы болды. Едіге тұсында мемлекет ретінде қалыптасуы жалғасып, оның баласы Нұраддиннің кезінде аяқталады [4,

б.436]. Ноғай Ордасының негізгі аумағы Жайық пен Еділ өзендері аралығындағы далалық. Орданың орталығы – Жайық өзенінің төменгі ағысындағы – Сарайшық қаласы болады [5, б.194].

«Орманбет би өлгенде, Он сан, Ноғай айырылды. Қазақ сыртқа (сартқа) қайырылды, Ну сан күңіренті, қайғырды» деген Шоқан Уәлиханов еске алатын жырда қазақ-ноғай бір туған екенін байқауға болады. Жаңағы айтылған қоштасу XVIII ғасыр емес, тіпті XVI ғасыр-де емес, ол Әбусәғит Жиреншин айтқандай XV ғасырдың бірінші жартысы болуы мүмкін. Сәкен Сейфуллин өзінің 1931 жылы жазып шығарып үлгерген «Қазақ әдебиеті» атты мақаласында Қазақты, Ноғайдан шығарады. Ол кісі былай «Барар жерің Балқан тау, о да біздің барған тау» деп осы айтылған жерлердің бәрінде қазақ болған рулардың бабаларын көрген. Қалың түрік, қалың ноғайлы елі болып мекен-де қылған. «Ат баспаймын деген жерді үш басады» деп бастап, Ноғайлыдан бөлініп «қазақ" болғаннан кейін-де, қазақтардың қайтадан бұрынғы түп, ноғайларына кеткендері-де болған. «Өйткені, ноғайлы мен қазақтың айырмасы жоқ" деп нақтылаған. Оның дәлелі XV–XVII ғасырдағы, ақын, жыраулар, шешендер, тіпті кейбір хан-сұлтандар, мысалы (Доспамбет, Асан қайғы, Хакназар т.б.) екі елге ортақ болатын. Екі халықтың тілі, түрі, діні, ділі бір-бірінен аумайтын. Сондықтан болар, Ноғайлы заманы біздің қазақ әдебиетінде, тарихында «Ер Тарғын», «Қобыланды», «Алпамыс» жырларында кеңінен көрсетілген. Бірақ, қазіргі Кавказ, Ноғайлары біздегі «Қырымның қырық батыры» деген атауға келіспейді. Олар былай дейді: ол «Қырымның қырық батыры» емес, ол «Ноғайдың қырық батыры» деуіміз керек деп уәж айтқанын талай естідік. Сондықтан «Ноғайлының (Қырымның) қырық батыры» дегені дұрыс сияқты» деп баяндаған болатын тарихшы ғалым Б.Аяған.

Едіге мен оның балалары Шыңғыс хан тұқымын биліктен аластатады, олардың орын жергілікті мырзалар басады. Ықпалды, Ноғай Ордасы Қырыммен, Қазақ, Ресей, Польшамен тығыз әскери, экономикалық, дипломатиялық қарым-қатынаста болады. Бар сұмдық Ресей империясының шақыруымен торғауыт қалмақтардың Еділ мен Жайық, Ақ Қобанға келіп орналасуынан шықты. Саны мол қалмақтар, Ноғай елін шауып, біразын өзіне бағындырып алды. Ноғайдар енді Жайықтан алыстап Солтүстік Кавказ, Қырымға ойыса бастайды. Екі елдің елшілерін қалмақтар торып алмастырмай қояды. Осы жылдары олар Үлкен, Ноғай, Кіші, Ноғай, Алтыауыл, Ноғайлары болып бөлінеді. Осы жерде айтып кетер жағдай — қазақ тарихнамасында алыстап кеткен, ноғайлар тарихы, әсіресе Қалмақ ортаға түскеннен кейінгі заман аз зерттелген. Ноғайлар да бізден қол үзе бастаған сияқты. Арадаға хабар жеке адамдар не болмаса, Татар, Башқұрттар арқылы келіп тұрған. Бұрынғы кең қарым-қатынас үзілеген болатын. Ал саны мол, ноғай халқы XVIII ғасырда Кавказға қол салған Ресей империясының құрбаны болып кетті. Ноғай Ордасының әлсіреуі бір жағынан өздерінің бектері мен мырзаларының бақталасынан шықса, негізі оларға ең ауыр соққы орис әскерінен болды. Ноғай халқы тарихының қайғылы беттері туралы профессор Рамазан Керейтов, Данияр Қыдырғиязов, жазушы Сүйін Капаев пен Әшім Сикалиевтердің еңбектерінде көрсетілген. Әлсіреген, ноғайлардың Ақ Қобан, Лаба өзендері бойында Кременгут атты қалашық маңайында орыс әскері қырып салды. Қарулары ескі, жанұясы жанында жүрген, ноғай тайпаларын атақты генерал А. Суворов пен генерал-поручик М. Н. Леонтьев басқарған әскерлер қоршап қырып жіберген. В. Потто деген офицер осы қырғынды өз көзімен көріп былай жазған болатын: «Ночью перешли Кубань, в верстах в 12-ти, близ урочища Керменчук, настигли ногайцев. Они стояли огромным табором, видимо не ожидали нападения. Суворов тотчас подал сигнал, к атаке... и началась страшная резня. Хуже вооруженные, хуже предводимые... ногайцы резались со злобой и гибли массами. В бессильной ярости сами истребляли своих детей, резали женщин. Больше десятки тысяч ногайских тел лежало на десятиверстовом пространстве». Осы куәлікті, ноғай тарихшылары жиі жазады [6]. Ал шынында ондай қыру, туған жерінен қуу көп болатын. Ноғай халқының жойылуы көрші мемлекеттердің саясатының нәтижесі. Күйзелген ноғайлардың бірі өз жерін тастап тауға қашты, көбі кейінірек Түркияға өтті, келесі бөлігі Солтүстік Кавказға, қазақ жеріне бет алған болатын. 1770 жылдардан кейін болған сансыз Ұлы Ноғайлардың тек қана

жұрнағы қалды деп айтуға болады. Мүлдем азайған ел мүшкіл халге түсті. XVI ғасырда сансыз ноғайдың дәмі таусылды. Қалған тайпалар Ресей әкімшілігіне бағынуға мәжбүр болды. Саны аз, ноғайлар 1917 жылғы революция азамат соғысын көріп II дүниежүзілік соғысқа қатысқан болатын.

Ұлы Отан соғысына қатысқан, ноғайлардан Кеңес одағының батыры шыққан. Ұлы Отан соғысына Ноғай ауданынан 2500 ерікті фронтқа кеткен болатын. Соның тек 600-ы елге оралды. Олардың ерлігі жөнінде әлі күнге айтылып келеді. Ұлы Отан соғыс жылдарында неміс фашистерін елден қуып шығаруға қатысты. Басқыншыларға қарсы күресте көрсеткен батылдығы мен ерлігі үшін 1000-нан астам ноғай батырлары орден және медальдармен марапатталған болатын. Солардың бірі 1945 жылы Мәскеу шеруіндегі қатысушы Кош-Мамбет Кыдырниязов, үш дәрежедегі әскери ерлігі үшін Даңқ орденімен, Әлімхан Асанов Кеңес Одағының Батыры атағын алған, Александр Матросов ерлігін қайталаған марапатымен марапатталған Халмурза Кумуковты айтуға болады.

Бүгінгі таңда Ноғай ауылдарындағы көптеген көшелерге Халмурза Кумуковтың есімі берілген - Ставрополь аумағында, Түкті-Мектеб ауылында, Дағыстандағы, Карачаево-Черкессиядағы, сондай-ақ Черкесск қаласында. Оның туған ауылында Икон-Халкта (КСР) батырдың құрметіне ескерткіш орнатылды, оның есімі жергілікті мектепке де берілді.

Халмурза Кумуков 1913 жылы қарапайым отбасында дүниеге келген. Төрт сыныпты бітіріп, машина-трактор станциясына жұмысқа орналасады. 1942 жылы тамызда әскерге шақырылып, көп ұзамай майданға жіберіледі. 1943 жылы тамызда Қызыл Армия жауынгері Халмурза Кумуков Оңтүстік-Батыс майданның 6-армиясының 263-ші атқыштар дивизиясының 993-ші атқыштар полкінің атқышы болды. Ол Украин КСР-нің Харьков облысын азат ету кезінде өзін ерекше көрсетті. 1943 жылы 25 тамызда Изюм ауданы, Сухая Каменка ауылының маңындағы ұрыс кезінде Кумуков неміс пулеметінің өз денесімен жауып, елін қорғаған болатын.

Батырдың ерлігі оның бөлімшесіне жауынгерлік тапсырманы сәтті орындауға мүмкіндік берді. Халмурза Кумуковты шайқас болған жерде жерледі. КСРО Президентінің 1990 жылғы 4 қазандағы жарлығымен «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы фашистік басқыншыларға қарсы күресте көрсеткен ерлігі мен ерлігі үшін» Қызыл Армия қатардағы жауынгер Халмурза Кумуков өлімнен кейін Кеңес Одағының Батыры жоғары атағына ие болды. Ленин ордені мен «Алтын жұлдыз» медалі оның туыстарына тапсырылды. Ержүрек мерген өзінің Ұлы Отаны үшін және Кавказдағы кішкентай Ноғай ауылы үшін өмірін қиды. Халмурза Кумуков небәрі 30 жыл өмір сүрді. Бірақ оның есімі орыс және ноғай халқының батырлық шежіресінде алтын әріптермен жазылып, мәңгі есте қалады [7].

Тағы бір батыр есімі Абдурахман Мусаурович Салиев – өз жеріндегі бәріне белгілі есім. Үлкендер ол туралы құрметпен айтса, балалар құштарлықпен айтады.

Кеңес Одағының басына түскен ауыр сынақтар кезінде ержүрек жауынгер, Отан қорғаушысы ретінде өзін көрсете білді. Осылай ол өзінің батыр бабалардың ұрпағы ноғай ұлтының атын көкке көтерді.

Қарт әжейінің әңгімесін есіне түсіріп, әжей қолына ескі сандықты алып - бұл ғасырлық тарихтың шағын қоймасы, «мойнапа» деді. Бұл қазынада «мойынтұмар» әлі де бар - Абдурахман атаның тұмары, оны бесікке (кбссик) салған кезінде, осы тұмарды бесіктің астына салып қойған екен. Әжесінің нық сенімі бойынша соғыста Абдурахман атаны осы тұмар сақтап қалған.

Кішкентай Абдурахман өз халқының әдет-ғұрпын мен салт-дәстүрін бойына сіңірген балалардың бірі болды. Ол құрдастарының арасында ептілігімен және күш-жігерімен ерекшеленді. Отбасындағы сүйікті ойыны - «шатраш» ойыны (шахмат), оның суреттерін әкесі Мұсаур Салиұлы ағаштан жасап берген болатын. Абдурахман атқа ертерек мініп, он жасында ол ең ұзын бес шақырымдық қашықтықта ат жарысына «атшабысқа» қатысады. Ер жете келе бала халық эпосына қызығушылық таныта бастайды. Ноғай халқының ерліктерін бейнелеген батырлар жырларын зор ықыласпен оқиды, онда батырлар бақыт, шындық, махаббат үшін күреседі.

1941 жылы жас Абдурахман туған мектебінде жеті жылдық мектепті бітіреді.

Мектептегі ізденімпаздығы, қызығушылығы, кең көзқарасы және мықты білімі оны ерекшелейтін. Соғыс басталып, сол кісінің ұстаздары майданға кеткенде, оны көрші Қараноғай аймағындағы Ноғай ауылында Ұйсалғанға сабақ беру үшін жібереді.

Ал 1942 жылдың қаңтарында ол өзі шақыру қағазын басқармадан алып, әскери форма киіп, солдат болады.

Абдурахман Салиев, 18 жаста, ол Тоқуй-Мектеб ауылының тумасы - ноғай халқының көптеген өкілдерінің бірі, сол қанды, сұрапыл соғыстың тірі куәгері және қатысушысы болды.

Қарт сарбаз соңғы күндерін өзінің алғашқы шайқасын үлкен толқулармен еске алады: «Дым ел глаза, запах гари мешал дышать, в черной пелене воздуха невозможно было различить силуэты, но мы, притаившись в окопах пропускали через себя танки и встречали огнем фашистских солдат, следовавших за мощной броней. Иногда доходило и до рукопашной, многократные атаки и отступления сменяли друг друга» кейін ол Белоруссия майданы құрамында, Польшаны фашистік басқыншылардан азат ету үшін болған шайқастарға қатысады. Онда жаяу әскерде қызмет етеді. Осы кезде оның балалық шағында ептілігі, ақыл-парасаты пайдалы болды - ол жиі жаудың артында барлау жүргізуге мәжбүр болды. Ол жау әскерлерінің орналасқан жері, оның жоспарлары, әскери арсеналы туралы құнды мәліметтерді алып отырды.

Гданьск қаласының шетінде А. Салиев аяғынан ауыр жараланады. Жараланған адамдар ауруханаға жіберу үшін теміржол вокзалының жанындағы жайылған брезенттерге отырғызып отырды. Жергілікті тұрғындар жараланған сарбаздарға қолдарынан келгенше көмек көрсетті: олар тамақ, су алып келді және жараларды сауықтыруға көмектесті.

Ұлы Жеңіс күні туралы хабарды ол аурухана төсегінде естіді. Хабарды естігенде ол көзін жұмып қара жаяу әскерді, қанды соғыс жолдарын, осы жолдарда қалған жолдастарын есіне алды.

Соғыс аяқталған соң, Абдурахман Мусаурович Грозный қаласындағы мұғалімдер даярлайтын училищені сәтті аяқтап, соғыстан бұрын армандаған жер бетіндегі ең жайлы мамандық - мұғалім дипломын алып, бірнеше жыл ауылдық кеңестің аппаратында жемісті еңбек етеді [8].

2020 жылы 10 ақпанда Ноғай ауданында сол қорқынышты соғыстың соңғы куәгері Ұлы Отан Соғыс ардагері Шамшид Шуваков көз жұмған болатын. Ол 97 жаста, ұзақ аурудан кейін қайтыс болады. Ол есінде батыр болып мәңгі қалады.

Шамшид Шуваков 1922 жылы Ноғай облысының Орта-Төбе ауылында дүниеге келген. Ол әлі жас кезінде, 19 жасында соғысқа аттанып, Қызыл Армияның жаяу әскер полкінің құрамында қиын сынақтардан өтіп, Берлинге жеткен болатын. Ол екі рет жараланды, бірақ соған қарамастан, 1945 жылы жеңіске жеткен мамырда ол Рейхстаг қабырғасында Ұлы Жеңісті кездестіреді. Ардагер II дәрежелі Отан соғысы ордендерімен, «Жауынгерлік еңбегі үшін», «Кавказды азат еткені үшін», «Ленинградты қорғағаны үшін», «Прагадан босатқаны үшін», «Берлинді басып алғаны үшін» медальдарымен марапатталған болатын [9].

Осындай қайсар, ел үшін жер үшін деп жүрегі соққан халықтың орнында қазіргі таңда жалғастырушысы біз. Соның елдіктің, ерліктің дәлелі ретінде Ұлы Отан Соғыс жылдарында біздің ауданымыздан ел үшін жер үшін жан қиған батырларда аз емес.

Махамбет ауданы бойынша Ұлы Отан соғысқа қатысқандар саны 213, олардың ішінде 1 «Кеңес Одағы батыры» және «Еңбек ерлері» мен «Ордендермен» марапатталған батырларымыз бар [10, б.302].

Махамбет ауданына қарасты, кезінде Ноғай Ордасы астанасы болған Сарайшықтанда, майданға Отан үшін жан қиған ержүрек батырларымыз баршылық. Ел батырларына тұрғызылған «Ешкім де ұмытылмайды» тағзым тақтасында Сарайшықтың майданға барып оралмаған 103 батырдың есімі ойылып жазылған. Олар мәңгілік жадымызда болады.

Ержүрек батырымыздың біреуі-II дәрежелі «Ұлы Отан соғысы», «Қызыл жұлдыз» ордендерімен, «Ерлігі үшін», «Жауынгерлік қызметі үшін», «1941-1945 жылдардағы Ұлы

Отан соғысында Германияны жеңгені үшін» медальдарымен марапатталған Сарайшықтың соғыс ардагері – Құрманбаев Рахым Қайырұлы. Соғыс басталған кезде 1941 ж Моңғолияның «Баян-Тумен» деген қаласында радист –байланысшылар даярлайтын курсқа түсіп, сол жылы бітіріп шығады. Даярлықтан өткен соң кеңес Одағына қайтарылып, Алтай өлкесінің Бииск қаласындағы жаңадан құрылып жатқан 232 атқыштар дивизияның 782 полкіне байланыс ротасы құрамына алынады. 1942 ж осы дивизия құрамында Воронеж қаласының түбінде бірінші рет шайқасқа түседі. Ұлы Отан соғысы жылдары Воронеж, I және II Украина майдандарының құрамнада Воронеж, Курск, Украинаның Сумы, Киев, Белая Церковь, Фастово қалаларын неміс фашист басқыншыларынан босатуға, Еуропаның Чехославакия, Венгрия, Румыния, Австрия елдерінің Банская Быстрица, Парага, Межколыц, Пашкачи қалаларын азат етуге қатысады.

Есімі облыс байланыс саласының Құрмет кітабына енгізілді. Махамбет ауданының Құрметті азаматы. Отбасында зайыбы екеуі бір ұл тәрбиелеп өсіріп, одан алты немере, он шөбере сүйді. Ұрпақтары қазір Сарайшық ауылында тұрады [11, б.243].

Ұлы Отан соғысы адамзат баласының тарихындағы ең сұрапыл соғыс болды. Осы екі жұрт қатыгез майданның зардабын көрді. Мыңдаған адам туғандарынан, бауырларынан айырылды. Бүгінде олардың әрқайсысының есімдері мен ерлігі ұмытылмайды.

Бұл мақалада бабалар мұрасы тоғысқаны жөнінде айтқым келді. Бабалар заманында біздің көне Сарайшық орталығы болған Ноғай Ордасының ноғай жұртының ержүректілігі, батылдығы өз жұртына және қазіргі кезде орналасып отырған Сарайшық жұртына дарығандығын көруге болады.

Ноғайлы халқының зейнеткер ұстаз, тарихшы Балбек Аджібайрамұлы Келдасов 1999 жылы Сарайшық музей-қорығында болды [12, б.78]. Сарайшықтан хандар мен билерге арналған кесенедегі Ноғай Ордасының билері Әмір Оқас, Ших Мамай мен Жүсіпке арналған құлпытастарды құшақтап тұрып, ақсақал:

- Арыстарым-ай, бар екенсіңдер ғой!

Ал біз Сіздің ұрпақтарыңыздың етек-жеңін әлі жинап бола алмай жатырмыз- деп егілді. Ата жұртқа кері көшсек, сияр едік-ай, мынау далаға – дейді, көзі боталаған қария. Бауырлық парызыңды, өтепсің, рахмет Қазағым!- деп Балбек ақсақал Қазақ еліне өзінің батасын берді.

Библиографиялық тізім:

1. Пищулина К. «XIV-XV ғасыр: Ұлы Даладағы ел дінгектері», «Егемен Қазақстан» 1 қазан 1998 ж.
2. Закиров С. «Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом». Москва – 1966. - 161 с.
3. под ред. Суюнововой Н.Х.. Эдиге: Ногайская эпическая поэма/Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР// Москва – 2016. – 512 с. + 16 с вкл.
4. под ред. Суюнововой Н.Х. Эдиге: Ногайская эпическая поэма/ Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР// Москва – 2016. – 512 с. + 16 с вкл.
5. Трепавлов В. В. «Орда самовольная»: кочевая империя ногаев XV-XVII вв// М.: Квадрига, 2013. - 224 с.
6. e-history.kz/kz/contents/view/2376
7. atk26.ru/novosti/358-22082019
8. www.stavcomnat.ru/index.php/1118-velikoj-otechestvennoj-posvyashchaetsya-nogajskij-vojn-abdurakhman-saliev
9. rgvktv.ru/obshchestvo/64312
10. Атырау облысы Махамбет ауданының энциклопедиясы // Алматы – 2005.– 304 б.
11. Құрастыр/ Наурызәлі Т. Алтын бесік – Сарайшық // Астана – 2018.- 328 б.
12. Ғизатов Ж. «Ұлы Даланың қасиетті күмбезі» //- Алматы, 2009. – 288 б.

ЗҰЛҚАРНАЙ АЛДАМЖАР ТАРИХНАМАШЫ ҒАЛЫМ

*Сарсенов А.С-тарих ғылымдарының докторы, профессор
Рахымғалиева Г.Т- тарих мамандығының магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

Ұлтына, халқына қызмет еткен адам ерен еңбегі мен атқарған қоғамдық-саяси қызметімен тұлғаланады. Өмір өткен сайын, ұрпақ жадында сақталады. Сондай қоғам қайраткерінің бірі – ұлағатты ұстаз, ғалым, «парасат» орденінің иегері Зұлқарнай Алдамжар (1937-2005).

Тәуелсіздігімізді алған жылдардың ішінде отандық тарихшыларға Қазақстан тарихнамасында күрделі болып келген тақырыптарды ақиқаттық тұрғыдан ашып көрсетуге, шынайы баға беруге мүмкіндік туды.

Қоғамдық ғылым салаларындағы жаңаша өзгерістер, соны қадамдар жасаған жекелеген қайраткерлер мен жарқын тұлғалардың орыны мен қосқан үлесін саралау, олардың еңбектеріне тиісті баға беру - маңызды міндеттердің бірі. Халқымыздың тарихына терең зерттеулер жүргізіп, келелі тұжырымдар айтатын тарихшы қауымы. Сондықтан да қазақ қоғамына еңбегі сіңген азаматтардың ғұмырнамалық тарихын зерттеу, олардың тарихтағы алар орнын айқындау тарихшылардың еншісінде деп айтсақ қателеспеген болар едік.

XX ғасырда халықты өркениеттің өріне сүйреген көсемдердің көзге шалынар басты қасиеті – олардың қай-қайсысы болмасын жан-жақты «сегіз қырлы, бір сырлы» тұлғалар болатын. Жалынды патриот, әрі ғалым, әрі киелі өнер иесі және өз мамандықтарының білгірі болуы – кейінгі толқын жастарға үлгі өнеге..

Қазақ тарих ғылымы осы кезге дейін ел шежіресін жазуға үлес қосқан ғұламаларын әлі түгендей алмай келеді. Ерте замандарды былай қойғанда, тіпті кейінгі кеңес дәуірінде кімдер жазып, қандай еңбектер қалдырды деген сауалға Қазақстан тарихнамасы әлі толық жауап бере алмай отыр. Ақыл-ойды тұншықтырған идеологиялық темір құрсаудан босанған, сөйтіп тәуелсіздік алған халқымыз кезінде қудаланып, жабық қоймаларға қамалып, жұрт пайдалана алмаған, тіпті көзі жоғалуға айналған құнды еңбектер мен аты атаусыз кеткен, жазықсыз жалаға ұшыраған көрнекті зерттеушілерімізді танып білу бүгінгі ұрпақ міндеті.

Зұлқарнай Алдамжар Атырау өңірінде жоғары мектептің және тарих ғылымының дамуына ерекше еңбек еткен тұлға. 1960-90 жылдары Гурьев (Атырау) пединститутында қатардағы оқытушылықтан проректорлық мансапқа дейін еңбек етсе, тәуелсіздіктің алғашқы күнінен Қостанай пединститутында ректор болып, солтүстік өңірде алғаш Ахмет Байтұрсынов атындағы іргелі университеттің қалыптасуына барлық қажыр қайратын арнады. XIX ғ. Ыбырай Алтынсариннен бастау алған ағартушылық дәстүрінің күні бүгінге дейін ұрпақтар сабақтастығының жалғасып келе жатқан тарихи тағылымын жас ұрпақтарға үлгі ету. Ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсарин мектеп ашқан болса, ұлағатты ұстаз қомақты елге пайдалы істің бастамашысы бола білді. Заман талабына сай өзінің жеке жоғарғы оқу орнын құрып, оны ел игілігіне айналдырды. Білім беру саласының майталманы атындағы оқу орнын бітірген түлектер еліміздің өндіріс орындарымен оқу ағарту салаларында еңбек етіп жүр. Ұлтжанды ғалым, отаншыл қоғам қайраткері Зұлқарнай Алдамжардың қоғамдық-саяси қызметтері мен тарихи мұралары бар өмірін өскелең жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуге арнаған үлкен жүректі педагог, ғалым, қоғам атты бірлестікті қамтиды. Қазақстан Республикасы парламентінің депутаты, Қостанай облысы мен Америка Құрама Штаттарының Техас штаты құрметті азаматы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Зұлқарнай Алдамжарды жеке тұлға ретінде зерттеп тану дегеніміз - Қазақстанның көне заманнан бүгінге дейінгі тарихын ғылыми тұрғыдан терең қарастырып баяндау, тұжырымдап баға беру және тарих ғылымындағы «Ұрпақтар сабақтастығын» ғылыми пайымдау деген сөз. Міне, тарихшы-ғалымның отандық тарих

ғылымын дамытуға сіңірген еңбегін, оның ғылыми шығармашылығына талдау жасау, бағалау тақырыптың маңыздылығы мен өзектілігіне негіз бола алады.

Тарихшы-ғалымның қоғамдық, ғылыми-шығармашылық қызметіне талдау жасап, баға беру, құнды жақтарын көрсету мақсаты маңыздылығымен құнды. Себебі бұл тақырып қазіргі кезеңде күрделі болып отырған мәселенің бірі. Біріншіден, жеке адамның (бұл жағдайда тарихшының) өмірі мен қызметін бағалау, зерттеушінің алдына көптеген тарихи, философиялық, этикалық, моральдық тұрғыдағы шешуін іздейтін қиындықтарды көлденең тартатын іс. Әсіресе, бұл жерде үлкен өзгерістерге ұшырап, бағдарлары жаңартылып жатқан тарих ғылымының еңбеккерлері, тұлғалары туралы зерттеу жасап, еңбек жазудың жүгі басқа салаларға қарағанда ауырырақ екені сөзсіз. Екіншіден, Қазақстан тарих ғылымының ірге тасын қалаған тарихшылардың біразының аты-жөні жұртшылыққа белгісіз, көптеген тарихшылар мен олардың еңбектеріне “маркстік-лениндік” тұрғыдан жазылған деген үкімді оңай шығара салуға дайын, енжарлық пен дилетанттылықтың, салғырттықтың шекараларына жақын көңіл-күйдің бұл мәселеге мойын бұруға кедергі жасап отырғаны тағы бар. Қазақстан тарихшылары, олардың ғылыми-шығармашылық қызметіне талдау жасаған еңбектер қазірде баршылық. Олардың арасында С.Ф.Мәжитовтың көрнекті тарихшы Ермұхан Бекмаханов туралы [1], З.М.Төленованың академик Манаш Қозыбаев туралы [2], С.Есқалиев академик Бек Сүлейменов туралы [3] диссертациялық зерттеулерін көрсетуге болады. Зұлқарнай Алдамжар туралы зерттеу материалдарын үш топқа бөліп көрсетуге болады. Бірінші топқа-замандастары мен көзі тірісінде жазылған естеліктер мен мақалаларды, екінші топқа-ғылыми еңбектерін талдаған зерттеулерді, үшінші топқа-шәкірттері мен ағайын-туыстарының жазбаларын жатқызамыз.

Алаштың рухани көсемі – Ахмет Байтұрсынұлы заман хат турасында: «Заманында болған тарихи уақиғадан, немесе өз ішінде болған істерден дерек беретін хат – заман хат деп аталады. Мәдени жұрттың адамында заманында болған көзге түсерлік уақиғаларды, өз өмірінде ұшыраған зор істерді жазып, әңгіме ретінде тіркеп отыратын әдет болады. Заман хаты шежіредей емес, жүйелі келеді. Шежірені тек хат білетін адамдар құр тіркей беруге болады. Заман хатты оқымысты адамдар жазады. Сондықтан мұнда құр халық ауызында жүрген дәлелсіз сөздер жазылмайды. Заман хатта уақиға уақыт сарынымен жазылмайды, іс сарынымен жазылады», – дейді. Олай болса, заман хат кейіпкердің жүріп өткен өмір өткелінің баяны. Зұлқаранай Алдамжарұлы туралы заман хатта оның азаматтық болмысының іздері сайрап жатыр. 2012 жылы жарияланған жинақта міне осы мәселелер көтерілген [4]. Жинаққа ғалымның әр жылдары бұқаралық мерзімдік басылымдарда жарияланған ғылыми мақалалары, тілшілерге берген сұхбаттарымен қатар, Зұлқарнай Алдамжар атындағы Қостанай әлеуметтік-техникалық университетінің дәстүрге айналған «Алдамжар оқулары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірбиелік конференциясының (2007-2011 жж.) парасатты ұстаздың туған жері Атырауда 70 жылдық мерейтойына орай Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінде өткен «Отан тарихының келелі мәселелері» атты (2008 ж.) республикалық ғылыми-тәжірбиелік конференциясының материалдар жинағы біріктірілген. Жинаққа енген материалдар тараулардың тақырыбына қарай іріктеліп, мақаланың шыққан жылдарының ретімен яғни хронологиялық тәртіп бойынша құрылған.

Бірінші бөлімге профессор Зұлқарнай Алдамжарұлының Тәуелсіз Қазақстан Республикасының тарихы ғылымының тарихнамасы және тарихты зерттеудің методологиясының мәселелері хақындағы мерзімдік баспасөз беттерінде жарияланған мақалалары;

Екінші бөлімге бұқаралық ақпарат құралдары тілшілерінің университет басшысымен жоғарғы оқу орындарының заман талабына сай болашақ мамандарды дайындаудағы жаңашылдық реформалары туралы ой бөліскен сұхбаттары берілген.

Үшінші бөлімі Зұлқарнай Алдамжарұлының ұстаз, жаңашыл басшы, қоғам қайраткері ретіндегі Қостанай өңіріндегі жоғарғы оқу орнының дамуына қосқан ерен еңбектері мен атқарған қызметтері туралы толғанысқа толы мақалаларынан құралған.

Төртінші бөлімге – ғалымның тарих ғылымының дамуына қосқан үлесі жайындағы белгілі тарихшы ғалымдар мен әріптестерінің, замандастарының, сонымен бірге шәкірттерінің Зұлқарнай Алдамжарұлының тарих ғылымының дамуына қосқан еңбектері туралы жазған мақалалары топтастырылған. Қазақстанның көрнекті тарихшы ғалымдары Ханкелді Әбжанов, Хисмет Табылдиев, Аманжол Күзембайұлы, Әбілсейіт Мұқтар, Лесқали Бердіғожин, Еркін Әбіл, Ұлжан Ахметова, Айдар Айтмұхамбетов, Жиенбай Бақи кірген авторлық ұжымның жинақты шығарудағы мақсаты

біріншіден, Зұлқарнай Алдамжар туралы заман хатты біріктіріп, кітап етіп шығару арқылы оның ғылыми еңбектері мен қоғамдық-саяси қызметі туралы жинақты көпшіліктің игілігіне айналдыру екені сөзсіз.

Сондай-ақ тақырып бойынша соны зерттеулерден 2006 жылы жарияланған ғылыми мақалалар жинағы [5] және 2007 жылы шыққан еске алу кітабына енген мақалалар [6], Әбілсейіт Қапизұлы Мұқтардың «Тегінде бар еді тектілік» [7], Алма Сабырованың «Қалдырған ізін мәңгілік» атты мақалаларын [8] атап өтуге болады. Ә.Мұқтар өз мақаласында Зұлқарнай Алдамжардың өскен ортасы мен үрім-бұтақтарын зерделесе, А.Сабырова 1981-86 жылдары Гурьев педагогика институтында білім алған студенттердің, кейін ғылымдық жолға түсуіне З.Алдамжардың көп көмегі болғанын жазады. Ғылыми мәнді зерттеу қатарында Л.Бердіғожиннің халықаралық «Шоқан тағылымы-11» [9] және «2-ші Түркістан» форумында [10] жасаған баяндамаларын да басшылыққа алдық.

Мақаланы жазу барысында Қазақстан Республикасы мұрағаттарының қорларында сақталған құжаттар мен кітапхана қорында сақталған мерзімді баспасөздегі материалдар, ғылыми зерттеулер, З.Алдамжардың 1962-2005 жылдар аралығында шыққан еңбектері кеңінен қолданылды. Ғалымның студенттік кезеңі мен педагог ретінде ең алғашқы еңбек жолын айқындауда Қазақ ұлттық университетінің, Атырау және Қостанай мемлекеттік университетінің мұрағаттарында сақталған құжаттар тізбегі, ондағы ғалымның қызметі мен ғылыми еңбектері турасындағы мәліметтер институтта сақталған есептерден және Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Біріккен ведомстволық мұрағаттарында (ҚР БҒМ БВМ) сақталған қорларынан алынды. Атырау облыстық мұрағатында З.Алдамжардың жеке ісі сақталған [11]. З.Алдамжардың жанұясында сақталған жеке мұрағаты материалдары да кейінгі кезде зерттеушілер назарына алынды. 2012 жылы Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті хабаршысында Ө.Исенов пен Б.Дулатовтың «Докторская диссертация академика З.Алдамжара» атты мақаласы жарияланды [12]. Қазіргі отандық тарих ғылымы алдында жауапты да маңызды міндеттер түр. Тарих ғылымын зерттеу мен оған тиісті баға берудегі және оны жас ұрпақ санасына жеткізудегі кеңестік идеология мен пікірлерден, тұжырымдардан арылып әлемдік тарихтын құрамды бөлшегі мен өзіндік ерекшеліктеріміз бен ұлттық болмысымызды ерекше көрсетуге мән беруіміз қажет. Бүгінгі отандық тарих ғылымының басты міндеттерінің бірі қазіргі ұрпағымызды қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу болып табылады. Ал патриотизм рухында тәрбие беру қоғамның өткені мен бүгінін байланыстыратын тарихи сананы қалыптастырмайынша мүмкін емес. Сондықтан да отандық тарихты оқып үйрену, оны ұрпақ санасына жеткізу бүгінгі күндегі басты міндеттердің бірі болып табылады. Біз өзіміздің бұл еңбегімізде қазақ тарихын ғылыми тұрғыдан бағалауда өшпес өнеге қалдырған тұлға Зұлқарнай Алдамжардың ғалым, ұстаз, қайраткер ретінде қалыптасу жолын зерттеп, сол арқылы Қазақстан тарихы тарихнамасының қалыптасуына негіз қаланғанын көрсетуге тырыстық. Ғасырлар арман еткен, енді ғана қол жеткізген ел тәуелсіздігін нығайтуға байланысты жеткіншек ұрпақты өз халқының тарихи, мәдени, рухани асыл мұралары арқылы отансүйісші азамат етіп тәрбиелеу және елжанды тұлға етіп қалыптастыру бүгінгі қоғамның өзекті мәселесі екені айқын. Олай болса, жас ұрпақтың ұлттық - тарихи санасын өркениетті деңгейге көтеру үшін З.Алдамжардың мол тарихи-ғылыми мұрасы өз маңызын еш уақытта жоймақ емес.

Библиографиялық тізім:

1. Мажитов С.Ф. Проблемы истории Казахстана второй половины XIX - начала XX вв. в трудах Е.Б. Бекмаханова: Автореф. дис. канд. истор. наук. Алматы, 1992.
2. Теленова З.М. Академик М. Қозыбаев: өмірі, қоғамдық қызметі мен ғылыми мұрасы. Тар. ғыл. кан. дисс. авторефераты. Алматы, 2005. 34 б.
3. Есқалиев С. Академик Б. Сүлейменовтың өмірі мен ғылыми мұрасы. Тар. ғыл. кандид. диссер. авторефераты. Алматы, 2000. 28 б.
4. Бердіғожин Л. Жерлесіміз туралы зерделі еңбек. // Сахара. 10.01.2003. Мұнайлы Астана. 10.01.2013.
5. Таным таразысында. мақалалар жинағы. Атырау 2006. - 313 б.
6. Алдамжар З. Еске алу кітабы. Алматы 2007. - 228 б.
7. Мұқтар Ә. Тегінде бар еді тектілік. // Ана тілі. 29.11.2012.
8. Сабырова А. Қалдырған ізін мәңгілік. // Атырау. 25.12.2012.
9. Бердыгужин Л. Видный ученый историограф Казахстана. // Материалы Международной научной конференций «Шоқан тағылымы-11». Кокшетау, 2006. – С 38-40.(333)
10. Бердіғожин Л. Кернекті тарихнамашы ғалым. // Халықаралық «2-ші Түркістан форумы» ғылыми конференция материалдары. Түркістан, 2006. 264-266 бб.
11. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты: 1-қор, 2-тізім, 8660-іс; Адамдар. Тағдырлар. Құжаттар жинағы. Алматы, 2005.-52-53бб.(304)
12. Исенов Ә., Дулатов Б. Докторская диссертация академика З.Алдамжара. // Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті Хабаршысы. 2012. №3. – С.101-109
13. Алдамжар З. Ұрпақтар сабақтастығы тарихи проблема.// Ата Мекен. 2000 ж. Қазан айы. №29 саны.

ӘОЖ 94:355.48

ПРОФЕССОР Х.ТАБЫЛДИЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ТАҚЫРЫБЫ

Таңатарова Ж.Т.

Тарих ғылымдарының докторы

Жеңісов Н.Б.

5Б011400-Тарих 4 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

2014 жылы «Атырау облысы отты жылдарда» кітабы- Ұлы Отан соғысының 70 жыл толуына орай жарық көрген Хисмет Табылдиевтің еңбектерінің бірі, бұл еңбегінде автор Атырау (Гурьев) облысының ІІ дүниежүзілік соғыс кезіндегі әлеуметтік-саяси тарихын ашып көрсете отырып, соғыс жылдарындағы өлке тарихы туралы кейбір субъективті пікірлерді жоққа шығарады. ТМД және Қазақстан мұрағаттарында сақталған құжаттарының едәуір бөлігін тұңғыш рет ғылыми айналымға қоса отырып, әсіресе Атырау соғысқа тыл жұмыстарымен ғана жәрдемдесіп қойған жоқ, сонымен қатар соғыс жағдайындағы қала, әскери стратегиялық нысан болды деген пікірлерді тұжырымдайды Автор тек еліміз егемендік алғаннан соң ғана жаңа деректермен дәлелдеу үшін, кезінде құпия болған деректердің қолжетімді болғандығын, Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатында сақталған түпнұсқасымен танысқандығын жазады.

Автордың дәлелдемесі бойынша Гурьев облысы Қазақстандағы жалғыз соғыс қауіп төнген аймақ болды. Тіпті Фюрердің өзі бұл өңірді «Еділ-Жайық мемлекеті» атағысы келген.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президумы 1942 ж.тамыз айында әдейі құпия Указ шығарып, Каспий өңірін «соғыс жағдайында» деп жариялайды. [1, 7 б.]

Атырау облысының соғыс жағдайында деп жариялануы стратегиялық маңызды аймақ еді. Бұл аймақ тоғыз жолдың торабы, әрі қара алтыны мен әйгілі. 1857 ж. бұл өлкені көп зерттеген көрнекті кен инженері Н.Северцов пен И.Борисов геологиялық зерттеу туралы есеп жариялап Мұнайлыдағы (қазіргі Доссордағы) «дөң астынан шыққан судың бетінде мұнай қалқып жүр» деп көрсеткен [2, 90 б.]

Облыс аймағы соғыс жағдайында деп жарияланған соң Гурьевте 1942 ж. 1 қыркүйекте Қорғаныс комитеті құрылып, 2 күннен соң Қазақстан Орталық партия комитеті қаулысымен бекітілген. Қаулының түпнұсқасы еңбекте келтірілген:

«В связи с объявлением военного положения на побережье Каспийского моря ЦК КП(б) Казахстана постановляет:

1. Утвердить решение Гурьевского обкома КП(б) Казахстана об организации в области комитета обороны в составе т.Бекжанова – секретаря обкома партии (председатель комитета) и членов: Иргалиева – председателя облсовета депутатов трудящихся, Гончарова – начальника областного управления НКВД, Голосова – облвоенкома и начальника гарнизона города Гурьева.

2. В целях выполнения имеющегося задания на призыв военнообязанных в Красную Армию при отсутствии в области необходимого количества незабронированного контингента, разрешить Гурьевскому комитету обороны призвать в ряды Красной Армии годных к строевой службе 1100 человек от мобилизованных рабочих рыбной промышленности, речных ловцов, охраны запретных зон, рабочих рыбзаводов и подсобных предприятий, не затрагивая морской лов, с заменой призванных не военно-обязанными, женщинами из рыболовецких колхозов.

3. Просить ЦК ВКП(б) утвердить настоящее постановление.

Секретарь ЦК КП(б) Казахстана, Н.СКВОРЦОВ» (*Архив Президента РК, фонд 708 опись 1, дело 5, лист 408, подлинник*). [1, 8 б.]

Немістер Гурьевтен жөнелтілетін мұнайға тосқауыл қойса, майданға қажетті шикізатсыз КСРО әскері фашистерге төтеп бере алмасын білді. Әрі бұл аймақтың қазба байлығын өзіне бағындырғысы келді. Мәскеуді қорғау Гурьев секілді кішкентай, алайда жерасты байлығы мол қаланың тұрғандығы қаһармандық болды.

Мұнай құбырының бойындағы стансаларды қорғау барысында Атырау чекистерінің ерлігі ерекше бағаланды. 1944 ж. мамырда Жылыой ауданында чекистер құпия диверсанттық топтың әрекетін болдырмай тастайды. Бұл тарихта «Ағаев авантюрасы» деп аталатын атпен сақталғаны белгілі. Құпия барлаушыларды құрықтаған чекистерді Кеңес үкіметі «Қызыл Жұлдыз» орденімен, станса басшысы Р.Пархоменконы «Құрмет белгісі» орденімен марапаттайды. [1, 11 б.] Уақиға мән-жайы туралы алғаш Серік Шәкібаевтың «Үлкен Түркістанның күйреуі» атты повесінде толығынан баяндалады: «1941-42 ж. немістер КСРО-ны бағындырсақ, Орта Азия-Қазақстан жерінде Түркістан Республикасын орнатамыз» делінген [1, 161 б.].

Гурьев облысын соғыс жағдайында деп жариялаудың келесі бір себебі Солтүстік Кавказдың немістер қолына өтіп, онан алынатын жанармай үзіліп, соғыс техникалары жанармайсыз қалған болатын. Сол себепті жанармайды Бакуден біздің өлкемізге (Гурьевке) баржымен тасыған. Сондай-ақ неміс «юнкерстері» Қорғаныс комитеті құрылғаннан 10 күннен кейін қаланы бомбаламақшы болды. Алайда біздің ұшқықшатрдың ерлік істері, қырағылығы қаланы отқа оранудан аман сақтап қалды. Сондықтан Атырау облысын соғыс қимылы жағдайында деп жариялау орынды шешім болып, өзін ақтап шықты.

Тарихшы Х.Табылдыев кейбір зерттеушілердің Қазақстан терең тыл болды деген тұжырымдарын жоғарыда көрсетілген фактіер бойынша жоққа шығарады. Сондаяқ ондай ғалым-зерттеушілерді айыптаудан да, қаралаудан да аулақ. Себебі сол мезгілдегі қатаң цензура, мен құжаттардың «әбден құпияландыруы» оқиғаны объективті түрде зерттеуге мүмкіндік бермеді. Тіпті қазірдің өзінде ондай құжаттармен жұмыс жүргізу үшін біраз

абырой керектігін ескертеді. Құпиялылық жұмыстардың көрінісі ретінде Гурьев Қорғаныс комитетінің басшысы М.Бекжановтың қаулысында: «Облыстық НКВД басшысы Гончаров біздің өңірде тұрақтаған немістер сондайқ біздермен соғысып жүрген елдердің өкілдері территориядан шығарылсын» деген. Атырау аймағын неміс ұшақтарының бомбалануынан сақтану үшін қалада 300 адамдық истребитель жасағын жинақтау, аудандарда 50 адамдық жасақ құрып, оны оқытып-үйрету НКВД басшысы Гончаровқа, аудандық НКВД басшыларына тапсырылған.

Тарихшының (Х.Т.) көтерген тағыда бір өзекті мәселесі ұлы отан соғысы тарихын жазуда Гурьев облысының соғыс жайғдайына енгізілуі әлі күнге дейін оқулықтарға енгізілмей, Гурьев Қорғаныс комитетінің атқарған жұмыстары өз бағасын алмауы. Осы тұста буржуазиялық тарихшылар Американың соғыс кезінде КСРО-ға жасаған көмегі зор болып, соның арқасында немістердің бетін қайтарды деп жазады.

Соғыс жылдарында темір жолшылармен қоса су, автомобиль және көлік транспорты да бір қатарда тұрды. Соғыс шаруашылық жоспарында темір жол бойымен жүк тасуды көбейту, сол секілді жол станциялары мен жолдарды кеңейтуді және реконструкциялауды көздеді. 1940 ж. Қазақстан теміржолының ұзындығы 6581 км. жетсе, су жолы 4258 км. барды [1, 39 б.]. Х.Табылдиев бұл тұста атыраулықтардың қосқан үлесі көп болғанын айтады сондайқ соғыс басталысымен Гурьевке транспорт мәселесі жөнінде үлкен міндеттер жүкетелген. Ғалым транспорт мәселесін екі жағдаймен түсіндіреді: 1) 1942 Гурьев жерінің соғыс жағдайында деп жариялануы; 2) Кавказ, Әзірбайжан жерлерінің жау қолында қалып, майданның жанармай тапшылығына тап болуы.

Қазақстан Орталық партия Комитеті Сталинград майданының Гурьев аймағына таяп қалғанын, осы себепті транспорт саласында қиындықтар туындайтынын ескеріп қадағалауға алған. Қазақстан Орталық партия комитеті Гурьев аумағының 1942 ж. 1 қыркүйекте соғыс жағдайында болуына байланысты, 4,7,9 қыркүйек күндері Республиканың бірінші басшысы В.Скворцов пен Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Н.Оңдасыновтың басшылық еткен бюро мәжілісінде Гурьев-Астрахань (Досанг) темір жолын жедел іске қосу үшін оны жұмысшы күшімен, көлікпен қамтамасыз ету, Орынбор және Түркістан-Сібір жолының қабілетін күшейтіп, оны да жұмысшылармен қосымша толықтыру мәселесін қояды. [1, 41 б.].

1942 ж. Еділ мен Жайық флотилиясы Гурьевтен Сталинград майданындағы әскерлерді азық-түлікпен, қару жарақпен қамтамасыз ете отырып, 35,000 тонна жанармай жеткізілді [1, 43 б.].

Транспорт саласындағы өлкетанушының (Х.Т.) қалдырған деректері басты магистраль Гурьев-Орск мұнай құбырын Үлкен Пешной аралымен жалғастыру жұмыстары туралы болды. 1942 жылы 25 маусымда Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті «Баку мен Грозныйдың мұнай өнімдерін тасып алу туралы» арнаулы қаулы қабылдады. Бұл қаулыда су және темір жол транспорты қызметкерлерінің алдына мұнай өнімдерін Еділ өзені және Каспий теңізі арқылы Гурьев пен Красноводскіге тасу міндеті қойылды.

Құрылыс бастығына өте тәжірибелі, бірнеше үлкен құрылыстарға басшылық еткен Мәскеудегі «Центроспецстрой» басқармасының маманы И.В. Горбачев тағайындалды. Гурьев облыстық атқару комитеті шешімімен жергілікті жерден 1400 жұмысшы, 200 көлік бөлінді. Баку мен Астраханнан 650 маман келді. Астрахань теңіз агенттігі Гурьевке уақытша көшіріліп, өздерімен бірге 50 су транспорт құралдарын ала келген. Жалпы Гурьев порты мен Пешной мұнай құбырын салуға бүкіл ел атсалысты. Өз көмегін 10 одақтас республика мен 16 қала берді. 1942 ж. 10 тамызда Гурьев арқылы жаңа жолмен Кавказдың мұнайы майданға жеткізілді. 1942 ж. қарашасында Гурьевтен майданға темір жол бойымен 4723 цистернамен 47.934 тонна, ал Гурьев-Орск мұнай құбыры арқылы 32.800 тонна жіберілді [1, 45 б.].

Соғыс жылдарынды Атырау облысы эвакуация аймақтарының бірі болды. Аймақта госпитальдар құру ісі оңай болмады сондықтан оған жәрдемдесу жергілікті завод-фабрикалардың басшылары міндетті болған.

Қазақ КСР ХКК мен Қазақстан КП(б)ОК 1941 жылдың 20 шілдедегі шешімі бойынша Қазақ КСР ХКК жанынан 7 адамнан тұратын эвакуациялық бөлім құрылды. Бөлім басшысы

болып Қазақ КСР ХКК-сы төрағасының орынбасары М.Абдықалықов тағайындалды [1, 52 б.].

Соғыстың алғашқы жыладрындағы күрделі кезеңде Гурьев облысындағы су байланысы жолымен соғыс шебінен эвакуацияланған адамдарды қабылдап, аттандыру жөнінде пункт құрылды. Онда 34 адам және 12 медицина мамандары қызмет атқарды. Күнсайын 8 – 10 мың адамнан келіп жатты. Осы жұмысты атқаруда Гурьев қалалық және облыстық партия бірлестіктері мен қалың халық шешуші рөл атқарды. Тек қана 1942 ж. 7-ші тамызынан 20-шы қарашаға дейін 55,521 адам қабылданып, аттандырылды. Олардың ішінде 25,925-і Сталинград ауданының халқы еді.

Соғыстан соң Қазақстанда демографиялық өсім артты. Ол табиғи өсім емес, қоныс аударушылардың санымен өсіп отырды. 1942 ж. Қазақстанға 409,8 мың болса келесі жылы 471,3 мың болды. Гурьевте 1939 ж. 41 мың тұрғын болса, 1983 ж. 140 мың адамға ұлғайған. Қазақтың тұңғыш демограф ғалымы Мақаш Тәтімов отты жылдардағы халық өсімі туралы: Қорыта айтсақ 1690-1990 жылдар арасында Қазақстанды отарлау мақсатымен орталықтың ұйымдастырған стихиялық миграция ағымының жалпы көлемі – 7 млн. 600 мың адамға жетті. Оның ішінде 1 млн. 500 мың адам депортацияға ұшырап зорлықпен көшірілген «сенімсіз халықтар». 350 мыңы соғыс кезіндегі «амалсыздан» көшірілгендер деп көрсетеді. [3, 15 б.].

Гурьевтегі эвакуациялық пунктер ғимаратына келер болсақ Орджоникидзе атындағы мәдениет үйінен мұнайшылар ұйымын жедел шығарып, оны эвакуация пункті етіп жасақтаған. Ал, Чернигов облысы Нежина қаласындағы «Балық зауыты» Гурьев балық консерві комбинаты үйінде орналастырылды [1, 53 - 54 б.].

№	Госпиталь орналасқан ғимарат	Гооспиталь нөмірі
1	Пионерлер үйі	№2967
2	Мұнайшылар демалыс үйі	№4116
3	Куйбышев атындағы орта мектеп	№4038
4	Балық техникумы	№3948(46)
5	Мұнай техникумы	№1383
6	№44 орта мектеп	Нөмірі белгісіз
7	УК Госрыбтрест	Нөмірі белгісіз
8	Доссорда орналасқан госпиталь	Нөмірі белгісіз

[1, 59 б.]. Оларда емделген 9318 адамның 93-і ауыр жарақаттан дүниеден озған.

Х.Табылдиевтің Ресей Қорғаныс министрлігі мұрғатынан алған жауабы бойынша соғыс уақытында өлкемізде 10 госпиталь болған. Ал оған дейін аймақта 5 госпиталь тізімге алынып келген. 1942 жылы Гурьевке 450 жаралы әскер әкелініп олар: Доссорға – 100 адам, қалғаны Гурьевтегі консерв комбинатына, Пионерлер үйіне, ГПК, Демалыс үйіндегі госпитальдерге бөлініп жеткізілген.

Соғыс басталған 1941 жылы мал басының өсуі Қазақстан бойынша 20,9%-ға артса, Жамбылда 37,1%-ға, Қызылордада 38,7%-ға, ал Гурьев облысында 40,2%-ға ұлғайған. (Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві, фонд 1137, опись 7, дело 374, л. 40-41; журнал «Большевик Казахстана», №4 1942) [1, 61 б.].

Мал шаруашылығын өркендетуде жекелеген есімдердің еңбектері туралы жазылған. С.Мусин басшылық еткен сиыр фермасы жоспарды нормадан асыра орындаған. Өнім өндіруді 120 пайыздан түспеген. Сонымен қатар «Жаңаталап» колхозының ферма меңгерушісі М.Оспанова мал шаруашылығын өркендетуде озат болған. Ал Степан Разин атындағы колхоздың шопаны Т.Жылысов 421 саулықтың әр жүзінен 126 қозы алды.

Облыс бойынша орта есеппен жүз саулықтан 104 қозы, жүз сиырдан 84 бұзау, жүз биеден 89 құлын алынып, мал саны 3 есе өскен. 27,542 центнер ет, 13,503 центнер сүт, 908 центнер жүн жоспардан артық берілді. Облыстағы тоғыз ауданның алтауы, 197 колхоздың 164-і, 706 ферманың 500-і мақсаттарын артығымен орындаған. 1944 жылы үкіметке 7800 т. ет тапсырған [1, 63 - 66 б.].

Химсет Бозанұлы тылдағы еңбеккерлердің үлесіне «Атырау еңбекшілерінің тылдағы ерен еңбектері шексіз» дей отырып олардың тарих беттерінде қалуына себеп болды.

Облыстық қаржы, банк мекемелері, Жамбыл атындағы балық кәсіпшілігі, балық косерви комбинаты, байланыс және «Қазақстан мұнай», «Қазақстан мұнай құрылыс» ұйымдары шілде айынан бастап соғыс аяқталғанша әр айдағы біркүндік табыстарын қызыл әскер қорына аударуға шешім шығарды. 1941 жылдың соңында «Қазақстан мұнай құрылыс» әкімшілігінің автокөлік мекемесі 18,369 сом, балық консервы комбинаты 18,720 сом, байланыс мекемелері – 325,000 сом қаржы бөлді. (Фонд 91.28,56,63-беттер) [1, 78 б.].

Өлкетанушының (Х.Т.) дерегі бойынша Гурьев Қорғаныс Комитеті жетекшілігімен қала тұрғындары «Гурьев еңбекшілері» танк колоннасын, Ескене мұнайшылары «Қазақстан мұнайшысы» танк колоннасын жинақтады [1, 18 б.]. Гурьев қаласының барлық мекемелері бұл бастама үшін өздерінің күндік еңбекақыларын аударды. Хисмет Табылдиевтің Облыстық мемлекеттік мұрағат қорындағы Ұлы Отан соғысының 40 жылдығына байланысты жадынама (мамыр 1985ж.) үзіндіде «Гурьев еңбекшілері» туралы осындай мәліметтер бар:

«1941 жылдың желтоқсан айында Гурьев балық, нан, мұнай комбинаттарының еңбеккерлері «Гурьев еңбекшілері» атты танк колоннасын жасақтау үшін 413,131 сом, «Қазақстан колхозшысы» танк коллонасы үшін 1,188,239 сом қаражат жинады (ф.1, іс 6, 1-2 беттер)» [4, 11 б.].

Майданда қан кешіп жүргендер отбасына Гурьев қаласы бойынша өткен айлықта көмек көрсетіп, 211 дана аяқ киім, 3098 дана сырт киім, 1532 м. тігін бұйымдары, 209 кг. сабын, 5902 кг. азық-түлік берілген. Осы уақыт аралығында облыс бойынша 15206 жанұя тізімге алынып, оның 10875-іне әртүрлі жәрдем берілген[1, 80 б.]. Жауынгер батырлардың отбасына жасалған көмек оларды соғыс даласында рухтандырып, отанға қызмет ету қайраттылығын одан сайын арттыра түсті. «Социалистік құрылыс», «Прикаспийская коммуна» газеттерінде осы шараға байланысты әскерлердің ыстық лебізі жазу күйінде жарық көрді.

КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі мен ВКП(б) Орталық Комитеті 1943 ж. қаңтары мен тамызында фашистер жаулаушылығынан азат болған аудандардың экономикасын ретке келтіру туралы арнайы қаулылар қабылдады.

Х.Табылдиев Сталинград шебіндегі жаумен алысқан әскерге Гурьев халқының көрсеткен көмегін баяндайды. Гурьев халқы жоғарыдан бекітілген тапсырмаларды өз межесінен асыра орындап қана қоймай, жаудан азат етілген аймақтарға донорлық жәрдем жасады. Солардың ішінде Сталинград пен Таганарог қалаларын қалпына келтіру үшін гурьевтіктер 1млн. 448 мың сом ақша жинады. Ал шефтік қамқорлыққа алынған Орел облысы, Почеп қаласының музейінде түгелдей бір қабырға атыраулықтардың бауырластық көмегіне арналған. Колхоздар мен совхоздар азат етілген аудандарға 242 жылқы, 300 ірі қара, 5450 қой мен ешкі бөлсе, көршілес Қалмақ АССР-іне 1054 құлын мен 3777 бұзау жіберді. Сондай-ақ, соғыстың алғашқы жылдарында айдап әкелінген малдар: Сталинград облысына 3368, Қалмақ АССР-іне 35186 мал қайтарылды [1, 81 б.]. 1943 ж. 15 желтоқсанда Почеп ауданына 600 мың сом ақша, 700 ірі қара, қой, ешкі, 5 мыңдай тұрмыс бұйымдарын, киім-кешектер жіберді [1, 82 б.].

Ер-азаматтармен қатар майданға аттануды атыраулық нәзік жандылар өздерінің отан алдындағы парызы деп санады. Оған дәлел шайқастың бастапқы күні Атырау қалалық комсомол ұйымына әр-алуан қызметтегі 23 арудан «майданға аттандыру» өтініштері келіп түсті. Тілек білдірушілердің бірі Раминдова «Немістердің Отанымызға қауіп төндіргенін радиодан тыңдап, қолыма мылтық алып, елімді қорғауға бекіндім. Егер елім үшін жаным қажет болса, үзуге дайынмын» - деген жалынды сөздер Атырау облыстық мемлекеттік мұрағатында сақталған (ф.1, іс 103, 42 бет) [1, 77 б.].

Кеңес халқының майдандағы әскерге қамқорлық жасап, оларға сыйлық жіберу жөніндегі патриоттық жұмыстарын партия және кеңес органдары қызу қуаттап, мұның онан әрі жалғасуына жағдай жасады.

1942 жылы Сталинград майданын жаудан арашалап жатқан әскерге 4 вагон сыйлық жіберген. Осындай сыйлықтардың бірін Ленинградқа жіберіп, сол қаланың комитет төрағасы

Попов, Круглов есімді Атырау облыстық комитетінің бірінші хатшысының жіберген 1400 т. жағармай мен 9 вагон сыйлығына үлкен қуанышпен лебіз білдірді (Х.Т.)

Ауылшаруашылық еңбекшілері жеңіс күнін жақындатуға өз септіктерін тигізді. Олар жоғарыдан келген тапсырмаларды шегінен асырып орындады. Мысалы, 1943 ж. 42 мың мал артық алынды, оның 6796-сы сиыр, 34544 қой мен ешкі, 739 жылқы мен түйе. 1943 ж. облыс колхозшылары Қызыл Армияға 2 мың жылқы табыстады [1, 83 б.].

Белгілі тарихшы Манаш Қозыбаев Қазақстан тылына былайша баға берді: «Қаһарлы жылдарда Кеңес тылы – сарқылмайтын қазына, баға жетпес байлыққа, еліміз күш қуатының қайнар бұлағы болды. Кеңес тылы шын мәнісінде берік те сенімді тыл болып шықты. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Д.А. Қонаев жолдастың «Бізді қуатты тылымыздың дәл соққыларының күшін жау бірден-ақ сезді», - деген сөзін келтіріп өз ойын нақтылады [5, 7 б.].

Соғыс мезгілінде көптеген колхоз-совхоз, өндіріс, зауыттарды жау қолына тастамау мақсатымен оларды шығысқа көшірген еді. Соның 15 кәсіпорны Гурьев аймағына орналасты. Онымен бірге сол кәсіпорындарда еңбек еткен адамдар мен олардың отбасылары бірге қоныс аударды. Жергілікті халық қоныс аударушыларды жылы шырай танытып, бауырларына басты. 1944 ж. Атырауға 3500 адам, Мақатқа 1000 адам, басқа да аудандарға 1460 адам көшіп келген [1, 85 б.].

Соғыстың алғашқы күндерінен бастап Доссор, Сағыз, Мақат, Ескене, Байшонас, Құлсары, Қосшағыл мұнай өндіру орындары өндерін артығымен беріп жатты. Доссор жастары мен басқа да өндіріс ұжымдарының демеуі арқылы 1942 жылы желтоқсанда Нармұнданақ кеніші жұмысын алға бастырды. Осы іс-шараға жастардың құлшына көмектесуін басшылыққа алып, Гурьев облыстық партия комитетінің қаулысымен бұл жерді «Комсомол» деп атау бекітілді. Хисмет Табылдиевтің дерегі бойынша: «Мұрағат материалдарынан жинақтап, есептеуіміз бойынша соғыс жылдары Гурьев мұнайшылары Мемлекетке 42.970 мың т. қара мұнай тапсырған. Облыстық Қорғаныс Комитеті жастардың құлшынысына, айқын еңбектеріне көңіл бөліп, кішіге ізет көрсетіп тұрды. 1942 жылы наурызда Қорғаныс Комитеті аудандар мен жұмыс орындарында социалистік сайыс ұйымдастырып, үздіктерге ауыспалы Қызыл Ту беру туралы шешім бекіткен. Гурьев комсомолдарының жұмыстарын Қорғаныс Комитеті ерекше үлгі тұтып, 36 комсомол бригадасы Үздік комсомол атағын иеленді. Нармұнданақ кәсіпшілігі жастардың төккен маңдай терлері үшін Комсомольск атына ие болды» делінген [1, 16 – 18 б.]. Кәсіпшілік 1943 ж. өзінде 41 мың т., ал 1944 ж. 71 мың т. мұнай өндіріп жөнелтті [6, 104 б.].

Библиографиялық тізім:

1. Табылдиев Х.Б. «Атырау облысы отты жылдарда (1941-1945) жж. Ұлы отан соғысының аяқталғанына 70 жыл толуына орай тарихы мен жылнама шежіресі. Атырау: «Атырау-Ақпарат» ЖШС баспаханасы, 2014 ж. – 224 б.
2. Табылдиев Х.Б., «Атырау қаласының тарихы (1917 – 1937 жылдар). Алматы: Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2018. – 208 б.
3. Тәтімов Мақаш, Қазақ әлемі – Алматы: Қазақстан – Атамұра, 1993. – 160 б.
4. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты мұрағатшыларының «Отты жылдар (құжаттар жинағы). – Алматы: Асем-Систем, 2005 ж. – 192 б. (Х.Табылдиев – ғылыми кеңесші)
5. Қозыбаев М.Қ., Қазақстан қаһарлы жылдарда (Жеңістің 40 жылдығына арналады). – Алматы: ҚазССР «Білім» қоғамы. 1985. – 40 б.
6. Табылдиев Х.Б., «Атырау облысының тарихы», - Алматы: Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, 2019. – 200 б.

3 СЕКЦИЯ

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АТЫРАУ ОБЛЫСЫ АТЫРАУСКАЯ ОБЛАСТЬ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ ATYRAU DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

УДК 94(574)

ПОДВИГ ГАЛИНЫ КУРЛИНОЙ, УРОЖЕНКИ ГОРОДА ГУРЬЕВА

Нагимов Ш.Н.

Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова,

г.Атырау, Республика Казахстан

Боева Т.Х.

г. Астрахань, Российская Федерация

Великая Отечественная война была самой тяжёлой и кровопролитной из всех войн когда-либо пережитых нашим народом. Она забрала более двадцати миллионов человеческих жизней. В этой войне были убиты, сожжены в крематориях и уничтожены в концлагерях миллионы людей. Стон и боль стояли на земле. Народы Советского Союза против опасного врага сомкнулись в единый кулак. В годы Великой Отечественной войны наши земляки показали образцы беспримерного мужества и отваги. На защиту Родины в годы войны были призваны около 54 тысяч атырауцев, из них более 24 тысяч человек погибло на полях сражений. В летопись победы золотыми буквами вписаны имена 10 Героев Советского Союза, 5 полных кавалеров орденов « Славы» и 1 «Халық Қахарманы» Хиуаз Доспановой, удостоенной этого высокого звания в годы независимости [1].

Всё дальше и дальше вглубь истории уходят события Великой Отечественной войны, но память о великом подвиге Советского народа и его Вооружённых Сил навсегда сохранится в народе. Этому способствовало то обстоятельство, что в послевоенные годы патриотическому воспитанию молодежи всегда уделялось огромное внимание. Нам, представителям старшего поколения, хорошо известны лозунги и кличи того периода «Страна должна знать своих героев», «Никто не забыт, ничто не забыто». Поэтому в канун Дня Победы хотим поделиться с представителями нынешнего поколения о судьбе одной необыкновенной женщины, участницы Великой Отечественной войны, удостоенной за свои подвиги ордена «Красная Звезда». Речь идет о Галине Никоновне Курлиной, родившейся в 1924 году в городе Гурьеве. Хотя я и занимаюсь краеведением довольно продолжительное время, до сих пор про нее мне не было известно ровным счетом ничего. Оказалось, что она — вторая женщина из нашей области после Народного героя Хиуаз Доспановой, удостоенной боевого ордена.

Тем не менее, ее фамилия не указана ни в одной книге, написанной про войну. В сборнике «Солдаты Победы» о героях Атырауской области (2015 г.) о ней упоминаний нет. Недавно с помощью сотрудников областного архива Р. Тастемировой и Ж. Альпияровой нам

удалось получить уникальные документы из фонда Центрального архива Министерства обороны РФ, касающиеся нашей славной землячки Галины Никоновны Курлиной.

Первый документ – это наградной лист Галины Никоновны Курлиной, второй — приказ по 230-ой стрелковой дивизии на награждение, где указана фамилия Г.Н. Курлиной. Приказ подписан командиром дивизии гвардии полковником Украинским и начальником штаба той же дивизии подполковником Дубининым. Есть описание подвига Галины Курлиной. «Звание: красноармеец. В РККА с 1942 г. Место призыва: Гурьевский ГВК, Казахская ССР, Гурьевская область, г. Гурьев. Место службы: Юго-Западный фронт, 990 сп 230 сд. Дата подвига: 17.07.1943 — 20.07.1943. Представлена к награждению орденом «Красная Звезда». Подвиг. С 17 по 20 июля 1943 года в бою за села Банновское и Богородничное под пулеметно-минометным огнем противника вынесла с поля боя 30 бойцов и командиров с их оружием. Дважды получив ранение, не покинула поля боя и продолжала делать перевязки раненым, тем самым спасла их жизни». Как такой подвиг можно сейчас комментировать?

Конечно, орден «Красная Звезда» — очень значимая награда, которую ей присвоили. Однако, на наш взгляд, она заслуживала за свой подвиг куда более значительной награды или даже звания. Во все времена успех боя определялся не только числом уничтоженных врагов, но и количеством как можно больше спасенных бойцов. Ведь она, рискуя жизнью, будучи дважды раненой, в течение трех суток спасла от смерти 30 бойцов, тем самым продлила жизни еще нескольким поколениям людей. Ее сослуживец ефрейтор Коровин во фронтовой газете под впечатлением подвига нашей землячки писал следующее: «С большой любовью относится к раненым бойцам санинструктор Курлина Галя. Когда наше подразделение форсировало реку и ринулось в бой на врага, она все время была в боевых порядках, лично оказывала бойцам первую помощь. В соседнем подразделении выбыл из строя санинструктор. Несмотря на ураганный огонь и исключительную усталость, Галя заменила его и оказала помощь всем раненым. За отвагу и героизм, за любовное отношение к солдатам товарищ Курлина представлена к правительственной награде»[2]. Судя по рассказу, можно сделать вывод, что это был уже другой подвиг Галины Курлиной.

К большому сожалению и огорчению, героиня прожила всего 22 года. В 1944 году ее по состоянию здоровья комиссовали, по возвращении домой в Гурьев она вышла замуж за своего одноклассника Хамита Ахмирова, в 1945 году у них родилась дочь Татьяна, которая ныне живет в России. Вот что рассказывает она о своей матери: — Моя мама Курлина Галина Никоновна, дочь казака Уральского Казачьего войска Курлина Никона Фомича и Добровольской Марии Даниловны, дворянки по социальному происхождению. Моя бабушка участвовала в двух войнах в качестве сестры милосердия: русско-японской и первой мировой. Думается, моя мама пошла по стопам бабушки не случайно. Жили они по ул. Красноармейской, ныне ул. Нажмеденова, 66. Моя мама в школе училась хорошо, была активисткой, награждалась Сталинской грамотой. Замечательно танцевала. Они с моим папой учились в одном классе. После 7-летки поступила в нефтяной техникум и закончила

его. В 1942 году, когда ей исполнилось 18 лет, ушла на фронт добровольцем, предварительно закончив курсы медицинских сестер. За подвиги на войне награждена орденом «Красная Звезда» и медалью «За Победу над фашистской Германией». Вернулась домой в 1944 году после полученных ран. Встретилась с папой, и они поженились. За 2 месяца и 2 дня до окончания войны родилась я. В середине 1946 года мама заболела брюшным тифом и скончалась. В одно время в местном краеведческом музее был стенд, посвященный маме. О своей маме практически ничего не помню, ведь мне было всего полтора года, когда она умерла. Однако память о ней долго жила среди людей, с кем она общалась. Когда была маленькой, мне рассказывали, что соседи по улице называли маму солнышком за приветливое и уважительное отношение к людям, за помощь им.

Особенно бережно относилась она к старикам, переводила через улицу, несла их тяжелые вещи. Вот таким светлым человеком была наша замечательная землячка Галина Никоновна Курлина. Ее дочь Татьяна, по профессии учитель математики, сохранила фотографию матери. На ней мы видим красивую женщину в солдатской гимнастерке с орденом на груди. И она чем-то похожа на другую нашу героиню — Хиуз Доспанову. Обе героини очень красивые, нежные и на вид хрупкие девушки. Несмотря на это, когда Родина оказалась в опасности, они, не задумываясь, отправились на фронт и самоотверженно воевали, стали героями. Разве это не пример для нынешней молодежи? А теперь немного о том, каким образом Галина Курлина попала на фронт.

В воспоминаниях ее дочери Татьяны говорится, что мама ее отправилась на фронт добровольцем в 1942 году предварительно закончив курсы медсестер. Действительно, в первые годы войны на краткосрочных курсах города Гурьева были подготовлены и отправлены на фронт 2769 стрелков, 1156 помощников санитар, 127 истребителей танков, 356 пулеметчиков, 156 медсестер, 40 радистов [3]. Возможно наша героиня была в составе тех 156 медсестер, отправленных на самое пекло войны. Это был ее выбор. Выбор настоящей патриотки. Ведь у нее к тому времени уже была профессия нефтяника. А нефтяников не брали на фронт. Они занимались добычей нефти, так необходимой для фронта. Тем не менее она добровольцем отправилась на войну, следуя примеру своей матери, участницы русско-японской и первой мировой войн, в качестве сестры милосердия, удостоенной медали имени Флоренс Найтингейл, высшей награды для представителей данной профессии. Вообще, очень трудно совершить героизм и отвагу на войне, тем более девушкам как наша славная землячка Галина Курлина. Но она совершила свой подвиг ради спасения жизни солдат.

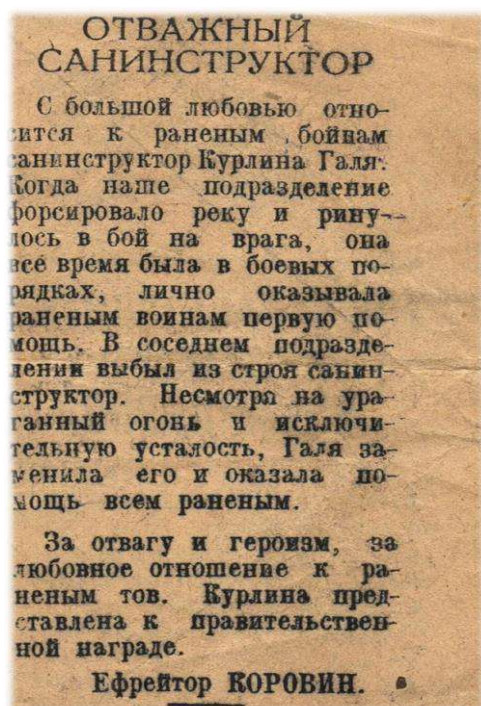
В чем же секрет героизма простых молодых людей, вчерашних юнцов, которые после школьной скамьи оказались на фронте, что их двигало на свершение таких грандиозных дел? На наш взгляд, секрет наверное кроется в том, что они горячо любили свою Родину, свою землю и они были настоящими патриотами. Конечно, героями не рождаются. Это истина, не подлежащая обсуждению. По поводу совершения подвигов советскими солдатами Бауыржан Момышулы писал, что не бывают в принципе люди, которые не боятся смерти, не знают страха. Однако героями становятся те немногие люди, которые преодолевая свой собственный страх побеждают врага во имя спасения родины. Ярким примером мужества и стойкости духа может послужить случай, который произошел с Хиуз Доспановой в годы войны. В одном из боевых вылетов самолет Х. Доспановой был подбит снарядами вражеской зенитки. И он потеряв управления рухнул на землю. Обе женщины – летчицы словно щепки вылетели из кабины самолета и ударились об землю. К сожалению пилот самолета погибла, а более легкая и хрупкая Хиуз с многочисленными переломами осталась жива. Более того после госпиталя, вылечившись она села на самолет и довела счет своих боевых вылетов до 300.

Как мы знаем и Галина Курлина также будучи дважды раненой не покинула поля битвы спасая последнего раненого солдата. На пределе человеческих возможностей, она выполнила свой воинский долг. Наш священный долг — не приписать забвению ее имя. Для этого необходимо назвать одну из улиц г. Атырау в честь Галины Курлиной, желательно на Самарской стороне, где она жила. Коллективу политехнического колледжа им. С. Мукашева

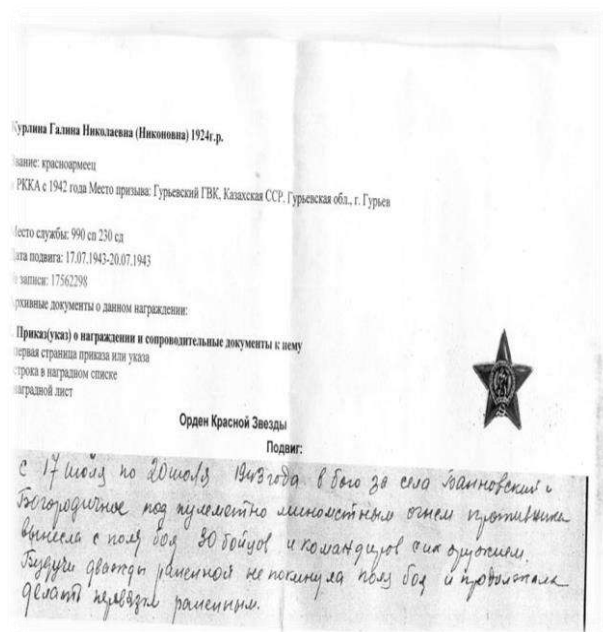
также необходимо осуществить ряд мер по увековечению имени студентки нефтяного техникума, Героя Великой Отечественной войны. Стоит подумать над вопросом написания книги или снятия документального видеофильма про эту замечательную женщину, возможно включив туда материалы про других героинь, не только войны, но и тружениц тыла, которые своим самоотверженным трудом приближали победу.

В этой связи мне вспомнилась моя поездка в Лондон в столицу Великобритании в 2013 году. В той поездке в Англию я убедился в том, что британцы бережно хранят свою историю и глубоко ее чтят. Город Лондон славен своими памятниками. Среди множества памятников (сэру У. Черчиллю, адмиралу Г. Нельсону, герцогу А. Веллингстону, королю Ричарду Львиное Сердце, предводителю английской буржуазной революции О. Кромвелю и др.) меня особо поразили памятники женщине-воину Боудикке, установленный неподалеку от знаменитой башни Биг-Бен. Подвиг Боудикки описан в знаменитых « Анналах» древнеримского историка Тацита[4]. Следуя примеру английского народа, в будущем в целях патриотического воспитания молодежи, было бы неплохо построить в обласном центре мемориальный комплекс, отражающий героический подвиг наших славных земляков. Свою статью хотели бы завершить словами Бауыржана Момышулы: «Молодежь должна быть воспитана на благородных традициях. Традиция – это не мертвая реликвия прошлого. Это могучее оружие, выкованное и отточенное в прошлом для великих битв настоящего и будущего» [5].

Приложения:

Сталинская грамота Г.Курлиной, ученицы 7 класса СШ им.Крупской.

Мария Даниловна Добровольская – мать Г. Курлиной, участница русско-японской и первой мировой войн.

Библиографический список:

1. Мәңгілік мінәжат. «Ақ жайық баспасы» Астана- 2015.
2. Коровин С. Подвиг медицинской сестры Г.Курлиной. Фронтальная газета. 1943.
3. ГААО. Ф.1. опись 1. Дело -1106.
4. Тацит. Анналы.
5. Момышулы Б. Собрание сочинений. т 3.

УДК 94(574)

ФРОНТОВИК И ПРОСЛАВЛЕННЫЙ КОРИФЕЙ СПОРТА

Сундетулы К.

г.Атырау, Республика Казахстан

Великая отечественная война была сложным и драматичным событием для нашей Родины. Это событие, которое никогда не забудут. Сейчас каждый год 9 мая страна и люди празднуют День Победы. Это прекрасный праздник в весенний день, который не даст забыть героев той кровавой и беспощадной войны. На примере героических судеб наших людей воспитываются целые поколения нашего народа. В своей статье я бы хотел рассказать о своём Учителе Исакове Джурсе Абдошевиче участника Великой Отечественной Войны, заслуженного работника Казахстана по физической культуре и спорту, мастера спорта СССР по вольной борьбе, инвалида ВОВ второй группы, пионера вольной борьбы в Казахстане. Д.А.Искаков родился 25 апреля 1925 года в ауле Қошалак Курмагазинского района Атырауской области.

И начать хочу свою историю о Джурсе Абдошевиче, с его родителей. О родителях Джурса Абдошевича, жизненный путь которых является образцом беззаветного служения Отечеству публикуются на страницах периодической печати, высоко ценится земляками их титанический труд. Их имена можно встретить в исторических музеях Казахстана.

Отец, Исаков Абдош был медицинским работником и внес весомый вклад в дело здравоохранения, человек стоявший у истоков медицины республики Казахстан. Он родился в 1887 году в семье бедняка, умер в своём родном ауле Кошалак в феврале 1948 года. В 1907 году он поступил в четырёхлетнюю фельдшерскую школу города Астрахани. После окончания её в 1911 году вернулся в свой родной город и стал работать по своей специальности. В огненные года гражданской войны работал Букейских степях, заведовал фельдшерским пунктом. Неизмерим его труд в профилактике и борьбе с чумой и тифом, охватившим родные степи. Своими профессиональными действиями спас родной край от чумы. Из архивных данных Музея истории медицины и здравоохранения Казахстана им. С.Х.Суханбердиева в городе Алматы известно, что в те годы Правительство высоко оценило его заслуги в здравоохранения и наградило орденом Трудового Красного Знамени, Благодарственным письмом Народного комиссариата здравоохранения республики [1]. Так же, огромна его заслуга в борьбе с тифом и в годы Великой Отечественной Войны.

Особенно много добрых слов заслуживает и мать Джурса Исакова - Кадели Исакова. В то время, когда мужчины воевали на фронте, она, сев на коня, взяла руководство колхозом на себя, сумела организовать его деятельность, стала инициатором и организатором работы по отправке на фронт необходимой сельскохозяйственной продукции. Из архивных данных Историко-краеведческого музея Атырауской области, 3 января 1943 года за внесение своих средств в размере 175 тыс. рублей для формирования воздушной эскадрильи «Колхозник Казахстана» получила от Главногокомандующего Красной Армии И.Сталина телеграмму: «Казахская ССР. Гурьевская область. Денгизский район. Председателю колхоза имени Карла Маркса Кошалакского совета товарищу Исаковой Кадели! Товарищ Исакова, за Ваш вклад в формирование воздушных войск Красной Армии примите моё приветствие, а также благодарность Красной Армии! Ваше пожелание будет исполнено. И.Сталин» [2]. А желание у Исаковой Кадели было одно, чтобы за руль самолёта построенный на собранные деньги сел казахстанский лётчик!

Фото: Ступино-Каширы под Москвой Исаков Д.А., солдат 17-й гвардейской воздушно-десантной бригады

Есть у казахского народа мудрое изречение: «Әке көрген – оқ жонар» (Сын, воспитанный отцом, сам смастерит стрелу»). Действительно, жизненный путь отца и матери стал для Джуреса Абдошевича путеводной звездой, маяком, направляющим его по верному пути. С малых лет он приобщился к труду. Будучи молодым парнем уже в 17 лет в декабре 1942 года ушёл воевать на фронт. Вначале, Джурес Абдошевич обучается в военно-пехотном училище в городе Уральске, служит парашутистом в военно-воздушных войсках.

В 1944 году Советские Вооружённые Силы добились решающих побед над врагом. В конце января, после тщательной подготовки четырёх Украинских фронтов развили наступление. В результате решающих побед Советской Армии в 1944 году немецко-фашистские захватчики были изгнаны с территории Советского Союза. Гитлеровский блок потерпел крах. В 1944 году красноармеец Джурес Абдошевич Исаков в составе Третьего Украинского фронта в боях за освобождение был тяжело ранен. Из рассказов Джуреса Абдошевича, могу добавить, что с поля боя, вынесла его украинская медсестра. Врачи долго боролись за его ноги и у них получилось! Военные врачи не ампутировали их, а ведь была начинающая гангрена.

В 1948 году из рядов Советской Армии он вернулся в родные края в звании старшего лейтенанта, инвалидом второй группы. Боец, прошедший войну был награждён орденом Великой Отечественной войны I степени, медалями «За боевые заслуги», «За победу над Германией в 1941-1945 г.г.» и др.

В родном Ганюшкино, вернувшегося с победой с кровопролитной войны, его ждала работа на фронте мирного труда. В 1948-1954 году он активно участвует в привлечении молодёжи к спорту и физической культуре. В 1948-1952 гг. работал председателем Денгизского райкомитета физкультуры и спорта. Позднее в 1952-1954 годах успешно работал председателем Гурьевского областного добровольного спортивного общества «Пищевик». Поняв необходимость получения высшего образования для подготовки будущих специалистов по спорту, в 1954 году поступил в Казахский государственный институт физической культуры. В дальнейшем, продолжил учиться в Ленинградском университете Лесгафта. В этот период, несмотря на ранения ноги, он усиленно взялся за занятия по специализации вольной борьбы. В результате упорных тренировок полностью вылечился от ран и стал победителем многих именитых турниров и соревнований.

Бывший фронтовик Джурес Абдошевич Исаков в 1954 году - 1962 годах шесть раз становился чемпионом Республики Казахстан по вольной борьбе. В 1956 году он стал победителем спартакиады народов СССР, прошедшей в Москве. Стал одним из первых спортсменов Казахстана, мастером спорта СССР. На этом, его спортивные достижения не заканчиваются. Позднее он стал чемпионом Средней Азии и Казахстана.

Москва, I Спартакиада народов СССР. Вольная борьба - Исаков, Казымбетов. Греко-римская борьба – Утешев, Сансызбаев. 1956 г.

Свой трудовой путь далее он решил посвятить педагогике – приобщение молодёжи к спорту. Так, в 1957 году был принят преподавателем в Гурьевский педагогический институт, с которым на долгие годы связал свою жизнь. В дальнейшем, многие годы он являлся заведующим кафедрой «Физического воспитания». Он имел многолетний опыт тренерской работы по вольной борьбе. Являлся судьей республиканской категории. За свою трудовую деятельность подготовил много чемпионов республики, участников студенческих игр республики и призеров республики, 5 мастеров спорта, более 120-ти кандидатов в мастера спорта и перворазрядников. За что был неоднократно награжден грамотами Казахского республиканского комитета физкультуры и спорта. В 1985 г. указом Президиума Верховного Совета Казахской ССР Исакову Д.А. присвоили почетное звание «Заслуженный работник Республики по физической культуре и спорта Казахской ССР» (удостоверение выдано 15 мая 1985 года).

Обычно говорят: «Ученик без наставника ничто». Так, по инициативе одного из перспективных спортсменов по вольной борьбе и гордости нашего Казахстана Даулета Турлыханова в 2000 году в городе Алматы в честь 75-юбилея ветерана Великой Отечественной Войны, первого мастера спорта по вольной борьбе в Казахстане Исакова Джурса Абдошевича было проведено крупное международное соревнование. На этом юбилейном мероприятии ветерану-спортсмену решением Исполкома Национального Олимпийского Комитета Республики Казахстан был вручен Дипломом за значительный вклад в развитие спортивного и Олимпийского движения в Казахстане.

Светлый образ Учителя, достойного сына своего народа, будет вечно святить звездой на небосклоне нашей памяти. Его ученики будут идти вперёд к новым высотам достижений и побед, высоко держа его знамя в руках!

Приложения:

Библиографический список:

1. Архив Музея истории медицины и здравоохранения Казахстана им. С.Х.Суханбердиева.
2. Архив Историко-краеведческий музей Атырауской области.

**АТЫРАУ ОБЛЫСЫ ХАЛҚЫНЫҢ СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ
КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ**

Хамидуллина Д.

*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Айса И.*

*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Тарих мамандығының 2 курс магистранты
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

Ұлы Отан соғысының жеңіске жетуіне бірінші үлес жауынгерлердің ерлігі нәтижесінде болса, келесі үлесі қарапайым халықтың соғыс майданына жіберілген азық – түліктері, киім – кишектері олардың аман қалуы арасында үлкен роль атқарды.

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі Атырау облысы халқының да қосқан үлесі де аз емес. Халықтың әлеуметтік жағдайы, соғыс жағдайына дайындығы, көңіл – күйі мен жазған хаттары арқылы сол кезеңнің күнделікті өмірін көрсетуге болады. Архив құжаттары арқылы сол кезеңнің күнделікті өміріне мысал келтіреміз.

Қызыл армияның жылы киімдерін жинау барысында айта кетуге болады. Еңбекшілердің бастамасы бойынша пайда болған терең патриоттық қозғалыс – Қызыл армия жауынгерлеріне арналған жылы киім, киім – кешек және жылы аяқ киімдерді жинау. Біздің облыстың еңбекшілерінің өзінің туған ісі ретінде қабылдады және барлық алыс ауылдар мен кенттерге тез – тез тарады. Бұл игі іске майданды нығайтудың және Қызыл армияны жылы киіммен қамтамасыз етудің жаңа көзі ретінде қарт – қариялардан бастап бірінші сынып оқушыларының балаларына дейінгі барлық адал адамдар қатыстырылды.

Жылы заттарды, киім – кешек пен шикізатты жинау бойынша жұмыстар қыркүйек айының бірінші жартысында жүргізілген. Әсіресе, 20-25 қыркүйек айының аралығында кең ауқымда қабылданды.

Облыстық, қалалық және аудандық комиссиялардан басқа, халықтан түсетін жылы заттар мен киім – кишектерді жинауды қамтамасыз ету үшін жергілікті комиссиялар құрылды. Селолық және ауылдық кеңестерде, колхоздарда, совхоздарда, ірі кәсіпорындарда, мекемелер мен ұйымдарда жылы заттар мен киім – кишек жинау жөніндегі жұмыстарды да ұйымдастырады. Барлығы 554 комиссия құрылды. Оған жылы заттарды жинау және ерекше белсенділік танытқан 3000 – ға жуық адам тартылды.

Жинаумен қатар халықтан түсетін жүн, қой және мануфактура шикізатынан жылы заттарды дайындау бойынша жұмыстар жүргізілді. Олардың 134 – і жүн өңдеу бойынша шұлық, қолғап жасау бойынша, 82 – і қой терісін өңдеу бойынша, 16 – і тігін жөндеу бойынша және де 1000 – нан астам адам жұмыс істеуге ат салысты.

Осы істі ерекше белсенділік көрсеткен жүздеген және мыңдаған жұмысшы алдыңғы қатарлы машиналарға ие болды. Мысалы, Бақсай ауданы Фурманов атындағы колхоздың төрағасы Құшқанбаев 2 аяқ киім жұбы, 1 қысқа тон, 3 тері жұп қолғабы, 1 жылы көйлек, жүн, шұлық және ақ жайма маталар т.б. тапсырды.

Осы ұжымшардың мүшесі Сармұлдиев аяқ киім, бас киім, құлақшын, 2 жұп жүн шұлық, қолғап, 10 кг жүннен жылы жейде тапсырды. “Ақтөбе” колхозының колхозшысы – Нығметденов Оқас қысқа пальтоны, аяқ киімді, мақталы күртешені, жүн шұлықтар, жылы шұлықтар мен матрацтарды жалға берді.

ҚазМұнай комбинат механикалық зауыт ұсталық цехының шебері – Дюсеғалиев аяқ киім, мақта күртешесін, жылы көйлек және жүн шұлықтарын жалға берді.

Шевченко ауданы Тельман атындағы колхозшылар колхозы 6 қазан күні 40 жартылай аяқ киім, 31 бас киім, 8 аяқ киім және басқа да көптеген заттарды жалға берді. Шевченко

ауданы “Борлы” колхозының колхозшысы 60 жасар қария – Қарлақов Таңбай Қызыл армия үшін жылы заттар мен киім – кешек сатып алуға 1000 рубль қолма – қол ақшамен енгізді.

Бұл іске облыс колхоздары да қатыстырылды. Сондай – ақ Степан Разин атындағы колхоз 3000 кг жылы киім дайындауға аудандық комиссияға тапсырды. Сондай – ақ, халық арасында жаппай түсіндіру жұмыстарын ұйымдастырып, уақытында жылы киім – кишек жинауды қамтамасыз ететін бірқатар алдыңғы қатарлы аудандар бар, [кесте 1].

кесте 1

№	Аудан атауы	% орындалды	Біріншілік
1.	Гурьев қаласы	59.9	8
2.	Еспол	108.9	5
3.	Бақсай	168.3	1
4.	Құрманғазы	81.8	7
5.	Жылыой	46.3	9
6.	Маңғыстау	106	6
7.	Мақат	130	4
8.	Новобогат	139	3
9.	Шевченко	152.3	2

Жылы заттарды жинаудың бойынша алда Шевченко, Мақат, Испуль, Новобогат аудандары тұр. Бұл комиссиялар халық арасында партмассалық жұмысты ұйымдастырмаған: жұмысшылар, колхозшылар, қызметшілер. Нәтижесінде заттарды жинау баяу өтіп жатты.

Қазіргі уақытта бұл халықтан түсетін шикізаттан, әсіресе жүннен және қойдан жасалған жылы заттарды дайындау негізгі қиындық болып табылады, себебі облыста тіпті бұта жаншу – пемокат шеберханалары мен қой етін өңдеу зауыттары мүлдем болмаған. Осыған байланысты түскен шикізатты тек колхоздарда ұйымдастырылған үйірмелерде, негізінен жүн қолғаптарын, қолғаптар, шұлықтар мен шұлықтарды дайындау жөніндегі мекемелерде өңдеуге, сондай-ақ ішінара ұйымдастырылған қалада өңдеуге тура келеді. Гурьев бір вальялды-пемокатты шеберханасы және өнімділігі өте төмен қой зауыты. Сонымен қатар цехтар кәсіптік артелінде ұйымдастырылған .Форт-Шевченко, бірақ бұл келіп түскен жүн мен теріні жылы заттарды дайындау нәтижесінде қайта өңдеуді қамтамасыз етпейді.

Қалалық және аудандық комиссиялардың қоймаларындағы қалдық 7789 дана бөлінбеген қой, 34152 кг жүн, мануфактуралар толығымен қайта өңделген және одан тиісті киім-кишек пен заттар да дайындалған.

Қой терісі мен жүннің қалдығы, әсіресе қолданыстағы шеберханалар кезінде қайта өңделуі мүмкін емес, оларды кеңейту осы біліктіліктегі жұмысшылардың (біліктілер мен қой терісін өңдеу жөніндегі мамандардың) жоқтығынан көрінеді. Демек, барлық шикізатты өңдеу өте ұзақ мерзімге созылады деп Гурьев Облыстық коммунистік партиясының кафедра меңгерушісі Хохлачев есебі бойынша осындай мағлұматтарды айта кетуге болады [1].

Жазылған хаттар мен жедел хаттар сол кезеңді толық суреттеу үшін мол ақпараттар береді. Алматы қаласынан 1941 жылы, Шаяхметовке жазылған жедел хаттың ақпарынан келесі суретті көруге болады. Жолдас Андреевтің жеделхатына сәйкес нақтыланған деректерді хабарлаймыз. Мұнда: “Бірінші қысқа пальто 2474 кеудеше, 790 аяқ киім, 5962 қолғап, 2148 қолғаптар, жүн қолғабы 9410, трикотаж 655, шұлықтар жүн шұлықтар 8444 трикотаж, 2220 жылы шұлықтар, 3224 жылы жейделер, 1617 кальсондар, 733 бас киімдер, 5347 мақта күртешелер, 1950 кең шалбарлар, 2000 джемпер, 957 киетін жейделер, 5542 кальсондар, 3444 сүлгілер, 3942 жастық тысы, 3117 матрацтар, 992 ақ жайма, 1409 жазғы шұлықтар, 3849 шарфтар, 913 3 шалбарлар, 68 шлемдер, 205 етік, 51 бәтеңке, 9 бәтеңке, 23 қол орамалдар, 298 майкалар, 17 киізден жасалған буркалар, 181 галоштар, 8 шаңғы костюмдері, 3 плащтар, 1 белдіктер, 24 орамалар, 4 іш киімдер, 18 жейделер, 4 матрацтар, 4

жастықтар, 9 мануфактура, 826 метр жүн 41759 кг” жиналғандығы жөнінде ақпарат берілген [2].

Келесі хаттарда бір күндік жалақысын ай сайын қорғаныс қорына шығару үшін артели Торгпит (Гурьев к.) ұжымынан жазылған жолдас Т. Зарщикова, Кудрящева, Сутягин қызметкерлері 420 рубль қарыз облигацияларын тапсырды. (К. Крусанов, П. Левашев). 17 тамызда Бүкілодақтық комсомол-жастар жексенбісінде тапқан 2247 рубль 70 копейка қорғаныс қорына Эмбанефтестрой трест қосалқы кәсіпорындар басқармасының ұжымын енгізген болатын. Сонымен қатар, 9.175 рубль қарыздары енгізілді. (Бабушкин). Қалалық және облыстық жинақ кассаларының ұжымдары ай сайын бір күндік жалақысын аударып отырған. Тамыз айында 550 рубль аударылды. Облыстың бес ауданының еңбекшілері 25 тамызға қорғаныс қорына 434 мың рубльге қарыз облигацияларын тапсырды. Оның ішінде қала бойынша, Гурьевке Новобогат – 327 мың рубль жіберді. Бастауыш облыстық сберкассасының басшысы Х.Үмбеталиев атынан жазылған хат [3].

Келесі құжатта 1941 жылғы 1 тамыздағы Гурьев обкомының (Б) к Бюросының отырысы. "Қорғаныс қорын құру жөніндегі еңбекшілердің жаппай патриоттық қозғалысымен партия ұйымдарына басшылық ету туралы"» жазылған оқиға Еңбекшілердің қорғаныс қорын құру бойынша басталған жаппай қозғалысы жауға тойтарыс беру күшін одан әрі нығайтуды, елдің қорғаныс қорларын өзінің жинақтарынан кеңес патриоттары енгізетін жаңа құралдарды толықтыруды білдіреді. Сонымен қатар, ол герман фашизміне қарсы Ұлы Отан соғысына көтерілген біздің халқымыздың моральдық – саяси бірлігі, оның жауға қарсы жеңіске деген ерік-жігері, өзінің көсеміне және елдің Қарулы күштерінің басшысына деген ұлы махаббаты одан әрі нығайып келеді делінген. Кеңес патриоттары еліміздің қорғаныс қорына өз жинақтарын жинап, бүкіл әлем алдында біздің елге фашизмнің басталуы тек майданда ғана емес, тылда да қарсы алатындығын көрсетіп отыр. КП (б) обком бюросы қаулы бойынша:

1. КП (б) К және КП (б) МК аудандық комитеттерін қорғаныс қорына өз жинақтарын енгізетін патриоттардың қозғалысын басқаруға міндеттеу.

2. Қорғаныс қорына өз қаражатын басып шығару, радио, әңгімешілер мен үгітушілер арқылы енгізетін жеке патриоттар мен кәсіпорындар мен мекемелер ұжымын кеңінен көрсетуді деп КП (б) К Гурьев облыстық комитетінің хатшысы: Қарымсақовпен ұйымдастыру керектігі жазылған [4].

Сонымен қатар майдангерлерге сыйлықтар туралы құжаттарда деректер бар. Мемлекеттік бөлімшесі бойынша майдангерлерге сыйлықтарды жинау туралы мәліметтер Доссорда танк коллонын және ұшақтардың эскадрилин жасауға 1339 рубль қаражат жиналды. Жаңа жылдық сыйлықтар 680 рубль былғары етік 2 жұп, жай етік 3 жұп, қол орамалдар 3 дана, шалбар 1 дана, тарақ 2 дана. Қағаз 3 дәптер, 1 қарындаштар 20 дана қарапайым шұлықтар 20 жұп т.б. жіберілгендігі жөнінде архив құжаттарында көрсетілген [5].

Адамдардың материалдық құндылығы басты назарда тұрған кезеңде, Ұлы отан соғысында рухани мәдениет екінші жоспарға шығып қалғаны аян. Бірақ халық көңілін көтеру, рухын ояту мақсатында әртүрлі іс-шаралар жүргізілді. Мысалы: Қазақ драма театрының Жәмила Ибрагимова жолдас басқарып жүрген концерт бригадасы Мақат, Жылыой ауданындағы мұнай кәсіпшілігі концерт берді. Жақында осы бригада теңіз үстінде жүрген балықшылардың арасында концерт берді. Концертке барлық балықшы колхозшылар қатысып, зор қуанышпен қарады. Осы бригада теңіз үстінен шығып, Форт – Шевченко, Маңғыстау аудандарының, Таушық поселкесінің еңбекшілерін жабдықтау үшін концерт беруге келді. Бұнда он күндей болып Гурьевке қайтпақшы. Концертте Ибрагимова, Жақсыбаев, Сәмирова, домбырашы Қонаршиев жолдастар ерекше көзге түсті. Барлық концерт бригадасының коллективіне ойын көрушілер алғыс айтып, бұдан да былай келіп тұруларын сұрады [6].

1944 ж Социалистік құрылыс газетінің М.Мусағалиевтің “Қошалақтың қойшылары” мақаласы жарыққа шықты. Онда: “Теңіз ауданы, Қошалақ аулы, «Еңбекші» колхозының колхозшылары мал басын өркендетуде социалистік жарысты өрістете отырып, қызу

қарқынмен еңбек етіп жатқандығы туралы жазылған. Келесі қысқа әзірлікті осы күннен бастап – ақ қолға алып, 37 жабық қора, 35 ашық қораларды оңдап, дайын етті.

Қыс күндерінде мал туатын 9 үй, алынған жас төлдерді күтетін 9 үй жаңадан салынды. Ол үйлер нақтылы тазаланып, мезгіл – мезгіл дизенфекцияланып тұрған. Жас төлдерді аман сақтап алуда маман адамдар жеткілікті қарастырылып белгіленді. «Еңбекші» колхозында мал бағудың мамандары Машанов Жұмабек, әйелі Қамия, он үш жасар қызы Мәнзия қарауындағы қойларын шығынсыз аман туғызып, жақсы күтуге бар жігер – ынталарын жұмсауда. Машанов Жұмабек 61 жасында, қой бағу жұмысына 1943 жылы июнь айында кірісіп, қарауына 231 қой алған еді. Машанов жолдас қойларын жақсы күтіп бағуының нәтижесінде ешбір шығынсыз өсіріп келеді. «Қысқа қарай құдықты шегендеп, бетін жауып қойсаң суы жылы болады», -деп Жұмабек қарт ақылын айтады. Егер бір қойы кездей соқ ауыра қалса, дереу дәрігерлік шаралар көздеп, мал дәрігеріне хабар береді. Ал Жұмекеңнің он үш жасар қызы Мәнзия 200 деген саулықтың қозыларын шатастырмай тауып салады”, - делінген. Бұл арқылы қарапайым халқының шаруашылыққа құлшына, белсене ат салысқанын құжаттар тағы да дәлелдеп отыр [7].

Социалистік құрылыс газетінің 1944ж номерінде “Жеңіс қорына – балықшылардан” мақаласында қаладағы Микоян атындағы колхоздың комсомолецтері 10100 сомға жазылды. Алдыңғы қатарлы комсомолецтер Дүйсембай Адасов, Бошан Досалиев, Мұхан Досамбаев тағы басқалары әрқайсысы 2300 сомның заемына жазылды. №11 жүзбелі балық зауытының коллективі түгелінен екі айлық еңбек ақыларына жазылып, оны 5 айда өтеп болуға міндеттенді. Бүкіл коллектив 150.000 сомның заемына жазылды. Пояков, Башенов, Габдулиев жолдастар әр қайсысы 5 мың сомға жазылып басқаларға үлгі көрсетті. Гурьев балықшы колхоздар одағының ұжымы Отан қорғау күшін нығайтуға өз қаржыларымен көмектесу мақсатында екі айлық еңбек ақыларына жазылды. Айлық еңбек ақы қоры 11275 сом болса, заемға жазылған сомма 23.645 сомға жетті, яғни 210 пайыз. Бұның ішінде 2720 сом қолма – қол төленді. Үй шаруасындағы әйелдер 850 сомды қолма – қол төлейді [8].

Мұрағат құжаттарындағы деректер арқылы Атырау облысының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы күнделікті өмірін суреттеп отыр. Тарих аренасында бұрын үлкен тарихи оқиғалар зерттелсе, бүгін тарихтың микро бөлігі күнделікті өмірі сипатталып отыр.

Библиографиялық тізім:

1. Атырау облыстық мемлекеттік архиві Қор №1, тізім – 1, іс – 754, парақ – 60.
2. АОМА, қ 1, т 1, і 754, п 60
3. АОМА, қ 1, т 1, і 556, п 132
4. АОМА, қ 1. т 1, і 568, п 28
5. АОМА, қ 536, т 1, і 35, п 5
6. АОМА, тізім – 1, і 2, п 41
7. Социалистік құрылыс газеті. 1944 ж 14 маусым. №118 (3203) 1 б.
8. Социалистік құрылыс газеті . 1944 ж. 30 мамыр. ж. №107 (3192) 2 б.

ПАМЯТНИКИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ КУРМАНГАЗИНСКОГО РАЙОНА

Нугманова Н.Т.

*РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык»
г.Атырау, Республика Казахстан*

В этом году наша страна, и все страны постсоветского пространства будут праздновать 75-летие Победы в Великой Отечественной войне. Из ушедших на фронт около 56 тысяч наших земляков свыше 25 тысяч героически погибли на поле боя, пожертвовав своей жизнью за Родину [1, с.5]. Героические подвиги Великих людей навсегда вписаны в историю нашей страны! Их имена внесены в книгу Памяти [2]. Героями Великой Отечественной войны названы улицы, проспекты и площади, возведены различногорода памятники и обелиски. Сегодня памятники, посвященные Великой Отечественной войне, стали уже частью истории. В бронзе, граните и мраморе обелисков, скульптур, мемориальных досок, увековечили люди память о славных воинах, ставших гордостью народа [3, с.21].

В данной статье мне хотелось бы остановиться на памятниках, посвященных павшим и участникам Великой Отечественной войны Курманганского района. На территории этого района имеется общим количеством 21 памятников и монументов.

Бюст Героя Советского Союза Александра Никифоровича Афанасьева (1919-1943 г.г.). Дата возведения: 1966 г. Расположен в селе Ганюшкино, перед средней школой им.М.Ломоносова. Общая высота памятника составила 3,10 м, высота постамента из кирпича 2,40 м, высота скульптуры из гипса 70 см. Материал-бетон.

Афанасьев Александр Никифорович – участник Второй мировой войны, командир взвода, старший сержант. До войны работал в колхозе, торговых предприятиях, а затем в учреждениях по заготовке сырья. В ряды Советской Армии был призван военным комиссариатом Денгизского района Атырауской области и направлен в школу офицеров. Но через три месяца участвовал в Великой Отечественной войне в составе 2 роты 202-го гвардейского стрелкового полка 68-й гвардейской стрелковой дивизии Воронежского фронта. Прошел в числе первых из Днепра в районе Ржищевского района Киевской области. 25 сентября Афанасьев, укрепленный на высоте около села Балыкана правом берегу реки, обеспечил безопасный проход ставшихся подразделений через реку. Враг, пытаясь вернуть свою позицию, предпринял несколько контратак. В одном из этих сражений командир роты выбыл из строя. Афанасьев взял управление ротой в руки и вместе с бойцами вторгся в траншею врага, и изгнал их из плацдарма. Его личная смелость вдохновила бойцов на подвиг. В этом бою пулеметчики Афанасьева уничтожили 2 пулеметных расчета противника, более 50 войск. 6 ноября 1943 г. участвовал в освобождении столицы Украины города Киев. Погиб в подвиге. Указом Президиума Верховного Совета СССР ему присвоено звание Героя Советского Союза (13 ноября 1943 г.). Награжден орденом Ленина, и другими медалями [4, с.80].

Обелиск неизвестному воину. Архитектор М.С. Спиридонов. Дата возведения: 1985 г. Он расположен в селе Жыланды, в центральном парке. Он был возведен для неизвестного солдата Великой Отечественной войны. Высота бетонного памятника, включая постамент, составляет 5,20 метра. Кирпичный постамент высотой 1,80 метра и шириной 1,50 метра. Высота статуи солдата - 3 метра, высота первого камня - 40 см. На постаменте написаны слова «1941-1945», «Имена тех, кто сражался за Родину не забудем никогда». По обе стороны от памятника установлены 10 мемориальных досок с именами ветеранов войны. Доски крепятся к постаментам высотой 80 см [4, с.76].

Обелиск Герою Труда Алипову Гизату Мукашовичу (1924-1986 гг.). Дата возведения: 1968 г. Расположен в селе Макаш, в парке. Высота памятника 3,5 метра, сложена из кирпича. Постамент высотой 70 см и шириной 1,2 м.

Алипов Гизат Мукашевич был призван в армию в 1942 году и тяжело ранен в 1943 году. После выздоровления показывает героические схватки. Алипов Гизат Мукашевич был трижды награжден орденом Славы. Он жил и умер в селе Кызылоба, Курмангазыского района [4, с.78].

Обелиск Герою Социалистического Труда Жумажану Мамбеталиеву (1883-1948 г.г.). Время возведения: 1968 год. Расположен в селе Макаш, на улице Сарсенбаева. Жумажан Мамбеталиев родился в 1883 году в Денгизском сельском округе. С раннего возраста выращивал и разводил скот. Затем работал в колхозе «Переворот», в 1942 году был чабаном Калининского колхоза. В 1946 году он реализовал 851 кг шерсти из 170 овец и 203 ягнят в государство. 23 июля 1948 года ему было присвоено звание Героя Социалистического Труда [5, с.293]. Общая высота памятника 3,2 метра, высота его постаментов 70 см. Материал-железо.

Обелиск Герою Социалистического Труда Акбетову Нугману (1881-1958 г.г.). Время возведения: 1968 год. Расположен в селе Макаш, на улице Сарсенбаева. Общая высота памятника 3,2 метра, высота его постаментов 70 см. Материал-железо. Акбетов Нугман родился в 1881 году в Жангалинском районе Уральской области. С 1932 по 1945 годы работал рядовым колхозником в сельскохозяйственном артеле им.Калинина в Денгизском районе Гурьевской области. В 1945-1953 годах в том же колхозе был табунщиком, а затем старшим табунщиком. В Денгизском районе Гурьевской области трудились многие знаменитые табунщики. В настоящее время про них известно не только Гурьевской области, но и всей республике. Один из таких известных мастеров был Нугман Акбетов, который ухаживал за лошадьми колхоза имени Калинина. Во время Великой Отечественной войны Нугман Акбетов смог использовать все свои таланты и умения, чтобы помочь фронту. Он разводил сотни лошадей для Красной Армии, для знаменитых конниц Доватора, Плиева и Белова.

В качестве благодарности от родины ему была вручена первая награда – медаль «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941 – 1945г.г».

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 23 июля 1948 года Нугману Акбетову присвоено звание Героя Социалистического Труда. В ответ завысшую награду Нугман Акбетов пообещал еще лучше работать, включать в строй стадо без потерь и увеличить поголовье общественного скота. Свое обещание он с честью выполнил. Таким образом, в начале 1948 года все 169 лошадей, закрепленных за ним, пережили зиму, и вырастил 52 жеребят из 52 кобыл в табуне. До последнего дня своей работы (Н. Акбетов вышел на пенсию в 1953 году), не оставил ни одного из лошадей, выращивал колхозный скот [6, с.159].

Обелиск, посвященный 30-летию Победы в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1975 год. Расположен в селе Балкудык. Установлена статуя солдата, высеченного из белого камня, с оружием. Высота 3 метра. С левой стороны статуи находится мемориальная доска с именами ветеранов Великой Отечественной войны и изображениями солдат. На передней площадке скульптуры установлен Вечный огонь. Огорожен железной изгородью вокруг [4, с.139].

Обелиск, посвященный 40-летию Победы в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1985 год. Расположен в селе Уштаган, в парке. Обелиск прямоугольный. В верхней части расположено изображение звезды. Нижняя часть памятника состоит из двухступенчатых постаментов из кирпичного камня, сверху закрепленных за металлическими стойками. На досках написаны слова «Никто не забыт, ничто не забыто», «1941-1945», «Земляки, не вернувшиеся с фронта». Также были написаны имена ветеранов войны [4, с.140].

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1966 год. Расположен в селе Ганюшкино, на улице Манаева. Обелиск состоит из стелы высотой 12,60

метров и двухстен высотой 4,60 метров, шириной 5 метров. На стене с обеих сторон расположены 20 гранитных досок с именами ветеранов войны. В передней части памятника, то есть в нижней части, расположено 5 мраморных камней. На мраморе выгравированы имена ветеранов войны таких как, Алипов Гизат Мукашевич, Мазуров Филипп Савельевич, Доспанова Хиуаз, Мусаев Мукат, Афанасьев Александр Николаевич [4, с.141].

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1966 год. Расположен в селе Сафоновка. Памятник построен из кирпича, на лицевой стороне установлена доска с надписью «1941-1945». Высота 2,5 метра, длина 4,2 м. Высота двух сторон обелиска 2,4 м. Установлены таблички с именами ветеранов Великой Отечественной войны. Вокруг огорожена деревянным забором [4, с.142].

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне(1980 г), бюстыгероя Советского Союза Филиппа Савельевича Мазурова (1903-1954 г.г.) и героя гражданской войны Кузьмы Ивановича Кудряшова (1897-1919 г.г.). Время возведения: 1966 год. Расположен в селе Кудряшова, в парке. Обелиск для ветеранов Великой Отечественной войны состоит из знака высотой 4,5 метра и задней стены высотой 2 метра. С левой стороны стены шириной 5,6 метра имеются надписи «1918–1920», а с правой стороны – «1941–1945». На постаменте памятного знака закреплена доска с именами ветеранов Великой Отечественной войны. В передней части области установлены бюсты Героя Советского Союза Филиппа Савельевича Мазурова (высота статуи 1,1 м., высота постамента 1,1 м., материал - гранит) и героя Гражданской войны Кузьма Ивановича Кудряшова (высота статуи 80 см, высота постамента 1,1 м., материал - гипс) [4, с.143].

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1975 год. Расположен в селе Бирлик, в парке по улице М.Бекбаева. Обелиск установлен в северной части парка. Общая высота кирпичного обелиска-4,1 м., ширина 5 м. В средней конусообразной части памятника написаны имена ветеранов Великой Отечественной войны, на двух боковых - «1941-1945». Перед памятником установлен Вечный огонь. Огорожен железной изгородью вокруг[4, с.144].

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1975 год. Расположен в селе Нуржау, в парке. Был построен бригадой строителей села Нуржау в 1975 году. Обелиск возведен из белого кирпича. Длина памятника 8,50 метра, общая высота 4 метра. На лицевой части памятника написаны памятные слова«1941-1945», «Никто не забыт, ничто не забыто», «Павшим на войне». На 4 досках написаны имена ветеранов войны. В передней части установлена звезда для Вечного огня из железа[4, с.145].

Обелиск воинам-землякам, погибшим в годы Великой Отечественной войны. Время возведения: 1975 год. Расположен в селе Суйиндик, на улице Ардагер. Обелиск возведен из кирпича. Высота 4,5 метра. На лицевой части написаны слова «1941-1945». Огорожен забором [4, с.146].

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1978 год. Расположен в селе Коптогай, перед школой. Был возведен в преддверии 23-й годовщины Победы в Великой Отечественной войне. Автор неизвестен. В конусной части высотой 4 метра написаны имена ветеранов войны. На стене шириной 5 метров, высотой 2 метра написаны слова«1941-1945». Обелиск сложен из кирпича[4, с.147]

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1982 год. Расположен в селе Тениз, перед клубом. Обелиск был построен накануне 37-летия окончания Великой Отечественной войны. Автор Поликапов, строители А. Рахмешев, Б. Кенжегалиев. Высота 2,5 метра, ширина 1 метр, высота камня с именами ветеранов войны установленный на двух сторонах 1,6 метра, ширина 85 см. На передней стороне установлен Вечный огонь. На лицевой стороне памятника изображено изображение лица воина и надписи со словами «Доска Вечной Славы павшим в боях за Родину 1941-1945 гг», «Здесь останись, памяти героев всем сердцем поклонись». Вокруг огорожена деревянным забором [4, с.148].

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1985 год. Расположен в селе Енбекши, на улице Омирбаева. Обелиск сложен из кирпича. Длина – 7,5

м, высота – 2,8 м. На обелиске написаны имена воинов-земляков, установлены 16 памятных досок. Перед обелиском через железные колеи расположена площадка с Вечным огнем, огороженным цепью. Общая площадь площадки, на которой расположен Вечный огонь, составляет 5х4, 3 м [4, с.149].

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1990 год. Расположен в селе Дашино, на улице Егемен Казахстан, 18 а. Автор Ж.Айтекешов. Состоит из стелы высотой 8 метров и стенки из 4-метрового кирпича. Длина 12 метров. На лицевой стороне установлены 20 щитов с именами ветеранов войны и изображение солдата с оружием [4, с.150].

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1991год. Расположен в селе Орлы возле стадиона. Обелиск установлен на возвышенности. Выгравированы имена 200 ветеранов войны. Высота стелы, облицованного красным ракушечником 8 метров, стена 1,80 метров. Длина 13,20 метров. На памятнике написаны слова «1941-1945», «Имена героев всегда в памяти народа». Огорожен железной изгородью [4, с.151].

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1995 год. Расположен в селе Байда, на улице Ы.Алтынсарина. Обелиск состоит из прямоугольного постамента и железного памятника в виде колонны. На вершине обелиска находится звезда. На кирпичном постаменте установлены 3 мемориальные доски с именами ветеранов Великой Отечественной войны. Общая высота обелиска составляет 3,6 метра. Обелиск окружен цепочкой с железными колышками. Размеры постамента: высота 1,4 метра, ширина 1,9 метра. Памятник был реконструирован в 2009 году [4, с.152].

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1995 год. Расположен в селе Макаш, в парке. Обелиск посвящен воинам-землякам, погибшим в Великой Отечественной войне. Общая высота обелиска – 6,8 метра. Высота бетонного постамента 80 см. В верхней части памятника, обработанного железом, изображены изображения двух солдат и написаны слова «Никто не забыт, ничто не забыто». А сверху вниз в четыре ряда перечислены имена ветеранов войны [4, с.153].

Обелиск павшим в Великой Отечественной войне. Время возведения: 1995 год. Расположен в селе Шортанбай, в парке. Обелиск сложен из кирпича и облицован наружным цементным раствором. Автором является местный художник Маршов Григорий. Высота 2,50 метров, ширина 4,50 метров. В центральной части памятника в трех конусообразных частях высотой 3,20 метров, на двух сторонах расположены имена ветеранов войны и слова «1941-1945» [4, с.154].

С каждым годом все меньше и меньше остаётся участников и свидетелей тех страшных событий. Каждый вёл ожесточённую борьбу с фашистами, кто воевал на полях сражений, кто в тылу не покладая рук, не жалея сил трудился на благо Родины, приближая Великую Победу.

Очень важно, нам - нынешнему поколению, не забывать и передавать потомкам всю историю Великой Отечественной войны 1941-1945 г.г. Рассказывать подрастающему поколению правду о войне, о ее Героях и их героических поступках, о той боли и лишениях самоотверженных жителей нашей Родины, которые через это всё прошли сохранили мужество, доброе сердце и любовь к Родине.

Библиографический список:

1. Мәңгілік мінәжат/ құраст.: Р.Тастемірова, Н.Мұханбедьярова, Б.Әміржанова, М.Қаналиева. – Астана: Ақ Жайық kz, 2015. – 720 б.
2. Боздақтар. Атырау облысы, 2 т. – А.: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 1996.– 606 б.
3. Подвиг народа: памятники Великой Отечественной войны, 1941-1945. – М.: Политиздат, 1984. – 341 с.

4. Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы: Исатай, Құрманғазы аудандары. - А., 2012. – 204 б.
5. Атырау: энциклопедия. – А.: Атамұра, 2000 – 384 б.
6. Герои Социалистического Труда – казахстанцы. 1-т.– А.:«Казахстан», 1969 - 596 с.

ӘОЖ 9-05:355.48 (574)

ҚАЗАҚ МҰНАЙШЫ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ЖЕҢІСКЕ ҮЛЕСІ (Балғаным Доспаева мысалында)

Қайырғалиева Г.

*Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының қауымд.профессоры м.а., т.ғ.к.
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

Биылғы жылғы Ұлы Отан соғысындағы жеңістің 75 жылдығында қазақ мұнайшы әйелдерінің жеңіске қосқан үлесінің зор болғандығын атап өтуіміз керек.

1920-30-шы жылдары басталған индустриаландыру процесі мамандардың, оның ішінде техникалық білімді мамандардың болуын талап етті. Атырау өңірі еліміздің мұнайлы өңірлері болғандықтан мұнай саласының мамандарын дайындауда оқу орнының қажеттілігі күн тәртібіне шығарылды. Осыған орай 1930 жылғы 2 мамырда Гурьевте тау-кен техникумы (қазіргі Саламат Мұқашев атындағы политехникалық колледж) ашылады. Сондай-ақ мұнайшы мамандар фабрика-зауыт мектептерінде де дайындалды.

Атырау мұнайшы әйелдерінің көшбасшылығында тұрған тұлғаның бірі - Балғаным Доспаева. Ол туралы Атырау облыстық мұрағатында арнайы жеке тектік 193-да 3 тізімдеме 4 іс бар. 1941 жылдың 2 қарашасындағы «Прикаспийская коммуна» газетінде Байшонас кәсіпшілігінен Балғаным Доспаеваның мынадай мақаласы сақталған: *«На участке, где я работаю, 35 нефтяных скважин. Поэтому я прихожу обычно на вахту за час до начала работы, подробно знакомясь с положением своего участка, выясняю, есть ли простаивающие скважины и причины простоя, сколько подъемников работают и что они конкретно делают в данное время. Потом иду принимать вахту. Сразу же, как только вахта принята, делаю все зависящее от меня для того, чтобы пустить простаивающие скважины.*

Когда же нет остановок, я внимательно осматриваю каждую скважину в отдельности, смазываю станки-качалки все полевое движение, производжу мелкий текущий ремонт и т.д. Особенное внимание уделяю многодебитным скважинам.

Я работаю в нефтяной промышленности уже давно. Поэтому стараюсь все свои знания передать недавно пришедшим на производство рабочим. Я уже обучила несколько операторов, например, тт. Талегенова и Ищанову, они в настоящее время работают самостоятельно. Сейчас обучаю недавно пришедшую в нашу бригаду т. Мухангалиеву, даю обязательство подготовить ее на оператора к XXIV годовщине Октября.

Наша бригада уделяет большое внимание подготовке участка к работе в осенне-зимних условиях. Все крупные работы по подготовке к зиме уже закончены – самотечные линии утеплены, сделаны обшивка будок, электромоторов, ремонт насосов и т.д. оставшиеся мелкие недоделки закончим в течение нескольких дней.

Спаянность и дисциплинированность, великое чувство ответственности перед родиной позволили нам значительно перевыполнить октябрьский план. Но мы не успокаиваемся на достигнутом. Я обязуюсь еще много, много нефти для нашей доблестной Красной Армии, для разгрома фашистской гадины» [1, 3пп].

Еңбекте озат Балғаным Нұртасқызы Доспаева КСРО Жоғары кеңесіне депутат болып сайланады. Гурьев №106 сайлау округының округтық сайлау комиссиясы Балғаным

Доспаеваның кандидатурасы Байшонас, мақат, Доссор, промыслдарындағы мұнайшылардың жалпы жиналысында ұсынылып, сонымен қатар облыстың қолхозшылары, жұмысшылары, интеллигенциясының жиналысында бірауыздан мақұлданғандығын атап өтеді.

Балғаным Доспаева 1898 жылы Гурьев (Атырау) облысының Қызылқоға ауданының 17 ауылында дүниеге келген. Ол өзінің өмірбаянында *«Родилась в семье батрака. Отец всю жизнь работал у феодалов-баев»* деп көрсеткен [2, 9-10 pp].

Балғаным 12 жасқа толғанда оның ата-анасы дүниеден өтеді. Асыраушысынан айрылған ол ерте жасына қарамастан еңбекке араласты. Жалдамалы жұмыстарды атқарды. 1930 жылдан бастап Б.Доспаева Ембі мұнай кәсіпшіліктеріндегі Ескене және Доссор кәсіпшіліктерінде еден жуушы болып жұмыс жолын бастайды. Одан кейін майшы болып ауысады. Өз ісіне жауапкершілігімен көзге түскен Балғанымөзіне тапсырылған жұмысты тиянақты атқарып, скважиналардың тоқтаусыз жұмыс жасауын қамтамасыз етеді. 1937 жылы ол Байшонас кәсіпшілігіне ауысып, онда оператордың көмекшісі болады. 1937 жылдың соңына таман операторлыққа ауыстырылады [3, 9 pp].

1939 жылы ол коммунистік партия қатарына мүшелікке өтеді. Өндірісте жүріп сауат ашып, техминимум курсы бітіріп, мұнай ісін меңгеріп алады. Ұлы Отан соғысы жылдарында оның еңбекке жауапкершілігіне орай басшылық үнемі қиын учаскелерді тапсырып отырған. 1943 жылы бірінші учаскенің партия ұйымының жетекшісі бола жүріп, мұнай өндіру ісіндегі жұмысшылар арасында үлкен саяси-қоғамдық жұмыстарды ұйымдастырады.

1943 жылы ол мұнай өндіру мастері қызметіне тағайындалды. Бұл тек Балғанымның жетістігі емес, бүкіл Ембі мұнайы саласындағы әйелдердің жетістігі болды. Себебі ол мұнайшы әйелдер арасынан шыққан тұңғыш мұнай ісінің шебері (учаске мастері) болды. Ол тек қана әйелдерден құралған учаске болатын. 1943 жылдан бастап он жыл бойы Балғаным Доспаева Байшонас кәсіпшілігінде өндіріс шебері болып жұмыс жасады. Ол басқарған мұнай өндірушілер ұжымы әрқашан берілген жоспарды артығымен 100-105 пайызға орындап отырды [2,10 pp].

Балғаным Доспаева мұнай өндіру ісімен бірге жастарға кәсіби біліктілік беруде үлкен рөл атқарды. Ол өзі жұмыста жүргендегі өндірістік тәжірибесін жастарға үйретіп, ондаған әйелдерге мұнай саласының қыр-сырын үйретті. 1940 жылы үздік жұмысы үшін «Отличник социалистического соревнования Наркомнефти» белгісімен марапатталды.

Бір атап өтерлігі, 1941-1945 жылдары 450 әйел мұнайшы мамандығын игеріп алды. 1944 жылы Балғаным Доспаева осындай әйелдерден құралған бригадаға арнайы жіберілген болатын. Кейін ол бригада ең үздіктер қатарына шығып, мұнайшылар мақтанышына айналды. Балғанымның жетістіктерін мұнай саласының басшылары үнемі құрметпен қарады. Атап айтқанда, «Казахстаннефть» басқармасының еңбек және кадрлар бөлімінің аға инженері Горбунова Балғанымның еңбектегі жеңістерін ризашылықпен айтып, депутаттыққа сәттілік тілеген [4, 16 pp].

Мұнай өндіру ісіндегі өзінің жұмысын жоғары деңгейде атқарғаны үшін «Еңбек Қызыл Ту», «Құрмет Белгісі» ордендерімен және бірнеше медалдармен марапатталады.

Балғаным Доспаева КСРО Жоғары Кеңесінің Ұлттар Кеңесінің екінші және үшінші шақырылымының депутаты болып сайланды. Қоғамдық жәе депутаттық жұмыстарды атқаруда жауапкершілікпен қарап, өзіне түскен 200-ден астам арыздар мен өтініштер бойынша тиісті шешімдердің қабылдануына ықпал етті. 1954 жылы оның бастамасымен Байшонас ауылында көгалдандыру жұмыстары да жүргізіледі. Қоғамдық белсенді Б.Доспаева Мақат аудандық және Гурьев облыстық партия комитеттерінің де мүшелері болып сайланады [2,10 pp].

1942 жылғы «Прикаспийская коммуна» газетінде екінші ақпандағы №24 санында «Нефтяница Балғаным Доспаева» деген мақала жарияланады. Онда мұнайшы әйелдің өмір жолы баяндалған болатын: *«На месте прежних землянок выорс благоустроенный рабочий поселок со школой, гостиницей, детсадом, магазинами. Байчунас стал крупнейшим промыслом объединения «Казахстаннефть». Коллектив нефтяников выдержал с честью*

экзамен в годы войны, снабжая страну и фронт горючим. Вырос Байчунас. Вместе с ним выросла и Балганым Доспаева. Первая нефтяница Казахстана, знатная стахновка, мастер по добыче нефти.

Свой путь в нефтяной промышленности она начала с уборщицы, промыслового управления. В 32 года Балганым ликвидировала неграмотность и несколько лет работала масленицей и оператором. На промысле она вступила в партию. Зимой 1944 года Доспаеву назначили мастером по добыче нефти 5-ый участок, на который ее послали, в то время отставал, не выполнял плана.

Балганым энергично взялась за дело. Она собрала бригаду из 12 женщин в большинстве своем жен, матерей, сестер нефтяников, ушедших на фронт.

Когда-то отстававший пятый эксплуатационный участок, сейчас лучший на промысле. Он занял первое место в социалистическом соревновании в честь 25-летия Казахской ССР. Досрочно завершил годовую программу, вывел сверх плана тысячу тонн нефти. Начиная с первых дней нового года участок Доспаевой непрерывно повышает темпы добычи нефти, систематически перевыполняя задания» [2,11-12 пп].

Өзінің еңбек жолын КСРО Жоғарғы Кеңесі Ұлттар кеңесіне депутаттыққа кандидат болған кезінде өзінің сайлаушылармен кездесулерінде «Мені 1944 жылы Байшонастағы тек кана әйелдерден құралған №5 кәсіпшілігіне мастерлікке жіберді. Жұмысымды тиісті дәрежеде орындадым, мұнай өндіру жоспарын артығымен орындап жүрдім», - деп атап өтеді [5,13 пп].

Балганым Доспаеваның өз қолымен толтырған жеке іс парағы 1-қосымшада берілген.

Байшонас промыслының директоры Бердыгужин мен парторг Қарымбаевтың мұнай өдіру шебері Балганым Нұртасқызы Доспаеваға берген мінездемесінде былай делінген: «тов. Доспаева Балганым Нұртасовна 1898 года рождения, казашка, член КП(б)К с 1939 г. образование – малограмотная, соцпроисхождение из крестьян-бедняков, работает в системе Эмбы с 1939 г. оператором цеха добычи, повышает свою деловую квалификацию, почему была выдвинута с 1944 г. на должность мастера цеха добычи.

Балганым Доспаева

Б.Доспаеваның жеке іс қағазы

Б.Доспаеваның аттестаттау парағы

За самоотверженный труд и систематическое перевыполнение государственных планов добычи нефти награждена Орденом «Трудового Красного Знамени» и орденом «Знак Почета» и медалями.

За время работы на промысле Байчунас она проявила инициативу и организаторские способности, добросовестно относится к порученному делу.

Является депутатом Верховного Совета СССР и членом Пленума Макатского РК КП(б)К.

Активно участвует в общественной жизни промысла.

Административных взысканий не имеет» [5,13, 21 пп.].

«Казахстаннефть» бірлестігінің бастығы В.Федоров та өзінің Б.Доспаеваға берген мінездемесінде оның еңбектегі жетістіктеріне баса назар аударып отырып атап өтеді [1, 13, 7 пп].

Депутат кезінде Гурьевтегі мұнайшылар ауруханасы, кәсіпшіліктері поселкесінде аурухана, емхана, мектеп үйі салынуына ықпал етті. Жаңадан ашылған Қарсақ кәсіпшілігінде ауа райы өте қолайсыздығын ескеріп, қиыншылықта жұмыс істейтін Қарсақ мұнайшыларының тұрмысын қолдау мақсатында Байшонас поселкесінен қырық үй салдырады.

Жалпы, Ұлы Отан соғысына дейін Ембі кәсіпшіліктерінде 1880 әйел жұмыс жасаса, соғыс жылдарында Ембі мұнай кәсіпшіліктерінде 5460 әйел жұмыс жасады [6,135]. Олардың қатарында біздің мақаламызға арқау болған мұнайшы Балғаным Доспаева да бар.

Түйіндей келе, Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «патриотизм кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталады. Сол себепті, мен «Туған жер» бағдарламасын ұсынамын» деп айтқанындай [7], туған өлкенің еңбектегі тұлғаларының тарихын зерттеу жас ұрпақты тәрбиелеуде маңызды орын алады.

Библиографиялық тізім:

1. АОММ. 193 қор, 1- тізім, 3-іс
2. АОММ 1-қор, 11-іс
3. АОММ 1-қор, 11-іс, 9 п.
4. АОММ 1-қор, 11-іс, 16 п.
5. АОММ 1-қор, 11-іс, 13 п
6. Мұнайшы арулар еңбегі – ерлік ескерткіші (1945-2005). –Алматы, 2005, -234 б
7. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. / Егемен Қазақстан, 2017 ж.,12 сәуір;http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

ӘОЖ 94:622.276

МҰНАЙ ӨНЕРКӘСІБІН СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНА БЕЙІМДЕП ҚАЙТА ҚҰРУ

Мұхитов Қ.

Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ халқының тылдағы ерен еңбегін зерттеу ісі кеңес заманында бірқатар зерттелді [1].Қазақстан егемендік алғаннан кейін бұл тақырып одан әрі жаңақырынан зерттеле бастады. Жер ауып келген халықтар мен соғыс тұтқынын, еңбек әскерін шаруашылыққа пайдалану туралы бұрын-соңды айтылмаған проблемалар көтерілді [2]. Сөйтіп бұл ғылыми зерттеулер соғыс тақырыбын кеңінен білуге мүмкіншілік туғызды.

Ұлы Отан соғысы тарихын зерделеген кезде халық шаруашылығын соғыс арсеналына айналдыру ісі басты проблемалардың бірі болып қалды. Сондықтан біз осы мақалада мұнай өнеркәсібін соғыс жағдайына бейімдеп қайта құру мәселесін көтергелі отырмыз.

1941 жылы 22 маусымда фашистік Германияның әскерлері Кеңес Одағына басып кірді. Сол күні КСРО ХКК төрағасының орынбасары және Сыртқы Істер Халық Комиссары В.М.Молотов Кеңес үкіметі атынан халыққа: «Біздің ісіміз әділ. Жау жеңіліс табады. Жеңіс біздікі болады!» деген үндеу тастап, фашист басқыншыларымен жан аямай күресуге шақырды [3].

Кеңес үкіметі соғыстың алғаш сағаттарында-ақ қауырт та жедел шаралар қабылдай бастады. Солардың ішінде ең бастысы бейбіт жағдайда қызмет етіп жатырған халық шаруашылығын соғыс жағдайына бейімдеп қайта құру ісі болды.

Осы мақсатта КСРО ХКК мәлімдемесі және 23 маусымда КСРО ХКК мен БКП(б) ОК қаулысы және 29 маусымда КСРО ХКК мен БКП(б) ОК нұсқауы жарық көрді.

Онда тұнғыш рет «Бәрі майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін!» деген ұран өмірге келді [4].

КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен БКП (б) Орталық Комитеті де көптеген шаралар қабылдады. Сол қабылданған шаралардың ізімен Қазақстан Коммунистік партиясының (б) Орталық Комитеті 1941 жылы 7 шілдеде республиканың өнеркәсіп орындарының жұмыстарын соғыс жағдайына сай етіп бейімдеп қайта құру істерінің жоспарларын бекітті. Онда соғыс жағдайында өнеркәсіпті, құрылысты, қазба байлықтарын кеңінен өрістетуге, майдан маңындағы өнеркәсіп орындарын терең тылға көшіру, оларды жаңа орындарға орналастырып қайта іске қосу шаралары белгіленді. Мұнымен бірге қорғаныс өнімдерін кеңінен өндіріп стратегиялық шикізаттарды шығару мәселелері көзделді.

1941 жылы 16 тамызда БКП(б) ОК мен КСРО ХКК Повольжье, Орал, Батыс Сібір, Қазақстан және Орта Азия аудандарына арналған 1941 жылдың IV тоқсаны мен 1942 жылға әскери-шаруашылық жоспарын бекітті. Бұл жоспарда аталған аудандарды соғыс арсеналына айналдырып, ол жерлерден әскерге қажет шикізаттарды молынан өндіру міндеттері белгіленді [5].

Екінші дүниежүзілік соғыс бұл моторлы соғыс еді. Ал мотор болса өзінің көрегі — жанар майсыз қызмет етпейтін. Тек қана фашистік Германия мен оның одақтастары 1941 жылдың аяғында ай сайын 3 млн. тонна мұнай өнімін пайдаланған болатын. Осыған орай «Правда» газеті: «Майдан үшін мұнай!» атты бас мақала жариялап, онда — Қазіргі замандағы соғыс, моторлы соғыс — ол мұнайсыз, бензинсіз, жанар майсыз мүмкін емес. Механикалық әскердің бұл соғыстағы көрегі — мұнай болып табылады — деп жазды [3, 20 қыркүйек].

Әскери-шаруашылық жоспарында 1941 жылы IV тоқсанда «Екінші Баку», Қазақстан және Орта Азия аудандарында бұрғылау жұмыстарының көлемін 340 мың метрге, соның ішінде барлау-бұрғылау жұмысын 135 мың метрге жеткізу көзделді. Ал 1942 жылы пайдалану мен барлау үшін бұрғылау жұмыстарын 1 760 мың метрге, соның ішінде барлау жұмыстарын 650 мың метрге жеткізу ісі белгіленді [6].

1942 жылдың 26 қаңтарында Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бюросы Атырау, Ақтөбе облыстық партия комитеттерінің бірінші хатшылары мен Қазақстан мұнай комбинатының бастығының баяндамаларын тыңдап, «Қазақстан мұнай өнеркәсібінің 1941 жылғы жұмыс қорытындылары және 1942 жылдың мұнай өндіру жоспарын орындауды қамтамасыз ету шаралы туралы» қаулы қабылдады. Бюрода мұнай өнеркәсібін дамыту үшін кәсіпшіліктердің резервтері мен мүмкіндіктерін кеңінен пайдалану қажет деп атап көрсетті. Оған себеп Доссор, Сағыз, Қосшағыл, Шұбарқұдық кәсіпорындары мемлекеттік жоспарды орындамады. Өйткені өз мүмкіндіктерін түгел пайдалана алмады. Бұл кәсіпорындарда жұмыс істеп тұрған скважиналарды уақытымен жөндеп тұрмағандықтан жиі-жиі тоқтап қалуға алып келді. Сол себепті мұнай өнімі кем өндіріліп отырды. Байшонас кәсіпшілігінде іске асырылып, өзін-өзі ақтаған құрылыс монтаж жұмыстарының озық әдістері өндіріске енгізілмеді. Бюрода тағы да басқа себептер келтірілді.

Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті Атырау және Ақтөбе облыстық партия комитеттеріне және Қазақстан Мұнай комбинатының басшылығына Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің бекіткен 1942 жылғы мұнай өндіру жоспарын міндетті түрде орындауды талап етті. Бұл үшін ішкі резервтердің барлық қуатын пайдалану қажеттілігі көрсетілді. Орталық Комитет скважиналарды пайдалануға берудің жаңа әдістерін енгізуге, сөйтіп олардың барлық мүмкіндігінше өнімін молайтуға, жұмыс мерзімдерін тиімді пайдаланып жаңашылар ұсыныстарын қолдап отыруға көшу шараларын белгіледі. Осымен қоса скважиналарды проходкалау кезінде цементтерді пайдаланбау әдісіне көшіріліп, бұрынғы скважиналардан абсадты трубкаларды кері шығарып алып, оларды қайта пайдалану сияқты, т.б. ұсыныстар енгізді.

Кеңес Одағына гитлерлік Германияның опасыздықпен шабуыл жасағандығы туралы хабарды естіген кеңес халқын ашуыза кернеді. Бүкіл ел ішінде өткен жиналыстар мен митингілерде жұмысшылар, колхозшылар және зиялылар Отанымыздың бостандығы мен тәуелсіздігін қорғап қалуға әзір екендіктерін білдірді. Бүкіл кеңес халықтары сияқты Қазақстан мұнайшылары да сүйікті Отанын қорғауға дайын екендігін мәлімдеп, бірауыздан ант қабылдады. Ембінің ежелгі мұнай кәсіпшіліктерінің бірі - біз Доссордың жұмысшылары мен қызметкерлері: «...Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің талабына сай жоғары сапалы мұнайды өзіміздің айбынды танкшілерімізге, ұшқыштарымызға, қаһарлы теңіз флотымызға жауды жеңу үшін қанша керек болса, сонша береміз!» деп ант берді [7]. Мұндай митингілер мен жиналыстар барлық кәсіпорындар мен мекемелерде өтті. Тек бір ғана Мақат ауданы бойынша 22 маусымда 27 мұнайшылар ұжымында 4786 адам қатысқан жиналыстар болып, дұшпанға қарсы лағнет айтылды.

Мұнай кәсіпшіліктеріне насихат жұмыстарын жүргізу үшін Қ.Ізімбергенов, Н.Егоров, Е.Харченко, А.Қожаров, М.Паллагов, сияқты саяси майдан жауынгерлерін жіберді. Олар халық шаруашылығын соғыс жағдайына бейімдеп қайта құру үшін қабылданған бағдарламаны кеңінен түсіндіріп, тылдағы еңбекшілерді еңбек майданына жұмылдыруға көп еңбек сіңірді. Өздерінің жалынды сөздерімен жан жібітіп жігеріне жігер қостырды. Сол бір қиын-қыстау кезде қазақтың халық ақыны Асқар Тоқмағанбетов мұнайшылар арасына барып, өзінің «Мұнайшылар, мұнай бер!» деген өлеңін шығарды [7, 19-б].

Ембі мұнайшылары алғашқылардың бірі болып 12 сағаттық жұмыс күніне көшті. Жұмыс уақытының ұзаруы көптеген жұмыс қолын босатып, оларды басқа орындарда пайдалануға мүмкіншіліктер туды. Тек қана комбинат бойынша соғыстың алғашқы айларында-ақ 248 жұмысшы босап, осы комбинаттың басқа кәсіпорындарына жолданды [8].

Көптеген мұнайшылар өз еріктерімен майданға сұранып, мұнай кәсіпорындарында еңбек етіп жүрген жұмысшылардың саны азая бастады. Бір ғана Қосшағыл кәсіпшілігінен 60 мұнайшы, «Ембімұнайқұрылыс» тресінен 76 маман майданға алынды [9].

Әскерге алмау жөнінде бұйрық болғанымен мұнайшылардың майданға сұранысы келесі жылдарда да артып отырды. 1941-1942 жылдары бес мұнай кәсіпшіліктері бар Мақат ауданы бойынша 5 600 адам Қызыл Әскер қатарына шақырылды. Осы жылдарда соғысқа кеткен мұнайшылардың бірі Кеңес Одағының батыры Мұса Баймұханов болатын. Соғысқа алынған мұнайшылардың орнына мұнайшы ардагерлер мен зейнеткерлер қайтадан орала бастады. Олар өздерінің қызметін атқара жүріп, жас жұмысшыларды мамандықтың қыр-сырына үйретті. Тек қана соғыстың алғашқы айларында комбинатқа 642 зейнеткер-мұнайшы қайтадан оралып, қызметке орналасты.

Осымен қоса Ұлы Отан соғысы қарсаңында мұнайшы мамандығын алып, кейін үй қызметінде жүрген 379 әйел соғыс басталған күннен бастап кәсіпшіліктерге қайтадан оралды [7, 17-б].

Кәсіпорындар жаңа өндіріс орындарын игеру мен істен шыққан мұнай скважиналарын қалпына келтірумен айналысты. Сонымен қоса машина мен станокты жабдықтап, жұмысшыларға жаңа мамандық беру ісімен, құрал-саймандарын жаңарту мен технологиялық процесстерді жақсарту және қайта құру ісімен, жаңа өнімдер шығарудың технологиясын игеру жұмыстарымен айналысты.

Мұнайшылар шикізатты, отынды және материалдарды үнемдей отырып, өнімді көптеп шығару туралы жоғары міндеттемелер қабылдады. Өндіріс басшылары мамандарды цехтармен бригадаларға тиімді орналастырды. Бұл осы кәсіпорындарыда еңбек өнімділігін арттыруға себепші болды.

Ұлы Отан соғысының алғашқы айларында-ақ Ембі мұнайына деген сұраныс артты. Себебі Ембі мұнайы сапасы жағынан жоғары болатын. Әсіресе Құлсары, Сағыз, Қосшағыл кәсіпшіліктерінен өндірілетін мұнайдың октантық сапасы 50-78% құрайтын. Ал Кавказ мұнайының сапасы 30%-ке жететін еді. Октантық сапаның жоғары болуы деген өндірілуге жеңіл әрі коррозияға ұшырамайды деген сөз [7, 17-б]. Сол себепті Ақтөбе және Атырау облыстарының басшылығы «қара алтынды» мол өндірудің шараларын қарастырды.

1941 жылдың 8 шілдесінде Ақтөбе облыстық партия комитеті өзінің бюро мәжілісінде «Актюбнефть» тресінің соғыс жағдайындағы жұмысы туралы мәселе қарады. Бюро соғысқа дейін мұнай өндіруді тоқтатып қойған Жақсымай кәсіпшілігін қайтадан пайдалануға шешім қабылдап, бұл кәсіпшілікке жедел арада басқа учасқтардан бұрғылау құралдары мен скважинаға қажетті құрал-саймандар жеткізді. Шұбарқұдық мұнай кәсіпшілігінде бұрын-соңды цехтың партия ұйымдары болмаған еді. Енді осы кәсіпшілікке мұнай өндірудің көлемін артуды, жедел бұрғылау істерін жеделдетуді жаңа мұнай өндіретін алаңдарды игеруді жүктеді. Сол себепті басқа кәсіпшіліктерден көптеген мамандар ауысып келген болатын [1, с. 253].

Атырау облысының басшылары жоғары сапалы авто, әуе жанар майларын өндірудің кешенді шараларын белгіледі.

Осындай еңбектегі ерліктер нәтижесінде Қазақстан мұнай комбинатында мұнай өндіру ісі артып отырды. 1941 жылы қазанда тәуліктік өнім 311 тоннаға жетті. Бұл соғыс қарсаңындағы өніммен салыстырғанда 13,4%-ға артық болатын. Әсіресе Құлсары кәсіпшілігі мұнай өндіру ісін шілде айында 57,8%-ға, тамызда — 44,4%-ға, қыркүйекте - 109%-ға асыра орындады [10].

Ақтөбе мұнай тресі де бірқатар жетістіктерге жеткен болатын. 1941 жылы Бұл трест алдыңғы жылмен салыстырғанда өнімді екі есе артық өндірді [8, 24-б]. Жалпы Қазақстан бойынша Ұлы Отан соғысының алғашқы жылында 864,1 мың тонна мұнай өндіріліп үкіметке тапсырылған екен [11].

Бұрғылау жұмыстарын соғыс жағдайына бейімдеу ісі қарқынды жүргізілді. Ембі мұнай тресі бойынша соғыс қарсаңындағы алты ай ішінде пайдалану үшін бұрғылау жұмысы 223 мың метрге, ал барлау үшін бұрғылау жұмысы - 143 мың метрге қазылса, соғыстың алғашқы үш айында 263,5 мың метрге пайдалану үшін бұрғылау, 186,6 мың метрге, барлау үшін бұрғылау жұмысының екі түрінен соғысқа дейінгі жылмен салыстырғанда 84,1 мың метрге артық қазылды. Барлаушылар мен бұрғылаушылардың қарқынды еңбегінің нәтижесінде Жолдыбай, Нармонданақ, Алтынкөл, Бек-беке мұнай алаңдары ашылды [7, 17-б].

Ақтөбе механикалық зауытының автокөлік жөндеу цехы жылдық жоспарды 4 айға бұрын орындады. Ал зауыт болса өзінің жылдық жоспарын мерзімінен бұрын 102%-ға асыра орындаған екен.

Соғыс жағдайына бейімдеу ісі мұнай кәсіпорындармен қатынасатын темір жол торабында тез жүзеге асырылды. 1941 жылы 24 маусымда Қазақстан темір жол торабы әскери тәртіпке көшірілген еді. Осы күннен бастап жолаушылар мен күнделікті тұрмыстық қажетті жүктерді тасу ісі күрт азайтылды. Оның орнына қорғаныстық маңызы бар жүктер тасмалданатын болды.

Осымен қоса мұнай кәсіпшіліктері мен бұрғылау жұмыстары жүріп жатқан Қошқар, Бек-Беке, Алтынкөл, Нармонданақ сияқты кәсіпшіліктерін өзара байланыстыратын, әрі Атырау-Қандыағаш темір жолымен қосатын темір жол торабын салу жұмысы белгіленген болатын. 1942 жылы 14 қаңтарда Атырау облыстық атқару комитеті мен партия ұжымы «Мақат-Қосшағыл тар табанды темір жолын салу» жөнінде қаулы қабылдап, онда осы жылдың мамыр айына дейін 982 056 текше метр жерді жүйелеп, 1135 метр қашықтықта құрылыс жұмысын жүргізіп және 129,5 шақырым темір жол тартуды міндеттеді. Осындай

жұмыстар жүргізу үшін 14 инженер мен техник және жүздей маман бөлуді көптеген жұмыс күшін жұмылдырып, 13 240 мың сом қаржы жұмсауды жоспарлады.

Майданға жоғары сапалы мұнай өнімі көптеп қажет болған кезде КСРО Ғылым Академиясының Қазақстан филиалы да осы іске ат салысты. Соғыстың алғаш айларынан бастап-ақ мұнайлы Ембі ауданда 76 геологиялық іздеу-зерттеу партиялары жұмыс істеді. Осымен қоса Мәскеуден екі геологиялық іздеу-зерттеу партиясы келіп, Ембіде қызмететті. КСРО ҒА корреспондент-мүшесі М.А.Капелюшников басқарған бір топ ғалымдар Ембі ауданын зерттеді [1, с.253].

Соғыстың алғашқы айларында КСРО-ның батыс аймағының жау қолында қалу қаупі төнген кезде көптеген зауыт, фабрикаларды тез арада шығыс аудандарға көшіруге мәжбүр болды.

Тек қана 1941-1942 жылдары КСРО-ның батыс аудандарынан 142 мекеме Қазақстанға көшіріліп әкелінді [7, 18-б]. Солардың бірі Донбасс облысындағы Дзержинский ауданынан көшіріліп келген Г.И.Петровский атындағы станок жасау зауыты еді. Төрт эшелон поезд барлығы 250 вагон тиелген зауыт бөлшектері 1941 жылы қазан-қараша айының ішінде Атырауға келіп табан тіреді. Осымен қоса зауыттың 111 жұмысшысы, 50 инженер-техник қызметкері, 18 кеңсе қызметкері және олардың жанұялары барлығы мыңға тарта адам келді.

Зауыттың құрал-жабдықтарын қабылдап алу және орналастыру және өндіріс объектілерін салу жұмысшыларды үймен қамтамасыз ету мақсатында Атырау облысының басшылары ұйымдастырған арнаулы комиссия жұмыс істеді. Құрылыс жұмысына облыстың барлық өнеркәсіп мекемелері, қоғамдық ұйымдардың күштері кеңінен тартылды. Көптеген өнеркәсіп орындары өздерінің күштерімен материалдарымен қажетті құрылыстар салуға кірісті. Жаңадан келген жұмысшыларды орналастыру мақсатында жұмыс орындарының тарлығына қарамастан кейбір әкімшілік, мәдени тұрмыстық құрылыстарды босатып беруге тура келді. Біраз облыстық мекемелер қала жанындағы поселкалар мен аудан орталықтарына көшірілді.

Атырау бекетінде - деді Иван Данилович Пилипенко, - қарсы алуға келгендердің көптігі сондай олардың бәрі бірден құшақ жая қарсы алып, ыстық ықылас көрсетуі бізді қатты таңғалдырды. Менің жанұяма орта бойлы қазақ жігіті тақау келіп: «Ал, бауырларым, қош келдіңіздер!» - деді де заттарымызды арбаға тией бастады. Өздерімізді де жайғастырды. Сұрап білдік. Бұл Атырау механикалық зауыттың жұмысшысы Г.Аляев екен. Ол бізді тура өз үйіне алып келді. Өздері бесеу екен, оның үстіне біз келіп, сөйтіп қосыла келгенде тоғыз мүшесі бар үлкен жанұяға айналдық. Содан былай «бір құртты бөліп, жарты құртты жарып» дегендей, соғыс аяқталғанша бірге тұрдық.

Жаңа орынға қоныс тепкен көптеген туысқан халық өкілдері қазақ достарын қимай, сол Атырау жерінде қалып қойды. Солардың бірідонбастық Л.П.Мураева, П.И.Донекон, Н.М.Еременко, М.Е.Гончаров еді.

1941 жылы 13 тамызда КСРО Мұнай Өнеркәсіп Халық Комиссарының «220-СС» бұйрығына сай Г.И.Петровский атындағы станок жасау зауытын Атырау механикалық зауытына қосты.

Сонау 20 жылдарда «Ембі мұнай» тресі жанынан техниканы жөндеуге арналған механикалық шеберхана ашылған еді. Мұнай өнімінің көбеюі мұнай машиналарын шығару қажеттілігін тудырды. Осыған орай 1930 жылдың қарашасы мен 1931 жылдың сәуіріне дейін барлық ұсақ шеберханалар біріктіріліп Атырауда мұнай машиналарын жасайтын механикалық зауыт ұйымдастырылды. Алайда зауыт машина жасап үлгерген жоқ, тек двигательдерді, качалқаларды бұрғылау құралдарын жөндеумен ғана айналысты. 1941 жылы 17 қазан айында бұл зауыттың көлемі 16 мың кубометр 4 цехының құрылысы басталды. Осымен қоса құю, құрастыру, темір балқыту цехтары, бұ қазандары бос орындарға орналастарылып, бір жарым айда іске қосылды. Мұнымен бірге Петровский атындағы зауыттың инструментальды цехының құрал-жабдықтарын Атыраудағы зауыттың құрылысында монтаждау жұмысы басталды. 1941 жылы 10 желтоқсанда инструментальды цех, ал 1942 жылдың басында зауыттың негізгі құрылыстарының бірінші кезегі пайдалануға

берілді. Ал механикалық ұсталар, құрал-жабдық цехтары үшін жаңа корпусстар тұрғызылды. Зауытты іске қосу жұмыстары қырық градус қақаған аязда, күні-түні үзілместен жүргізілді.

1941 жылдың соңына таман зауыт толық қуатына еніп, мұнай өндірісіне қажетті өнімдер шығара бастады.

Зауыттың мамандары Максим Егоров пен М.Е.Гончаров сол бір сұрапыл күндерді еске алып былай деді: «Жұмысшы қолы жетіспеді, маман кадрлар жоқ еді. Сол себепті ең қажетті цехтарды іске қостық. Әскерге алынған жұмысшылар мен бос орындарға жастар мен әйелдерді тартып оларды әртүрлі мамандықтарға үйреттік».

Мұнай өнеркәсіп құрал-жабдықтарын жасайтын зауыт Ақтөбе қаласында да бар еді. Бұл зауыт жұмысшылары Отан қорғау ісі мен өндіріс тиімділігін арттыру саласында көптеген қызметтер атқарды.

1942-1943 жж Қазақстан мұнай өнеркәсіп орындарына КСРО-ның басқа аймақтарынан 1 200 мұнайшы маман келді. Олардың 400-і Грозныйдан, 465-і Бакуден, 58-і Майкоптан келген болатын [7, 8-б].

Соғыстың алғашқы айларында-ақ тампонажды цемент пен обсадты құбырларды табу аса қиындық келтірді. Ал мұның өзі бұрғылау жұмыстарының қарқынын төмендетті. Сондықтанда бұрғылау жүйесінің жаңалықтарын енгізу қажеттігі туды. Бұрғылаудан қалған скважиналардағы обсадты құбырларды қайтадан алу, пайдаға асыру шаралары қарастырылды.

Жаңадан ашылған учасоктар мен кен орындарын пайдалану үшін оларды негізгі мұнай құбырларына жалғастыру, жанар майды сақтайтын орындар тұрғызу, мұнай тартатын бекеттерді орнату, эстакадалар жасау, тағы басқа міндеттер тұрды. Қазақстан мұнай комбинатының еңбекшілері бұл қиыншылықтан құтылудың жолын іздестірді. Олар пайдалануға жарамайтын құбырларды жөндеп, іске қосты. Ескі мұнай құбырларын жөндеу арқылы жаңа құрылыстарға пайдалану мүмкіндіктерін қарастырды. 1941 жылы Доссор-Ракуша (жалпы ұзындығы 59 шақырым), Ескене-Ракуша (29 шақырым), Ракуша-Теңіз (27 шақырым), аралығынан алты дюймді құбыр желісі іріктеліп алынды. Ракуша-Каспий теңізінің жағалауында салынған мұнай айдайтын бекет жағалаудан қашық кетуіне байланысты және Каспий-Орск мұнай құбырының салынуы нәтижесінде өзінің өндірістік мәнін жойған болатын. Пайдаға асатын құбырларды қайтадан іске жаратудың нәтижесінде Шұбарқұдық, Жақсымай, Байшонас, Құлсары, тағы басқа кәсіпшіліктерінде жаңа мұнай желілері салынды [7,18-б]. Ракушадан насосты агрегаттарды алып, басқа мұнай кәсіпшіліктеріне апарып қондырды. Бұрынғы резервуарлардың әрқайсысынан сиымдылығы 5 мың кубометр болатын 5 резервуар қаңылтыр сөгіліп алынды. Сөйтіп оларды жаңа орындарда апарып, мұнай сақтайтын қазандарға пайдаланды. Соғыс жылдарында, жаңадан келетін өндіріс құрал-жабдықтардың артық бөлшектерін алмаған кезде жергілікті мүмкіндіктерді пайдалана отырып, бұрынғы бар жабдықтарды жөндеп, қайтадан құрастырып, жаңа жерлерге орналастыру қиыншылықтарын шешіп отыруға тура келді. Өйткені жаңа кен орындарын іздестірмейінше, оларды батыл игермейінше мұнай өнімін еселеп молайтудың міндеттерін шешуге болмайтын еді.

Қазақстан мұнай комбинатының басшылығы мұнай өнеркәсібіне қажетті бөлшектердің жетіспеуіне байланысты өз базаларында қосалқы бөлшектер жасау мүмкіндігін қарастырды. Қазақстан мұнай комбинаты кәсіпорындары алғашқы кезде барлық бөлшектерді, поршеньдермен цилиндрлерді және цилиндр қақпақтарын, тағы басқаларын жасап шығаруды игерді. Бұл бөлшектердің көпшілігі өзімізден шыққан 6200 ат күшілік қуаты бар дизельдер мен 900 ат күшілік қуаты бар жылдам жүретін «Коломенск» деп аталатын дизельдері үшін қажет еді.

Шет елдік «Франс» және «Портоибль» деп аталатын станоктары үшін де бөлшектер қажет болды. Көп кешікпей бұл қажеттілікті қанағаттандыру мүмкіндігі табылды. Ақтөбе механикалық зауытында автомашиналар мен тракторларға қажет бөлшектерді жасап шығару жұмысы қолға алынды. Онда терең насостарды жөндейтін арнаулы цех ұйымдастырылды. Басы артық бөлшектерді жасау кезінде аса бағалы материалдарды алмастыру мүмкіндіктері

қарастырылды және бұрын пайдаланылған бөлшектер мен детальдарды реставрациялау жұмыстары қолға алынды. Өндірістік, тұрғын үй мақсатында құрылыстардың кең көлемде жүргізілуі аса қажет құрылыс материалдарын үнемдеу, жергілікті материалдар мен оларды алмастыру қажеттің туғызды. Соғыстың алғашқы айларында көптеген құрылыстардың жобалары қайта қаралып, негізінен мынадай өзгерістер енгізілді: үй қабырғаларын кірпіштен қалаудың орнына саман тастарды пайдалану, үйдің ішін бөлу мақсатында шикі тастар мен қамыстар пайдалану, т.б. қолданылды.

«Ембі құрылыс» тресінің қосалқы шаруашылығы гипсолитті плиталар, қамыстан тоқылған плиталар, шиелер жасап шығаруды қолға ала бастады. Соғыс басталған бірінші күннен бастап, 1941 жылдың 10 желтоқсанына дейін құрылыста үнемдеуге байланысты жаңа жобаны енгізудің нәтижесінде 228 тонна цемент, 2258 тонна ағаш материалдары, 7,6 тонна шеге, 487 мың дана кірпіш, 93 тонна известь, 2569 шаршы метр қаңалтыр, 2,45 тонна темір материалдары үнемделді. Құрылыс материалдарының есебіне пайдаланылмай қалған құрал-жабдықтар әртүрлі құрылыстардан түскен материалдар үйлер тұрғызуға көптеп пайдаланылды.

Қажетті материалдық мүмкіндіктердің болмауының себебінен мұнай өнеркәсібінің дамуы өте баяу қарқында болды. Осыған орай жер қыртысының қабаттарына айдалатын сұйықтықты іріктеруді күшейту; жер горизонттарын араластыру, ауыстыру, екінші кезекте қайтадан пайдалану әдістерін қолдану сияқты шараларды жүзеге асыру керек болды. Қазақстан мұнай комбинатының бас геологы Жолдасқали Досмұханбетов бастаған бір топ мұнайшылар Байшонас кәсіпшілігінде алғаш рет бірнеше мұнай қабаттарынан мұнай алды. Олар 4 бірдей мұнай қабатынан мұнай алу арқылы 1941 жылдың үшінші тоқсанында 51430 тонна мұнай өндірген екен. Мұның өзі жаңа мұнай орнын ашқанмен бірдей еді. Геологтардың бұл әдісігәулігіне 8 тоннаға дейін мұнай өндіруге мүмкіндік берді. Сөйтіп, Байшонас мұнай кәсіпшілігі өзінің жылдық жоспарын 1941 жылы 26 желтоқсанда мерзімнен бұрын орындады. Ал қалған 66 күндік жұмыс мерзімінде келесі жылдық жоспардың бірінші тоқсанын межеге алды. Соғыстың алғашқы тоқсанының қорытындысы бойынша Мұнай Өнеркәсібі Халық Комиссариаты Байшонас мұнай кәсіпшілігіне екінші бәйге беріп, «КСРО-ның ең озат кәсіпорны» деген атақпен марапаттады.

Сөйтіп, Қазақстан мұнай комбинаты соғыстың алғашқы жылдарында-ақ қызыл әскерді жанар-жағар маймен қамтамасыз ететін ірі өндіріс орнына айналды.

Библиографиялық тізім:

1. Козыбаев М.К. Казахстан – арсенал фронта. Алма-Ата, -1970. 476 –С.; Балақаев Т., Алдажұманов К. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде. Алматы, -1985. 320-б; Абишев Г. Казахстан в Великой Отечественной войне. 1941–1945. Алма-Ата, -1958. 362 – С.; Едігенов Н. Алматы Ұлы Отан соғысы жылдарында. Алматы, - 1970. 167 б.
2. Алдажұманов К.С., Анес Г. и др. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алма-Ата,-1998, 420 – С.; Алдажұманов К.С. Трудармейцы Казахстана: история и судьбы //II конгресс Трудармейцев Казахстана. Алма-Ата, -1997, – С. 5-17; Военнопленные: застывшие догмы и попытки переосмысления. //Central Asia monitor, онлайн-газета. -2013. №25-27.
3. «Правда», 1941,«Радиодан КСРО ХКК төрағасының орынбасары және Сыртқы Істер Халық Комиссары В.М.Молотовтың сөйлеген сөзі», 23 июнь.
4. История Казахской ССР. V том, Алма-Ата, 1981,453 – С., – С. 63
5. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 9-том, Москва,-1986. – С.574, – С. 237.
6. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам М.1957 г. Сборник документов. Т. 2: 1929-1945 годы. Москва,- 1957. – С. 488, – С. 409.
7. Мұхитов Қ.С. Ұлы Отан соғысы қарсаңы мен соғыс жылдарындағы Қазақстан мұнай өнеркәсібінің даму тарихы (1938-1945 жж). Автореферат т.ғ.к. Алматы. -2000, 26 б., б-16.

8. Канимкулов А.К. Социалистическая соревнования и трудовой подвиг рабочих Актюбинской области в годы ВОВ. //Известия АН КазССР, серия общ.наук, 1975, №4, – С. 21-24, – С. 23.
9. АОММ (Атыраублыстық мемлекеттік мұрағаты), қор 146, тізім 1л, іс 399, б-14, б-50.
10. Доскалиев К. Коммунисты в борьбе за увеличение добычи Эмбинской нефти в годы ВОВ //Общественные науки, А-А. -1970, Выпуск ХУ. – С.75-86., – С.78.
11. Темиргалиев К. Борьба за нефть Казахстана А-А. -1982, – С.180, – С. 108

ӘОЖ 785.13:398.81

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘНДЕРІ (АТЫРАУ ӨЛКЕСІНІҢ ӘНДЕРІ МЫСАЛЫНДА)

Тұрмағамбетова Б.Ж.

*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

Күркіреп өткен Ұлы Отан соғысы жылдарында да қазақ әндері тарихи-әлеуметтік жағдаймен астасып, ұлт болмысының сазды шежіресіне айналды. Осы кезеңде халық аузындағы сағыныш әндер, майданнан елге жазылған хат-өлеңдер үлгілері мен соғысқа аттанған жауынгер композиторлар әндері, елдегі кәсіби музыканттардың қаламынан тың тақырыптағы шығармалар жазылды.

Кеңес жауынгерлерінің қайсар мінезі мен өшпес рухынан от пен оқтың астында жауға қарсы күреске шақыратын, Отанды қорғау жолында, болашақтағы бақытты бейбітшілік үшін аянбауға үндейтін әндер туып жатты.

Елді қорғауға шақырған үндеу өлеңдерімен қатар, майданға аттанып бара жатқан жауынгерлердің туған жер, өскен жұртымен қоштасуы, елде қалған ата-ананың сәлемі, аман қауышуға деген сенім, сағыну, еске алу ретінде дүниеге келген поэтикалық туындылар жарық көрді. Жауынгерлер мен туысқандарының арасында жазылған сәлем-хаттарда басқыншы жауға деген өшпенділікті білдіретін кекті, қаһарлы сөздер де, майданда жүрген ер-азаматтардың сағынышын суреттейтін лирикалық сезімге толы жолдар да бар. Бұл жанр бейбіт уақытқа қарағанда адамның басына түскен қиын кезеңдерде қарқынды дамып, автордың ой-сезімдерін бейнелеп, олардың тағдырын шынайы суреттейтін жүздеген үлгілерде көрініс тауып отырған. Қарапайым халықтың жадында сақталған **хат-өлең** немесе **шығарма өлең** өрнегінде ең алдымен адамдарды бір-бірінен айырған соғыс тақырыбы басты орын алды.

Хат өлеңдердің мазмұны ғұрыптық *қоштасу*, *сыңсулардың* поэтикалық мәтіндеріне жақын, әуендері де сарындас болып келеді. Мысалы, мұндағы қайғылы хабар қазақы салт бойынша *жұбату*, *көңіл айту* бойынша жеткізілген, ал хат мазмұнында қаза тапқан немесе із-түссіз жоғалған жауынгер туралы айтылса, *жоқтау* белгілері мен музыкалық әдіс-тәсілдер кездеседі.

Отандық музыкатану саласында тұрмыс-салт әндерінің тобына кіретін *шығарма өлеңді* алғаш рет арнайы зерттеп, Шығыс Қазақстан, Омбы, Көкшетау, Ақмола, Жезқазған, Алматы, Ташкент өлкелерінен мол қорын жинап, музыкалық-поэтикалық талдау жасап ғылыми айналымға ұсынған музыкатанушы Г.Бәйтенова болды. Зерттеуші Арқадағы *шығарма өлеңнің* өз бойына ғұрыптық фольклор элементтерімен бірге философиялық *толғау*, тәрбиелік *өсиет өлең* және *тарихи әннің* қасиеттерін синтездей білген жанр екендігін тың материалдар негізінде дәлелдейді [1].

Соғыс жылдарындағы әндерде айрылысу мен сағыныш, махаббат пен қауышу, солдат өмірінің әртүрлі сәттері суреттеледі.

Ел қорғауға аттанған азаматтардың арасында Рамазан Елебаев, Мәлік Жаппасбаев, Әли Базанов, Қасым Аманжолов, Смағұл Көшекбаев сияқты музыканттар, ақындар болды. Майдан даласында туған әндер солдаттар арасында айтылды және елге де жетіп, елдің сүйікті әндеріне айналды. Отан соғысының алғашқы әнінің бірі Кенен Әзірбаевтың «Біздің Отан жеңеді» әні болса, Мұан Төлебаевтың «Тос, мені тос», «Кестелі орамал» романстары да осы кезең жемісі. Консерватория студенті, композитор Рамазан Елебаев қазақ атты полкінің әскери қызметінде жүргенде, полк маршына айналған «Жолдастар» әні, майдандағы солдаттарды ерлікке жігерлендіретін «Талғар полкінің маршы», «28 батыр», «23-полк маршы», және т.с.с. көптеген әндер жазды. Ал «Жас қазақ» әнінің алар орны бөлек. Ол Бородино түбіндегі шайқас кезінде ерлікпен қаза тапқан жолдасы Төлеген Тоқтаровты жоқтауы болатын. Майдан даласында аяғына шаңғы киіп, баянын арқалаған композитор қазақстандық концерттік бригаданы іздеп келіп, өзінің «Жас қазақ» әнін елге жеткізуді аманаттайды, сол түні әншілерге орындап үйретеді. Соғыс жылдарында туған әндердің басты ерекшелігі – оның бойындағы оптимистік рух пен Отанға деген махаббатта.

Мақалада ҰОС кезеңіндегі жалпы қазақ ән жанрына шолу жасай келе, Атырау өлкесінде туған әндерге тоқталып, талдау жасамақпыз.

ТҰРМЫСТЫҚ ШЫҒАРМАЛАР. Елдегі ана, сүйген жар, балалардың да ауызекі шығарып орындаған әндері, майданнан келген *шығарма-өлең, хат-өлеңдерді* елдегі туыстары әуенмен айтып жүрді. Соғыс кезінде әсіресе кең тарап, өріс алған жанр – *хат-өлеңдер* болды. Отты жылдарда өнер тілінде үн қатқан елден майданға, соғыс орнынан туған жерге жазылған хаттар бүкіл халықтық туынды ретінде кең тарады. Ол туралы зерттеуші О.Нұрмағамбетова: «Майданға және майданнан тылға жолданған өлең-хаттар соғыс кезіндегі республика өмірінің өзіндік бір шежіресі болды» [2, 70 б.], – дейді.

Халқымыздың музыка мәдениетінде жалпықазақ рухани құндылықтарының аймақтық ерекшеліктерімен қалыптасып, дамуы белгілі заңдылық. Арнайы қарастырып отырған Атырау облысына соңғы онжылдықтарда жасалған экспедицияда (Ақтөбе, Маңғыстау жерлері, Атыраудың Махамбет, Исатай, Дендер, Мақат аудандарынан) хат-өлеңдердің бірнеше үлгілері жиналды. Бір ерекшелігі, Жылыой өңірінің жергілікті музыкалық фольклорында бұл өлеңдер *сағыныш ән* деп аталады.

Хатөлеңдердің арасында майданнан келген хаттың бірі, Отан соғысының ардагері, махамбеттік ақын С.Бердімұратовтың елдегі анасына жазған сәлемі:

Оң шардан әрбір істің белін басып,
Отырып тар окопте төбесі ашық.
Қолға алып қаламымды жаздым сәлем
Майданнан қайран анаға амандасып [3].

Жоғарыдағы «бунақтық әуен» (III-IV-V б.) Сембай Бердімұратов орындаған *хат өлеңде* жаңа үрдісте кездеседі. Ол әрі қарай жоғары өрлеп VII б. көтеріледі, екіцеzurалы тармақтың екі бунағы да осы *соль* дыбысымен тұйықталады. Үлгінің келесі мелотармақтары ағынды, бірқұрылымды. Жиналған сәлем хаттар арасында 7-8-буындық түрлері болғанмен, олардың барлығының әуендері бүгінгі уақытқа жетпеді. Мұндай жыр өлшеміндегі үлгіден жылыойлық Бақтыбай ақынның соғысқа кеткен баласы Қалашқа (1924-1944) арналған *сағыныш әнінің* мына жолдары ғана әуенсіз жетті:

Айналайын Қалашым,
Хатпен келсе хабарың
Қуанар қошпен қабағым.
Қара су ішкен батпайды,
Бір өзінді ойласам.
Қырық бірінші жылында
Армия болып аттандың.

Айналайын Ақ Қалаш,
Елге келсең аман-сау
Ақ жүзіңді мен көрсем,
Еш арманым болмас еді
Сол күні жетсе ажалым.

Атыраулық информатор Ж.Бәшенов жазғызған *хат өлең* де III-IV-V басқыш әуенімен басталып, V б. бірнеше қайталанады, ал екінші, үшінші тармақтар біртұтас әуенмен ағынды екпінде аймақта кең тараған тәсіл IV б.-та аяқталып отырады. Осы мелоинтонация «Сағыныш әнде» ырғақтық құбылып басталады:

Сағыныш ән

орындаған А.Құлшықова
нотаға түсрген Б.Тұрмағамбетова

Жәй ♩ = 105

1. Көп - кең - де көгі - тің ш - н(і)ай бе - та - қан а,
Көп - ған - да үй - дің сө - пі рой ма - са - ха - на - ай. ау.

мұнда ішкі жан толқынысы, мұнды күйді суреттеуде альтерацияланған бесінші басқыш жетекші орын атқарады. «Көшкенде» бунағы жарты тонға құбылған V басқыш салдарынан к.3 ауқымында. Өлке әндерінде фригийлік ладтың V б. осылай өзгеріске түсуінен көбінесе каденция бөлімінің фригийлік-локийлік болып түрленуі де жиі кездеседі.

Сағыныш әндердің сипатына келсек, олар ауызекі тарап, кәдуілгі қара өлеңдер секілді айтылған, өлеңге соғыста жүрген жақынының есімі мен қала, жер аттары қосылды.

Жалпы жиналған хат-өлеңдерден *сағыныш әндер* ең алдымен поэтикалық мәтінімен ерекшеленеді. Олардың қолымызда бар 11-буындық қара өлең өлшеміндегі басым түрлері талданып, музыкалық ерекшеліктері айқындалды. Отандық хат-өлеңдердің үлгілері негізінен майданнан елге жолдан жауынгерлердің атынан шығарылған болса, *сағыныш әндердің* сөзінен елдегі аналардың, жарын күткен әйел адамдардың және майданға кеткен әкесін сағынған балалардың сөздерін оқимыз, яғни, олар – негізінен елден майданға жазылған хаттар. Осыдан олардың музыкалық сипаты өңірдің қара өлеңдеріне ұқсас, ал хат-өлеңдерде мұндай негіз бола тұра авторлық қолтаңба айқын байқалады. Мұндай туындыларда өте жиі халық аузында жүрген танымал қара өлеңдердің алдыңғы қос тармағы жүреді де, айтушылар соңғы екі жолды өз жандарынан қосады. Мысалы, А.Құлшықова жеткізген мына шумаққа назар аударайық, ол *ааба – ақсақ* ұйқасында:

Көшкенде көштің сәні ботақан, а,
Қонғанда үйдің сәні масахана.
Көзімді жас күшіктей жаңа ашқанда,
Тап болды Герман деген қасақана.

Екінші шумақта халықтың қара өлең дәстүрі анық байқалады әрі мұнда сағыныш тақырыбы басым сезіледі:

Жан телім сен ар жақта, мен бер жақта,
Екі орта жібермейді сағынсақ та.
Орыстың жез қайығын жасап мініп,
Жан сәулем қосылайықшы не қылсақ та.

Н.Рахметованың орындаған *сағыныш әнінің* төрт шумағы халықта кең тараған қара өлеңнің жолдарымен басталады. Соғыс жылдары бұл әнді әкесіне арнап шығарған. Мәтіннен баланың майдандағы әкесіне деген сағынышын көреміз:

Әуеден айнала ұшқан ақ сары ма екен,
Баласын алсам атып қақсар ма екен.

Әуеден ұшқан құстың тілі болса,
Хабарын ақ папама айтар ма екен.

Шым-шытық ши орадым жасыменен,
Ақ папам атқа мінеді тәсірменен.
Ақ папам Армиядан келсе аман,
Атыңды арқандайын шашымменен.

Сағыныш әндердің арасында дәстүрлі қара өлең жолдары алынбайтын үлгілер де бар. Сонымен қатар танымал қос тармақтың шығарманың соңында қосылатын түрлері де кездеседі. Мысалы, А.Жолтуриеваның орындаған бірінші шумағы алты жолды шығармада «Қосылған ғашық болып жан жолдасым, Барады іші-бауырым күйіп қана» тармақтары *жоқтау* сөздеріндей қайғылы болып, соңында қосылады [4, № 16].

Алғашқы екіцеzurалы «Жан жол-дас // кет-ке-нің бе // қай қи-ыр-ға» деп басталатын екіцеzurалы жолымен келесі бірцеzurалы (3+8) және т.б. тармақтар алмасып отырады. Бірінші бунақтың ырғақтық түйілуі (сегіздік-сегіздік-төрттік) танымал «бунақтық әуеннің» өзгеріссіз енуіне мүмкіндік туғызады. Тармақтар басы III-IV-V(VI) б. басталып, әуені ары қарай I/II б. түсіп отырады. Мұндағы IV басқыштың қосбунақ бойында бір орында тұрып алуы (скандирование), жалпы II сатының да әннің өн бойындағы белсенділігі өлкенің *хат өлеңдеріне* тән сипат. «Сағыныш әннің» әуені мен сөзінің сәйкестігі синхронды және нүктелі ырғаққа қарағанда *ақсақ ырғақ* басым түсіп отырады. Ортаңғы және соңғы бунақтардан кейін дербес қосылатын *ай, оу* буындары оларды *қара өлең* саздарымен жақындастыратын амалдардың бірі.

Шығарма өлеңнің табиғатын, музыкалық сыр-сипаты мен тәсілдерін терең зерттеген Г.Бәйтенова, оларды жинап, жазу кезінде информаторлардың сол өлкенің халық әнінің әуені деп жазғызған үлгілері [1, № 84-85], танымал авторлық туындылармен ұқсас басталып келетін әндер [1, № 18] және бір әуенді оннан астам информатордың өз өлеңдеріне пайдаланғандығы туралы дерек береді [1, № 1]. Халық шығармашылығына тән болып келетін осы жәйтті *сағыныш әндерден* де аңғарамыз. Олар жоғарыда көрсетілгендей, кейде *қара өлең* әуендерімен, кейде танымал халық композиторларының әндерінің музыкасымен айтылады. Мысалы, Н.Сариеваның айтуынан нотаға түскен «Сағыныш ән» өлкеге кең жайылған Мұхиттың «Зәуреш» әнінің негізінде, оның халықтық нұсқасының бірімен орындалды [4, №14].

Бұл зарлы әуез *сағыныш әннің* ғұрыптық фольклордағы мұңның интонациялық табиғатын аша түседі. Әсіресе, *жоқтауларға* тән I-II-III басқыштардың рөлі айтарлықтай. Мұндағы *жоқтаулардың* бастапқы бөлігінде жүретін төменгі тетраход дыбыстары Мұхиттың «Зәурешінде» бір октаваға биік көтеріліп, шырқау шыңнан қысыммен басталып, үлкен драматизмге толы күйді бейнелейді. «Зәуреш» әнінің үш тармақ әуені бұл нұсқада мейлінше анық сақталған. Үлгінің ерекшелігі, «Зәуреш» әніндегі әр тармақтың екіцеzurалы, кең тыныспен жүретін музыкалық фразасы мұнда біртұтас ағынмен жүріп, тармақ соңында III б. және өңірдің ғұрыптық әндеріне тән IV б. аяқталады.

Аймақтың *хат өлеңдері* көбінесе минорлық бағыттағы фригийлік және эолийлік ладтарында, ал диапазондары орташа квинта-септима интервалы көлемінде келеді. Әуен желісі бірқалыпты толқынды секунда-терциялық дамып, интервалдық секірулер кездеспейді. Сондай-ақ өлке әндерінің негізгі сипатының бірі, речитативтіліктің міндетті түрде қатысуы мелодияның әрі қарай еркін өрбуін тежейді. Әндердің композициялық құрылымына келер болсақ, негізінен бір тармақтың өзгеріске ұшырап келетін комбинациясы және бір-біріне ұқсамайтын меложолдан құралған түрлерінен тұрады. Олардың мелотармақтарын талдағанда алғашқы жолы екіцеzurалы, қалған тармақтары бірқұрылымды болып келетін формалар басым көзге түседі. Ішінара тұтас бірқұрылымды әуендік жолдардан тұратын нұсқалар да кездеседі.

Жалпы аймақтың хат-өлеңдерікөбінесе минорлық бағыттағы ладтарда, ал диапазоны (дыбыс ауқымы) орташа көлемде келеді. Әуен желісі бірқалыпты толқынды дамып, қашық секірістер кездеспейді. Сондай-ақ өлке әндерінің негізгі сипатының бірі, жыр-термелерге тән речитативтіліктің міндетті түрде қатысуы. Ол әуен желісінің әрі қарай еркін өрбуін тежейді. Батыстың ән мәдениетіндегі осы сипат өлкеде көнеден келе жатқан жыраулық-жыршылық дәстүрдің әсерімен қалыптасқандығын аңғартады. *Сағыныш әндердің* музыкалық композициясы негізінен бір мелотармақтың өзгеріске ұшырап келетін және екі түрлі жолдан құралған түрлерінен тұрады. Бұл жалпы аймақ әндеріне тән құбылыс.

Хат-өлеңнің табиғатын, музыкалық сыр-сипаты мен тәсілдерін зерттеген Г.Бәйтенова «Өртеңге өскен қызғалдақтар» еңбегінде оларды жинап, жазу кезінде информаторлардың сол өлкенің халық әнінің сазы деп жазғызған үлгілері; танымал авторлық туындылармен ұқсас басталып келетін әндер; бір мелодияны оннан астам информатордың өз өлеңдеріне пайдаланғандығы туралы дерек береді. Музыкалық фольклорда бір-бірімен ықпалдаса отырып дамып, қалыптасқан әдет-ғұрып, тұрмыс-салт және авторлық лириканың аражігін бір-бірінен дәл, айқын ажырату күрделі ғылыми процесс. Халық шығармашылығына тән болып келетін осы жәйт Жылыойдың *сағыныш әндерінен* де байқалады. Өңірден ұнтаспаға жазылып, нотаға түскен үлгілердің арасында аймаққа кең тараған Мұхиттың «Зәуреш», Бегей Қайыптың «Ақбөбек», «Жадаукөк» әндерінің әуенімен орындалған нұсқалар ұшырайды. Яғни, өткен ғасырларда дүниеге келген бұл авторлық туындылардың тарихынан белгілі болғандай, олардың мұнды, зарлы табиғаты өз бойында жоқтау, азалау әндерінің семантикасын сақтаған. Осы тұрғыдан олардың музыкалық-поэтикалық сипаты ХХ ғасырда пайда болған *сағыныш әнмен* ортақ нышаны болып табылады.

АВТОРЛЫҚ ӘНДЕР. Теңіз ауданы, Ботақан ауылдық советінде дүниеге келген жауынгер композитор Смағұл Көшекбаев (23.12.1904–18.04.1945) шығармашылығында жиырмаға жуық әндері қалған. Оның «Партия туралы ән», «Майданға», «Жаса, достар» термесі, «Біздің ән», «Қызыл сұңқар», «Май гүлі», «Жаздың әні», «Қызыл тон», «Ботакөз», «Айша», «Сүйген жар», «Кезең» әндері арнайы жинаққа енген («Жауынгер композиторлар. Әндер. Хорлар»).

Смағұл әсем дауысымен Мұхит әндерін шырқап, күйді шебер орындаған. Әкесі Көшекбай Сарбөпеұлы мен анасы Шұға ән салып, домбырада күй төккен өнерге әуес жандар болған. Бала кезінде-ақ Смағұл өзінің алғашқы «Ақ торғай» әнін шығарады:

Ән мен күйге жасымнан құмар жанмын,

Ұмытып өзімді-өзім тындағанмын.

Ән төгіп, күйді шертіп өтсем деймін,

Көңілімде көкейкесті көп арманым – деп шырқайды [5].

Ата-ана баласының бойындағы музыкаға қабілеттілікті байқап, өнер жолына қадам басуына ықпал етеді. Арманы жетелеген жас жігіт алдымен Алматыға келіп, мұнда бірнеше әнін шығарады, домбырашы боп қызмет атқарады. 1940 жылы Мәскеу консерваториясының жанындағы қазақ студиясының курсына композиторлық мамандығы бойынша бітіреді. Ол майданға қолындағы домбырасымен аттанады. Майдангер-жазушы Әзілхан Нұршайықов қаруластарын еске алған сұхбаттарының бірінде: «*Бір қаруын – винтовка, екінші қаруын домбыра етіп, жанынан тастамайтын, бригаданың көркемөнерпаздар үйірмесін басқарған Смағұл Көшекбаев деген жақсы азаматымыз бар еді. Ол да қазақ күйлерін төкті-ай келіп...*», – дейді [6].

Соғыс жылдарында ерлікпен күрескен Смағұл «Бригада жыры», «Сағыныш», «Дауыл», «Біз жеңеміз» әндерімен жауынгерлерге рух берді. С.Көшекбаевтың шығармашылығы арнайы зерттелгендіктен және әндерінің хронологиясы жазылмағандықтан, өлең мазмұнына назар аударатын:

Біздің ән – азаттықтың дауылпазы...

Біздің ән – қара бұлттай қатер төнсе,
Өлемді қорғайтұғын ердің әні.

оптимистік рухтағы «Біздің ән» дуэтин (сөзі: Х.Ерғалиев) және лирикалық «Сүйген жар» (сөзі: Қайнекей Жармағамбетов) әніндегі «Сөнбейді оқ астында үміт оты...», «Күте бер, жақын күнде ораламын» деген жолдарына қарап майдандағы жауынгер шығарғанын түсінуге болады. Сонымен бірге Х.Ерғалиев өлеңіне жазылған «Қызыл сұңқар» әні мен ер азаматтың басына түсетін қиын кезеңде рух беріп, алға ұмтылдыратын жігерлі «Кезең» әндерін осы кезеңге жатқызуға болады. С.Көшекбаев Жеңіске аз күн қалғанда Германияның Торн қ. түбіндегі ұрыста қаза тапты. Ерлігі үшін Қызыл Жұлдыз, Қызыл Ту, II дәрежелі Отан соғысы ордендерімен марапатталады. Композитордың әндерін дауыс пен фортепиано сүйемеліне арнап өңдеген, фортепиано сүйемелдеуінде төрт дауысты хорға өңдеген, дуэт пен аспап сүйемеліне лайықтаған С.Шабельский.

Жылыой топырағынан талай жампоз жігіттер майданға аттанды. Олардың арасында екі рет «Кеңес Одағының Батыры» атағына ұсынылған, «қорғаныста – тіреніш, шабуылда – сүйеніш болған мерген» Дүйсенғали Әжіғалиев, «Кеңес Одағының Батыры» атағына ұсынылған Рахметолла Қараманов, Есқайыр Халықов, Сәді Дүйсенбеков; «III дәрежелі Даңқ орденінің» иегері Ш.Ізбасов, «Қызыл Жұлдыз» орденіне ұсынылған Сәден Айтжанов пен Мұхамбет Исеновтер және көптеген азаматтар болды.

Есқайыр Халықовты ақындар «Ловаттан тұрып оқ атқанда, Еділдегі немістерді жерге енгізген» батыр, елінің қаһарман ұлы деп бағалады. Соғыс жылдары-ақ ерлігі елге тарап кеткен батырға арнап С.Мұқашев 1944 жылы «Қайдасың, қайдасың?» өлеңін шығарды. Олармен бірге Райхан Ыбыраева, Ханым Жексемәлиева, Ханжан Кенжиевалар сияқты жауынгер қыздар да майданға аттанып, жауды жеңуге атсалысты [7].

Қосшағылдан аттанған сырбаз ақын Жазықбаев Далабай болашағынан зор үміт күттірген жас болды. Ол 1942 жылы Батыс майдан даласындағы ұрыста қаза тапқан. Оның досы Ж.Нұрмахановтың шығарған 1943 жылы (31-тамызда) шығарған «Далабай» өлеңі бар: *«... Ол хабарсыз кетті. Осыншамадарынның бір адамның ғана орнына кеткеніне қайғырып, мәңгілік есте қалсын деп, «Сулико» әнімен айтуға «Далабай» өлеңін шығардым. ... Мұны жастар елде бас қосқан жерде көп айтып жүрді, Қазақ КСР халық әртісі Зәрифа Сүлейменова өз репертуарына қосты», - дейді:*

Таба алмадым бейітіңді,
Іздеп едім Дон бойлай.
Қайда екенсің, қатар өскен жан досым,
Бір тіл қатшы, Далабай.
Жатыр сырғып қаһарлы өзен,
Өз бетімен төмен қарай.
Сұрадым мен: «Білмейсің бе, досымды?»
Кете берді қарамай. (толық нұсқа 61-б.)

Осы арнауға аттас «Далабай» өлеңі кейінгі жылдары тағы жазылды. Оған атыраулық композитор, танымал өнер қайраткері С.Құсайынов ән шығарды[8]. Ерлігімен есте қалған батырларға соғыс жылдарының өзінде елдегі ақындар өлеңдерін арнап жатты. Сол арнаулар жастар арасында танымал әндердің әуенімен орындалған.

Қорыта айтқанда, Атырау өлкесіндегі хат-өлеңдердің, сағыныш әндердің ортақ музыкалық сипаты бола тұра, бірқатар өзіндік ерекшеліктерге ие. *Сағыныш әндер* - Отан соғысы уақытында елден майданға жолданған аналардың, жарын күткен әйел адамдардың және әкесін сағынған жасөспірімдер өлеңдері. Өңірдің *хат өлеңдерінен* айырмашылығы, майданға жазылған *сағыныш әндердің* музыкалық сипаты аймақтың *қара өлеңдеріне* ұқсас, ал *хат өлеңдерде* мұндай негіз бола тұра авторлық қолтаңба айқын байқалады;

- Олардың формасы негізінен бір тармақтың өзгеріске ұшырай отырып дамиды және екі түрлі мелотармақтан құралады. Арасында алғашқы жолы екішезуралы, қалған тармақтары бірқұрылымды болып келетін шумақтар басым;

Сағыныш әндер өзіндік жергілікті сипатқа ие бола тұра, қазақтың жылпыхалықтық рухани мұрасының ажырамас бір бөлігі.

Жетпіс бес жыл өтсе де ҰОС жылдарында туған әндер жауынгерге мылтықпен бірге қару бола білді. Сол себепті миллиондардың жадынан өшпей әлі де өмір сүруде. Болашақта ғылыми айналымға ұсынылып отырған Атырау өлкесіндегі өзгеше қалыптасқан осы тұрмыстық, авторлық әндер отандық музыкатану саласында ҰОС кезеңінің әндерінің жалпыұлттық сипатының арнайы зерттелу барысында өзіндік орнын алатыны сөзсіз.

Библиографиялық тізім:

1. Өртеңге өскен қызғалдақтар (Өлеңдерді жинап, нотаға түсірген Г.Бәйтенова). – Алматы: «Дайк-Пресс», 1995. – 160 б.
2. Нұрмағамбетова О. Қаһарлы сөз – қамал бұзады. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақтың халық поэзиясы. – А.-Ата: «Қазақстан», 1965. – 73 б.
3. Құрманғазы атынд. ҚҰ консерваториясының Ғылыми-зерттеу фольклор лабораториясынан.
4. Тұрмағамбетова Б.Ж. «Ән қайнары-Кең Жылыой. Songs of Zhylyoi» оқу-әдістемелік құрал + CD. (қазақ-ағылшын тілдерінде). – Алматы: Service Press, 2018. – 224 б.
5. Тақанасова Р. Смағұл Көшекбаев (туғанына 60 жыл толуына) // «Ленин жолы» газеті, 15-қыркүйек, 1966 № 111.
6. «Алаш айнасы» республикалық қоғамдық-саяси ақпараттық газеті, 2010 жыл, 8 мамыр.
7. Сұлтанғалиұл Қ. Жеңісті жақындатқан Кең Жылыой. – Атырау: Ағатай, 2015. – 391 б.
8. Әміржанұлы А. «Жылыойдың жауынгер қыздары» // «Атырау» газеті, 8.03.2001.

ӘОЖ 94 (581)

АУҒАН СОҒЫСЫ АРДАГЕРЛЕРІНІҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ ТАРИХИ ДЕРЕК РЕТІНДЕ

*Қуаныш С.О., т.ғ.к., Қойбақова Ж.Ж., магистрант
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

1979-1989 жылдар Кеңес Одағы үшін ауған соғысымен тікелей байланысты. Соғыс себептерін, барысын Қазақстан және басқа да бұрынғы Кеңес Одағы құрамына кірген мемлекеттер тұрғындарының біреуі білсе, біреуі біле бермейді. 1990-жылдардағы Кеңес Одағының ыдырауы, әртүрлі реформалар мен экономикалық дағдарыстар ауған соғысының қоғамдық санадағы орнын көмескілетіп, оның орнын жаңа соғыстар мен қақтығыстар басты. Алайда ауған соғысына қатысқан солдаттардың өмірі, олардың естеліктері, қоғамдағы орны әлі өз мәнін жойған жоқ. Керісінше, қазіргі кезде кеңестік идеологияның тас құрсауының қирауы, тарихшылар мен зерттеушілердің жан-жақты зерттеулері сол кездегі оқиғаларға объективті түрде қарап, әділ бағалауға мүмкіндік береді.

Егер, 1979 жылы Ауғанстанға кіргізілген кеңес әскерінің саны 81100 адам құраса, 1986 жылғы қыркүйек айында оның саны 120 мың адам құрады. 1979-1989 жж. аралығында Ауғанстанда соғыс қимылдарына қатысқан кеңес әскерлерінің жалпы саны 620 мың адам болды. Кеңес Армиясы ауған соғысында өлгендер мен хабар-ошарсыз кеткендерді қосқанда 14427 адамнан айырылды. 180 кеңесшілер және 584 әскери емес мамандар қаза тапты. Контузия алған, жараланған саны 53 мың адамнан асады [1]. Соғыс қимылдары кезінде ауған тұтқынында 417 жауынгер болған, олардың 130 соғыс барысында босатылып, өз Отанына

оралған. 1999 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша тұтқыннан босатылмаған және іздеусіз қалған адамдардың саны – 287 адам болды.

Осы кезеңде өлген ауғандықтар туралы нақты мәліметтер жоқ. Жалпы саны 670 мың адамнан 2 млн. адамға дейін мәліметтер келтіріледі. Американдық ауған соғысын зерттеуші, Гарвард университетінің профессоры М.Краммер есебі бойынша 10 жылда өлген және жарақат алған ауғандықтардың саны 2,7 млн. адам. Бірнеше млн. адам босқын ретінде көрші елдерге жер ауған. Олардың нешеуі үкімет армиясы, нешеуі моджахедтер және бейбіт тұрғын екенін анықтау қиын [2].

Кеңес әскерінің Ауғанстанға кіруі, сол кезден үздіксіз жалғасып келе жатқан ауған соғысы, Кеңес Одағының ыдырауы мен жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы қарсаңындағы қоғамдағы «ауған соғысы синдромы», Ауғанстан мемлекеті төңірегіндегі әскери-геосаяси тартыстар отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде, аналитикалық зерттеулерде, естелік мемуарларда, интернет ресурстарда көптеп кездеседі. Олардың біразы ауған соғысына қатысқан жауынгер офицерлер мен солдаттардың мемуарлары. Бұл естеліктерде өздері куә болған тарихи оқиғалар жеке адамның қабылдауы тұрғысынан баяндалады. Мемуарлық әдебиеттерден белгілі бір оқиғаларға, тарихи фактілерге қатысты мәліметтерді алып, сол кезеңдегі жалпы тарихи даму бағытымен салыстыруға, оған жеке адамның, қоғамның көзқарасын көруге болады. Дегенмен де, бұл естеліктер жеке адамның субъективті көзқарасы, оның сол кездегі көңіл-күйі, немесе идеологиялық ұстаным тұрғысынан баяндалғандықтан оларға әрқашан сыни тұрғыдан қарай білу керек. Бұл ретте ауған соғысына қатысушылармен жеке сұхбат, әңгіме өткізу, олардың сол кездегі ахуалға, болған оқиғаларға қазіргі көзқарас тұрғысынан пікірлерін білу өте маңызды.

Айта кету керек, посткеңестік мемлекеттерде, оның ішінде Қазақстанда бұл тақырыпта жазылған еңбектер, оның ішінде естеліктер саны көп. Олардың қатарында Бахытжан Ертаевты [3], Бақытбек Смағұлды [4], Амангелді Жантасовты [5] және т.б. авторларды айтуға болады. Ал, Ауған соғысына қатысқан атыраулықтар туралы ғылыми еңбектер саны саусақпен санарлықтай. Олардың қатарында Айгүл Ермекова [6], Атырау облысы мемлекеттік архиві ұжымы [7] шығарған кітаптарды және 15-ақпан кеңес әскерінің Ауғаныстаннан шығарылған күніне орай газет, журнал беттерінде жарияланған мақалаларды атауға болады.

Атырау облысы мемлекеттік архивінде Ауған соғысына қатысқан ардагерлерге арналған № 219 қор ашылған [8]. Соңғы мәліметтер бойынша, Атырау облысынан Ауған соғысына 782 солдат аттанса, олардың 19-ы сол жақта қаза тауып, біреуі хабар-ошарсыз кеткен. Шамамен 100 алам елге келген соң дүние салса, біразы басқа жаққа көшіп кеткен. Қазір облыста шамамен 500 ауған соғысының ардагері тұрады [9].

Жалпы, бұл мемуарлық әдебиеттерді шартты түрде 1980 жылдардың соңы – 1990 жылдар, 1999-2009 жылдар, 2009 жылдан кейінгі деп бөлуге болады. Егер, алғашқы кезде бұл естеліктер кеңестік идеологияға бейімделіп және цензураға байланысты өзін-өзі шектеумен баяндалса, Кеңес Одағы тараған екінші кезеңде соғыстың ащы шындығы көптеп айтыла бастады. Ал, интернет және әлеуметтік желі кең қанат жайған үшінші кезеңде соғыс қасіреті туралы ащы шындық баспасөз құралдарынсыз-ақ кеңінен таралды.

Соғыс ардагерлерінің естеліктерінде қайталанып келетін басты тақырыптар:

- Ауғанстанға қалай аттанғаны, алғашқы әсері, елмен хат-хабар алмасуы;
- Ауғанстанның адам төзгісіз климаты, қатаң табиғаты, таза ауыз су тапшылығы мен тұрмыстық қиындықтар;
- бауырлас болып кеткен жауынгер достары, олармен бірге соғыс қимылдарына қатысуы, жауға деген өшпенділігі; жолдастарының, достарының соғыс барысындағы өлімі немесе жарақат алулары.

Кейбір, әсіресе, соңғы он жылдықта жарық көрген, естеліктерде әскер қатарында кең тараған жұқпалы аурулар; қару-жараққа, ішімдікке, нашақорлыққа байланысты келеңсіз

жағдайлар; жергілікті халыққа қарсы қиянат, қатігездік, жазалау шаралары, жазықсыз адам өлтіру т.б. туралы айтылады.

Солардың кейбіреулеріне тоқталайық.

Бақытбек Смағұлдың естелігінен: «Бұл 1979 жылдың желтоқсан айы. МИ-8 тікұшақтары келді. Ішінен шенді тұлғалар, генералдар түсіп жатыр. Командирлер бізге сапқа тұруды бұйырды. Айтқан сөзінің ұзын-ырғасы: «Ауғанстанда төңкеріс болып жатыр. Сендер Кеңес әскері ретінде сондағы бейбіт халыққа көмек бересіңдер. Әскери бұйрық солай». Оқ, граната, қару дегендерде есеп жоқ. Жәшік-жәшігімен төгіп тастады. Алматыда жүргенде бір оқты он рет қол қойып алсақ, бұл жерде қару-жарақ дегенің ылан-ойран. Соғысқа қан төгуге келгенімізді сонда білдік қой.

Түстен кейін бір рота Ауған жеріне кірдік. Маңай толған соғыс дала киімін киіп алған офицерлер. Біреулері жып-жылтыр боп қырынып алса, кей біреулері сақал-мұрты тікенек болып өсіп кеткен. Ішінде удай масы да, аузына арақты ұрттап та алмаған құлан-таза жүргендері де бар. Біреуі басын шинелімен бүркеп алып бүк түсіп жатса, келесі біреуі жанарын төбеге қадап темекі шегуде. Ана бұрышта гитараны дыңғырлатып жатыр, мына жерде одеялдың үстіне оқтарды шашып тастап, автоматтың оқ қорабына тығындап жатыр. Ал, ана бір бұрышта тумбочканы қоршап алып арақ ішіп жатқандар. Тағы бір жерде қарт ойнап, жалғыз атынан айрылғандай айғайға салып жатыр. Осының бәрінің үстін бүркеп қалқыған, бойды тітірентетін жағымсыз салқын мен көкшіл тартқан темекі түтіні» [10, 64-б.].

Амангелді Жантасовтың естелігінен: «Міне, ауғандық Андхой деген бірінші елді-мекенге де кіріп келе жатырмыз. Қала дейін десек қалаға ұқсамайды, ауыл дейін десек тым үлкен. Саманнан соғып біріне бірі жабысып-үйісіп жатқан үйлер, сол саманнан соққан биік дуалдар. Тұрғындары бізді көріп қашқан жоқ, қайта сол жерде тұратын ел түгелімін бізді көруге шыққандай, көше бойы тізіліп қарап тұр. Бірақ әйелдер көрінбейді, ыңғай еркектер мен балалар. Қабақтары түскен, өңдері суық, әрине, туған жеріне баса-көктеп бөтен елдің әскері кіргеннің несі жақсы дейсің» [5, 147-б.].

Қайыржанов Ғабиден естелігінен: «1979-1980 жылдары Ауған еліне кірген кеңес әскері соғысқа дайындықсыз жағдайда болды. Біздер далада палатка құрып, айнала окоп қазып, орналастық. «Ауған дауылы» көтерілгенде, жаңбыр жауғанда палаткалар ұшып, іші суға толып кететін. Астымыздағы матрастар суға қалқып, ішіндегі мақталар домалақ-домалақ болып, бөлініп қалатын. Көрпеміз бушлат, жамылғымыз шинель еді» [6, 165-б.].

Бақытбек Смағұлдың естелігінен: «Ауған жеріне бірінші болып кірген біздер, жауынгерлер азаптың барлық түрін бастан кештік. Жайлы әскери базалар болмады, жағдайлар жасалмады. Казарма түгіл, не палатка, не қарапайым матрас жоқ. Әр жақтан әскерлер енді ғана келіп жатыр. Бірін-бірі танымайды. Амал жоқ, тастың арасында ұйықтап шығасың. Түн суық. Аяз қариды. Таңертең тұрсаң, шинелің тасқа қатып, жабысып қалған. Шешіп тастап етегінен тартып, жұлып аласың. Біз алғашқы күндерді осылай өткіздік.

Ауғанстанның енді бір бөлігінде керісінше күн күйіп тұр. Тапсырмаларды орындау мақсатында тауға өрмелеуің керек, ал тас болса, қызып кеткен, өзінді қып-қызыл табаға тасталған балықтай сезінесің. Тау-тас арасында және астында атжалман-егеуқұйрықтар, шағатын улы құрт-құмырсқа, бүйелер, жыландар, қан соратын кенелер көп. Соның кесірінен, сары аурумен ауырғандар көп болды. Ұзақ уақыт бойы жуынуға мүмкіндік жоқ, көбінесе жауынгерлер биттеп кетеді» [10, 66-б.].

Бишекин Серікқали естелігінен: «Ауылдағы ата-ана, бауырлар біздің оқ пен оттың ортасында, Ауған жерінде шайқасып жүргенімізді білмеді. Хат-хабардың барлығы Мәскеуде тексеріліп жіберілді. Ауған соғысына қатынасқанмыз жәйлі жан адам сезбеді. Ешкімге еш нәрсе айтпауға ант бергенбіз. Біз тіпті өзіміздің туған әке-шешемізге де жақ ашпадық. Сол кезде тәртіп солай болған» [11].

Тұржанов Өтеміс естелігінен: «Мен ауған еліне бірінші кірген совет солдаттарының бірімін. Біздер, 10 жылға дейін қай елде, қандай жағдайда соғысқанмызды айтпаймыз деп әскери документке қол қойғанбыз. Бірақ, КСРО 1983 жылы ауған елінде соғыс үдеген соң, құпиялықты жойған болатын.

Ауғандықтар бала кезден қолдарына қару ұстап, соғысып үйренген халық. Оларды Шыңғысхан да, ағылшындар да жеңе алмаған. Таудан-тасқа арқарша секіріп, жауынгер болып кеткен халық қой. Кеңес солдаттарын «шурави», «дінсіздер» деп жақтырмады. Қай елдің халқы жақсы көреді, біреудің еліндегі саясатқа өзге елдің әскері қолына қару алып араласқанын. Біздер, қышлақтарды азық-түлік, дәрі-дәрмек, керосинмен қамтамасыз етіп тұрдық. Күндіз соқамен жер жырттып, жөніне жүрген шаруа, кеш түсе қолына автоматын ұстап, совет солдаттарын аңдитын. Олардың қайсысы қарапайым шаруа, қайсысы дұшман екенін айыра алмайсың» [6, 137-138 б.].

Шманов Нух естелігінен: «Дұшмандармен соғыс деген түсініксіз соғыс болды. Ауғандар күні бойы біздің «сухой паегімізді» жеп, қару-жарақтарымызды қолдануды үйренген болып жүріп, кейбіреуі түнге қарай дұшманға айналып кетеді. Сондықтан, бұл соғыс тылы да жоқ, фронты та жоқ, тактикасы түсініксіз партизан соғысы болды. Азық-түлік жетіспейді, әсіресе, ауыз су жетпей әбден қиналды».

Қайыржанов Ғабиден естелігінен: «Асхана, жуыну, киім жуу деген сияқты тұрмысқа қажетті жағдайлар жасалмаған. Дәрі-дәрмектің жоқтығы, шағатын жәндіктер мен жыландардың көптігі 18-19 жастағы жастарды аздырып жіберді. Әскер киімдерінің (экипировка) жетіспеуі мен ыңғайсыздығы көп қолайсыздық әкелді» [6, 165-166 б.].

Бектілеуов Қамалбек естелігінен: «Ауған жерінің 80-90 бөлігі таулы аймақ. Күндіз 60 градус ыстық болса, түні 2-3 градусқа төмендейтін және ауа жетпеушіліктен көп солдаттар ауырды. Жылан, улы жәндіктермен қоса қауіпті жұқпалы аурулар су арқылы тарап жатты» [6, 77-б.].

Ресми мәліметтер бойынша соғыс жылдары 489685 жауынгер (1979-1989 жж. Ауғанстанда болған әскердің 75,7%) госпитальда ем алған. Оның 53753 (11,44%) ұрыс кезінде немесе басқа уақытта жарақат алғандар, ал 415932 (88,5%) денсаулығына байланысты емделгендер. Жұқпалы гепатитпен ауырғандар – 115308 жауынгер, қалғандары –оба, сүзек, тырысқақ, дифтерия, дизентерия, ревматизм, өкпеге салқын тию, тиф және жүрек аурулары.

Ауғанстандағы соғыс барысында 40-армия жеке құрамының төрттен бірі жұқпалы ауруларға байланысты ұрыстарға қатыса алмады. Мысалы, 1981 жылы 5-мотоатқыштар дивизиясының 3 мыңнан астам жауынгері (дивизия командирі, штаб, төрт полк командирінің екеуі) бір уақытта гепатитпен ауырған.

Солдаттарға 3 комплект іш киім мен әскери форма берілетін. Іш киім апта сайын ауыстырылуы керек, бірақ су болмағандықтан айлап солдаттардың үстінен түспейтін. Сөйтіп, таза ауыз судың жетіспеуі, далалық жағдайда гигиенаға жеткілікті көңіл бөлмеу, биттерге, егеуқұрықтарға қарсы күрестің болмауы, тойып тамақ ішпеу жұқпалы аурулармен ауыратындар санын көбейте түсті. [12].

Қайыржанов Ғабиден естелігінен: «Соғыс деген әділетсіздік пен арсыздықтың жиынтығы. Онда басты қауіп – дұшманнан болса, кейбір қауіптерсолдаттардың қару қолданудағы қолапайсыздығы, надандығы, салақтығы болады. Кезекті ұрыстан кейін БТР, БМП-лар қатарымен тізіліп, ұңғыларын жоғары көтеріп, солдаттар машиналардың үстіне шығып, әр түрлі әңгімелер, анекдоттар айтып демалып отырғанбыз. Кенет бірдеңе гүрс ете қалды. Көк түтін. Қарасақ, соңында тұрған БТР-дың пулеметтің ұңғысы төмен түсіп тұрған да, іш жағынан жоғары көтеріліп келе жатқан солдат шүріппесін байқамай басып кеткен де, алдыңғы жағында тұрған БТР-дың үстінде аяғын салбыратып қойып, әңгіме тыңдап отырған солдаттың кеудесін қақ айырған.

Енді бірде, үстелдің үстінде демалысқа кеткен офицердікі сияқты, пистолет жатады. Бір жігіт екі қолына тамақ салынған ыдысты ұстап блиндажға кіргенде Сағидолла есімді жігіт сол қолымен пистолетті көтеріп «Стой, стрелять буду» - деп ойнап, қорқытпақшы болғанда, шүріппесін басып жіберген, ол оқтаулы болып шығады да, манағы жігіт жерге сылқ етіп құлайды. Сондай-сондай солдаттар арасында ақымақтықтар болып тұрды» [6, 167-168б.].

Кеңес Армиясы Әскери прокуратурасының мәліметі бойынша 1979 жылғы желтоқсан айынан 1989 жылғы ақпан айына дейінгі аралықта Ауғанстандағы 40-армияның 4307 адамы қылмыстық жауапқа тартылған. 1989 жылғы қараша айында КСРО Жоғарғы Кеңесі

Ауғаныстандағы кеңес әскерлері жасаған барлық қылмыстарға амнистия жариялады. Осы кезеңде 420 жауынгер-интернационалист әлі де болса түрмеде отырған еді [2].

Медеуов Наурызәліестелігінен: «Бізде, солдаттарды тек кешке жататын жерінен болмаса, күндіз батальонды сапқа тұрғызып түгендеу болған жоқ. Кеште жоқ болып шыққан жігіттерді, қай аумақта соғысқан жерлерін біліп алып, рота-рота болып іздеуге шығатынбыз. Бұл жақта күн ыстық қой, көбіне иістен табамыз, марқұм болған жігіттерді. Марқұм болғандардың денелері ісініп, ауыз-көз қуыстары құрттап кететін. Дұшмандар жараланып қолға түскендерді қорлап, жауыздық жасайтын» [13].

Сейтов Маратестелігінен: «Апта бойы жоғалған жауынгерлерді іздеумен уақыт өткіздік. Жүзім алаңының үстінен өтіп бара жатқанымызда, топырақ астынан бір солдаттың қолы көрініп жатты. Сосын сол жерді еппен арши бастадық. Дұшмандар 12 солдатты әбден азаптап, құлақ, мұрынын кесіп, көздерін ойып тастаған екен. Өкініш кеудемізді өртей жүріп, олардың денесін зембилдерге салып, ашық алаңқайға апарып, вертолетке салып, елге жібердік» [6, 188-б.].

Иманғалиев Есмұрат естелігінен: «1980 жылы мамырдан бастап әскери аэродромда қызмет еттім. Арнайы ангардан өліктерді (бұл «Груз-200» деп аталған) Урал машинасына тиіп әкеліп, АН-26 самолетіне орналастырамыз. Өліктермен жұмыс деген тозақтың нағыз түрі еді. Ауғанда күн ыссы. Өліктер екі сағаттан кейін иістеніп кетіп, иісі мұрыннан кетпей, денеге сіңіп кететін. Соғыс мені арақ ішуге үйретті. Алғашқыда, ана көріністерден күні бойы жылап, лоқсып басым айналып кетті. Өліктердің бәрі бірдей жап-жас, біздің құрдастарымыз. Кейбіреулері өлмеген секілді, тап-таза, саған қарап сәл жымыып, «мен тірімін ғой» дейтін сияқты, кейбірі өлгеніне өзі таңырқаған кейіпте жатады. Күйзеліп кеттім. Не істейсің, әскер заңына бағынасың. Шашылып жатқан дене мүшелерін анықтап, жинастыру деген тозақ жұмыс еді. Солдаттар өліп жатты, өліп жатты. Өртеніп кеткен, басы жоқ денелерді «із-түссіз» кеткендердің қатарына жазып, сол маңға көметінбіз.

Елге келгеннен кейін, ас ішейін десем қолым қалтырап тамақты аузыма апара алмаймын. Түнімен қорқынышты түстер еніп, айқайлап, автоматтың орнына қолыма түскенді қысып далаға жүгіріп шығатынмын. Түсімде, қоршауға түсіп жатамыз, өртеніп жатамыз. Әке-шешем аң-таң. «Жұрттың баласы «ойнап» келген сияқты, ал, біздің баламыз соғыстан келген сияқты», - деп бір-біріне айтып қояды, білмейді. Көз алдыма өз солдаттарымның жүздері елестейді, тірілері де, өлгендері де. Әлі де есімде алғашқы өлген жауымның беті, сөнген жанары мен ашулы ақсиган ауызы. Түксиіп төніп тұрған зәулім жартастар мен тау өзендерінің бөтен дүниеден есіп тұрғандай ызғарлы суық лебі осы күнге дейін ұмытылмайды. Жарты жылдан соң, шашым аппақ болып ағарып, 32 тісім түгелімен түсіп қалды. Ал, мен бар болғаны 20 жаста едім» [6, 228-229 б.].

Үлкен саяси ойынның құрбаны болған, интернационализм идеясын бойына сіңіріп, Отан алдындағы борышым деп санаған және өз болашағына имандай сеніп жастық жалынын ауған соғысында жоғалтқан сан мыңдаған азаматтар жат елде жан тапсырып, мыңдаған қандастарымыз ұрыс даласынан жарақатпен оралды. Ал майдан даласында қаза тапқандардың ата-аналары мен жақын туыстарының қайғысын сөзбен айтып жеткізу қиынақ.

Өз елі, жері, жанұясының болашағы үшін күрескен ауған халқы үшін бұл әділетті, азаттық жолындағы соғыс еді. Ал, әділетсіз соғыстың халық санасына кері әсері тигізетіні анық. ХХ ғасырдың соңғы онжылдығы посткеңестік кеңістікте «ауған соғысы синдромы» деген атпен белгілі болды. Сонымен қатар, интернационалдық борышын өтеген жауынгерлер үшін бұл соғыс ерліктің, жауынгерлік бауырластықтың, жалпы, 80-жылдардың басты символдарының бірі ретінде естерінде мәңгі қалды.

Библиографиялық тізім:

1. Никитенко Е.Г. Афганский конфликт 1979-1989 гг. // Большая российская энциклопедия. Под ред. Ю. С. Осипова. В 35 т. – Т. 2 – М.: Анкилоз-Банка, 2005 – С. 514-515.

2. Жирохов М. 10 фактов о войне в Афганистане // <https://warspot.ru/486-10-faktov-o-voyne-v-afganistane>
3. Ертаев Б. Ауған соғысында қаһармандық көрсеткен қазақтар аз болған жоқ // «Ислам және өркениет». - 2012. - №13.
4. Смағұл Б. Ауғанның от жалыны: өлеңдер жинағы. - Алматы, 2006 . - 256 б.; Қан кешкен күндер: өлеңдер жинағы - Алматы, 2007. - 212 с.; Қаһарман: Патриоттік: деректі эссе. - Алматы, 2010. - 152 б.; Жеңімпазсыз соғыс // «Егемен Қазақстан». - № 68 - 2013 жыл 15 ақпан; Паншер патшасы // «Егемен Қазақстан». - № 8. – 2018 жыл 12 қаңтар.
5. Жантасов А. Жартасты жастанған жасақ. Қара майордың мұсылман батальоны = Второй мусульманский батальон. Спецназ из Казахстана. – Алматы: Хантәңірі, 2018. - 624 б.
6. Ермекова А.Ә. Ауған соғысындағы Атыраулық жауынгерлер шежіресі. – Алматы: Издательская компания БАУР. 2017. – 600 б.
7. Ауған соғысы ардагерлеріне мәңгілік тағзым. – Атырау: Экожан ӨК баспаханасы, 2017. – 219 б.
8. Атырау облысы мемлекеттік архиві, № 219 қор «Ауған соғысына қатысқан ардагерлер»
9. Ким А. «Горячие точки»: 30 лет назад... // <http://pricom.kz/obshhestvo/goryachie-tochki-30-let-nazad.html>
10. Смағұл Б. Мен көрген соғыс. - Алматы, 2007. - 188 б
11. Қазихан М. Біздің майданда жүргенімізді үйіміз білген жоқ // «Атырау», 2006 жыл 11 наурыз
12. Не генералы, а тиф, чума и дизентерия предрешали исход многих военных кампаний. Военные медики США — об инфекционных болезнях в 40-й армии в Афгане. – «Новая газета», 25 декабря 2019 г. // <https://novayagazeta.ru/articles/2019/12/25/83308-ne-general-y-a-tif-chuma-i-dizenteriya-predreshali-ishod-mnogih-voennyh-kampaniy-afganistan-ne-isklyuchenie>
13. Мұратқызы С.Ерлікке тағзым – елдіктің белгісі //«Атырау», 2016 жыл 18 мамыр

ӘОЖ 93/94

ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ

Жумабаев А.Ж.

*«Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК
Атырау қ., Қазақстан Республикасы*

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі аясындағы № АР 05134572 «Қазақ Хандығы құрылымындағы билер, батырлар, тархандар, жасауылдар, қожалар институттары: олардың қызметі және жойылуы (XV-XIX ғ.)» тақырыбында 2018-2020 жылдарға арналған гранттық жобасы аясында 2018-2019 жыл аралығында Ресей Федерациясының Мәскеу, Уфа, Санкт-Петербург, Астрахань қалаларында орналасқан Ресей мемлекеттік көне актілер архиві, Ресей мемлекеттік тарих архиві, Башқұртстан Республикасы Ұлттық архиві, Астрахань мемлекеттік облыстық архивінде ізденіс жұмыстары жүргізілді. Мақаланың мақсаты мұрағат қорында сақталған батырлар туралы мәліметтермен қазақ жырларларындағы эпостық тұлғалар және Ұлы Отан соғысына Исатай (бұрыңғы Новобогат) ауданынан аттанған жауынгерлеріміз арасындағы тарихи сабақтастықты баяндау болып табылады.

Аласапыран заманда халқына бас болып, азаттықтың туын көтеріп артына халқын ерте білген батырлар қазақ қоғамында шешуші рөл атқарды. Тарихшы Ә. Мұқтар «XVII-XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы» атты монографиясында «батырлардың өз бастауын, біздіңше, адам баласының жер бетінде пайда болу кезеңінен алады» деп тұжырымдайды. Көне түркі

заманында батырлар институтының белгілері анық көрінеді. Білге қағанның мемлекет басшысы, әрі қолбасшы, Күлтегін қағанның батыр, Тоныкөктің батыр, шешен, әрі данагөй ретінде сипатталып, бізге жетуі дәлел. Ел алдына шыққан батырлар әскери қолбасшылық, жауынгерлік қызметпен қатар, дипломатиялық-бітімгершілік істерге араласты [1, б.91].

Мақаламызды қазақ жырларындағы эпостық батырлардан бастағанды жөн санадым. Тоқтарбайұлы Қобыланды (XV ғ.) – аты аңызға айналған халық батыры. Шыққан тегі – Қыпшақ, оның ішінде Қара Қыпшақ. Халық жадында сақталған әңгімелерде, халық шежірелерінде оны көбіне «Қара Қыпшақ Қобыланды» деп атайды

Шежіре деректеріне қарағанда, Қара Қыпшақ Қобыланды Жошы ханның Шайбан деген баласының тұқымы Әбілхайыр ханның тұсында (XV ғасыр) өмір сүрген, ханның белгілі қолбасшыларының бірі болған адам. Қазақ хандығының бөлінуіне де осы Қобыланды батыр себеп болған деседі. Бұл жөнінде Шәкәрім шежіресінде: «Біздің осындағы арғындардың атасы Дайырқожа Әбілхайыр ханның сүйікті қазысы екен. Билікті әділ айтқандықтан Ақжол би атаныпты. Және Қара Қыпшақ Қобыланды да ханның сүйікті адамы екен. Екеуі іштей жауласып жүргенде, бір күні Қобыланды Дайырқожаны далада өлтіріп кетіпті. Мұны эз-Жәнібек хан біліп, Қобыландыны шарифат бойынша қысас қылып өлтіруге сұрапты. Әбілхайыр берейін десе, көп қыпшақ бұзылатын болған соң, бере алмай, үш кісінің құнын ал деген соң, бұған Жәнібек өкпелеп, бөлініп кетеді» деген дерек беріледі. Бұл оқиғаның тарихи шындық екенін Дайырқожаның әкесі Қотан жыраудың өлген баласының денесін айналып, қайғырып, қан жұтып жүріп айтқан:

Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным?

Сексен асып таянғанда тоқсанға,

Тұра алмастай үзілді ме, жұлыным, - деп басталатын толғауы да дәлелдей түседі. Қобыланды батыр жайында екінші бір дерек көзі — қазақ халқының қаһармандық жырларының бірі - "Қобыланды батыр" жыры. Бұл мазмұны жағынан да, басқа батырлық жырларға қарағанда шоқтығы биік тұрған халықтық шығарма, ерлік эпопеясы. Бұл жырдың оқиғаларына қарағанда, Қобыландының ерлік жолы қазақ елінің сол кездегі сыртқы жауы - қызылбастар (парсылар) мен олардың шапқыншылық жасаған ханы Қазанға қарсы күресінен басталады. Оның бұдан кейінгі шайқасқан батырларының атына қарап, олардың атақты Едіге батырдың тұқымдары екенін аңғаруға болады. Қобыланды батырдың Орақ батырмен дос болып, Алшағырмен жауығуы - Қазақ хандығының өзара іштей екіге бөлінген Ноғай ордасының бірін қолдап, екіншісімен соғысып жатқан тарихи кезеңін алға тартады. Мұның бәрі Қара Қыпшақ Қобыланды батырдың аңыздық негізде қиялдан туған кейіпкер емес, өмірде болған, ерлік істерімен еліне танылып, құрметіне бөленген хас батырларының бірі болғанын дәлелдейді. Және де қазақ халқының қалыптасуына үлкен үлесін қосты [2, б.695].

XVII-XVIII ғасырларда ел тәуелсіздігіне қауіп төнген шақта Жалаңтөс баһадүрдің, Бөкенбай Қараұлының, Есет Көкіұлының, Жәнібек Шақшақұлының, Бөгенбай Ақшаұлының, Қабанбай Қожағұлының, Райымбек Хангелдіұлының, Наурызбай Құттымбетұлының, Сырым Датұлының, Абылай хан ерекше құрметтеген Малайсары мен Баянның, XIX ғасырдағы Жоламан Тіленшіұлының, Исатай-Махамбет, Кенесары-Наурызбай батырлардың аттары алтын әріппен жазылды [1, б.92].

Ресей мемлекеттік көне актілер архивіндегі «Дело о нападении киргиз-кайсаков во главе с владельцами Тюлепом батыром и Кошкаром на калмыцкое кочевья и русским крепости» ісінде қазақ батырларына қатысты тың деректер кездеседі. Царыцыно коменданты полковник Кольцовтың ақпан айында әскери коллегияға Черный Яр коменданты Пилянный қаңтардағы жазбасын жіберген. Жазбада қаңтардың 17-інші жұлдызында Черный Ярдың сол жағынан қазақтардың келгені, содан бекіністен әскердің шыққаны, қазақтардан үш адамның тұтқынға алынып, тергеуге алынғаны айтылады. Тергеу барысында қазақтардың басшысы Қошқар алты мың адаммен Еділ арқылы Астрахан бағытына, Төлеп батыр алты мың адаммен Черный Ярға қалмақтарға шабуыл жасауға шыққаны белгілі болады. Қаңтардың 15-і күні Төлеп батырдың қолы екіге бөлініп, Усеп батыр үш мың адамымен Еділдің жоғары жағындағы Саратов жағына кетсе, Төлеп үш мың адаммен Черный Ярда қалды делінеді [3,

337 п.]. Мұрағаттық деректе Қошқар, Төлеп, Усеп батырлардың есімдері алғаш рет кездесіп отыр. Бұл деректерді алғаш рет А.И.Левшин пайдаланған. Ол 1737 жылы қазақтардың қалмақтарға шабуыл жасағанын жаза келе: «Появление русских войск на Урале не могло не иметь хотя кратковременного влияния на спокойствие в северной части орд казачьих, но оно им не помешало разорять русских подданных на западе. Хотя Кирилов, не выдавшись с владельцами киргиз-казачьими, и оставил без исполнения данное ему поручение, предварительно приготовить их Орды к наказанию волновавшихся волжских калмыков, но для киргизов таковое внушение не было нужно по всегдашней готовности их к исполнению оною. Лишь только узнали они о беспокойствах, происшедших на Волге, то немедленно устремились на разграбление калмыков. Счастливое окончание сего похода, увлечение многих пленных и отгон скота в 1736 году не удовлетворили алчных киргизов. В начале 1737 года они повторили нападение и возвратились с новою добычею» деп түйіндейді [4, с.194].

Ресей мемлекеттік тарихи архивінде сақталған «Донесения Оренбургского губернатора С. Взямитинова генерал прокурору (гр. А.Н. Самойлову) «О происшествиях на Оренбургской линии» ісінде қазақ батыры Тілекенің патша үкіметіне көрсеткен көмегі туралы мәлімет кездеседі. Деректе: «13 минувшего июня 1797 года с Троицкой дистанций захвачены были киргизскими ворами во время кошения травы на тележ – три человека казаков, которых кочующий не по далеку от тех местъ, пребывающий в верности Киргизский старшина Тляка батыр, о следствие учинению ему предписания, в Орды отыскаль, и в Троицкой меновой двор с сыном его доставил. Оные казаки для употребления в должную службу отправлены в прежние место. Старшин Тляке в отзвыв изъявлено, что таковой поступокего приемлется знаком усердия к наблюдению долга верноподданического, и учинено обласкание приличным награждением» деп жазылады[5, 35 п.].

Қазақ тарихында бірнеше Тілеке есімді тұлғалар кездеседі. Оларды анықтау және қоғамдық-саяси қызметтерін саралау аса маңызды. Оларды бірі Абылай сұлтанмен бірге ант беруге келген Тілеке батыр. Орыс дерегінде: «По взаимным комплиментам часто помянутой генерал-лейтенант с ханом и салтаном простился, причем довольно утверждал их о пребывании в верности Ея Императорскому Величеству по учиненной от них присяге и в знак Ея Императорскаго Величества высочайшей милости несколько вещей хану, салтану, Джанбеку и Тлеке батырям подарил, и тако вечером возвратился в лагерь ко Оренбургу, а хан и салтан следующего дня по утру с их старшинами откочевали к своим улусам» делінген [6,с.134-168].

Атгас тұлғалардың бірі Тілеке батыр Кіші жүздің атақты биі Алдардың ұлы. Ол турасында архивте: «Ханның қалмақ әйелінен туған баласы Егізғали Айшуақ сұлтанға құпия түрде қапрал Сазонов арқылы хат жолдады. Хатта «Беріштер ауылын ресейліктер талқандады. Соның ішінде Жайық руынан Алдар, Тілекеге бағынатын 11 ауыл, 1000 аса әйел, балалар тұтқынға түсті, 6000 жылқы, 150 түйе қуып әкетіледі. Тездетіп өз қазақтарыңызбен көшіңіз» делінген. Осы хаттың көшірмесімен танысқан орыс әкімшілігі хан баласын тұтқындау туралы шешім шығарды» [7, 284, 290 п.].

Ресей Федерациясы, Башқұртстан Республикасының ұлттық архивінде қазақ-башқұрт қарым-қатынастары турасында деректер қоры мол. «Дело о башкирце Абдуллисе Сагитове, бежавшим из киргизского плена» ісінде Абдуллис Сагитовтың берген төмендегі жауабында қазақ батырлары Сүйінқара мен Құлбарақтың есімдері кездеседі. Жауап беруші «Зовут меня Абдуллис Сагитов, сын от роду имею 25 лет, башкирец 9 кантона в штрафах и под судом небывал. Из жительство своего Сеитовского посада выехалъ в 1825 году в летнее время в Рубеженский форпость, для поступления к кому либо в рабочим, но недоезжая до онаго между Чесноповской станция и Ашчинеозерской крепости напал на меня Чиклинского рода Киргизского отделения, четыре человека из коих один по имени Хайдагуль, взял в плен, и перехали Уралъ; неизвестно потому, что у меня была глаза завязаны, по пяти дневном следованием пришли в аул значенного Хайдагул и прожив у него дней восемь отдал он меня Адаевского рода Батыра Суюнкара, у коего жил с год. И потом отдал свату его киргизу Кулбараку; от которого ныне бежал и явился к старшин Исянгилдию, в им доставлен в сего

комиссию, что показать сущую правду, в том подписуюсь»[8, 5-6 п.]. Дерек адай руының батыры Сүйінқара Үргешбайұлы (1756-1841) мен қаратоқай руының батыры Құлбаракқа (1777-1832) қатысты екенін байқаймыз.

Ресей мемлекеттік тарих архивінде сақталған «Дело о новом образовании управления Меншою Киргизскою Ордою и о султанах правителях» ісінде де Сүйінқара батырдың 200 адаммен Хиуа керуеніне шабуыл жасағаны туралы ақпараттар кездеседі. Деректе: «Гурьевская Таможенная застава донесла ей таможене, что сего месяца бго числа прибыл к Сорочиковской крепости Хивинской караван на 300 верблюдах, при караванном начальника хивинцы Бабазиз Бабаев; по переправ же сего каравана на внутреннюю сторону и по осмотру таков, застава сия не оставит донести подробно обо всем с первоотходящею постою. При чем предствила сведение, отобранное ею от караванного начальника о путевом следовании того каравана и о случившемся от киргизцев разграблений. Из сведении 14 л об сего видно, что караван, отправляясь из Хивы, шель Киргизскою степь на Сорочиковскую крепости; был в дорог сорок дней и недоезжая до реки Эмбы за три дни, напал на оный известный разбойник Сююн-Кара, имевший при себе партию из 200 человек, а таковам оный; бил без пощады купцов и к караванного начальника изрубил в разных местах шубу, Хивинца Абдрсима Мадаминова рубив до того, что он не мог ехать и остался отчаенного больно за границую. В се время отнято их товаров бывших в каравань 2500 синих кумачей, 400 халатов, 10 одеяль, один шалевоу красный кумак и две сабли; 15 лист. сверх того во время состояние каравана в атака, киргизцы в ночное время проразными туюки и выкрали множество товаров; всего же вообще убытку считают хивинцы на 12,000 рублей» делінеді [9, 14-15 п.].

«О мятежнических действиях султана Каип-Гали Ишимова, об отречении султана – правителя западной части Меньшей орды Чингалия Урманова и об определений его места султана Баймухамета Айчуакова» ісінде сұлтан Қайыпғали Есімовті 1830 жылы Орынбор түрмесінен қашып шығуына билеуші сұлтан Шынғали Ормановтың көмектескені белгілі. Төмендегі Орынбор әскери губернаторына Орал артилерия әскерінің полковнигі Похотиловтың рапортында старшын Науша, Жоламан Тіленшіұлы, Сүйінқара батыр және ұлы Бурлутали (Бүркітәлі) есімдері кездеседі. «К рапорту моему 5 - го октября Вашему Съятельству имею честь: султан правитель Чингалий Урманов принимал участие в побег Каипгали из Оренбурга, послал для того старшину Наушу с лошадыма подь съезд его; после того отправил к нему услуги своих теленгутов Чумагилду, Ракпана и Бурака с семействами и скотом их; и еще с старшиною Танинского прода Бархина Бутантаевым две тысячи рублей, который сья денги не их ему доставиль, на что Каипгалий ограбил его Бархина, тогда как находилься на речки Уленты. Султан Чингалий и Каипгалий, имели такой разговор; что ежели первой впасть в нещатие или не милость у нашего правительства.тобы Каипгали его не оставил и помогал, и тем дал время Каипгалия уйти за Эмбу; но что бы прикрыть таковое поведение свое, Чингалий на сем пути забирал киргизь, называя их виновными и позволял своим киргизами всякое грабительство у них: чем поселить негодование и рапорт в Орды киргизской; но между тем их сих забираемых киргиз некоторых с тракта к линий отпустил. Каипгали имеет связи с известным по Орды Чуламаном и Сюнкарою; с сыном Сюнкарю Бурлуталием, нынешним летом имел кочевые условливая действовать вообще противу нашей линий. Бурлуталий участвовал уже нападении на 14 число минувшего августа месяца, на казахов близ Баксайской крепости. За возвращением нашего отряда и султана правителя линию, Каипгали также придвинется к о ной и расположится между реки Уила и Сагиза» [10, 62 п.]. Осы тарихи материалда аты аталған Жоламан Тіленшіұлы – қазақ халқының 19 ғасырдың 20-30-жылдарындағы Ресей империясының отаршыл саясатына қарсы ұлт-азаттық көтерілісі басшыларының бірі, халық батыры, ал старшын Науша дегеніміз - ХІХ ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген батыр Науша Қаржауұлы. Науша інісі Наурызәлімен бірге руластарын басқарып, 1827 жылы көктемде Бөкей ордасын шарпыған толқуға қатысады. 1831 жылы Науша Қайыпқали, Сүйінқара, Құлбарак батырлармен бірлесе қимылдайды.

Қорытындылай келгенде, Ресей архивтеріндегі қазақ батырларының қоғамдық-саяси қызметі жаңаша саралауды қажет етеді.

1941 жылы басталған Ұлы Отан соғысы бүкіл елдегі сияқты Исатай (Новобогат) ауданында да қауырт жағдай туғызды. Ел басына қауіп-қатер төнген шақта аудан бойынша 2 мыңнан астам азамат қолына қару алып, соғысқа аттанды. Елдің бүкіл қам-қарекеті соғыс жағдайына бейімделді [11, б.1].

«Соғыс басталды» деген суық хабарды естіген аудан жұртшылығы жауға тойтарыс беріп, социалистік құрылыстың жемістерін қорғап қалуға жұмылды. «Бәрі де майдан үшін, бәрі Жеңіс үшін» деген ұранмен фашистік басқыншыларға қарсы күреске көтерілді.

Соғыс жылдарында жау уақытша басып алған аудандардан көшірілген малды орналастыру, эвакуацияға ұшыраған адамдарды (соғыстың ілкі жылдарында) паналату, жұмысқа орналастыру жөнінде көп іс тындырылды. 1942 ж. Ганюшкин мен Новобогат арасында телефон желісі жүргізілді. Осы жылы «Гурьев – Астрахань» темір жолы құрылысы басталды. Новобогат ауданы аумағында құрылыс жүргізетін бірнеше ұйымдар болды. Мұның орталығы «Қызыл балық» ұжымшарының кеңсесіне орналасты. Темір жол құрылысына ауылдардан көп адам әкелінді. Қазіргі Таскран төбесінің баурайында брезент шатырлар тігіліп, жұмыс жүргізілді. Құрылыста негізінен әйелдер, жасөспірімдер, шеттен келген басқа да ұлт өкілдері далалық жағдайдың қиындықтарына қарамастан жұмыла еңбек етті. Майдан даласы Сталинград жеңісінен кейін батысқа қарай ығысуына байланысты енді теміржол құрылысын жалғастыру қажеттігі болмай қалды да, құрылыс тоқтатылды [12, б.27].

Соғыс кезінде жау тарапынан елді диверсиялық арандату Нарын өңірін де айналып өткен жоқ. Мұнайлы, өндірісті стратегиялық аудандарға десанттар түсіру арқылы барлаулар жасалды. 1944 ж. маусым айының бір түнінде Таскран төбесінен батысқа қарай десант түсірілді. Құрамында қазақ жігіттері бар топ (әскери киінген) сол маңдағы «Бірлік ту» ұжымшарының екі-үш үй отырған сүт фермасына келеді. Алайда аймақтағы қырағы құқық қорғау органдарының қызметкерлері жедел хабармен оқиға болған жерге келіп, олардың теріс пиғылдағы жоспарларын іске асыруға жеткізбей тұтқындайды. Бұл оқиға соғыс жылдарында қандай жағдайда да ел қауіпсіздігін, оның тыныштығын сақтаудағы жан-жақты дайындықтың және оның тәртіп сақшыларының жанқиярлық еңбегінің дәрежесін көрсетеді. Сол кезде ішкі істер, сот, прокуратура органдарының қатарында қызмет атқарған аға ұрпақ өкілдері Таспауов Әбіш, Жиенғалиев Қуаныш, Нұрғуатов Әбіш, Әйтешов Қалақа, олардың ісін жалғастырған Таңатаров Меңдібай, Зұлқашев Кенжеғали, Мұханбетов Ұзаққали және басқалардың өмірі өнеге.

Ауданның бір топ қыз-келіншектері Сталинградты қалпына келтіру, қаланы тазарту жұмыстарына қатысты. Олардың ішінде Нағима Ғабдешова, Рәзия Бегманова, Қамария Қабдрахманова, Қабира Исаева және басқалар болды. Қанды қырғынды (сансыз өліктерді) көріп, тапсырмаларды орындау қыздар үшін ерлікке пара-пар іс еді.

1945 ж. жеңістен кейін майданға кеткен жігіттер топ-тобымен елге оралып жатты. Оның ішінен 31 новобогаттық жауынгер майдан даласында ауыр жарақат алып, мүгедек болып қайтты. Майдан даласынан 1600-ден астам жерлестеріміз оралмай қалды. Ауылда ең бір қуанышты күндер қайта басталды. Көптеген жерлестеріміз омырау толы орден-медальдармен келді. Олардың ішінде атақты әскери қолбасшы Бауыржан Момышұлының көзіне түскен, 4 жауынгерлік орденнің иегері Әжігерей Қалымов (Тұшқықұдық ауылынан), жауынгерлік бірнеше орден алған Минаж Нәріков (Орпа аулынан) сияқты ержүрек Нарын перзенттері болды. Забурыннан – Омар Көшкінбаев, Құрмет Шамақов, Құрман Таңқашов (Исатайдың ұрпақтары), Рахметолла Күншекеев, Шапағат Әбілов, Ізім Хамитов, Манаштан-Әмірғали Есмағанбетов, Зейнолла Шайхиев, II, III дәрежелі Даңқ ордендерінің иегері Ибат Қарымов, Меңдіғали Мырзағалиев, Нәсір Нұрмашев, Жұмағазы Жиенғазиев, Жанбайдан – Есім Қоржынов, Әжіғали Сидақов, Жамбылдан- Қайырсапа Қазиханов, Иманғали Жұбанов, ағайынды Жүнісовтер ел намысын абыроймен қорғады. Ал майдан даласында ерлікпен қаза тапқан, оралмаған боздақтар саны шектеусіз [12, б.28].

Ұрыс даласында арнайы мемлекеттік марапаттарға қол жеткізген батырларымызға азды-көпті тоқталып кетейік.

Қалимов Әжігерей (1906 ж.т., Тұшықұдық а. - 1978ж.) - Ұлы Отан соғысында ерекше ерлік көрсеткен жауынгер. Бауыржан Момышұлының дивизиясы құрамында шайқасқан. Б. Момышұлының «Адам қайраты» кітабында гвардия сержанты Қалимовтың батырлығы жөнінде жазылған. Еңбек жолын ауылда малшы болып бастап, кейін өндірісте жұмысшы болды. Тұшықұдық ауылының бір көшесі Әжігерей Қалимов есімімен аталады. Ерлігі үшін екі мәрте «Қызыл Жұлдыз» III дәрежелі «Даңқ» ордендерімен және бірнеше медальдармен марапатталған [13, б.52].

Қаратаев Қамза Қамиұлы (1918 ж.т., Дуаберген а. - 1999 ж.) - соғыс және еңбек ардагері. 1939-40 жж. Фин соғысында 43-ші ауыр-артиллерия полкінің радио бөлімінің командирі, Ұлы Отан соғысында 1941-43 жж. Калинин майданы, 1944-1945 жж. I Украина майданы құрамында соғысқа қатынасқан ержүрек жауынгер. 1943-44 жж. Москва әскери округіне қарасты Горький қаласындағы М.В. Фрунзе атындағы Қызыл Армияның Қызыл Тулы Әскери-саяси училищесінің артиллерия бөлімінде оқыған. 1944-45 жж. 4-ші артиллерия дивизионының 168-ші жеңіл артиллерия бригадасының дивизион парторгі қызметін атқарып, соғысты Берлин қаласында аяқтаған. Ерлігі үшін «Қызыл Жұлдыз», «Отан соғысы» ордендерімен, «Ерлігі үшін» т.б. медальдармен марапатталған [13, б.53].

Кәрімов Ибат (1922 ж.т., Манаш а. - 1966 ж.) - соғыс және еңбек ардагері. Целинаград байланыс техникумын бітірген. 1941 жылы Ұлы Отан соғысына аттанып, Москва түбіндегі шайқастарға қатынасқан. Беларусь, Польша, Чехословакия мемлекеттерін азат етуде ерлік танытқан қазақ барлаушысы. Бейбіт кезеңде байланыс саласында қызмет жасаған. II, III дәрежелі «Даңқ» ордендерімен, бірнеше медальдармен марапатталған. [13, б.58].

Сабиров Сидеғали (1921 ж.т., Жанбай - 1993 ж.) 1942 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылып, аса қауырт ұрыс кезеңінде Солтүстік Кавказ бен Закавказье майдандарында 648-ші атқыштар полкінде болған. Ұрыста 3 рет ауыр жараланып, госпитальда емделіп шығады. Соғыста I Украина майданы құрамында 968-ші Қызыл Армияның Станислав артиллериясы, Таманск дивизиясында 395-ші атқыштар полкінде аяқтап, елге 1946 ж. оралған. III дәрежелі «Даңқ», I дәрежелі «Отан соғысы» ордендерімен, «Ерлігі үшін» медальдарымен марапатталған [13, б.58].

Садықов Жасен (1909 ж.т., Бегайдар а. - 1962 ж.) - соғыс ардагері. Беларусь және Украина елдерін азат етуге қатысып, Сталиннің 8 мәрте алғысын иеленген. Жапон соғысына қатысқан. «Қызыл жұлдыз» орденінің иегері. Атырау қаласындағы бір көшеге Садықов Жасен есімі берілген. [13, б.59].

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Отан қорғау жолында өзге ұлт өкілдерінен қалыспай, қазақ қалқының бойындағы ерлікті танытып, ұрпақтар арасындағы батырлықтың тарихи сабақтастығын жалғастырған жауынгерлеріміз ауданымыздың мақтаныштары болып өлке шежіресі төрінен орын алып келеді.

Библиографиялық тізім:

1. Мұқтар Ә.Қ., Сыдықов Е.Б. XVII-XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы. - Алматы: «Мерекенің баспалар үйі» ЖШС, Мереке baspasy, 2015. - 688 б.
2. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия/ Бас ред. Б. Аяған. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2003. - 723 б.
3. Ресей мемлекетінің көне актілер архиві(РМКАА) 248 қ., 3 т., 134 кітап
4. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей (под общей редакцией академика М.К.Козыбаева). -Алматы: «Санат», 1996. -656 с.
5. Ресей мемлекеттік тарихи архиві (одан әрі РМТА) 1374 қ., 1 т., 102 іс
6. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. Сб. документов и материалов. - Алма-Ата, 1961. -740 с.
7. Ресей Федеациясы Орынбор облысының орталық мемлекеттік архиві (РФ ОрОМА) 5., 1 т., 15 іс, 284, 290 п.

8. Ресей Федерациясы Башқұртстан Ұлттық архиві (РФ БҰА) И-2 қ., 1 т., 1982 іс
9. РМТА 1291 қ., 81 т., 95 б іс
10. РМТА 1291 қ., 81 т., 134 іс
11. Өтеғалиев М. «Жеңіс туы». Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015.-352 б.
12. Исатай ауданы Арыс баспасы, 2003 ж.
13. Исатай ауданы: Шежіре./ Құраст.: Сайпеден Сидағалиев. - Алматы: «Сардар», 2018. - 512 б.

ӘОЖ 94(574.12)

ГУРЬЕВ ОБЛЫСЫ ҚҰРАМЫНДАҒЫ МАҢҒЫСТАУ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА

Сидешова Р.А.

*Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг
университеті*

Ақтау қ., Қазақстан Республикасы

«Біздің тарих-бұл да бір қалың тарих, мұқабасы жұп-жұқа бірақ-тағы»-деп ақын Қ.Мырзалиев айтқандай, қалың тарихтың бір тарауы кешегі өткен жойқын соғыс - Ұлы Отан соғысы.

Ұлы Отан соғысы басталған кезде Гурьев облысының құрамындағы Маңғыстау өлкесінде негізінен екі аудан - Маңғыстау және Форт - Шевченко аудандары болды. Маңғыстау ауданы соғыс алдында 1939 жылы Форт - Шевченко ауданын өз алдына бөлек шығарды да, негізгі сала – мал шаруашылығымен айналысты. Облысымыздағы архив құжаттарын пайдалана отырып, біз Маңғыстау ауданының сол кезеңдегі тыныс-тірлігі туралы айтпақпыз. Аудан экономикасының негізі – мал шаруашылығын жедел дамыту, малды сұраптау, тұқымын асылдандыру, өнімділігін арттыру – басты міндеттер болатын. Осынау міндеттерді жүзеге асырудың нақтылы шаралары жасалып, аудан еңбекшілері іске жұмыла кіріскен, алғашқы нәтижелердің дәмін тата бастаған кезде, Ұлы Отан соғысы басталып кетті. Маңғыстаулықтар соғыс жағдайына сай бұрынғы бағыт пен бағдарды қайта қарады, барлық саланы әскери тәртіпке бағындырды. Кәнігі малшылардың біразы майданға аттанды. Олардың орындарын әйелдер мен жастар басты. Малшылар қауымына келген жаңа лекті үйрету, жауапкершілікке баулу, қиыншылық алдында мұқалмастан, оған қарсы тұра білетін қасиетке шыңдау керектігі анықталды.

Аудан экономикасы негізінен мал шаруашылығы болуына байланысты еңбекшілер «бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін» деген уақыт талабын басшылыққа ала отырып, малды өз төлі есебінен өсіруге, соғыс уақытының талабына сай шаруашылық жұмысты қайта құрып, майданға көптеп көмек беруге тырысты. Соғыс басталар қарсаңында Маңғыстау ауданында 1 балық шаруашылығы, 28 мал шаруашылығы колхоздары, барлығы 20 сиыр, 29 жылқы, 28 түйе, 28 қой фермаларында 2360 сиыр, 6533 жылқы, 2663 түйе, 40193 қой-барлығы 51700 бас мал болды.

Кеңестер депутаттары Маңғыстау аудандық атқару комитетінің, аудандық партия комитетінің 1941 жылғы 13 тамыздағы, 23 қыркүйектегі өткен мәжілістерінде ауданның ауыл шаруашылық орындарында соғыс уақытының талабы бойынша қайта құру және ер азаматтардың майданға көптеп кетуіне байланысты үй шаруасындағы әйелдерді шаруашылық жұмыстарына, құрылыс мекемелеріне кеңінен тартып, олардан маман жұмысшылар даярлау туралы мәселелер қарап, онда шаруашылық басшыларына жұмысты майдан қажеттерін өтеу үшін жүргізу, еңбек тәртібін қатаң сақтау, еңбекшілердің бірлігін, ұйымшылдығын, қырағылығын, іскерлік қабілетін арттыруды тапсырды. Малшылар

жемшөптің тапшылығына, шабындық, жайылымдық жерлердің қуандығына қарамастан барлық мүмкіндіктерді пайдаланды.

Дәстүрлі әдіс – малды жайып бағу үшін шұрайлы жайылым учаскелерін іздеу, уақытша қос болып, көшіп қонуға машықтану мал шаруашылығымен айналысатын барлық адамның абыройлы борышы еді. Олар Үстіртті игеруді көздеді. Мемлекеттік жер қорындағы – Үстірт ауданы малдың жазғы жайылымына таптырмайтын қоныс. 1942 жылдың мамыр айында аупартком бюросында шалғайдағы Үстірт мал жайылым учаскесін игеру жөнінде шешім қабылданды. 10 колхоздың (Жыңғылды, Ұшқын, Орпа, Жаңажол, Алғабас, Жаңа қорған, Қызыл қорған, Елтай, Бірлік күш, 1-Май) малын жаңа жайылымға көшіру ұйғарылды. Алдымен малшыларға жағдай жасаудың жолдары қарастырылды. Қызыл отау, дүкен, бастауыш мектеп ұйымдастырылды. Арнайы мәдени жасақшылар арқылы сауат ашу мектебі жұмысын жалғастырды. Үгітшілер тобы құрылды.

1941 жылдың қаңтарында аудан көлемінде 14 мың мүшесі бар 3373 жанұя, бір балықшы колхозын қосқанда, 27 колхоз болды. Колхоздар 89135 бас мал өсірді. Мал басы 1940 жылмен салыстырғанда 109,8 пайызға көбейді. 1941 жылы аудан колхоздарында еділбай тұқымды қойларды қаракөл тұқымды қойлармен будандастыру қолға алынған еді. Ең алғаш 39642 саулық қолдан ұрықтандырылды. Соғыс басталғанда Қызыл Армияға 252 ең таңдаулы жылқы жіберілді.

Ауданда ауыл шаруашылық еңбеккерлері егіншілікпен де айналысты. 1941 жылы 143 гектарға, 1943 жылы 406 гектарға әртүрлі дақыл екті. Краснодар өлкесі колхозшыларының үндеуіне сай, Жыңғылды, Ақырап колхоздарының егіншілері Отан қорғау қорына арнап егін салды.

Маңғыстаудың жер асты байлықтарын зерттеген барлаушылар өзге қазба байлықтар түрімен бірге Маңғыстау көмірі жайында да нақтылы деректер жинады. Елімізде отын энергетика қажетін өтеу мақсатында Маңғыстау көмірін игеру жөніндегі нақты шешім 1939 жылы алынды. СССР отын өнеркәсібі Халық комиссариаты өзінің бұйрығымен одақтық шахта құрылысы басқармасына Маңғыстаудан тәулігіне бір мың тонна көмір өндіретін 6 шахта салуды, 3-бесжылдық аяғына дейін жылына 1 миллион тонна көмір шығаратын 12 шахтаны толық іске қосуды тапсырды. Шахтерлар поселкесін салу үшін 234 гектар жер бөлінді. Шамамен алғашқыда 10 мың адамдық тұрғын үйлер салу, парк орнату үшін терек отырғызатын алаң болады деп белгіленді. [1,109]

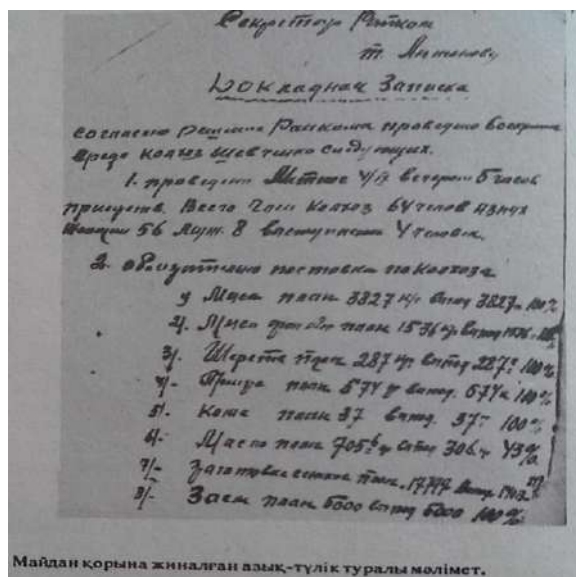
Аудан азаматтары соғыстың алғашқы айларынан бастап, Қызыл Армия қатарына майданға алына бастады. Көптеген жанұялардың бас көтерер ер азаматы қолына қару алып, майданға аттанды. Ауданда Қызыл Армия жауынгерлерінің отбасыларына, соғыстан жараланып қайтқан мүгедек азаматтарға үнемі көмек көрсетіп отырды. Мысалы, 1943 жылы наурыз-желтоқсан айларында айлық жарияланып, барлық әскери жауынгерлер үй-ішінің тұрмыстары тексеріліп, қорытындысы бойынша аудандық жабдықтау бөлімінен 798 жанұя ақшалай көмек алды. 968 жанұя соғыс салығынан, 688-і міндетті салықтан босатылды.

Аудан орталығындағы жанұяларға 125 тонна отын түсіріліп беріліп, 3207 жанұя жұмысқа орналастырылды. Аудандық жабдықтау бөлімі құрылғаннан бастап, 1943 жылдың аяғына дейін аудан еңбекшілерінің инициативасымен әскери қызметкерлер отбасыларына көмек үшін 112349 сом ақша, 219 бас мал, 943 килограмм түрлі азық-түлік, 7289 дана түрлі сырт киім жиналып, сауда орнынан 110 метр мата бөлініп тексеру барысында күйсіз деп танылған 1333 жанұяға осы жиналған заттар көмекке берілді, отын, жарықпен қамтамасыз етілді.

Жауынгерлер мен мүгедектер отбасына бөлінген егістік жер көлемі туралы мәлімет.

Ер азаматтар майданға аттанғанда, олардың орнына қалған әйелдер үлкен жұмыс атқарды. 1944 жылғы сәуірдегі есеп бойынша 52 әйел партия қатарына алынды, 368 кадр жоғарылаған болса, оның 128-і әйелдер. Колхоздар мен жергілікті Кеңестер жанынан 32 жерде құрылған әйелдер кеңесінің жұмысына олар белсенді түрде қатысты. Соғыс жылдарында ауылдық Кеңес төрағалығына-13, төраға орынбасарлығына-12, ферма меңгерушілігіне-52, басқа шаруашылық жұмыстарға 1189 әйел ұсынылған. Маңғыстау аудандық партия комитетінің әйелдер арасындағы жұмысы жөніндегі хатшысы И. Жанболатовнаның 1943 жылы 23 қазанда облыстық партия комитетінің хатшысы Бегалиеваға жазған баяндамасында: «Отан соғысы басталмастан бұрын аудан көлемінде тек қана 14 әйел жұмыс істеген. Қазір 150 әйел ауданның басқару орындарында жұмыс жасап отыр. Оның ішінде ауылдық Кеңес төрағалары-3, колхоз төрағалары-5, төрағаның орынбасарлары-6, қой фермасының бастықтары-5, сиыр фермасының бастықтары-11, мал бригадирлері-7, егіс бригадирлері - 6, бұлардан басқа 250 әйел бас малшы болып жұмыс істейді. Көмір тресінің қарауында 363 әйел жұмыс істейді. 5-шахта өндірісіндегі 15 стахановшы әйел, 7-шахта өндірісінде 12 стахановшы әйел бар. Олар күнделікті жұмыс көлемін 116-150% орындайды. Аудан бойынша 63 әйел партия мүшелігіне кандидат, 380 әйел мен қыздар комсомол мүшелері».

Майданға көмектесудің ең бір маңызды саласы - Қызыл Армияға жылы киім жинау жұмысы болатын. Шаруашылықтар мен мекемелер ұжымдарында майданға жылы киімдер мен сыйлықтар жіберу жұмыстары жиі жүргізіліп, соғыс жылдарында Маңғыстау және Форт-Шевченко аудандарының еңбекшілері 2140 тон, 564 жүп тоқыма шалбар мен күпі, 1675 жүп байпак, 1782 жүп етік, 10927 жүп қолғап, 24689 жүп шұлық, 8713 жүп шұлғау, 2961 бас киім (бөрік), 1978 қой терісін, 2824 жамылғы-көрпе жинап, майданға жіберді. Сонымен қатар аудан еңбекшілері Отан қорғау қорына 1941 жылдың өзінде 155 мың сом ақша, 150 мың сомдық облигация, 10530 грамм күміс, 2500 дана тері, 10 тонна жүн тапсырды. Қазақстан жастарының танк колоннасы қорына 2200 сом жіберіліп, «Советтік Қазақстан» авиаэскадрильясы құрылысына және басқаларына 1634712 сом ақша жиналды. Сонымен соғыс кезінде 9 896 395 сомға ақшалай-заттай лотерея, әскери заем сатып алынды. [2]

Аудан еңбекшілері өздерінің жанқиярлық еңбегінің арқасында соғыс уақытының қиындығына қарамастан жылма-жыл мал басының өсуін қамтамасыз етіп, тапсырылатын ет, сүт, жүн өнімдерінің жоспарын асыра орындап отырды. Мысалы, 1942 жылдың жоспары аудан бойынша жылқы өсіруден 105,6 пайызға, ірі қара өсіруден 115 пайызға, қой-ешкі өсіруден 111 пайызға, асыра орындалды, ал 1943 жылы мемлекеттік мал өсіру жоспары асыра орындалып, нәтижесінде жоспардан тыс 9952 бас мал артық өсірілді. Қоғамдық малға жайлы қоныс, сулы, нулы, жайылым жер іздеп, аудан малшылары 1943 жылы Сенек-Сумса шалғай жайылым учаскесін игерді. 1944 жылы Үстірттегі «Ешкі қорған», «Уәли қатшы» жерлеріндегі жазғы жайылымдарды игерді. 1944-1945 жылдары «Жоғары Маңғыстау», «Ащы сан құдық», «Тұщы сан құдық», «Аққұдық», «Қара ішік», «Түйесенгірлі» қысқы жайылым учаскелеріне қоныстанды. Осындай шараларды жүзеге асыру нәтижесінде малдан шығын бермей, өз төлі есебінен өсіруге мүмкіндік алды.

Еңбекшілердің қажымас қайраты, жеңіске деген құштарлығы арқасында соғыс жылдарында мал басы 1941 жылмен салыстырғанда жылқы 6533-тен 9717 басқа, сиыр 2350-ден 5830 басқа, қой 40193-тен 90959 басқа өсіп, аудан экономикасы айтарлықтай нығайды. Аудан малшылары 1942 жылы өз салаларын өркендету жолындағы социалистік жарыста жүлделі орынға шығып, республиканың ауыспалы Қызыл Туына ие болды.

Маңғыстау түбегі малшыларының соғыс жылдардағы жанқиярлық еңбегі жоғары бағаланып, 1948 жылы 13 адам Ленин орденімен, 10 адам Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды. Өлкеміздің 8 колхозшысына сол заманның аса жоғары награда - марапаты - Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Олар: Ұзақбай Есқожаев, Баланжан Қожашова, Кенған Қошақанов, Түржан Құлбеков, Дүйіш Сатыбаев, Сатыбалды Сисенбаев, Дүйсен Бердібеков, Нұрсейіт Бейнеуов.

Архив материалдарында жекелеген мекемелер мен шаруашылықтардың жетістіктерін жариялаған газет материалдары да кездеседі. Мысалы, облыстық «Социалистік құрылыс» газетінің 1943 жылғы 15 желтоқсандағы санында жылдық жоспарды 124,7 процентке мерзімнен бұрын орындағаны үшін Маңғыстау аудандық өндіріс комбинаты директоры Байтілеуов облыстық құрмет тақтасына ілінген.

Еліміздің барлық жерлеріндегідей Ұлы Отан соғысы жылдарында тылдағы ауыртпалық әйелдер мен жастардың иығына түсті. Олар әке мен аға, асыл жарларын майданға аттандырып, өздері еңбек сапына тұрды. Олардың орындарын жоқтатпауға тырысты. Маңғыстауда бұл жылдары екі мыңнан астам әйел халық шаруашылығының шешуші салаларында еңбек етті. Өнеркәсіп орындарында 397 әйел жұмыс істеді. Оның 49-ы стахановшы атағын алды. «Маңғышлақкөміртресінің» 5-шахтасының жұмысшылары Кеуелова, Есполаева, Көпбаева, Нұрмағанбетовалар, 7-шахтадан Кециючаева, Бекниязовалар күндік нормаларын 100-125 пайызға орындады. Сталинград майданы кезінде құрылысы

қолға алына бастаған Астрахань-Гурьев темір жолын салуға Маңғыстаудан қыз-келіншектер аттанды. Олардың арасында саяси үгіт, насихат жұмысын жүргізу үшін аупартком мен ауаткомның біріккен мәжілістерінде Ә.Шапихов пен К.Ғұсманов саяси ұйымдастырушы етіп тағайындады. Маңғыстау облысының еңбекшілері Ұлы Отан соғысының отты жылдарында жеңіс күнін жақындата түсуге өз үлестерін қосты. Ерен еңбек етіп, майданға қолдан келген көмегін барынша берді [3,184].

Иә, өлкемізді фашист басқыншылары таптамаса да, жерімізде соғыс қимылдары болмаса да, Маңғыстау халқы соғыстың барлық қиыншылығы мен ауыстпалығын көтерді, суық пен аштықты көрді, соғыста туғандарын, жақындарын жоғалтты. Қазіргі кезде тарихшыларымыз өткен тарихтың ақтандақ беттерін көтеріп, тарихқа әртүрлі көзқарастар айтып, бағалар беруде. Алайда қаншама колхозшы, жұмысшы, еңбек адамдарының маңдай терін, еңбегін бүкіл бір елдің сол бір ауыр жылдардағы өмір тарихын ұмыту мүмкін емес. Оған куә - сарғайған құжат жолдары.

Библиографиялық тізім:

1. Икембай Т. Өскен орда. – Алматы. Зерде, 2003 – 350 б.
2. Маңғыстау облыстық мемлекеттік мұрағаты (МОМА) 9-қор, 1-тізімдеме, 396-іс, 40-бет.
3. Теміртасов Ғ. Маңғыстау мирасы. – Алматы. Мерей, 1996 - 277 б.

ӘОЖ 94:325.254.6

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА АТЫРАУ ОБЛЫСЫНА КҮШТЕП ҚОНЫС АУДАРЫЛҒАН ХАЛЫҚТАР

Молдашева С.К.

*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
магистр, оқытушы*

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ұлы Жеңіске биыл 75 жыл толып отыр. Соғыс салған зардап әлі күнге дейін толық жойылған жоқ. Отан үшін қан кешкен әрбір қазақстандықтардың қадамы, жеңісті жақындата түскен әрбір күні ұмытылмайды. Өйткені, ерлік шежіресі ұрпаққа ұлағат, ертеңгі күнге үлгі боларлық сабақ. Біз соғыстан кейін туған ұрпақ өкілі кешегі Ұлы Отан соғысы жылдарындағы аға ұрпақтың жанкешті ерліктерін тарихтан білеміз. Жеңістің 75 жылдығы қарсаңында Ұлы Отан соғысында қаза тапқан боздақтардың рухына бас иіп, олардың ерлігін ұлағаттау кейінгі буынның азаматтық парызы. Соғыста біздің аталарымыз ежелден еркіндік аңсаған ер қазақтың өршіл рухын, батырлығын әлемге паш етті.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің Қазақстан халқына арнаған Жолдауында айтқанындай, бұл біздің ортақ тарихымыздағы маңызды дата. Осы күнгі бейбіт өмірге қол жеткізіп, тәуелсіз мемлекет жағдайында өмір сүріп жатқанымызға сол соғысқа қатысып, қасықтай қаны қалғанша отаны үшін «жан алып – жан берген», аталарымыз бен әкелеріміздің, аналарымыз бен әпкелеріміздің қосқан үлесі орасан зор және олар ешқашан ұмыт қалмауға тиіс [1].

Ұлы Отан соғысы қарсаңында Қазақстанның этникалық-демографиялық жағдайы үлкен өзгеріске ұшырады. 30-шы жылдардың басында аштық қырғыны Қазақстан халқын біраз күйзеліске ұшыратып, санын азайтып тастаса, соғыс алдындағы репрессия, ұлттық интеллигенцияны жоқ қылды деуге болады, ал басқа халықтарды күштеп Қазақстанға көшіре бастау, онсызда қиналып жатқан халықты одан сайын күйзеліске түсірді.

Кеңес Одағындағы сталиндік тоталитарлық жүйедегі жаппай қуғын-сүргін кезеңіндегі негізсіз жазалау шаралары тек жекелеген адамдарға, дін иелеріне, әр түрлі әлеуметтік

топтардың өкілдеріне ғана емес, жекелеген халықтарға да қарсы қолданылды. Тоталитарлық жүйе жеке халықтарды саяси қуғындаудың депортациялау, яғни күштеп жер аудару әдісін қолданды. Сталинизм зардабын тартқан қазақ халқы өздері сияқты тоталитаризм құрбаны болып, екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында сталиндік басшылық сенімсіз деп танып, зорлықпен қазақ жеріне жер аударған кәріс, неміс, поляк, шешен, ингуш, қарашай, балқар, месхетиялық түріктер, Қырым татарларымен өмірдің қиындықтарын бірге бөлісті.

Ұлы Отан соғысы қарсаңында Қазақстанға Карелиядан 8423 финдер, Қиыр Шығыстан 98 454 кәрістер, КСРО-ның батыс шекараларынан 28 580 немістер, 35 739 поляктар көшірілді. Бұларға қоса Кавказдың шекаралас аймақтарынан 1121 армян және курт, 2010 ирандықтардың жанұялары көшірілді, бір жанұяда 5 адам деп есептесек Кавказдан орта есеппен 15 655 адам көшірілген екен. 1939 жылы Польша Германиямен КСРО бөлінісіне салынғансын тағы 60 667 поляк Қазақстанға көшірілді [2, 261 б.].

Арнайы қоныстанушылар мен эвакуацияланғандарды қосқанда 7,6 млн болған республика халқының 1 366 мыңы Отанды қорғауға аттанды. Оның 330 мыңдайы өліп, 271 мыңы хабарсыз кетті, барлығы 601 мың адам шығып, жанама шығынымен қосқанда барлығы 1 202 мың адам шығын болды. Соның ішінде қазақтардың тікелей шығыны 153,9 мың, жанама шығыны 172,1 мың, барлығы 326,0 мың адам шығын болды. Нақтырақ айтқанда, соғыс кезінде КСРО бойынша 30 миллионға тарта ұл-қыздар опат болды. Оның ішінде қазақстандықтар 300 мыңдай болса, Атырау облысының өзінде ғана өлімнен шейіт болған боздақтардың саны 13 мыңнан асты. Отан қорғауға өз еркімен облыстан 42 508 адам, оның ішінде Атырау қаласынан 11 302 адам қатысты, ол - әрбір алтыншы тұрғын болатын [3, 8 б.].

Бұл кезеңде 20-40 жас аралығындағы ер адамдар саны күрт кеміді. Соғыс кезінде балалар өлімі де жоғары болды.

Ұлы Отан соғысы кезінде мобилизация мен демобилизация, өнеркәсіп орындарымен бірге халықтың эвакуациясы мен реэвакуациясы, депортация, екпінді құрылыстарға негізделген көші-қон, еңбек армиясының келуі тағы да басқа көші-қон толқындары қарқынмен жүрді. Әсіресе, 1941 жылы эвакуацияланған көші-қон қозғалысы қарқындай түсті. Мәселен, Алматы облысына – 47823, Ақтөбе – 14088, Ақмола – 10827, Шығыс Қазақстан – 11121, Атырау – 7619, Жамбыл – 30481, Батыс Қазақстан – 29315, Қарағандыға – 20769, Қызылордаға – 30194, Қостанайға – 10825, Павлодарға – 9407, Солтүстік Қазақстан – 14191, Семейге – 19283, Оңтүстік Қазақстанға – 32004, Алматыға – 849, Қазақстанға барлығы – 288796 адам келді [4, 74 б.].

Кеңестік кезеңінде республикамызға келіп, тұрақты қоныс аударғандардың ішіндегі халықтың құрамында тың игерушілер, өндіріс пен құрылысқа арнайы жолдамамен келген жұмысшылар мен мамандардан басқа көптеген одақтас және автономиялық республикалардан, тіпті шетелден зорлықпен келген, депортацияға ұшыраған халықтар еді [5, 130 б.]

Еріксіз жер аудару үш бағытта жүрген болатын. Біріншісі - жоспарлы түрде, Қазақстанның ауыл шаруашылығы мен өнеркәсібін дамыту үшін, яғни, ел экономикасын көтеруге бағытталып көшірілген жұмыс күші. Екіншісі - 1936 жылдан бастап әлеуметтік топтар қудаланып еріксіз жер аудару. Үшіншісі- ең сорақысы, ұлттық белгіге қарап, күштеп көшіру. Оған Батыспен Шығыстан да, Орталық пен Таулы аймақтардан да көптеген ұлттар кірді. Олардың салт-дәстүрі де, тілдері де, тұрмыс-тіршіліктері де күтпеген жерден өзгерді.

Депортацияға ұшыраған халықтардың ішінде алғашқылардың бірі болып кәрістер келді.

1937 жылдары Қиыр Шығыстан «Сендер жапондардың шпиондары» деген жалған жаламен бірнеше күн бойы қақаған аязда есеңгіреп қалған корейлерді Үйшік қаласына (қазіргі Атырау қаласы) әкеліп тастайды. Ішкі істер халық комиссариатының құжаттары бойынша, Қазақстанға 98454 адамды құрайтын 20789 корей отбасы келген.

Корейлерді Қазақстанға депортациялау екі кезеңмен жүргізілді. Бірінші кезеңде корейлер жүктері түсірілген аймаққа уақытша қоныстандырылды. Депортацияның екінші кезеңі 1938 жылдың көктемінде басталды. 1937 жылдың 2 қазанында Гурьев өлкелік атқару

кеңесі президиумы мен өлкелік партия комитетінің бірлескен бюросы өткізіліп, онда «Гурьев округына келген 2000 корей шаруашылығын орналастыру туралы» қаулы қабылданды. Депортацияланған адамдарды орналастыру мәселесін шешу үшін аранулы комиссия құрылды.

Бюро қаулысына сәйкес Камынинге – 100, Пешнойға – 50, Сомовейге – 50, Забурынға – 200, Қаракөлке – 150, Советскийге – 200, Қараөзекке – 200, Ганюшкинге – 150, Новобогатқа – 150 шаруа қожалығы қоныстандырылды [6, 16 б.].

Өзге ұлт өкілдерінің өңменінен қақпай, бір тілім нанымен бөліскен қазақтардың ақжарқын мінезі мен қонақжай қасиеттерінің арқасында тарихи Отандарынан еріксіз жер аударылғандар жергілікті халықпен біте қайнасып кетеді. Осылайша Құрманғазы ауданында Сучан, Труд-рыба, ал Махамбет ауданында Авангард секілді алғашқы корей ұжымшарлары өмірге келді. Қазіргі таңда облыста 3000-нан аса корейлер тұрады.

1941 жылдың 12 тамызда Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының Халық Комиссарлар Кеңесінің және БКП(б) Орталық Комитетінің бірлескен №2060-935 сс «Волга бойы аудандарында тұратын немістерді көшіру туралы» қаулысы қабылданды. Волга бойындағы немістердің автономиялық республикасындағы немістерді көшіретіндігі туралы алдын ала білген болатын [7, 38 б.].

1941 жылдың күзінің соңына қарай Қазақстанға, Орал өңіріне, Сібірге 1120 мың немістер көшірілді. Бұл 1939 жылғы Бүкілодақтық санақ бойынша көрсетілген 1 427 222 немістердің 84 пайызы еді [8]. Жоспар бойынша 1941 жылдың 25 қазанына дейін Қазақстанға 467 мың немісті, оның 15 мыңын Қызылорда облысына көшіру белгіленді, алайда Қазақстанға 420 мыңнан - 444 005 неміс ұлтының өкілі қоныстандырылды. Олардың 3145-і Қызылорда облысының Арал және Қазалы аудандарына орналастырылды, Арал ауданына 1291, Қазалы ауданына 1854 неміс. Ал Атырау облысына немістер 1942 жылдан бастап келді. Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1942 жылдың 7 қазанындағы №2383 қаулысына сәйкес олар еңбек колонияларының құрамында Еңбек майданына мобилизацияланды. Немістер Каспий кәсіпшіліктерінде, «Казнефтьстрой» тресінің жобалау-құрылыс бөлімшелерінде жұмыс істеді [6, 22 б.].

1941 жылы Қазақстанға көшірілген немістермен бірге Севастопольден 15-20 мың гректер де әкелінді. Олар Ақмола облысына қоныстандырылды. 1942 жылы сәуір-қазан айларында 4 мыңға жуық гректер Краснодардан Қазақстанға әкелінді. Краснодардан әкелінген гректер Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Қызылорда, Ақтөбе, Ақмола, Қарағанды облыстарына қоныстандырылды. Гурьевке 1944 жылы Қырымнан 1240 грек әкелініп, Казнефтекомбинат өндіріс орындарында қоныстандырылды. Оларды еңбек майданына алды. Осылай әскер қатарына алынғандар есебінен туындаған жұмыс қолының жетіспеушілігі жойылды.

Жалпы, 1943-1944 жылдары Қазақстанға, Орта Азия мен Сібірге Солтүстік Кавказ бен Қырымның халықтары қоныстандырылды. Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1944 жылдың 2 маусымдағы №5984 қаулысына сәйкес болгарларды, гректер мен армяндарды республикадағы және Гурьев облысындағы өнеркәсіп кәсіпорындарына, қосалқы шаруашылықтарға, ауылшаруашылығына жіберу үшін 7 мың болгар мен армян қоныс аударылды.

Бұл жерде өздері де әзер-әзер күн көріп отырған жергілікті тұрғындар зорлықпен көшіп келгендерге қолынан келген барлық көмектерін көрсетті.

Жалпы, 1938-1944 ж.ж. қазақ жеріне Кавказдан чечендер, ингуштар, балкарлар, қарашайлар, Қара теңіздің солтүстік жағалауынан қырым татарлары, месхед-түріктер, поляктар, болгарлар, күрдтер, Еділ бойынан немістер, 1947-1952 ж.ж. мыңдаған латыштар, эстондар, батыс украиндар қазақ жеріне депортацияланып, түпкілікті қоныстандырылды. 1953 ж. еврейлер, абхаздар жер аударылды. 1953-1955 ж.ж. тың игеру деген желеумен Қазақстан жеріне өзге ұлттардың миллиондаған өкілдері көшіп келді. Сөйтіп, кеңестік тоталитарлық саясаттың салдарынан байырғы ұлт – қазақ халқы өз жерінде азшылыққа

ұшырап, Қазақстан 130-дан астам этникалық топ өкілдері тұратын «интернационалдық» мекенге айналды [9, б.37].

Депортациялауға ұшыраған халық колхоздарда, совхоздарда, транспортта, өндіріс орындарында жұмыс істеді. Қазақстанға депортацияланған халықтар арасында адам өлімі өте жоғары болды. Осы себепке байланысты Қазақстанға көшіріліп келгеннен кейін көшірілген халықтардың саны түрлі деректерде түрліше, көбінесе саны төмендетіліп береді. 1945 жылғы мәлімет бойынша қоныс аударушылар арасындағы туу көрсеткіші 8039 адамды құраса, өлгендер саны 89659 адамды құрап, табиғи өсім минус 81620 адамды құраған [10, б.34]. Соғыс біткеннен кейін жағдай біршама жақсарғанымен, депортацияланған халықтар көпке дейін өзінің соғысқа дейінгі деңгейіне жете алмады.

Соғыс жылдарында Атырау облысы Қазақстандағы ең ірі өнеркәсіпті аудандардың бірі болды.

Ұлы Отан соғысы кезінде Атырау облысына соғыс аймақтарынан заводтар жабдықтарымен көшіріліп әкелінді. Атырауға Донбастан Петровский атындағы станок жасау зауыты, Астрахандағы кеме жасау зауыттары, «Азнефгестрой», «Грознефть» және Чернигов облысындағы Нежина қаласындағы балық зауыты т.б. көшірілді. Сондай-ақ, өңірде Атырау мұнай өңдеу зауыты, Каспий-Орск мұнай құбыры, Мақат-Қосшағыл темір жолы, Петровский машина жасау зауытының екінші кезеңі, Пешной аралы –Шарин құбыр жолы, Атырау теңіз портының құрылыстары жүрді [11, б. 60]. Бұл жұмыс орындарына жергілікті халық пен жоғарыда көрсетілген әр түрлі ұлт өкілдерін жұмылдырды.

Жұмысқа алынған адамдар «боец», «волнонаемныйлар» деп аталды. 1944 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша Украина мен Солтүстік Кавказдан 11050 адам әкелінген. Олардың көбі жол азабының қиындығы, елдегі соғыс жағдайына байланысты денсаулықтары болмағандықтан бірден жұмысқа қосыла алмады. Олар үшін жұмысқа жарамсыздарға 56 дәрігер, 8 фельдшер, 108 мейірбике қызмет жасап, жұмыс қабілеті жақсарғаннан кейін зауыт құрылысы төңірегінде басқа қосалқы шаруашылықта, Рембазада, Алебастр зауыты, Жақсымай карьерінде қызмет жасауға жіберді [12, б.180].

Жалпы, 1941-1942 жылдары республикаға 220-дан астам зауыттар мен фабрикалар, цехтар мен артельдер көшірілді. Бұған қоса, Қазақстанда 1941-1945 жылдары 460 өнеркәсіп орындары салынды [13, б.34 б].

Соғыс жылдары өлке халқының этникалық құрамы үлкен өзгерістерге ұшырады. Бұл жылдардағы республика халқының ұлттық құрамында орын алған өзгерістер қазіргі Қазақстандағы халықтың көпұлтты сипатының қалыптасуының шешуші кезеңі болды. Халықтың ұлттық құрамының өзгерісіне Қазақстанға майдан шептерінен халықтардың эвакуациялануы, еңбектік қоныстандыру мен халықтарды күштеп жер аудару саясатының жалғастырылуы ықпал етті. Нәтижесінде республикада жергілікті халық – қазақтар азшылық ұлтқа айналған этникалық-демографиялық сипат қалыптасты.

Бүгінде олар елімізде мекендейтін қазақ ұлтымен бірге өмір сүретін 12 миллиондай қазақпен қоян-қолтық араласып жатқан 6 миллиондай (66,48%) өзге халықтардың өкілдері бірігіп Қазақстан халқын құрайды. Қазір Атырау өңірімізде тұрғындардың **92 пайызы** қазақтар болса, **33723 (5,67%) орыс, 3145 (0,53%) кәріс, 2329 (0,39%) татар және 1459 (0,25%) өзбек** ұлты құрайды, қалған бөлігі украин, неміс, армян, болгар, еврей, азербайжан, шешен-ингуш, дағыстан, ұйғыр, түрік, қарақалпақ ұлтының өкілдері бір мыңнан төмен [14]. Олар тәуелсіздіктің ең алғашқы күндерінен бастап Қазақстан халқын ортақ мақсатқа жұмылдыру, барлық этностық топтардың тең құқықта тұрмыс кешуіне жағдай жасау мемлекеттің ұлттық саясаттың басты бағытына айналды. Ал кез-келген мемлекеттің саяси, экономикалық тұрақты дамуының басты шарты тату этносаралық қарым-қатынасты нығайту болды.

Қорыта айтқанда, КСРО-ның Ұлы Отан соғысында осындай жеңіске жетуі - ұлтаралық қарым-қатынастың дұрыс жолға қойылуына, патриоттық тәрбиенің дұрыс жүзеге асырылуына байланысты десе, артық емес. Оны Ұлы Отан соғысына қатысқан әрбір ұлт өкілдерінің өзара достық қарым-қатынасы айғақтайды.

Библиографиялық тізім:

1. Назарбаев Ә.Н. «Қазақстан 2050» Стратегиясы: бейбітшілік, руханият және келісім мәдениеті. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының XXI сессиясында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан 2014. 18 сәуір
2. Артықбаев Ж.О. Учебник для вуза. История Казахстана. Костанай: «ТОО «Центраально-Азиатское издательство», - 2006. – 261 б.
3. Боздақтар. Атырау облысы, 1-том: //Бас редактор Р.Н.Нұрғалиев. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. – 1995. – 8 б.
4. Еңсенов Қ. Ұлы Отан соғысы кезеңінде Қазақстанға күштеп күштеп көшірілген ұлттар тағдыры (1941-1945 жж.) // Қоғам және дәуір. - 2010. – 74-80 бб.
5. Тәтімов М. Халық Нама немесе Сан мен Сана. Алматы: «Жазушы», - 1992. – 30б.
6. Атырау этностары. Алматы: «Тау қайнар»ЖШС, - 2015. – 16 б.
7. Алдамжуманов К.С. Трудармейцы Казахстана истории и судьбы // Депортированные в Казахстан народы время и судьбы. Алматы. – 1998. – С. 38
8. Ижанов З.Сталиндік саясаттың құрбандығына шалынған ұлттар // Ана тілі. (№17) 28.04.2005.
9. Картаева Т. Тарихи демография. Оқу құралы. – Алматы: Арыс, 2007. – 37 б.
10. Қабдөшев Б. Қазақстанға басқа ұлттар қалай қоныс аударған? // Заң және заман. - 1998. № 1. – 30-35 бб.
11. Атырау: энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 2000. – 60-61 бб.
12. Бердіғожин Л.Б. Қазақстанның мұнай-газ өнеркәсібі: кадрлық әлеуеті. Алматы: «Өлке», 2012. – 180 б.
13. Қазақстан тарихы очерктер. Алматы: «Дәуір», - 1994. – 346 б.
14. <http://stat.gov.atyrau>

ӘОЖ 37:9-05

АТЫРАУ Өңірінің білім мен ғылым саласын дамытқан Ғалым – Х.А.АХМЕТЖАНОВ

Елеусінова Г.Қ - магистрант

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Қазақстанның әлем қауымдастығы қатарынан егемен ел ретінде өз орнын тауып, тәуелсіздік туын тіккен осы бір өзгерістер заманында еліміздің кешегі тарихына деген көзқарас та мүлдем жаңа сипатқа ие болды. Оның бір көрінісі осы уақытқа дейін бұрмаланып, ақиқаты айтылмаған немесе бір жақты қаралған тарихи құбылыстарды ой елегінен өткізіп, оларға объективті баға беруге деген талпыныс. Еліміздің дамуында тарих ғылымының алдында зор міндеттер тұрғаны жайында Республикамыздың Президенті Н.Ә.Назарбаев «Тарих толқынында» атты еңбегінде былай деп жазған-ды: «Қазақтың сана-сезімі өткендегі, қазіргі және болашақтағы – тарихтың толқынында өзінің ұлттық «Мен» дегізерлік қасиетін түсінуге тұңғыш рет енді ғана мүмкіндік алып отыр. Бірақ бұл мүмкіндік қана, ол шындыққа, тек қазақтардың ғана емес, барлық қазақстандықтардың жаппай санасына орныққан фактіге айналуы қажет. Ал осы міндет біздің алдымызға тек қана, бір ғана ұлы мүмкіндік түрінде ғана емес, қатал қажеттілік түрінде де қойылып отыр. Оны шешсек, біз тарихтың өзімізге шақталған мезгіліне сәйкес боламыз, тарихи болымсыздықтың бос қуысында босқа қарманып жүрмейміз» [1, 293 б.].

«Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасында» отандық тарих ғылымы алдында тарихи білімнің үзіктілігі мен біржақтылығынан мүмкіндігінше арыла отырып, өткен тарихымыздың шынайы бейнесін жасау қажеттілігі баса

айтылған [2]. Осыған орай тарих сахнасында өзіндік ізін қалдырған, өз мүддесін ұлт мүддесімен ұштастырумен ерекшеленген қайраткердің, ұлт зиялыларының, ғалымдардың өмір жолын шынайы тұрғыда зерттеуге де мән беруіміз керек.

Белгілі ғалым, Қазақстанның тұңғыш әскери инженер-метеорологы Хакім Ахметжанұлы Ахметжановтың (1921-1989 жж.) тұлғасына көзқарас осындай күрделі мәселелердің қиылысында тұрған тақырып болып табылады. Өйткені, Х.А.Ахметжановтың Ұлы Отан соғысы жылдары Қызыл Армияның Жоғары әскери гидрометеорологиялық институтының метеорологиялық факультетінде білім алып, оны әскери инженер-метеоролог мамандығымен тәмамдаған соң Әскери Әуе Күштерінің Қызыл Тулы Балтық флотының командалық пунктінде метеоролог ретінде атқарған қызметі, одан соң Гурьев мұғалімдер институтының физика-математика кафедрасының меңгерушісі қызметінде жоғары білімді дамытуға қосқан үлесі және Қазақ гидрометеорологиялық ғылыми-зерттеу институтының директоры болып тағайындалып, бұл саланың өркендеп дамуы жолында сіңірген еңбегі, сондай-ақ Қазақстандағы ұлттық кадрлармен қамтамасыз етудегі рөлі отандық тарих ғылымында арнайы зерттеу объектісі ретінде қарастырыла қойған жоқ.

Хакім Ахметжанұлы Ахметжанов 1921 жылдың тамыз айының 5-ші жұлдызында бұрынғы Гурьев облысының, Бақсай ауданы, Новобогатинск ауылында дүниеге келді [4, 13-п.]. Қазіргі әкімшілік бөлініспен айтар болсақ Новобогат ауылы Хамит Ерғалиев ауылы болып өзгертіліп, Исатай ауданына қарайды. Ауданның негізі 1928 жылы Новобогат атауымен қаланса, 1990 жылы аудан қайта құрылған кезде ол Исатай болып өзгертілді. Өзінің 80 жылдық тарихында үш рет таратылып, төртінші рет құрылған мұндай аудан бүгінде саусақпен санарлық қана [5]. Сонымен, Хакім Ахметжанұлы өмірге келген кезең елімізде кеңес өкіметінің орнап, жаңа жүйенің қалыптасып жатқан шағы болатын.

1941 жылдың 22 маусымында, яғни жексенбіде, фашист Армиясының Кеңестер Одағына басып кірген күні ең қаралы күн болатын. Кешегі кітап оқып, жазу жазған студенттер мен оқытушылар қолдарын бүгін винтовкаға алмастырып, Кеңес Одағының басына төнген қатерден Отан қорғауға белсене араласып кетті.

Сол кездің өзінде соғысқа институттан 190 оқытушы мен аспиранттар, студенттер кетті. Соғыстан жазған хаттарында олар жолдастарының ерлігі мен институт қабырғасында әскери кафедрада алған білімі, түрлі тәсілдері көмекке келгенін жазып жатысты [6, 16 б.].

Қызыл Армия қатарына шақырылғандар қатарында А.С.Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының физика-математика факультетінің IV курс студенті Х.А.Ахметжанов та болды. 1941 жылдың тамыз айында әскер қатарына шақырылған Х.А.Ахметжанов Мәскеу қаласындағы Қызыл Армияның Жоғары әскери гидрометеорологиялық институтына жолданады. Содан Х.А.Ахметжанов 1941 жылы 23 тамызда аталған институттың метеорологиялық факультетінің тыңдаушысы болып белгіленеді [4, 9, 13-п.].

Ұлы Отан соғысының басталуына орай Мәскеу гидрометеорологиялық институты КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің 1941 жылғы 16 тамыздағы №6066 өкімімен Қызыл Армияның Жоғары әскери гидрометеорологиялық институты болып қайта құрылып, оны полковник Алексей Григорьевич Старшинин басқарды. Енді институт офицерлік кадрларды – инженер-метеорологтарды дайындайтын болды. 1941 жылдың қазан айында соғыстың басталуына байланысты институт Ленинабад қаласына эвакуацияланды [7].

Орал педагогикалық институтының физика-математика факультетінде білім алған Хакім Ахметжанұлы енді Қызыл Армияның Жоғары әскери гидрометеорологиялық институтының метеорологиялық факультетінде оқиды. Институт қабырғасында білім алған жылдарында Х.А.Ахметжанов бар күш-жігерін жақсы оқуға жұмылдырды. Оның институтта жақсы оқығандығына сол кезден жеткен құжаттық деректер толық дәлел бола алады. Оған 1943 жылдың мамыр айында Х.А.Ахметжановқа техник-лейтенант атағын ұсыну кезіндегі курс бастығы Г.Сидориннің берген қызметтік мінездемесі куә.

«Қызыл Армияның Жоғары әскери гидрометеорологиялық институтының метеорологиялық факультетінің IV курс тыңдаушысы Хакім Аметжановқа, 1921 жылы туған, қазақ, БЛКЖО мүшесі, 1941 жылдың қыркүйегінен бастап Қызыл Армияда

ҚЫЗМЕТТІК МІНЕЗДЕМЕ

Жолдас Ахметжанов Жоғары әскери гидрометеорологиялық институтында болған кезінде өзін Ленин-Сталин партия ісіне және Социалистік Отанына адал тыңдаушы ретінде көрсетті. Саяси дамыған. Жекелеген комсомолдық тапсырмаларды мұқият және адал ниетпен орындады.

Оқуға ерекше адал ниетті, оқып жатқан әскери инженер-метеоролог мамандығына қызыға қарайды. Өткен емтихан сессиясын тек қана «жақсы» және «өте жақсыға» тапсырды.

Тәртіпті, идеологиялық жағынан ұстамды, моральдық жағынан орнықты. Сыпайы және тиянақты орындаушы. Жағымсыз жақтары ретінде оған кейбір жасқаншақтық тән.

Саптық дайындығы жақсы, сыртқы келбеті тартымды және ұқыпты, физикалық дамуы жақсы, жорықтарға төзімді.

Атқыш қару-жарақтарды жақсы біледі, орташа атады. Командалық дағдыларды меңгерді. Тыңдаушылар құрамының арасында жолдас Ахметжанов әділ, іскер, жақсы жолдас беделіне ие.

Жолдас Ахметжанов әскери құпияны сақтай алады.

ҚОРЫТЫНДЫ: «Техник-лейтенант» әскери атағын беруге лайықты.

« » мамыр 1943 ж. Курс бастығы капитан /Сидорин/

Курс бастығының мінездемесімен және қорытындысымен келісемін:

« » мамыр 1943 ж. Метфак бастығы міндетін уақытша атқарушы инженер-подполковник /Шталь/» [8, 1-п.].

Осыдан соң Х.А.Ахметжанов көп ұзамай 1943 жылы 26 маусымда №00285 бұйрығы бойынша техник-лейтенант әскери атағына ие болады.

1943 жылдың 17-30 тамызы аралығында Жоғары әскери гидрометеорологиялық институтының тыңдаушысы, техник-лейтенант Х.А.Ахметжанов практикадан өтеді. Бұл практиканың өту барысы мен оған қатысушылардың іс-әрекеттері әскери құпия түрде болған. Мұны Жоғары әскери гидрометеорологиялық институтының тыңдаушы-практиканы, техник-лейтенант Х.А.Ахметжановтың жұмысы туралы 1943 жылдың 4 қыркүйегінде берілген пікір айғақтайды. Өйткені пікір жазылған парақтың жоғары жағының оң бұрышына «құпия» деген бұрыштама белгі соғылған. Осыған орай пікірдің мәтінін сол күйінде беруді жөн көрдім.

«Секретно

экз. №2

ОТЗЫВ

о работе практиканта-слушателя ВВГМИ техника-лейтенанта

АхмеджановаХакима

-
1. Место практики	1. ГМО Оперотдела штарма 58 Степного фронта.
/АМС, АМБ, ГМО/	
2. Продолжительность.	2. С 17-30 августа 1943 г.
3. Какие обязанности	3. Использован на отработке вопросов, поставленных практикантом выпол-
нались в течение	ГМО Фронта в программе практики.
практики.	
4. Характеристика работы	4. В процессе ознакомления и проведения
практиканта.	практических занятий и работ проявил себя как
	инициативный, способный работник.
	Дисциплинирован. Вопросы программы по
	метеорологии и аэрологии отработаны на
	«хорошо». Составление прогнозов с учетом
	местных признаков /по Дюбюку/ отработано на

«хорошо».
НАЧАЛЬНИК ГМО ОПЕРОТДЕЛА
ШТАРМА ИНЖЕНЕР-МАЙОР /КОЧЕТКОВ/

ПОМ. НАЧ. ГМО ПО ХИМИИ
ГВ. СТ. ТЕХНИК-ЛЕЙТЕНАНТ /КУЛАКОВ/
«4» сент. 1943 г.

отп. 2 экз.

только адресату
3.9.43 г.» [8, 2-п.].

1943 жылдың 3 қыркүйегі мен 20 қазаны аралығында Х.А.Ахметжанов Полтава штурм авиадивизиясының Метеобюросында практикадан өтеді. 266 ПШАД метеоқызметінің бастығы, аға техник-лейтенант Куликовтың 1941 жылдың 21 қазанында Хакім Ахметжановтың жұмысына берген пікірі практика кезіндегі іс-әрекетін айқындайды.

Х.А.Ахметжанов 1944 жылдың 5 наурызы мен 4 сәуірі аралығында 49800 Әскери бөлімнің Метеобюросында өндірістік практикадан өтеді. Практикадан өту барысында ол Метеобюро инженерінің жетекшілігімен Метеобюро жұмысы аясында қарастырылған барлық жұмыстарды, яғни метеобақылаудан бастап, жеделхаттарды дайындау, картаны өңдеуді аяқтау, ауа райын дайындау сияқты жұмыстарды орындайды. Практика барысында Х.А.Ахметжанов өзінің жақсы теориялық дайындығы мен ептілігін және оны практикалық жұмыстарда қолдануды көрсете білді. Оған берілген пікірден «Картаны талдауы жақсы ойластырылған, ауа райын болжауы жеткілікті негізделген және сапасы жақсы. Жұмысына өте көңіл бөледі, ынталы, тәртіпті» деген бағалауларды байқауға болады. Практика соңында «Техник-лейтенант жолдас Ахметжанов өндіріс практикасының жоспарын өте жақсы орындады» деген қорытындыға ие болды.

Х.А.Ахметжанов 1944 жылы мамыр айында Қызыл Армияның Жоғары әскери гидрометеорологиялық институттың метеорология факультетін тәмамдайды.

Курс бастығы, капитан Сидориннің Хакім Ахметжанұлына берген аттестациясымен және қорытындысымен келіскен Қызыл Армияның Жоғары әскери гидрометеорологиялық институтының метеорология факультетінің бастығы, инженер-подполковник Астриухин 1945 жылдың 29 мамырында толтырылған аттестациялық істе «Жолдас Ахметжанов институтта болған кезеңінде өзін Ленин-Сталин партия ісіне және Социалистік отанына адал тыңдаушы ретінде көрсетті. Саяси сауатты. Жекелеген комсомолдық тапсырмаларды мұқият және адал ниетті орындады. Әскери инженер-метеоролог мамандығына ынта қоя отырып, оқуға ерекше адал ниетпен қарайды; тек қана жақсы және өте жақсыға оқыды. Оқу кезінде 100 % үлгерімнің орта бағасы 4,5 балды құрады. Тәртіпті, жазаға тартылған жоқ, бес мадақтауы бар. Идеологиялық жағынан ұстамды, моральдық жағынан орнықты. Саптық дайындығы жақсы, сыртқы келбеті тартымды және мәдениетті. Физикалық дамуы жақсы, жорықтарға төзімді. Атқыш қару-жарақтардың материалдық бөлігін біледі және жақсы атады. Жолдас Ахметжанов Мемлекеттік емтихандарды жақсы мен өте жақсыға тапсырды» дей келіп, «Жолдас Ахметжанов аға техник-лейтенант әскери атағын беруге лайықты.» деген қорытынды шығарған. Осыдан соң бектілген аттестацияның соңғы шешімін Қызыл Армияның Жоғары әскери гидрометеорологиялық институтының бастығы, 3 ранг инженер-капитаны Мелешко «аттестацияны және қорытындыны бекітемін» деген [8, 5-п.].

Сонымен, 1944 жылы 29 мамырда Х.А.Ахметжанов Қызыл Армияның Жоғары әскери гидрометеорологиялық институтының метеорология мамандығын әскери инженер-метеоролог біліктілігімен бітіреді. Оған берілген дипломның мазмұны төмендегідей:

«ДИПЛОМ
№ 759937

Пред'явитель сего тов. Ахметжанов Хаким в 1941 г. поступил и в 1944 г. окончил полный курс Высшего Военного Гидрометеорологического Института Красной Армии по

специальности метеорология и решением Государственной Экзаменационной Комиссии от 29 мая 1944 г. ему присвоена квалификация Военный инженер-метеоролог

Председатель Государственной
Экзаменационной Комиссии

Инж. подполковник – проф.-доктор

/Хромов/

Начальник ВВГМИ КА

Инж. капитан 3 ранга

/Мелешко/

Город Москва 29 V 1944 г.

Регистрационный № 86».

Сөйтіп, Хакім Ахметжанұлы 1944 жылы әскери инженер-метеоролог мамандығын алып шыққан алғашқы қазақ болды. Х.А.Ахметжанов білім алған Қызыл Армияның Жоғары әскери гидрометеорологиялық институты 1943 жылы эвакуациядан Мәскеуге оралды, ал 1944 жылы Ленинград қаласына ауыстырылды. 1945 жылы Ленинград гидрометеорологиялық институты қайта құрылды. Соған орай жетекші оқытушылардың үлкен бөлігі Мәскеу қаласында қалды. Сондықтан оқытушылар ұжымының негізін Ленинград қаласындағы гидрометеорологиялық сала бағытындағы жетекші мекемелердің қызметкерлерінің қатары құрады. Бұл Ленинград гидрометеорологиялық институтында ғылымның осы бағытындағы мамандарды дайындау үшін гидрометеорологиялық білім берудің мықты әдістемелік базасын құруға септігін тигізді.

Қызыл Армияның Жоғары әскери гидрометеорологиялық институтының метеорологиялық факультетін әскери инженер-метеоролог мамандығымен тәмамдаған Х.А.Ахметжанов 1944 жылдың 4 маусымынан 3 шілде аралығында Әскери Әуе Күштерінің Қызыл Тулы Балтық флотының командалық пунктінде аға метеоролог болып қызмет етті. Осы жылдың 3 шілдесі мен 3 тамызы аралығында Әскери Әуе Күштерінің Қызыл Тулы Балтық флотының басқарма метеобюросында дублер метеоролог болып, ал 3 тамыздан бастап 11-ші штурмдік авиациялық Новоресейлік – екі мәрте Әскери Әуе Күштерінің Қызыл Тулы Балтық флотының Қызыл Тулы дивизиясының метеобюросында аға метеоролог қызметін атқарды [3, 9-10, 13-п.].

1944 жылдың 3 тамызынан 15 қараша аралығындағы кезеңге берілген «жауынгерлік мінездемеден» аға техник-лейтенант Х.А.Ахметжановтың 11-ші штурмдік авиациялық Новоресейлік – екі мәрте Әскери Әуе Күштерінің Қызыл Тулы Балтық флотының Қызыл Тулы дивизиясының метеобюросында аға метеоролог қызметін атқаратынын, шетел тілдерінен неміс тілін сөздікпен білетінін, денсаулығы жақсы, жараланбаған және зақымданбаған деген жолдарды оқимыз [8, 8-п.].

Ұлы Отан соғысы кезіндегі әскери ұшқыштардың қашық радиустардан дұшпан бөлімдеріне соққы жасау әрекеттеріне Выборг, Нарвск, Галлинск, Эзельск, Мемельск, Кенисберг, Пиллавск бағытындағы соғыс операцияларының сәтті жүруіне гидрометеорологиялық жағынан авиация шабуылдарына теңдессіз мол жәрдем көрсеткені үшін Х.А.Ахметжанов «Қызыл жұлдыз» орденіне ұсынылған. 1945 жылдың 20 мамырында ӘӘК ҚБФ 11-ші штурмдік авиациялық Новоресейлік – екі мәрте Қызыл Тулы дивизиясы штабының бастығы, полковник Бурков Х.А.Ахметжановқа берген мінездемесінде «Синоптикалық карталарды дұрыс талдайды. Әскери жұмыстарды қамтамасыз етуде артылған міндеттерді толықтай нәтижелі атқарды. Оның метеожағдай бойынша қызмет көрсету кезінде әскери тапсырмалар орындалмай қалған жоқ және оғаш уақиға болған емес. Өзінің сапалы жұмысымен және өз уақытында дивизия мен бөлімдерге кеңес беруі арқылы қарсыластың техникасы мен су жабдықтарына берілген соққылардың нәтижелілігіне айтарлықтай дәрежеде ықпал етті» дей келіп «Қызу әскери жұмыс кезеңінде дивизия басшылығын метеомәліметтермен өз уақытында және дәл қамтамасыз еткені үшін жолдас Ахметжанов үкіметтік марапат – «Қызыл жұлдыз» орденіне лайықты» деген қорытындыға келеді.

Содан, Әскери Әуе Күштері Қызыл Тулы Балтық флотының 11-ші штурмдік авиациялық Новоресейлік – екі мәрте Қызыл Тулы дивизиясының командирінің бұйрығымен Х.А.Ахметжанов «Қызыл жұлдыз» орденімен марапатталады.

Сонымен қатар, КСРО Жоғары Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 9 мамырдағы жарлығымен «Германияны жеңгені үшін» және 9 маусымдағы жарлығымен «Кенигсбергті алғаны үшін» медальдарымен марапатталады. КСРО Жоғары Кеңесі Төралқасы атынан екі медальда Х.А.Ахметжановқа 1945 жылдың 30 желтоқсанында берілген.

Х.А.Ахметжанов соғыстан кейінгі жылдары кеңес армиясы қатарында Қызыл Тулы Балтық флотының Әскери Әуе Күштерінің 11-ші штурмдік авиациялық Новоресейлік – екі мәрте Қызыл Тулы дивизиясының метеобюросында аға метеоролог, Әскери Әуе Күштерінің Солтүстік Балтық Флоты штабының метеобюросында аға метеоролог, Әскери Әуе Күштері 8 Әскери-Теңіз флотының 15 дербес авиациялық техникалық рота метеостанциясының бастығы, Әскери Әуе Күштері 8 Әскери-Теңіз флотының Метеорология қызметінде инженер метеоролог қызметтерін атқарады.

КСРО Жоғары Кеңесі Төралқасының 1948 жылғы 22 ақпандағы жарлығымен Х.А.Ахметжанов «Кеңес армиясы мен флотына 30 жыл» мерейтойлық медалімен марапатталады. КСРО Жоғары Кеңесі Төралқасы атынан бұл медальды Х.А.Ахметжановқа Новобогат ауданының комиссары, гвардия майоры Т.Виноградов 1949 жылы 17 ақпанда табыс етеді.

Х.А.Ахметжанов 8 Әскери-Теңіз флоты Әскери әуе күштері метеоқызметінің инженер метеорологы қызметін 1947 жылдың 11 тамызынан бастап 1948 жылдың 17 сәуіріне дейін атқарып, демалысқа шығады.

Х.А.Ахметжанов 1948-1967 жылдары ғылыми-педагогикалық қызметін атқарды. 1948 жылы армия қатарынан босап шыққан Хакім Ахметжанұлы өзінің туған ауылы Новобогатқа оралады. Елге келгеннен кейін 1948 жылы тамыз айында Новобогат ауылындағы Амангелді атындағы орта мектептің оқу ісінің меңгерушісі және жоғары сыныптарға физика-математика пәнінен мұғалім ретінде ұстаздық еңбек жолын бастайды [3, 12, 14-п.]. 1948 жылы елге оралғаннан кейін А.С.Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтында өзінің бұрынғы физика-математика мамандығы бойынша оқуын жалғастырады. Кейін 1950 жылдың жазында институтты экстерн түрінде аяқтайды. 1951-1952 оқу жылынан бастап Гурьев мұғалімдер институтының физика және математика кафедрасына меңгеруші болып тағайындалады. Кафедра меңгерушісі ретінде Х.А.Ахметжанов оқу үрдісі барысында туындаған мәселелерді институттың Ғылыми кеңесіне шығарып отырды [9, 2-п.].

1960 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясы Химия, мұнай және табиғи тұздар институтының физикалық әдістер лабораториясының меңгерушісі міндетін атқарушы болып ауысып, кейін конкурс бойынша осы қызметке сайланды. Х.А.Ахметжанов Гурьев қаласындағы Химия және мұнай институтында зертхана меңгерушісі қызметін 1967 жылдың тамыз айына дейін атқарады. Ал, осы кезден бастап (1967-1976 жж) Хакім Ахметжанұлы Алматы қаласындағы Қазақстан Ғылыми-зерттеу гидрометеорологиялық институтының директоры қызметіне тағайындалады. Осыған байланысты ғалымның ғылыми еңбек жолындағы жаңа кезең басталады.

Директорлық қызметтен босағаннан кейін де Х.А.Ахметжанов Қазақ Гидрометеорологиялық ғылыми-зерттеу институтында еңбек жолын әрі қарай жалғастырып, ғылыми шығармашылық жұмыстармен шұғылданады. Ғалымның ғылыми ізденістерден қол үзбегендігін, сол тұста оның қаламынан туындаған бірқатар еңбектері айқындей түседі. Жалпы Хакім Ахметжановтың мол тер төгілген ғылыми-эксперименттік ізденістерінің нәтижесі елуден аса ғылыми еңбектерінде көрініс табады. Бұл саптан «Алматы қаласының климаты» монографиясын, Каспий және Арал теңіздерінің Қазақстан климатына әсерін бағалау бойынша әзірленген ғылыми басылымдар сериясын атауға болады [10, с.3].

Жалпы қорыта айтқанда, Х.А.Ахметжановты уақыт алыстаған сайын асқақтайтын тұлғалар қатарына қосуға болады. Сондықтан, Х.Ахметжановты еңбегіне сай еске алып тұрудың маңызы зор деп санаймыз. Осы мақсатта 2011 жылы Х.А.Ахметжановтың 90

жылдығына орай Алматы, Атырау қалаларында еске алу шаралары атап өтілді. Шара аясында кезінде ғалым еңбек еткен Қазақ экология және климат ғылыми-зерттеу институты (бұрынғы Қазақ гидрометеорологиялық ғылыми-зерттеу институты) мен Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінде (бұрынғы Гурьев мұғалімдер институтында) мерейтойға арналған конференциялар өткізілді. Аталмыш оқу орындарына және ғалымның туған жері Исатай ауданындағы мұражайларға ғалымның мұрағат құжаттары мен портреті табысталған. Сонымен бірге, салтанатты түрде Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің «Электротехника зертханасына» Х.А.Ахметжановтың есімі берілген [11]. Қазақстан ғылымының дамуына сүбелі үлес қосқан ғалымның құрметіне арналған мұндай шаралар алдағы уақытта да өз жалғасын табуы қажет. Оған қоса Х.А.Ахметжановтың ғылыми еңбектерінің жинағын шығару ісін қолға алудың уақыты келгендей.

Библиографиялық тізім:

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
2. Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы. – Алматы: қазақстан, 1995. – 32 б.
3. Для подшивки дополнительных материалов личного дела на тов. Х. Ахмеджанова Автобиография инженера-капитана запаса Хакима Ахмеджанова.
4. Қозыбаев М.Қ, Өркениет және ұлт. – Алматы: Сөздік – Словарь, 2001. – 369 б.
5. Әубәкіров Х. Елдің еңсесі еселі еңбекпен көтерілді // Атырау. – 2011. – 23 маусым. <http://www.atr.kz/?p=655>.
6. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті: тарих және жаңашылдық. БҚМУ – 75 жыл. – Орал: БАҚ және баспа орталығы, 2007. – 224 б.
7. http://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=%Fwww.rshu.ru%2Funiversity%2Fhistory%2Flog%2F&ei=PrXQT7bVC4zugbd_vyHDA&usq=AFQjCNGJe1fAAIqjG8N9u5O0aLrKbKOU-Q&cad=rjt.
8. Для подшивки аттестационных материалов личного дела на тов. Х. Ахмеджанова
9. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты (АОММ). 1036-қор, 1-тізбе, 5-іс. Протоколы и решения ученого Совета института за 1955 г. Протокол от 26.12.1955 г.
10. Автобиография Ахмеджанова Хакима Ахмеджановича.
11. Қуатова Қ. Зертханаға ғалым есімі берілді // Атырау. – 2011. – 24 қазан.

ӘОЖ 94(574)

СТРАНИЦЫ НАШЕЙ ИСТОРИИ

Кенжебаев А.А.

*Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова
г.Атырау, Республика Казахстан*

Текущий год – это год 75-летия Великой победы. Это не просто очередная дата, очередная годовщина -то наша история, история, которую нельзя забывать, предавать и искажать. Великая Отечественная война явилась символом глубочайшей трагедии и одновременно беззаветного героизма и бессмертия народа.

После вероломного нападения фашистской Германии на Советский Союз, перед Советским государством и народом встала чрезвычайно сложная задача незамедлительного отпора нацистской Германии. Для этого предстояло в кратчайшие сроки мобилизовать из всех уголков огромной страны военнообязанных и простых граждан, обучить, вооружить, обеспечить всем необходимым и отправить на боевые позиции. На защиту Отечества

поднялась вся страна, все республики, представители всех наций и народностей необъятной страны и в этом - один из залогов победы в этой кровопролитной войне.

По самым последним данным, из Казахстана было мобилизовано 1 196 164 человек – это 20% от всего населения республики, насчитывающего перед началом войны 6,5 млн. человек. Из них на фронтах погибли 601 933 человек – 12% общей численности населения. Эти цифры еще раз напоминают нам о том, какую цену мы заплатили за победу в Великой Отечественной войне.

Жители Гурьевской (Атырауской) области внесли свой большой вклад в нашу общую победу и на фронтах и в тылу.

С начала войны тысячи граждан изъявили желание добровольно отправиться на фронт. «В годы Великой Отечественной войны на фронт из Гурьевской (Атырауской) области были призваны 42 509 человек, в том числе из г. Гурьева (Атырау) 11 302 человек» [1, с.58]. Наши земляки воевали на всех фронтах. За годы войны за Родину отдали жизни 13 267 славных её сыновей, в том числе из г. Гурьев (Атырау) 4 683, т.е. почти каждый третий из числа ушедших на фронт. Имена 24 680 наших земляков, погибших в годы Великой Отечественной войны высечены на стене памяти в городском парке «Победы» как дань памяти тем, кто защищал нашу Родину. Также в 2006 году вышла в свет «Книга памяти» (Боздактар), в которую занесены биографические данные всех, кто ушел на фронт из нашей области. Эта книга – дань памяти и выражение долга перед подвигом наших отцов и дедов. «Пусть сыновья, внуки, правнуки тех, кто не вернулся с фронтов, прочитав книгу, как бы снова встретятся со своими отцами и дедами. Пусть ратные дела наших братьев, отцов дедов-фронтовиков станут нам примером, школой мужества и стойкости» [2, с.191].

Земля Прикаспия дала девять Героев Советского Союза, пять человек- кавалеры орденов славы 3-х степеней. Уже в наше время орденом «Халық Қаһарманы» посмертно была награждена легендарная летчица Хиуаз Доспанова.

«С 1 октября 1941 года началось ускоренное обучение мужчин города в возрасте с 16 до 50 лет военному делу. В Гурьеве (Атырау) до 12 августа 1941 г. на военные подготовительные курсы было привлечено 25 668 человек и среди них 577 – младших медицинских работников, телеграфистов, радистов и санинструкторов, в своем большинстве которые были женщины [3, с.61]. Женщины области были наравне с мужчинами вовлечены в тыловую повседневность, заменяли на производстве, колхозах, совхозах, фермах своих дедов, отцов и сыновей. Они «освоили» мужские профессии, выполняли и перевыполняли производственные нормы с первых дней войны.

Пожалуй, нет в Казахстане семьи, которой так или иначе не коснулась Великая Отечественная война. Для автора данной статьи Праздник Победы имеет особый сакральный смысл и значение, ибо я с детства впитал рассказы о событиях тех военных лет от моего отца-фронтовика. Всего из нашей области на фронт ушло более двух тысяч комсомольцев и среди тех мой отец – Кенжебаев Абилкаир Акмолдиевич, встретивший победу в Чехословакии. Я с замиранием сердца слушал, как в одном из кровопролитных сражений он был тяжело ранен и, командир взвода, решив, что он погиб, отправил домой извещение о его смерти (кара қағаз). Позже пришло письмо его матери, моей бабушки, что он жив и находится в госпитале.

Многие мальчишки, молодые люди в те военные годы рано повзрослели. Моего отца в неполные 16 лет, пригласили на работу в качестве литературного работника в областную газету «Социалистік құрылыс» (нынешний Атырау). В своих руках я держу ксерокопию небольшой заметки моего отца в данной газете, датированной 15.XI.1941 года. Эта ксерокопия газеты была мне любезно представлена журналистом К. Сундетовым.

В заметке под названием «Қаһарман Жаунгерлерге» говорится о том, что коллективы гурьевского рыбоконсервного комбината, школ №8 им. Кагановича и им. Сталина собрали и отправили бойцам Красной Армии, борющимся за победу и независимость нашей Родины тёплые вещи - 10 пар валенок, 6 полушубков, 52 фуфайки, 15 шапок, 18 тёплых шарфов, 12 тёплых платков и много других вещей [4].

От своей бабушки и отца я впервые услышал о растении под нежным названием кумаршык, которое спасло многие семьи в те годы от голодной смерти, о том, что из этого растения готовили не одно блюдо. Сегодня в областном центре установлена композиция «Құмаршык дәні» в рамках государственной программы «Рухани Жаңғыру». Данный памятник будет напоминать людям о том, что для казахского народа кумаршык является целым пластом истории.

Тысячи юношей и девушек заменили на нефтяных скважинах, колхозах, заводах и фермах ушедших на фронт отцов и дедов. В цехах, на колхозном поле, на рыбацкой путине и нефтяных вышках юноши и девушки работали самоотверженно под девизом «в труде как в бою». С их участием область была превращена в одну из надежных тыловых баз - отсюда фронт бесперебойно получал продовольствие и топливо... Отмечая героический труд комсомольцев и молодежи области Государственный Комитет Оборона присвоил 36 бригадам звание «Отличная комсомольская бригада» [5, с.8]. 1500 тонн сверхплановой нефти отправили в конце 1942 года защитникам Сталинграда, 1406 тонн - в начале 1943 года г. Ленинград. Упорно работали и животноводы. Так переходящее Красное звено ГКО шесть раз вручалось животноводам нашей области и было оставлено здесь на вечное хранение.

Вместе с мужчинами, в тыловую повседневность была вовлечены тысячи женщин. Они выполняли, и перевыполняли производственные нормы. С первых дней войны жители области ничего не жалели для победы в этой войне - принимали участие в сборе средств в фонд обороны, шефствовали над госпиталями, проявляли заботу об эвакуированном населении. Перечисляли жители нашей области и денежные средства на нужды из личных сбережений, сдавали изделия из серебра и других драгоценных металлов, облигации. Так председатель кооператива «Кызыл балык», К.Курмашев, директор кооператива «Ракуша» Н.Ескаиров перечисляли деньги из личных сбережений, и это явление носило далеко не единичный характер.

И в тылу, как и на фронте люди совершали не менее значимые подвиги, только трудовые, приближая тем самым нашу общую победу в Великой Отечественной войне.

Безусловно, наши знания о вкладе Казахстана в Победу, участии Гурьевской (Атырауской) области в ней будут пополняться, обогащаться, будут открываться новые источники - архивные документы, артефакты тех лет. Время неумолимо движется вперед, но война живет в памяти народа. Мы в неоплатном долгу перед теми, кто остался на полях сражений, кто работал в тылу, перед теми, кто вернулся, обеспечив нам мирную и спокойную жизнь. Это необходимо нынешним и будущим поколениям, ибо это страницы нашей истории, нашей великой Победы.

Библиографический список

1. 60 лет образования Гурьевской (Атырауской) области: Тезисы докладов. - Атырау, 1998. - с.74
2. Книга памяти. Боздақтар. - Алматы, 2000. Т.2 - 606 с.
3. Атырау энциклопедиясы. - Алматы: Атамұра, 2001. -383 с.
4. Газета «Социалистік құрылыс». - 15.XI.1941
5. Комсомол Прикаспия в годы первых пятилеток и Великой Отечественной войны (библиографический сборник). - Гурьев, 1989. - 24 с.

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ/CONTENT

1 СЕКЦИЯ

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН (1941-1945 жж.)

КАЗАХСТАН В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945 гг.)

KAZAKHSTAN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR (1941-1945)

Жүсіп Қ.Ө. Қазақ поэзиясындағы Ұлы Отан соғысы тақырыбы.....	8
Вентсел А., Хамидуллина Д. Қазақстандағы эстондық тұтқындардың күнделікті өмірінен.....	14
Мухамбетжан А.Ж. К вопросу сущности героизма и героического.....	18
Бекежан Ө.Қ. Европалық интеллектуализм және фашизм идеологиясы.....	22
Бердіғожин Л.Б., Аксерикова Т., Купашев С. Қазақстан мұнайшылары Ұлы Отан соғысы жылдарында.....	27
Джумағалиева К.В. Японские военнопленные и их пребывание в Казахстане в 40-50-е годы XX века.....	30
Минжанов Н.А., Ергазы А. Туған жер, патриотизм, Ұлы Отан соғысында Қарағандының батырлары және олардың тәлімінде рухани-адамгершілік пен патриоттық тәрбиелеу.....	35
Исмурзина Г.Б. Ұлы Отан соғысы кезіндегі қазақ басылымдарының рөлі.....	39
Мусралинова Д.С. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан.....	41
Ертелеева Р.Б. Казахстанцы в Великой Отечественной войне.....	43
Өтеубай Қ. Қызылорда облысы отты жылдарда.....	47
Сапанов С.Ж., Жумабаева К.С. Казахстанцы в тылу врага	50
Толегенов Д., Джумағалиева К.В. Участие женщин снайперов в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов.....	54
Сарсенбаев А.Б. Ұлы жеңіске - 75 жыл!.....	59
Қуаныш С.О. Мәлім де, беймәлім Ұлы Отан соғысы.....	64
Қоскеева Ә.М. Тұтқындағы «Қазақтың Паганиниі».....	72
Әбдіғалиев М.Қ. Байғаниндік батырлар - Ұлы Отан соғысы жылдарында (Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы бойынша).....	76
Мукашева М.Т., Жумабаева А.К. Печать Казахстана в годы Великой Отечественной войны.....	81
Косанова А., Мукашева М.Т. Фронтовые газеты на казахском языке.....	84
Сағынбаева О.Қ., Досқалиева А. Біз соғысты көрген жоқпыз.....	88
Кенжебаева Ж.Е. Великая Отечественная война в произведениях казахской литературы..	96
Байғалиев Ж. Қарақалпақстандық қазақ батырлары Ұлы Отан соғысында.....	105
Шындалиева М.Б. Соғыс жылдарындағы очерктердің көркемдігі.....	109
Тоғжанова М., Қоскеева Ә.М. Түркістандық соғыс тұтқындары.....	113
Толегенов А. Ер ерлігі – Ел есінде.....	117
Асқар А., Абишева Ж.Р. Ұлы Отан жылдарындағы қазақстандағы медицина саласының қызметі.....	119
Бегайдаров О., Абишева Ж.Р. Қазақстан мұнай өнеркәсібі Ұлы Отан соғысы жылдарында.....	124
Нуриден Р. «Алтын қор-ерлік шежіресі».....	128
Жақсылық Н., Қоскеева Ә.М. Тектінің тұяғы (майдангер Әлім Алмат хақында).....	131
Қамиева Г.Б. Түркіменстан қазақтары Ұлы Отан соғысы жылдарында.....	135
Суингарина Т.М., Габдиев М.Р. Соғыс жылдарындағы музыка өнерінің рухани рөлі.....	140

2 СЕКЦИЯ

ПРОФЕССОР Х.Б. ТАБЫЛДИЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ МЕН ДЕРЕК КӨЗДЕРІ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В ТРУДАХ ПРОФЕССОРА Х. Б. ТАБЫЛДИЕВА

GREAT PATRIOTIC WAR HISTORIOGRAPHY AND SOURCES IN THE WORKS OF PROFESSOR Kh. TABYLDIEV

Сарсенов А.С., Рахымғалиева Г.Т. Хисмет Табылдиев және 1920-1930 жылдардағы Атырау облысы тарихының зерттелу мәселелері.....	145
Қайырғалиева Г.Қ., Құрметұлы А. Хисмет Табылдиев және Атырау университетінің ғылыми әлеуеті тәуелсіздік жылдарында.....	147
Сармолдаева Ү.М., Кайргалиева Г. Профессор Хисмет Табылдиевтің «Сауатсыздықтан – білім шыңына» кітабының білім тарихын зерттеудегі маңызы.....	150
Сапанов С.Ж., Аймуратов С.Б., Жумабаева К.С. Қазақстан в годы Великой Отечественной войны (по материалам профессора Х.Б.Табылдиева).....	157
Ахмет А.Қ. Еңбек армиясы қатарында.....	163
Нығметов Б.С. Батыс өңірінің балық шаруашылығын соғыс жағдайына қарай бейімдеп қайта құру.....	166
Бердіғожин Л.Б., Жамбылов М.Ж. Атырау облысы соғыс жылдарында: тарихнамалық талдау.....	171
Тастемирова Р.К. Атыраулықтар ерлігі – архивтік құжаттарда.....	174
Диярова Ж. Ноғай – Қазақ бір туған: сұм соғыста тоғысқан тағдырлар.....	178
Сарсенов А.С., Рахымғалиева Г.Т. Зұлқарнай Алдамжар тарихнамашы ғалым.....	183
Таңатарова Ж.Т., Жемісов Н.Б. Профессор Х.Табылдиев еңбектеріндегі Ұлы Отан соғысы тақырыбы.....	186

3 СЕКЦИЯ

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АТЫРАУ ОБЛЫСЫ

АТЫРАУСКАЯ ОБЛАСТЬ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

ATYRAU DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Нагимов Ш.Н., Боева Т.Х. Подвиг Галины Курлиной, уроженки города Гурьева.....	192
Сундетулы К. Фронтовик и прославленный корифей спорта.....	196
Хамидуллина Д., Айса И. Атырау облысы халқының соғыс жылдарындағы күнделікті өмірі.....	200
Нугманова Н.Т. Памятники Великой Отечественной войны Курмангазинского района.....	204
Қайырғалиева Г. Қазақ мұнайшы әйелдерінің жеңіске үлесі (Балғаным Доспаева мысалында).....	208
Мұхитов Қ. Мұнай өнеркәсібін соғыс жағдайына бейімдеп қайта құру.....	211
Тұрмағамбетова Б.Ж. Соғыс жылдарындағы қазақ әндері (Атырау өлкесінің әндері мысалында).....	218
Қуаныш С.О., Қойбақова Ж.Ж. Ауған Соғысы ардагерлерінің естеліктері тарихи дерек ретінде.....	224
Жумабаев А.Ж. Қазақ батырлары және тарихи сабақтастық.....	229

Сидешова Р.А. Гурьев облысы құрамындағы Маңғыстау Ұлы Отан соғысы жылдарында.	235
Молдашева С.К. Ұлы Отан соғысы жылдарында Атырау облысына күштеп қоныс аударылған халықтар.....	239
Елеусінова Г.Қ. Атырау өңірінің білім мен ғылым саласын дамытқан ғалым – Х.А.Ахметжанов.....	243
Кенжебаев А.А. Страницы нашей истории.....	249

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ 1941-1945 ЖЖ. ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНДАҒЫ
ЖЕҢІСКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ»**

халықаралық онлайн ғылыми-практикалық конференциясының
материалдар жинағы
(29 сәуір, 2020 жыл)

**«ВКЛАД КАЗАХСТАНА В ПОБЕДУ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЕ 1941–1945 ГОДОВ»**

Сборник материалов международной научно-практической онлайн
конференции
(29 апреля, 2020 год)

**«KAZAKHSTAN'S CONTRIBUTION TO THE VICTORY IN THE GREAT
PATRIOTIC WAR OF 1941-1945»**

Materials of international scientific-practical conference
(April 29, 2020)